N. REMMEL · J. VALGMA · E. RIIKOJA

EESTI KEELE GRAMMATIKA

VIII – X
KLASSILE

EESTI RIIKLIK KIRJASTUS

A-22530

N. REMMEL J. VALGMA E. RIIKOJA

EESTI KEELE GRAMMATIKA

KESKKOOLI
VIII—X KLASSILE

EESTI RIIKLIK KIRJASTUS
TALLINN 1959

Kinnitatud Eesti NSV Haridusministeeriumi poolt.

TARTU ÜLIKOOLI
RAAMATU KOGU

ARHIIVKOGU

SISSEJUHATUS.

«Keel on inimeste tähtsaim suhtlemisvahend.» (*V. I. Lenin.*) Ilma keeleta ei saa olla tootmist ega ühiskonda.

Keele on loonud rahvas paljude aastatuhandete jooksul. Mida komplitseeritumaks muutus aegade kestel tootmine, seda väljendusrikkamaks kujunes keel. Keel on kõige tihedamalt seotud mõtlemisega ja ta on ka kultuuri alus.

Keelt, mida kasutatakse kogu rahvuse piirides suhtlemisvahendina, nimetatakse **rahvuskeeleks.** Rahvuskeelest erinevad suuremal või vähemal määral **murded,** mida kõneldakse rahvuse piirides kitsamatel maa-aladel. Eesti tähtsamad murded on põhja-eesti ja lõuna-eesti murre. Eesti rahvuskeel põhineb peamiselt põhja-eesti murdel, kuid on enesesse sulatanud ka paljud lõuna-eesti murde sugemed.

Keeles valitsevad kindlad seadused. Neid tuleb tunda, et osata rahvuskeelt õigesti tarvitada. Õppeainet, mis käsitleb keeles ja kirjas esinevaid reeglipärasusi, nimetatakse keeleõpetuseks.

Keeleõpetus hõlmab häälikuõpetuse, vormiõpetuse, lauseõpetuse ja sõnavaraõpetuse.

Häälikuõpetus e. foneetika käsitleb keele häälikulist struktuuri. Tähtis koht häälikuõpetuses kuulub õigekirjale e. ortograafiale, s. o. häälikute märkimisele kirjas.

Vormiõpetus e. morfoloogia on õpetus sõnaliikidest ja sõnade muutmisest, s. o. käänamisest, pööramisest ja võrdlemisest.

Lauseõpetus e. süntaks on õpetus sõnade ühendamisest lauseks. Lauseõpetuse üheks tähtsamaks osaks on õpetus kirjavahemärkide tarvitamisest.

Sõnavaraõpetus käsitleb keele sõnavara rikastamise võimalusi, sõnade tuletamist liidete abil, sõnade liitumisviise, sõnade kokku- ja lahkukirjutamist ning sõnade tähendust.

VIII klassi keeleõpetuse kursus hõlmab hääliku- ja vormiõpetuse, IX klassi kursus lauseõpetuse ja X klassi kursus sõnavaraõpetuse.

HÄÄLIKUÕPETUS.

1. Hääl ik, täht, tähestik.

1. **Hääl ik** on keele kui suhtlemisvahendi kõige väiksem osa. **Täht** on hääliku märk kirjas.

Häälikud esinevad kõnes, tähed — kirjas; häälikuid me hääldame ja kuuleme, tähti kirjutame ja näeme.

Ülesanne. Mitu tähte ja häälikut on sõnades *sotsialism, kodumaa, saabusime, vihmane, lukk, õppima, lootus, keel, jää?*

2. Eesti keeles on tarvitusel 33 tähte. Tähed nende traditsioonilises järjekorras moodustavad **tähestiku** ehk a l f a b e e d i. Tähestik on järgmine:

a, b, c, č, d, e, f, g, h, i, j, k, l, m, n, o, p, q, r, s, š, z, ž, t, u, v, w, õ, ä, ö, ü, x, y.

Harjutus 1. Panna järgnevad nimed ühisesse tähestikulisse järjekorda, ühesuguse nime puhul arvestades eesnime tähte (tähti).

A. Haava, M. Veske, J. Barbarus, Fr. R. Kreutzwald, A. H. Tammsaare, J. Semper, A. Saal, O. Luts, Fr. Tuglas, M. Metsanurk, J. Kunder, E. Enno, A. Kitzberg, E. Vilde, E. Aun, A. Hint, L. Koidula, K. E. Sööt, J. Sütiste, J. Liiv, A. Jakobson, C. R. Jakobson, D. Vaarandi, Fr. R. Faehlmann, E. Bornhöhe;

L. Tolstoi, M. Lermontov, N. Gogol, I. Turgenev, I. Gontšarov, N. Tšernõševski, T. Ševtšenko, M. Gorki, F. Gladkov, D. Fonvizin, O. Gontšar, F. Dostojevski, V. Žukovski, G. Uspenski, M. Šolohhov, K. Fedin;

H. Ibsen, A. Kivi, J. Aho, Cervantes (l. servántes), Dante, Byron (l. bairon), M. Canth (kant), H. G. Wells (uelz), E. Young (jang), Ovidius, E. Zola (zolaa), J. W. Goethe (gööte), K. Čapek.

2. Häälikute moodustamine ja liigid.

1. Kõnelemine toimub k õ n e o r g a n i t e abil. Kõneorganid on hingamiselundid, kõri ja manustoru. Manustoru peaosadeks on suu- ja ninaõõs. Hingamisel kopsust tulev õhuvool läbib

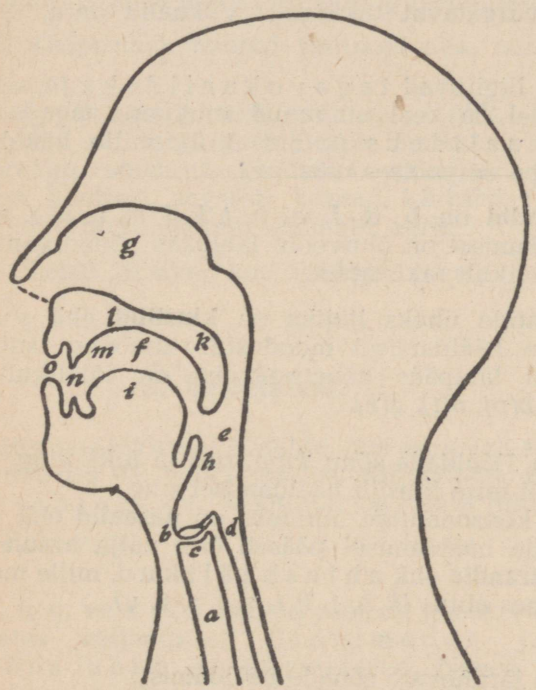

Läbilõige kõneorganeist.
a — hingetoru, *b* — kõri, *c* — häälekurrud, *d* — neel, *e* — neeluõõs, *f* — suuõõs, *g* — ninaõõs, *h* — kõrikaas, *i* — keel, *k* — pehme suulagi, *l* — kõva suulagi, *m* — igemed, *n* — hambad, *o* — huuled.

kõri ja suu- või ninaõõne ning etendab häälikute tekitamisel olulist osa. Kõris asuvad häälekurrud ehk häälepaelad. Häälekurrud võivad pingule tõmbuda ja lõtvuda. Pinguletõmbunud häälekurrud võnguvad õhuvoolu mõjul korrapäraselt nagu keelpilli keeled. Häälekurdude võnkumisel tekib heli.

Häälikute moodustamisel on tähtis osa keelel ja huultel. Huuled tungivad mõne hääliku hääldamisel ettepoole *(o, u)*, moodustades toru, mõne hääliku hääldamisel sulguvad täiesti *(p, m)*.

Keel puudutab vahel suulage (näit. häälikute *k* ja *j* hääldamisel) või esihambaid ja igemeid *(n, s, t)*, vahel võtab erilise asendi, ilma seejuures suulage ja hambaid puudutamata (*a, e, i, o* jmt.). Iga hääliku hääldamisel on keel eri asendis.

2. **Vokaalid ja konsonandid.** Häälikud jagunevad vokaalideks ehk täishäälikuteks ja konsonantideks ehk kaashäälikuteks.

Vokaalid on häälikud, mille moodustamisel ei teki kõris ega suukoopas märgatavat takistust. Vokaalid on *a, e, i, o, u, õ, ä, ö, ü.*

Vokaalid liigituvad tagavokaalideks *(a, o, u, õ)*, mille moodustamisel on keel nihkunud suukoopa tagapoolsesse ossa, ja eesvokaalideks *(e, i, ä, ö, ü)*, mille hääldamisel asub keel suukoopa eespoolses osas.

Konsonandid on *b, d, f, g, h, j, k, l, m, n, p, r, s, š, z, ž, t, v.* Nende hääldamisel on õhuvoolu läbipääs kõneorganeist kas osaliselt või täielikult takistatud.

Konsonantide üheks liigiks on **klusiilid** ehk sulghäälikud. Nende hääldamisel moodustub suuõõnes sulg, mille vältel õhuvoolu läbipääs kõneorganeist on täielikult takistatud. Klusiilid on *b(p), d(t), g(k).*

Ülesanne. Hääldada sõnu *supp, rutt* ja *lukk* ning jälgida, kus tekib ühe või teise klusiili hääldamisel sulg.

Teisteks konsonantide liikideks on **nasaalid** ehk ninahäälikud, mille hääldamisel pääseb õhk välja ainult nina kaudu *(m, n)*, ja **spirandid** ehk ahtushäälikud, mille moodustamisel tekib suuõõnes ahtus *(f, h, j, l, r, s, š, z, ž, v)*.

Võrrelda järgnevate sõnade hääldamist:

tall (om. *talle*)	*tall* (om. *talli*)
kann (kannu)	*kann (kanni)*
jutt (jutu)	*jutt (juti)*
pada	*padja*
kas	*kass*

Teises rühmas on konsonandid *l, n, t, d, s* «pehmemad», *i* varjundiga. Säärast konsonantide «pehmemat» hääldamist nimetatakse peenenduseks ehk palatalisatsiooniks. Eesti keeles esinevad palataliseeritutena *l, n, t, d* ja *s.*

Hääliku peenendusest oleneb sageli sõna tähendus. Vrd. lisaks sõnu: *palk* (om. *palga*) — *palk* (om. *palgi*), *hall* (*halla*) — *hall* (*halli*), *noot* (*nooda*) — *noot* (*noodi*), *mänd* (*männa*) — *mänd* (*männi*), (ma) *saan* — *saan* (om. *saani*).

Ülesanne. Leida lisanäiteid.

3. **Helilised ja helitud häälikud.** Selle järgi, kas hääldamisel tekib heli või mitte, liigitatakse häälikud helilisteks ja helituteks. Eesti keeles on helilised kõik vokaalid ja konsonantidest *j, l, m, n, r, z, ž, v.*
Helitud on konsonandid *b, d, g, p, t, k, s, h, f* ja *š.*

Meeles pidada! Ka sõna algul olev *b, d, g* hääldub helitult.

Harjutus 2. Kriipsutada helitud häälikud alla, neist klusiilid kahe joonega:

koputama, lõpuks, sotsialistlik, rahvas, lõplik, kobestama, leht, jalg, tänavalt, referaat, õmmeldakse, marksism, efekt, ešelon, šeflus, praegu, soodsalt, kasutama, vabrikud, hõbedased, kajab, jõudsime, kontsert, aegsasti, kapsad, kärbsed, finiš, klubi, kompress, diivan, brikett, geenius, džungel, žürii.

Harjutus 3. Leida 10 sõna, kus igaühes esineb 3 või enam helitut häälikut.

3. Võõrtähed.

1. Eesti keeles on tarvitusel 10 tähte, mis esinevad ainult võõrsõnades, võõrnimedes ja võõrkeelsetes väljendites. Neid nimetatakse võõrtähtedeks. Võõrtähti on kahte liiki:

a) *c, č, q, w, x, y* ja
b) *f, š, z, ž.*

2. Tähed **c, č, q, w, x** ja **y** saavad esineda ainult võõrnimedes ja võõrkeelsetes väljendites; üldnimedes ja vene pärisnimedes neid ei tarvitata. Nende võõrtähtedega märgitakse eri keeltes eri häälikuid või häälikuühendeid. Näiteid:

c (tsee): *Caesar* (loe *tseesar*), *Celsius* (*tselsius*), *Chopin* (*šopään*), *Boccaccio* (*bokatšo*), *Cervantes* (*servántes*), *cum laude* (*kum laude*).

č (tšee): *Fučik* (*futšik*), *Čapek* (*tšapek*), *Havliček* (*havlitšek*).

q (kuu): *Don Quijote* (*don kihhote*), *Jaques* (*žakk*), *Quintilianus* (*kvintiliaanus*), *Montesquieu* (*monteskjöö*).

w (topelt-vee): *Kreutzwald, Shaw* (*šoo*), *Darwin, Newton* (*njuuton*).

x (iks): *Marx, Bordeaux (bordoo).*
y (üpsilon): *Byron (bairon), Henry (henri), New York (njuujork), Jyväskylä (jüväskülä).*

Pärisnimedest tuletatud üldtuntud üldnimedes ja omadussõnades võõrtähti *c, č, q, w, x* ja *y* ei tarvitata.
Vrd.

Pärisnimi	Üldnimi või omadussõna
Mar**x**	mar**ks**ism, mar**ks**istlik
Dar**w**in	dar**v**inism
Lamar**ck**	lamar**k**ism
Don **Q**uijote	don**k**ihhotlik
Colorado	**k**oloraado (mardikas)
Ni**zz**a	ni**ts**alane

3. Võõrtähed **f, š, z** ja **ž** esinevad nii päris- kui ka üldnimedes.
Näit.:

f: *film, fotograaf, festival, grammofon, filosoofia, följeton, efekt* (mõju), *defekt* (puudus, rike), *professor, referaat, elektrifitseerima, lift, fantaasia, jefreitor* (sõjaväeline auaste), *fundamentaalne* (põhiline), *fabritseerima, fosfor, Furmanov, Ufaa, Friedrich.*

Paljudes varasemates laensõnades on *f* asendunud *v* või *hv*-ga.
Näit.: *kohv, vabrik, vormel, vundament, karahvin, paragrahv, sohva, tahvel, ohvitser.*

Neis sõnades *v*-d ja *hv*-d mitte hääldada *f*-na!

š: *šokolaad, šeff, finiš, ešelon, plüüš, šahh, dušš, kušett, šaakal, klišee, tšello, kautšuk, tšehh, Šolohhov, Tšaikovski, Tšitšikov, Šveits.*

Paljudes sõnades on *š* asendunud *s*-ga, näit. *sprotid, sink, sall, sarm, staap, snepper, potas, spioon, spinning, mastaap, marsruut.*

Neis sõnades *s*-i mitte hääldada *š*-na!

z (heliline s) esineb üldnimedest ainult sõnades *zooloogia, zooloog, zootehnik, zoopark, dzott* (kindlustatud tulistuspesa) ja veel mõnes üksikus harva tarvitatavas sõnas. Näiteid, kus *z* esineb pärisnimedes: *Zaporožje, Karamzin, Fonvizin, Jazõkov, Zahhar, Zola.*

Tähele panna! *Aserbaidžaan, aserbaidžaanlane, Kasahstan, kasahh* kirjutatakse *s*-ga.

ž: *žurnaal, žürii* (auhindade määramise komisjon), *režiim, žest* (käeliigutus), *žilett, žiraff* (kaelkirjak), *žanr* (kunstiteose liik), *želee, süžee, prožektor, mažoor, loož, garaaž, pidžaama, oranž, beež, staaž* (mingil alal tegelemise kestus), *montaaž* (eri osade ühendamine tervikuks), *trikotaaž, plaaž* (supelrand), *džungel, džäss, tadžikk, Žukovski, Deržavin, Ažajev, Džambul.*

Mõnes sõnas on *ž* asendunud *s*-ga, näit. *insener, mansett, sandarm.*

Ülesanne. Hääldada eespool toodud sõnu selgesti ja leida lisanäiteid.

Harjutus 4. Kirjutada märgi — asemele *f, v* või *hv* ja märgi + asemele *s, š, z* või *ž*, nagu on õige.

1. Meie käitises töötab palju suure staa+iga töölisi. 2. Moskva kõrgemates õppeasutustes õpib igast rahvusest inimesi: venelasi, eestlasi, tad+ikke, a+erbaid+aanlasi, ka+ahhe, kirgii+e, ba+kiire jt. 3. Toas oli diivan ja kaks ku+etti. 4. Ta lemmikharrastuseks oli —otograa—ia. 5. Lugesin venekeelset +urnaali. 6. Sa oskad ehk t+ellotki mängida? 7. Oleme õppinud juba +ooloogiatki. 8. Mulle meeldivad väga T+aikovski helitööd. 9. Piltide trükkimiseks kasutatakse kli+eesid. 10. Kõneleja armastas +estikuleerida. 11. Suur hoone vajab tugevat —undamenti. 12. Kas soovite +protte? 13. Tal oli kaelas bee+ +all. 14. Sõstra+eleele oli maitseks juurde lisatud vaarikamahla. 15. Ta jõudis esimesena —ini+isse. 16. Lubage mulle pool kilo +inki. 17. Üliõpilane kandis ette re—eraadi Belinski —ilosoo—ilistest vaadetest. 18. Laual seisis kara—in veega. 19. Kas käisite Leningradi +oopargis? 20. Trikotaa+itsehh täitis plaani 124-protsendiliselt. 21. Ta töötab meie käitises peain+enerina. 22. Sapööri sõnu katkestas je—reitor Peebu hüüatus tele—onitorusse. *(E. Männik.)* 23. Veel nüüdki uskus ta, et paragra— on kõver, ja katsus vahetevahel selle konkse enda kasuks keerata. *(J. Smuul.)*

4. Vene pärisnimede kirjutamine eesti keeles.

Vene pärisnimede kirjutamisel eesti keeles asendatakse vene tähed järgmiste ladina tähtedega:

c ja **x** — 1) kahe vokaali vahel, samuti ka rõhulise silbi vokaali järel sõna lõpul *ss* ja *hh: Василий — Vassili, Писарев — Pissarev, Борис — Boriss, Тарас — Tarass, Чехов — Tšehhov, Михаил — Mihhail, Шолохов — Šolohhov, Мономах — Monomahh;*

2) teistel juhtudel (sõna algul, teise konsonandi kõrval, rõhuta silbi vokaali järel sõna lõpul) *s* ja *h*: *Семён — Semjon, Новосибирск — Novosibirsk* (liitsõna: *Novo-sibirsk*), *Кирсанов — Kirsanov, Харьков — Harkov, Верхний — Verhni.*

е — 1) sõna algul ja vokaali ning **ъ** järel *je*: *Евгений — Jevgeni, Енисей — Jenissei, Достоевский — Dostojevski, Грибоедов — Gribojedov, Подъездов — Podjezdov;*

2) teistel juhtudel (konsonandi järel) *e*: *Тургенев — Turgenev, Днепр — Dnepr, Ленинград — Leningrad.*

ё — 1) *ж, ч, ш, щ* järel *o*: *Жёлтый — Žoltõi, Пугачёв — Pugatšov, Щёков — Štšokov;*

2) teistel juhtudel *jo*: *Орёл — Orjol, Фёдор — Fjodor, Пётр — Pjotr.*

я — 1) harilikult *ja*: *Ялта — Jalta, «Известия» — «Izvestija», Брянск — Brjansk;*

2) isiku- ja kohanimede lõpul *i* järel *a*: *Мария — Maria, Евдокия — Jevdokia, Феодосия — Feodossia.*

ю — alati *ju*: *Рюрик — Rjurik, Каютин — Kajutin, Юрий — Juri.*

и, й — 1) harilikult *i*: *Киров — Kirov, Валдай — Valdai;*

2) sõna algul vokaali ees *j*: *Иосиф — Jossif, Йоткин — Jotkin.*

ий — 1) kahe- ja enamasilbilise sõna lõpul *i*: *Горький — Gorki, Белинский — Belinski;*

2) teistel juhtudel *ii*: *Новороссийск — Novorossiisk, Вий — Vii.*

ь — 1) vokaali (välja arvatud *ё, я, ю*) ees *j*: *Ильич — Iljitš*, kuid *Демьян — Demjan;*

2) teistel juhtudel jäetakse märkimata: *Горький — Gorki, Гоголь — Gogol, Львов — Lvov.*

ъ jääb märkimata.

Teiste tähtede vasted: *а — a, б — b, в — v, г — g, д — d, ж — ž, з — z, к — k, л — l, м — m, н — n, о — o, п — p, р — r, т — t, у — u, ф — f, ц — ts, ч — tš, ш — š, щ — štš, ы — õ.*

Tähele panna! Liiduvabariikide nimetustes ja tuntumates kohanimedes kirjutatakse *з* vastena *s*: *Азербайджан — Aserbaidžaan, Киргизия — Kirgiisia, Казахстан — Kasahstan, Азовское (море) — Aasovi (meri), Казань — Kaasan, Пенза — Pensa.*

Harjutus 5. Kirjutada järgnevad nimed eesti kirjaviisis:

Емельян, Бальзаминов, Арсеньев, Некрасов, Щедрин, Писемский, Репин, Соловьёв, Мусоргский, Алёхин, Римский-Корсаков, Григорьев, Ясная Поляна, Ефимия, Добролюбов, Плеха-

нов, Плещеев, Беляев, Егор Булычёв, Захар, Олесова, Сусанин, Василий Тёркин, Ляховский, Красносельск, Михайловское, Ломоносов, Евгения, Влас, Инсаров, Алексеев, Семёнов, Архип, Горбачёв, Запорожье, Евстафьев, Денис.

5. h sõna algul.

Alljärgnevas tabelis on toodud mõningad *h*-ga ja *h*-ta algavad sõnad, mille kirjutamisel sageli eksitakse.

h-ga	*h*-ta	*h*-ga	*h*-ta
hallikas (hallivõitu)	allikas (läte)	heie, heietama	ässitama
hall	all	hagijas	aganad
hale (kurb)	ale (mullaga katmata kütis)	hanguma	alp
		haug	uudishimu
		hernes	ere
helama (helisema)	elama	hubane	oigama
		hunnik	äkki
harutama (nööri)	arutama (küsimust)	hõõguma	ämblik
		härdasti	ennustama
haru	aru	hellerhein	ulgumeri
harv	arv	hirnuma	üürgama
hais (halb lõhn)	ais (vankril, reel)	haigutama	uisapäisa
		hämmastama	
higi	igivana, igihaljas	hahetama (hallina, hahana paistma)	
hirv	irvitama		
hind	ind (vaimustus)	huvi	
		hajameelne	
hagu	agu (varajane koit)	hurtsik	
		hütt	
hõng (lõhn)	õng (kalapüügiriist)	harutihti	
häda	ädal		
herilane	eriline, eri		
hele	elevus		
hiid (hiiglane)	iidne (igivana)		
hiilima	iil		
hulkuma	ulguma, uluma		

Nagu näha, sõltub paljude sõnade tähendus sellest, kas sõna kirjutame *h*-ga või *h*-ta.

Ülesanne. Kontrollige, millistes eespool toodud sõnades te võite eksida, kirjutage need grammatika vihikusse ja pidage nende õige kirjutusviis meeles.

Harjutus 6. Kirjutage kriipsu asemele *h*, kus vaja.

1. Pioneerid sõitsid kolhoosi peeditaimi —arvendama. 2. Pidulikult koosolekult lahkuti —ardas meeleolus. 3. Oma —ajameelsuses unustas ta kirjale daatumi kirjutamata. 4. Laev sõitis —ulgumerele —eeringaid püüdma. 5. Kui väravast sisse astusime, tõstsid —aned kisa. 6. Paremal laius —avar —ernepõld. 7. Sepp võttis —ääsilt —õõguva raua ja pani —alasile. 8. Reisijate ees —aigutas sügav kuristik. 9. Metsas kasvas —igivanu, —iidseid tammesid. 10. Poisid leidsid —erilasepesa. 11. Ära —eieta üht ja sama juttu. 12. «Kas —arutada kinnas üles?» —arutas vanaema endamisi. 13. «Ärge astuge —ooletult kividele, sealt võite —õlpsasti vette kukkuda,» —oiatas isa. 14. Öö oli lõppemas, —ahetas juba —ommikueelne —ämarus. 15. Pikkamisi lõppes —akatuses liiga —ägeda Oodo jõud, tema —oobid sadasid —arvemini, ta pidi juba iseend kaitsma —akkama. *(E. Bornhöhe.)* 16. Õieke, õieke, ära nii —ellasti —õilmitse. *(L. Koidula.)* 17. Varsti —akkas kraavikallastel —aljendama —oras—ein, mida loomad —eriliselt —imustasid. *(J. Mändmets.)* 18. Pärn —akkas minema —õide ja —urmav lõhn —õljus —ommikuses puhtas, —öösisest kastest niisutatud —õhus. *(J. Mändmets.)* 19. Sageli tulid nii tugevad —iilid, et need —ähvardasid puud maha murda. *(J. Mändmets.)* 20. «Jaanus, Jaanus!» kõlas —ale —ääl selgesti tema kõrva ja Jaanus —ärkas. *(E. Bornhöhe.)* 21. Kes —aganaid külvab, see vilja ei lõika. *(Vanasõna.)* 22. Aeg —õpetab —albi targemaks. *(Vanasõna.)*

6. Klusiil sõna algul.

Klusiilidest kirjutatakse eesti keeles sõna algul tavaliselt *p, t, k* (tugev klusiil). *b, d, g* (nõrk klusiil) kirjutatakse sõna algul ainult paljudes võõrsõnades.

Jälgida järgnevate sõnade kirjutusviisi.

Sõna algul **p, t, k**	Sõna algul **b, d, g**
pall, pagas, palkon, pataljon, palderjan, piljard, piison, puhvet, puljong, prožektor, parkett, pronks, poeem, palsam, panderoll, present	ball, baromeeter, betoon, brošüür, büst, bass, bariton, barakk, bakter, ballaad, bassein, botikud, beež, barrikaad, beebi, bukett, brikett, barett, bulvar *(lai tänav-puiestee)*
topelt, taanlane, Taani, tohter, tiisel, treenima, tušš *(värvaine; muusikaline auavaldus)*, tragöödia, traditsioon,	daatum, defekt, deklamatsioon, dialoog, diiselmootor, diivan, dokument, diplom, distsipliin, dušš, daktül, deputaat,

tribüün, turniir, tiraaž *(trükiarv)*

draama, dekaad, dress, duett, detail, diktatuur, dekoreerima

kips, kitarr, kraad, kreeklane, Kreeka, kongress, karakter, konspekt, karikatuur, kalligraafia *(ilukiri)*

gaas, garaaž, graniit, grupeerima, generatsioon *(põlvkond)*, grimass, galerii, grandioosne, garanteerima, garnison, geenius, gigant *(hiiglane)*, granaat, gripp, galopp

Ülesanne. Kontrollige, millistes eespool toodud sõnades võite eksida, kirjutage need grammatika vihikusse ja pidage nende õige kirjutusviis meeles.

Harjutus 7. Kirjutada kriipsu asemele klusiil.

1. Selles jutustuses on väga elav —ialoog. 2. Meie maal on kaotatud —arbaarne inimese ekspluateerimine inimese poolt. 3. —remeeriti —ruppi põllundus—rigaadi liikmeid. 4. Nõukogude lavadel on sageli etendatud Shakespeare'i —ragöödiaid. 5. —araaži lagi oli valatud —etoonist. 6. Tellisime —uljongit. 7. Põrandad olid tehtud tamme—arketist. 8. Võistlejad tulid spordiväljakule ühtlastes —reening—ressides. 9. Käisime —asseinis suplemas. 10. Lõpetajaile anti kätte —iplomid. 11. —agas saabus kohale. 12. —ostamendil oli V. I. Lenini —üst. 13. Meie —ataljoni —atarei asus metsatukas. 14. Kas sa oled lugenud Puškini —oeemi «Vaskratsanik»? 15. —ipsi kasutatakse ka väetisena. 16. Nii Jakob kui Paulid on koond—ortreed, neid võib teistega samastada. *(J. Smuul.)* 17. Meie kõnelus oli —iplomaatiline, kõige ettevaatlikum ja viisakam. *(Fr. Tuglas.)* 18. Kui jälle —ulvaritele tagasi jõudsin, oli rongkäik lõppenud. *(Fr. Tuglas.)* 19. Selleks valitsevad siin soliidsed —raditsioonid. *(Fr. Tuglas.)* 20. Jõgi tormab jaama alla, hakkab mürama —urbiin. *(J. Smuul.)* 21. Ojari —ariton lõikas otsekui aurukatla vile. *(R. Sirge.)*

7. Lihthäälik ja häälikuühend.

1. **Lihthäälikuks** nimetatakse üksikvokaali konsonantide ja üksikkonsonanti vokaalide vahel, sõna algul või lõpul. Lihthäälik võib olla kirjas märgitud ka kahe või kolme tähega, näit. lihthäälik *a* sõnas *saanud*, *m* sõnas *sammuda*, *t* sõnas *kattuma*, *l* sõnas *koralllane*.

2. **Häälikuühendi** moodustavad ühes ja samas sõnas kõrvuti olevad kaks või mitu vokaali või konsonanti, näit. *äi* sõnas *käima*, *aia* sõnas *laiali*, *ndm* sõnas *kündma*, *tr* ja *ts* sõnas *trapets*.

Häälikuühendid on kahesugused: vokaalühendid ja konsonantühendid.

3. Vokaalühendit, mille mõlemad vokaalid kuuluvad ühte ja samasse silpi, nimetatakse **diftongiks** ehk kaksiktäishäälikuks. Diftongid on näit. *ei* sõnas *treima*, *au* sõnas *saun*, *ea* sõnas *teadma*, *ae* sõnas *laev*. Sõnades *raadio*, *muuseum*, *materialism*, *poeet* ei ole diftongi, sest vokaalid ühendeis *io*, *eu*, *ia*, *oee* kuuluvad eri silpidesse.

Ülesanne. Leida diftongid:
lained, kauge, liuglema, teatrist, sealne, poetama, aastaid, kaunistati, kindlaist, võimsaid, kaua, saiad, raiuma, kuues, siia, vanaema, revolutsioon, meloodia, geomeetria, masinaehitus, muiatakse, preemia, ekskursioon, poeesia, leiutajaid, staadion, Gruusia, territoorium.

Harjutus 8. Konsonantühendid alla kriipsutada.

Ühel pilvisel ööl — see oli jüriöö — peatus üksik ratsamees kõrgel künkal, umbes poolteist penikoormat Tallinnast. Ratsanikul oli pikk talupojakuub õlgade ümber ja pehme kaabu sügavale silmile tõmmatud.

Öö oli, nagu öeldud, pilvine, taevas tume ja täpiline nagu mättane maa. Pilvetäppide vahel jooned, mille kaudu kuu kiired nõrka kuma uinuva maa üle valasid. Kõle öötuul kohas tumedasti ümberkaudsetes metsades ja vingus ratsaniku pea kohal üksiku männi okstes.

Kaugel kiirgasid mõned Lodijärve lossi valgustatud aknad nagu kassisilmad metsa mustaval põhjal.

«Seal on külalisi koos,» ümises ratsanik lossi poole vaadates, «nüüd oleks kerge kogu pesa hävitada. Aga tehku talupojad, mis tahavad. Mina selle perekonna õnnetust ei püüa.» *(E. Bornhöhe.)*

8. Klusiil helitu hääliku kõrval.

1. **Helilise hääliku kõrval võib olla nii** *p, t, k (saapad, kartma, luik)* **kui ka** *b, d, g (saabas, kardab, luiged).*

2. **Helitu hääliku kõrval on reeglipäraselt** *p, t, k: kutsub* (*t* kirjutatakse seepärast, et ta on helitu hääliku *s* kõrval), *kotkas* (*t* seepärast, et ta on helitu hääliku *k* kõrval; *k* seepärast, et ta on helitu hääliku *t* kõrval), *kask, laps, saatke, lootsin, retked, kartsin.*

Ka sõnas *peatselt* kirjutatakse *t*, sest ta on helitu hääliku *s* kõrval.

3. **Helitu hääliku kõrval on** *b, d, g* **ainult järgmisel kolmel juhul:**

a) **kui sõna tüves esineb** *b, d, g* (heliliste häälikute kõrval), **siis säilib see kõigis vormides ja tuletistes:** *(hüüd/ma) hüüd/sin, (künd/ma) künd/sin, (murd/ma) murd/ke, (tund/ma) tund/ke, (and/ma) and/kem, (hoog/ne) hoog/sasti, (vargus) varg/si, (arg) arg/si, (jalg) jalg/si, (nüüd/ne) nüüd/sed, (sünd/ima) sünd/salt, (ping/ne) ping/salt, (uud/ne) uud/seleib, leib/kond;*

b) **kui** *b, d, g* **satub helitu hääliku kõrvale sõnade liitmisel:** *king/sepp, umb/sõlm, raud/tee;*

c) **mõnes võõrsõnas:** *absoluutne, absurdne, abstraktne, observatoorium, substantiiv, asbest, röntgeniaparaat, anekdoot, sünekdohh.*

9. Liide -ki, -gi.

1. *b, d, g, p, t, k, s* **ja** *h, f* **ja** *š* **järel kirjutame liite -ki.**

Näit.: *saabki, kettki, tulebki, kaskki, tšehhki.*

Oht eksida on *b, d, g* ja lühikese *s*-i puhul: *õpibki, lähebki, meidki, kaaski, kõrski, tõrski.*

Leidke lisanäiteid.

2. **Teistele häälikutele liitub** *-gi: liivgi, tormgi, pabergi, majagi.*

Oht eksida on juhtudel, kus:

l, m, n, r või *v* järgneb helitule häälikule: *mahlgi, lehmgi, rihmgi, kõhngi, rahngi, käsngi, Dneprgi, rasvgi, kasvgi, latvgi;*

liite-eelseks häälikuks on *ž: garaažgi, beežgi;*

mitmesilbiline sõna lõpeb *v*-ga: *põrutavgi, liigutavgi, saadetavgi.*

Leidke lisanäiteid.

3. Meeles pidada, et **liite** *-ki, -gi* **ees kirjutatakse sõna täielikult välja:** *ehk/ki, luisk/ki, tuisk/ki, kukk/ki.*

Harjutus 9. Kirjutada märgi — asemele *k* või *g*, märgi = asemele *p* või *b*, märgi + asemele *t* või *d*, nagu on õige.

1. Tuleb kasutada iga soo+sat juhust õppimiseks. 2. Rönt—eniaparaadiga saab avastada +uberkuloosikoldeid. 3. Hoo—sasti sõu+sime pärivoolu. 4. Hoi+sin oma loo+sikut eemal kiiremast voolust, hei+sin õnge vette ja jäin vaatama, kuidas kork õõ+sus laineil. 5. Järv oli nii sügav, et kaasavõetud pikk ritv—i ei ulatunud põhja. 6. See =eež—i lõng on üsna ilus. 7. Kas ta ül+se tuleb—i siia? 8. Nii nad sõu+sid tagasi üle õhtuse kul+se järvevee. 9. Juba oli vihm—i lakanud. 10. Ilm oli um=selt vaikne, nii et üksikult kasvava kase latv—i ei liikunud. 11. Loož—i oli rahvast täis. 12. Nüüd ei maitsenud talle söök ega jook—i.

13. Ära jutusta niisuguseid ane—+ootlikke ja a=sur+seid lugusid. 14. Maja ehitus on juba lõpetamisel, pea+selt saab —araaž—i valmis. 15. Ehk—i poisid püü+sid var+si hiilida, märgati neid ometi. 16. Noormehe jutt oli tõsine ja liigutav—i. 17. Poisid, sõu+—e kaldale ja võ+—e mind kaasa! 18. Püü+—e olla ae—sasti kohal. 19. Sadas veel detsembrikuus—i vihma. 20. Mõlemad lei+sid koha väga sün+sa olevat. *(J. Mändmets.)* 21. Lehm—i astub sinnapoole, kus rammusam rohi. *(M. Metsanurk.)* 22. «Kui arvad, et sirbiga jõu+sam on, siis otsi seda ise,» sähvas kubjas. *(E. Krusten.)* 23. Kes ise ei taha minna, saa+—u mõni kodune inimene. 24. «An+—e mulle tilk külma vett,» ütles vanaema ja see oli—i kõik ta soov. *(J. Mändmets.)*

10. Silbitamine ja poolitamine.

Häälik või rühm häälikuid, mida hääldame ühe hingamistõukega, moodustab terviku, mida nimetatakse **silbiks.**

Silpide arvult jagunevad sõnad ühesilbilisteks, kahesilbilisteks, kolmesilbilisteks jne. Esimesele silbile järgnevaid silpe nimetatakse **järgsilpideks.**

Et osata sõnu õigesti poolitada ülekandmisel ühelt realt teisele, on tarvis tunda silbitamis- ja poolitamisreegleid.

Silbitamisreeglid.

1. **Diftong ja pikk vokaal kuuluvad ühte silpi:** *sea-dus, teab, töö-tama, saa-bun.*

2. **Üksikkonsonant vokaalide vahel kuulub järgmisse silpi:** *tä-nav, loo-dab, ko-pu-ta-ma.*

3. **Kui vokaalide vahel on kaks või enam konsonanti, siis kuulub ainult viimane konsonant järgmisse silpi:** *sat-tuma, kannab, vars-ti, tant-sima, komp-sud, mars-sima, korst-nad.*

Oht eksida on:

sisseütleva lõpu silbitamisel: *lõunas-se, aastas-se, vabrikus-se;*

konsonantühendi silbitamisel, kui silp lõpeb helitu konsonandiga: *suut-sime, jõud-sin, tões-tama, kärb-sed, mõis-nike, naasklit, tüd-ruku, lad-vus, rand-lane;*

järgsilpide konsonantühendi silbitamisel: *valit-sema, süüdistatav, aegsas-ti, katkend-likult, kirjutatak-se, valmis-ta-tak-se.*

Märkus. Konsonantühendid *tš* ja *štš* vene perekonnanimedes kuuluvad ühte silpi: *Tši-tšikov, Gon-tšarov, Radi-štšev.* Ühte silpi kuuluvad vene perekonnanimedes ka konsonant ja sellele järgnev *j*, kui viimane märgib ainult peenendust: *Neh-ljudov, Dobro-ljubov.*

4. **Liitsõnades on liitumise kohal ka silbi piir:** *supel-asutus, villa-kraasimine.*

5. **Võõrsõnu silbitatakse samade reeglite järgi. Ainult eesliitelistel ja liitsõnalistel võõrsõnadel võib eesliite või täiendsõna eraldada.** Seega võib silbitada *geog-raafia* ja *geo-graafia, aerodroom* ja *aero-droom, de-sorganiseerima* ja *des-organiseerima, prog-ressiivne* ja *pro-gressiivne, demok-raatia* ja *demo-kraatia.*

Poolitamine.

Sõnade poolitamine, s. o. sõna osa üleviimine teisele reale **toimub silpide vahekohast, kusjuures ühetähelist silpi ei jäeta üksikult rea lõppu ega viida üle järgmisele reale.** Seega ei tohi poolitada näiteks *e-lu, i-nimene, kau-a, sii-a.*

Ühetäheline silp sõna keskel jääb eelmisele reale: *laua-le, laia-li, raiu-ma.*

Liitsõnu, eriti kui täiend- ja põhisõna ei ole pikemad kui kahesilbilised, tuleb poolitada liitumiskohalt, näit. *aed-vili, kooli-maja, pidu-õhtu, kunsti-näitus, rahva-luule.*

Märkus. Eesnime esitähte ja perekonnanime, samuti lühendit *a.* (=aasta) ja aastaarvu ei lahutata, s. o. need kirjutatakse ühele ja samale reale.

Harjutus 10. Silbitada sõnad:

liblikasse, sõbrad, ümbrikust, kindlus, püüdlema, siblima, teostama, karistatakse, kaeblik, valitsetakse, demonstratsiooniks, publikuks, taldrikud, ümbritsetakse, peatselt, probleemideks, haletsetakse, sündmustesse, madrus, silmakirjatsema, biograafia, vankrisse, hoogsasti, tublidesse, hapuoblikas, kontsert, substantiiv, korstnasse, perspektiiv, kantselei, poeem, inspektor, hoolsasti, laostatakse, kindral, protsendist, Pleštšejev, Pugatšov, elektrik.

Harjutus 11. Märkida võimalikud poolitamiskohad püstkriipsuga:

jõuate, saia, laiali, aabits, asjalik, instrument, aparaat, nõuame, ilu, reastatakse, kaua, hoiatama, lauad, lauale, kraedesse, fotograafia, poeesia, siia, teostesse, geomeetria, muuseumis, viiuliga, vaskuss, õunapuud, kirjaümbrik, nõuanne, nimekiri.

11. Rõhk.

Rõhk on kahesugune: sõnarõhk ja lauserõhk.

Sõnarõhuks nimetatakse teatava silbi suuremat hääldamistugevust. Eesti keeles on kahesugune sõnarõhk: pea- ja kõrvalrõhk.

Pearõhku kannab sõna esimene silp. Erandiks on mõned hüüdsõnad *(aitäh, hurráa, tohóh),* mõned liitsõnad *(niisámuti)* ja paljud võõrsõnad *(idée, materialism).*

Kaasrõhk asub tavaliselt 3. ja 5. silbil (näit. *pi-ker-gús-te-lé-gi),* kuid sõnavältest ja liidetest sõltuvalt võib asuda ka paarisarvulistel silpidel (näit. *künd-sí-me, la-hen-da-má-ta*).

Lauserõhuks nimetatakse ühe sõna tugevamat, pingsamat hääldust lauses. Rõhk langetatakse sellele sõnale lauses, mida tahetakse esile tõsta. Vrd.:

Ei, sepp parandas v a n k r i t.
Ei, sepp p a r a n d a s vankrit.
Ei, s e p p parandas vankrit.

12. Hääliku vältus.

1. Vältuseks nimetatakse aega, mis kulub hääliku või häälikuühendi hääldamiseks. Vrd. *a* vältust sõnade *kare, kaare, kaari* hääldamisel, *b(p)* vältust sõnade *kabi, kapi, kappi* hääldamisel, *au* vältust sõnade *saunast* ja *saunade* hääldamisel.

2. Hääliku erinevat p i k k u s - ehk v ä l t u s j ä r k u nimetatakse **hääliku välteks.**

Eesti keeles võib peaaegu iga häälik esineda kolmes vältes: I vältes (lühike), II vältes (keskpikk) ja III vältes (ülipikk).

Diftong ja konsonantühend võivad olla ainult II ja III vältes.

Harjutus 12. Rühmitada sõnad pearõhulise silbi vokaali välte järgi kolme rühma:

kala, kaalub, kaaluda; võõraste, võra, võõrad; mürin, müürin, müüre; saama, sada, saadab; tuuled, tuli, tuuli; oli, hoolima, hoolin; mööda, köha, ööbik; eha, veeretama, keelama; koolist, kodu, voolama.

N ä i d i s.

I-välteline vokaal	II-välteline vokaal	III-välteline vokaal
kala	*kaalub*	*kaaluda*

Harjutus 13. Rühmitada sõnad pearõhulise silbi konsonandi välte järgi kolme rühma:

lina, linnade, linnad; kala, kallama, kallata; sammud, samme, sama; usin, losside, kassa; tume, tõmmu, sammuma; vinnama, vinnata, kõne; kõrred, tarre, tare; lugu, luku, lukku; sattuma, katus, sadu; lepime, lepp, abi.

Harjutus 14. Leida 10 sõna, kus diftong või konsonantühend on II, ja 10 sõna, kus diftong või konsonantühend on III vältes.

13. Hääliku välte märkimine kirjas.

Häälikud erinevad omavahel laadilt (näit. *e* ja *o*, *a* ja *r*, *s* ja *m*, *t* ja *k*) ja välte poolest (näit. *e* sõnades *keda* ja *keeda*, *k* sõnades *luku* ja *lukku*).

Iga hääliku märkimiseks kirjas on eesti keeles tarvitusel eri kirjatäht[1], hääliku v ä l t e jaoks aga pole eri märke ja väldet märgitakse kas ühe või kahe tähe kirjutamisega. Aja jooksul on välja kujunenud alljärgnev häälikute välte märkimisviis.

I. Lühikesed häälikud.

Lühikesed ehk esmavältelised häälikud kirjutatakse alati ühe tähega (klusiilid tähtedega *b, d, g*): *rida, minema, viljelema.*

Õige on:

teater (*a*-d hääldada lühidalt!)	kuni
Portugal	ometi
portugallane (pearõhk I silbil!)	amet
oranž	komandeerima
trafaretne (harilik, kulunud)	karikatuur
samet	komisjon
seni	ümar

Jämendatult trükitud täht neis sõnades märgib lühikest häälikut.

II. Diftongid ja konsonantühendid.

Diftongis olev iga vokaal ja konsonantühendis olev iga konsonant kirjutatakse ühe tähega, sõltumata vältest: *käima, au, nõu; metalne, linlane, tallinlane, tšehlanna* (vrd. *tšehh*), *kümnes, mõtlema, krimlane, türanlik, kärslane, kaslane* (vrd. *kass*), *harf, šeflus* (vrd. *šeff*), *nukrad, vaprasti, leplik, tõtlev, tutvuma, artiklid, lõplik, ainurakne* (vrd. *rakk*), *revanš.*

E r a n d i d.

1. **Pikk s kirjutatakse kahe tähega** *l, m, n, r* **järel, kui talle ei järgne teist konsonanti:** *valss, kurss, šanss, varss* (vrd. *vars*, kus *s* on lühike), *avanss, morss, hülss, simsside, hirss, relss, marssima, Varssavi, marssal, reveranss, renessanss, ressursside* (vrd. *ressursid*, kus teine *s* on lühike), *balansseerima* (tasakaalus hoidma).

2. **Sõna kirjutatakse täielikult välja, konsonantühendi reeglit arvestamata:**

a) **liite** *-ki, -gi* **ees:** *linn/gi, ehk/ki, tuisk/ki;*

b) **sõnade liitmisel:** *pursk/kaev, kesk/kool, pott/sepp*[2]; kolme ühesuguse tähe puhul märgitakse liitumiskoht sidekriipsuga: *plekk-kast, lõpp-peatus, latt-tara;*

---

[1] Eri tähte pole ainult hääliku jaoks, mida foneetilises transkriptsioonis märgitakse tähega η. Selle hääliku olemasolus veendume, kui võrdleme tähega *n* märgitud häälikuid sõnades *kanda* ja *kanga, vänta* ja *ränka.*

[2] Sõna *rätsep* ei tundu enam liitsõnana ja hääldatakse II vältes.

c) **juhul, kui liide algab sama konsonandiga, millega eelnev sõnaosa lõpeb:** *kesk/kond, rõhk/kond, modern/ne.*

Märkus. Sõna tüvi säilib üldse muutumatuna, kui see lõpeb sama konsonandiga, millega algab sellele liituv liide või tunnus. Vrd. ka: *humaan/ne, monotoon/ne, suverään/ne, grandioos/seid, korall/lane, kull/lane, veen/nud.*

III. Pikad lihthäälikud (peale *f* ja *š* ning klusiilide).

Pikad (II- ja III-vältelised) lihtvokaalid ja lihtkonsonandid (peale klusiilide ja *f* ning *š*) **kirjutatakse kahe tähega:** *kaalub, kaaluda; tammed, tamm.*

Õige on:

materi**aa**lne	kol**ll**eeg
ps**üü**hika	kol**l**ektsioon
kolor**aa**do (mardikas)	gra**mm**ofon
k**ü**llap	bar**r**ikaad
kan**n**ikas	ballett (kuid: baleriin)
var**r**ukas	paral**l**eelne
hun**n**ik	kristalliseeruma
ümmargune	an**null**eerima
kum**m**ardama	illustratsioon
är**r**itatud	ter**r**ass
mar**r**askil	krokodi**ll**
kor**r**ektne	karus**s**ell
intel**l**igents	

Jämendatult trükitud tähed neis sõnades märgivad pikka häälikut.

Erandid.

1. **Mõnes asesõnas ja paljudes muutumatutes sõnades kirjutatakse ka pikk lihthäälik ühe tähega:** *ma, sa, ta, me, te, nad, mul, sul, tal, sel, tol, kel, kes, mis, kus, ka, ju, aitäh, nonoh* jt.

Jaatussõnas *jaa* (=*jah*) kirjutatakse *a* kahekordselt, sidesõnas *ja* aga ühekordselt. Vrd. *jaa (=jah), ma tulen; tema ja mina.*

Sõnas **küll** kirjutatakse *l* kahekordselt.

2. **Vene isikunimedes** (peale eesnimede *Niina, Siina* ja *Veera)* **kirjutatakse pikk vokaal ühe tähega** *(Fadejev, Mitšurin, Suvorov, Katjuša),* **neist tuletatud üldnimedes ja omadussõnades aga kahe tähega:** *mitšuurinlik, suvoorovlane, katjuuša* (teat. miinipilduja).

Erandlikult kirjutatakse nime kuju muutmata sõnad *leninlik, leninlane, leningradlane, stalingradlane.*

3. **Vähem tuntud vene kohanimedes kirjutatakse pikk liht-**

vokaal ühe tähega (*Kirovsk* jt.), **üldtuntud kohanimedes aga kahe tähega** (*Neeva, Kiiev, Bakuu, Okaa, Kaama, Uraal, Sevastoopol* jt.).

Harjutus 15. Kirjutada kriipsu ees olev täht ühe-, kahe- või kolmekordselt ja märgi + asemele *b, d, g* või *p, t, k*, nagu on õige.

A. 1. Kristal—selt särasid kas—tepiisad. 2. Lubikoral—ased on liik al+seid loomi. 3. Kõigi meie viisaastakute tulemused olid grandio—s—ed. 4. Nõukogude võimu kehtestamisega paranes kiiresti ka intel—i+entsi olukord. 5. Käitised peavad igakül+selt ja täielikult kasutama kõiki oma sisemisi res—urs—e. 6. Katju—ša on väga mõjuv relv. 7. Oma kodulinna taastamiseks pärast fašistide väljakihutamist an+sid tallin—lased+i küm—neid tuhandeid töötun—de. 8. Tähetornis vaatlesime +elesko—biga Mars—i. 9. Teisel pool oja laiuvast kolhoosi vars—akop—list kostis vars—ade hirnumist. 10. Vikativars— läks kat—ki. 11. Täna käsitleti tunnis ainurak—seid. 12. Seda mõeldes tundis ta tap—vat väsimust. *(E. Männik.)* 13. Hom—seks hoia leiba, aga mitte tööd. *(Vanasõna.)* 14. Kiiver oli tal— peast langenud ja rip—nes rihmapidi kuk—la taga. *(M. Metsanurk.)* 15. See on paari versta pikkune al—ee, mille kahel pool ääres seisavad uhked hotel—id, suured ärid ja tea—trid. *(Fr. Tuglas.)* 16. Ta talus kõike seda üsna vap—ralt. *(E. Krusten.)* 17. Laadaplatsile püstitatakse usinasti uusi telke ja karus—el—i. *(P. Vallak.)* 18. «Ei sa— teisest aru,» vastas Asso nuk—ra naeratusega. *(M. Metsanurk.)* 19. Noort Jürit pidasid ta töökaaslased alles poisikeseks, ehk—i Jüri oli suurt kasvu. *(E. Krusten.)*

B. 1. Ma ei sa— sulle praegu lõp—likku vastust an—da. 2. Valijad esitasid saadikukan+i+aatidele oma soovid. 3. Riie oli vär—vimisel pisut la+iliseks jäänud. 4. Kinos kestis seans—kaks tun—di. 5. Juba E. Vilde varasemas loomingus avaldub autori huma—n—e suhtumine kannatajasse inimesse. 6. Küm—nekor—+se maja katuselt paistis ümbruskond nagu maakaar+il. 7. Ekskurs—io—nil tutvusime mitmekül+selt Tartu muuseumidega. 8. Hommikul mars—isid Nõukogude armee võitlejad läbi linna, lauldes hoo+said võitluslaule. 9. Ja—, juba tol— ajal tun—dis ta suurt huvi tehnika vastu. 10. Uue rahakurs—i kehtestamisega asetati nõukogude töötajad rahuae+sesse olukorda. 11. Suure tormiga on merel raske õiget kurs—i pidada. 12. Olümpiaadist võttis teiste hulgas osa ka +aanlasi, +reeklasi ja portuga—l—asi. 13. Projekteerimisbüroo vajab kaht arh—i+ekti. 14. Need on flamingod, Tunise järve gratsio—s—ed linnud. *(Fr. Tuglas.)* 15. See oli pet—lik lootus, mis on ju igasuguse valu ustav kaaslane. *(E. Krusten.)* 16. Siinsamas on pürami—did vahvleid, klaasitaolisi kristal—se läikega maiustusi. *(Fr. Tuglas.)* 17. Läbin õue ja mõned ruumid ning tõusen kõrgele ter—as—ile. *(Fr. Tuglas.)* 18. See oli renes—ans—i päriskodu, siin rajati nii ita—lia kunsti kui kirjakeele +raditsioonid. *(Fr. Tuglas.)*

IV. Võõrhäälikud *f* ja *š*.

Võõrhäälikud *f* ja *š* pole kunagi lühikesed, vaid ainult kesk- või ülipikad (II- või III-vältelised).

Keskpikk *f* ja *š* kirjutatakse alati ühe tähega: *šefid, efekt, defekt, afišid, sufiks, ešelon, brošüür, kušett, klišee, finiš, dušid, tšuvašid, žirafist.*

Ülipikk *f* ja *š* kirjutatakse lihthäälikuna lühikese vokaali järel kahe *(šeff, žiraffide, dušš, tšuvašš)* **ning pika vokaali ja diftongi järel ühe tähega** *(stroof, seif).*

Ülesanne. Hääldada selgesti II- ja III-vältelist *f*-i ja *š*-d.

II-välteline *f* ja *š*	III-välteline *f* ja *š*
šefi, šefid, efekt, žirafid, žirafil, sufiks, nišid, nišist, nišilt, tuši, tušis, tušilt, afiši, afišid, afišile, tšuvašil, tšuvašid, tšuvaši, tšuvašiga	šeffi, šeffidel, žiraffe, žiraffide, nišš, niššidest, niššidel, tušši, tuššidest, tuššidelt, afišši, afišše, afiššidele, tšuvašše, tšuvaššidega

Moodustada nende sõnade kohta lauseid.

V. Klusiilid.

Klusiilide iga välde (lühike, keskpikk ja ülipikk) märgitakse eri viisi.

1. **Lühikesed (I-vältelised) klusiilid kirjutatakse tähtedega** *b, d, g: lugema, leib, ööbik, sada.*

Õige on:

intelligents	hospidal	propaganda
kandidaat	eksaminand	kategooriline
kandideerima	standard	aplodeerima
likvideerima		

Kolmandas silbis *l, m, n, r* järel olev klusiil, millele järgneb vokaal, on lühike ja seepärast kirjutatakse *b, d* või *g*-ga: *kanar/bik, ümmar/gune, eten/dama, lagen/dik, tuhan/des.*

Erandiks on mõned võõrsõnad, näit.: *raporti,* (seda) *kontserti, transporti.*

2. **Keskpikad (II-vältelised) klusiilid kirjutatakse alati ühekordselt tähtedega** *p, t, k: koputatakse, tekitati.*

Õige on:

akord	aku	orkester
moto	akumulaator	brikett
bruto	tutvustama	konkreetne
neto	arhitekt	demokraatia
libreto	kontakt	
agitaator	adjutant	

Ilmaütleva käände lõpus on alati keskpikk klusiil (kirjas *t*). Õige on seega: *lõpetama/ta, küpsema/ta, lahendama/ta, otsustama/ta* jne.

Omadussõnaliites *-stikune* (nimetavas käändes küsimus *missugune?)* on alati ja kõigis käändeis keskpikk klusiil (kirjas *k*): *vastastikune, vastastikustele, ülestikused.*

3. **Ülipikad (III-vältelised) lihtklusiilid kirjutatakse lühikese vokaali järel kahe tähega** *(vatt, sepp, nukker, artikkel, tuttav, leppima),* **pika vokaali ja diftongi järel aga ühe tähega** *(vaat, seep, kaupu, kõikide, lõikama, toitu).*

Määrsõnaliites *-stikku* (küsimus *kuidas?*) on ülipikk klusiil (kirjas *kk*): *vastastikku, ülestikku, reastikku, kohastikku.*

Nimisõnaliites *-likkus* (nimetavas küsimus *mis?*) on alati ja kõigis käändeis ülipikk klusiil (kirjas *kk*): *rahulikkus, tootlikkust, vajalikkusele, seltsimehelikkusega, silmakirjalikkusest.*

Nimisõnaliidet *-likkus* mitte ära segada omadussõnaliitega *-lik* (küsimus *missugune?*). Esimene on astmevahelduseta (kõigis käändeis kirjas *kk*), teine astmevahelduslik (mõnes käändes *k*, mõnes *kk*).

4. **Mitmesilbilise sõna lõpul, kui pearõhk on I silbil, kirjutatakse klusiil ühekordselt:** *kasulik, kompvek, kabinet, taburet, paharet, pankrot, kotlet, laatsaret, kornet, klarnet, piiskop.* Kui rõhk on viimasel silbil, kirjutatakse klusiil lühikese vokaali järel kahekordselt: *kušett, operett, brikett, parkett, duett, kvartett, mansett* jt.

Ülesanne. Moodustada lauseid, kus esineb *likkus*-liitelisi nimisõnu ja *lik*-liitelisi omadussõnu.

Harjutus 16. Kirjutada kriipsu ees olev täht ühe- või kahekordselt ja märgi + asemele *b, d, g* või *p, t, k,* nagu on õige.

A. 1. Jõest väljatõmmatud palgid laot—i kal—dal ülestik—u. 2. Kui suur on selle net—okaal? 3. Nõukogude inimene on ettevõt—lik ega salli lii+set tagasihoidlik—ust. 4. Sel— ajal oli ta alles küm—neaastane poisike. 5. Kaelkirjakut nimetatakse ka žiraf—iks. 6. Leningradi zo—pargis nägime ka žiraf—e. 7. Eš—elon eš—eloni järel sõitis sõjaväge rin—dele. 8. Jooksin kiiresti

duš—i alla. 9. Ostsin mitu pudelit tuš—i. 10. Metsa ääres kasvas violet—set kanar+ik—u. 11. Seda ütles to— mõt—liku näoga pois—. 12. Mõt—elge hästi järele ja an+ke mulle siis lõp—lik vastus. 13. Ilutulestikuga saavutati suurepäraseid ef—ekte. 14. Püü+ke kõik—e teha täpselt ja kor—ektselt. 15. Nõukogude inimesed kohtlevad üksteist vastastik—u heatahtlik—u sõbralik—usega. 16. Äk—i kos—tis sire—ni monoto—n—e hääl. 17. Tut—vumine marksismi-leninismiga aren+ab meie teadlik—ust. 18. Sadu üha tugevneb, kül—ap tuisk—i ei jää tulemat—a. 19. Põlevkiviga laaditud vagonet— liik—us kiiresti šahti poole. 20. Lõp—uks tantsiti eesti rahvatantsu «Viru vals—».

B. 1. Ekskurs—io—nil tutvusime ka tšuvaš—ide edusammudega kultuuri ja majan+use alal. 2. See helitöö lõp—eb võimsa ak—ordiga. 3. Palun rääkige kon+reetsemalt. 4. Võistlustel tuli võitjaks keegi tšeh—lanna. 5. Mõt—lemat—a jutt ja sihtimat—a püss lähevad mõlemad vilt—u. *(Vanasõna.)* 6. Ära väsib äk—iline, vastu peab pik—aline. *(Vanasõna.)* 7. Uhkus ajab up—akile, kõrk—us käima käp—akile. *(Vanasõna.)* 8. Juba lük—ati laudu otsapidi kokku, juba oli olemas kodune ja pidulik—usele lähe+ane meeleolu. *(J. Smuul.)* 9. Kastiil—ase näojoon+es peegel+ub ta kodumaa talve kalk—us ja kar—mus, ta riietes aga selle suve lõk—en+av värvirik—us. *(Fr. Tuglas.)* 10. Pak—ane pauk—us aiateibais ja rehetoa nõgistes seinapalk—ides. *(E. Krusten.)* 11. Kõik näisid pik—isilmi oot—avat, mis toob hom—ne päev. *(A. H. Tammsaare.)* 12. Paar Tõnu istutatud kirs—i olid üsna õierik—ad. *(J. Mändmets.)* 13. Sain isegi aru, et mu hääles kuuldus külm rahu ja trotslik—us. *(J. Mändmets.)* 14. Maad kat—avad veel kuivad heinatut—id, kuid nende vahel valen+avad liivajoomekesed nagu tuisklumi nõmme kanar+ik—ul. *(Fr. Tuglas.)*

C. 1. Nende pihlaka+e taga ongi augud, kust pot—sep—meister Tulbi, kelle tehas asub kohe Kondivalu hak—ul, oma telliste, ahjupot—ide, purk—ide ja kaus—ide jaoks savi saab. *(E. Krusten.)* 2. Meie rahval on joon, mis kät—e andekuse pärast sageli unustab mõt—ete rumaluse, mõt—ete julmuse, isegi vaenulik—use. *(J. Smuul.)* 3. Noh, teetähised pole pandud ju nii lähestik—u. *(E. Krusten.)* 4. Sadu oli tap—valt pik—al+ane, taevas üleni hall, teed läbipääsmatud, auklik—ud. *(P. Vallak.)* 5. Viimaks tõm—bas vanem pik—amisi mõõga tup—est ja pani risti oma põlvile. *(M. Metsanurk.)* 6. Rüütlid ja kannupoisid lõid kärmesti kaks rivi, seljad vastastik—u, näod metsa poole. *(M. Metsanurk.)* 7. Õue avanevate ak—en+e ja uste raamides ning laest rip—uva+e suur+e õlilamp—ide vormis on barok—lik—u lopsakust. *(Fr. Tuglas.)* 8. Metsa tuleb hoida ega saa laastavalt ümber käia ka kon+reetselt meie «Majaka» kolhoosi piiratud res—urs—idega. *(J. Smuul.)* 9. Seal uutes tehastes puls— kuumalt lööb. *(A. Kaal.)* 10. Lõi kaksteist korda Kremli tornikell ja võimas hümn rahulik—us kambris kaik—us. *(R. Parve.)* 11. Kindlalt astub vana Madis, küla a+tivist. *(F. Kotta.)*

VI. Mitmesilbilistes võõrsõnades esinev *h*.

Mitmesilbilistes võõrsõnades kirjutatakse *h* pika vokaali järel ühe tähega *(psüühika, stiihiline)*, **lühikese vokaali järel aga lühike *h* ühe tähega, pikk *h* kahe tähega.**

Lühike on *h* sõnades *abstraheerima, sahariin, boheemlane,* pikk sõnades *psühholoogia, psühhoos, mehhanism, almanahh, baldahhiin, rahhiit* jmt. Sõnades *mehhaanika* ja *mehhaaniline* võib *h*-d hääldada lühidalt ja pikalt, seega kirjutada ühe või kahe tähega.

VII. Järgsilpide vokaal võõrsõnades.

1. **Helitu konsonandi ees** kirjutatakse võõrsõnades järgsilpide vokaal **kahe tähega.**

N ä i t.: *aparaat, apteek, atestaat* (tunnistus), *automaat, fakulteet* (teaduskond), *fotograaf, garderoob, geograaf, instituut, internaat, kandidaat, kataloog, katastroof, kvaliteet* (omadus, väärtus), *kvantiteet* (kogus, hulk), *limonaad, marmelaad, maskeraad, mikroskoop, predikaat* (öeldis), *promenaad* (jalutustee), *referaat, serenaad, šokolaad, telegraaf.*

2. **Helilise konsonandi ees** kirjutatakse järgsilpide vokaal mõnedes sõnades ühe, mõnedes kahe tähega.

Ühe tähega kirjutatakse järgsilpide vokaal sõnades, kus pearõhk on 1. silbil ning järgsilpide vokaali hääldatakse lühidalt.

N ä i t.: *admiral, alkohol, apelsin, arsenal* (relvaladu ühes töökojaga), *brigadir, bulvar, eksemplar, elektron, eskadron* (ratsaväeüksus), *ešelon, formular* (näidisvorm), *följeton, garnison, hektar, honorar, hospidal, inventar* (kuid *inventuur*), *karneval, komandör, komissar, komsomol, kontrolör, leksikon* (sõnaraamat), *makaronid, martsipan, materjal* (kuid *materiaalne*), *medaljon, mikrofon, partisan, pensionär, personal* (kuid *personaalne, personaalküsimus*), *prokurör, restoran, revisjon, saksofon* (liik puhkpille), *sanitar* (kuid *sanitaarauto, sanitaarne*), *sekretär, semafor* (signaalpost raudteel), *seminar, singular* (ainsus), *skorpion, šarlatan* (petis, tühine hoopleja), *telefon, tribunal* (kohus), *tsüklon* (pööristorm, madalrõhkkond), *tärpentin, veteran* (vana, kogenud võitleja).

Kahe tähega kirjutatakse sõnades, kus järgsilbi vokaali hääldatakse pikalt.

N ä i t.: *armatuur, astronoom, atmosfäär, distsipliin, folkloor* (rahvaluule), *garnituur, gastronoom* (peentoitude kauplus), *genitiiv* (omastav kääne), *giljotiin, guvernöör* (meeskasvataja), *herme-*

liin (valge nirk), *militsionäär*, *hipodroom* (hobuste võiduajamise väljak), *infinitiiv* (tegevusnimi), *initsiatiiv*, *katedraal* (peakirik), *komparatiiv* (keskvõrre), *mandariin*, *margariin*, *nominatiiv* (nimetav kääne), *partitiiv* (osastav kääne), *pseudonüüm* (varjunimi), *substantiiv* (nimisõna), *superlatiiv* (ülivõrre), *trotuaar* (kõnnitee), *velodroom* (ratta-võidusõidutee).

Ülesanne. Kontrollige, millistes eespool toodud sõnades võite eksida; kirjutage need grammatika vihikusse ja pidage nende õige hääldamis- ja kirjutamisviis meeles.

Hääliku välte märkimise kokkuvõtlik tabel.

Reegel	Näited
I. Lühikesed häälikud — ühe tähega	*kogunema*
II. Pikad häälikud diftongis ja konsonantühendis — ühe tähega	*linlane*
E r a n d i d. 1. Pikk *s*, kui talle ei järgne teist konsonanti, — kahe tähega	*marssima*
2. Sõna kirjutatakse nii, nagu seisaks ta eraldi:	
a) liite *-ki*, *-gi* ees	*tuiskki*
b) liitsõnades	*võrkkiik*
c) liite ees, mis algab sama konsonandiga, millega eelnev sõnaosa lõpeb	*keskkond*
III. Pikad lihthäälikud (peale *f*, *š* ja klusiilide) — kahe tähega	*saanud, kannab*
E r a n d i d. 1. Mõned ase- ja muutumatud sõnad	*ma, mul, ju*
2. Vene isikunimed ja vähem tuntud kohanimed	*Mitšurin, Kirovsk*
IV. Lihtvõõrhäälikud *f* ja *š*:	
1) II-vältelised — *f*, *š*	*šefid, tušist*
2) III-vältelised:	
a) lühikese vokaali järel — *ff*, *šš*	*šeffide, tušš*
b) pika vokaali ja diftongi järel — *f*, *š*	*stroof, seif plüüš*
V. Lihtklusiilid:	
1) I-vältelised — *g*, *b*, *d*	*lubadega*
2) II-vältelised — *k*, *p*, *t*	*koputatakse*
3) III-vältelised:	
a) lühikese vokaali järel — *kk*, *pp*, *tt*	*lukk, sepp, kott*
b) pika vokaali ja diftongi järel — *k*, *p*, *t*	*luuk, seep, koit*
c) mitmesilbilise sõna lõpul — *k*, *p*, *t*	*maastik, taburet*

VI. Häälik *h* mitmesilbilistes võõrsõnades:

1) pika vokaali järel — ühe tähega	*stiihiline*
2) lühikese vokaali järel:	
a) lühike *h* — ühe tähega	*abstraheerima*
b) pikk *h* — kahe tähega	*rahhiit*

Harjutus 17. Kirjutada kriipsu ees olev täht ühe- või kahekordselt ja märgi + asemele *b, d, g* või *p, t, k,* nagu on õige.

A. 1. Need ülestõusud olid alles stiih—ilised. 2. Zo—loogia tunnis tut—vusime kas—lastega ja ajaloo tunnis ita—lia renes—ans—iga. 3. Pidulikust koosolekust võt—is osa kogu käitise kol—ekti—v eesotsas juhtiva persona—liga. 4. Lenin näit—as rahvale kätte tee ühiskondlik—u ülekohtu lõp—lik—uks kõrval+amiseks. 5. Madalrõhk+ond liik—us põhjast lõunasse. 6. Gram—ofoni on võimalik kasuta+a ka õp—etöös. 7. Kuš—et—viidi paran+ada. 8. Partisa—nid võitlesid vap—rasti faš—istide vastu. 9. Ants tuli meie juurde ja teatas, et pea+selt hak—atakse hobuseid ette rak—en+ama. 10. Taladeks pan—di kolm nelja meetri pik—ust palk—i. 11. Teiste hulgas oli siin ka krim—lasi. 12. Lapse hääles oli mingit mahe+at nuk—rust. 13. Kuningale sihitud tuld malemängus nimetatakse šah—iks. 14. Just enne hommikusöök—i tõid kaks sapö—ri raskesti haavatud viien+a roodu komandö—ri. *(E. Männik.)* 15. Ta silmad läik—isid ja näp—ud värisesid rõõmust. *(E. Vilde.)* 16. See maa hõõgub mingit kirglik—u melanh—o—liat. *(Fr. Tuglas.)* 17. Toas ja aidas ringi käies tul+i otsusele, et surnud inventa—ri üleskirjutamisest oleks vähe tulu. *(A. H. Tammsaare.)* 18. Näete, niipea kui Kruusakivi kadus, läks kõik libe+asti nagu lep—se reega. *(J. Mändmets.)*

B. 1. See on sihvakas noormees, seljas Siberi küt—ipolgu must mun—der ja peas kõr—ge, pik—a villaga papa—h—a. *(E. Krusten.)* 2. Milline õnnelik üllatus: olin juhtunud ilma enese teadmat—a just karneva—li alguseks Madri—di. *(Fr. Tuglas.)* 3. Vaos tema järel hüp—lesid hooletult linavästrik—ud, kul—dnok—ad ja varesed. *(R. Sirge.)* 4. Leini vaatas osavõt—lik—u sõbralik—usega venna otsa. *(M. Metsanurk.)* 5. Lõhnavas toomingapõõsas lõi öö+ik la+sutama. *(A. Kitzberg.)* 6. Mis te, saks, vaest rät—sep—at pilk—ate? *(A. Kitzberg.)* 7. Lõp—matut saginat võis näha ka seif—ide osakonnas. *(J. Semper.)* 8. Alles finiš—i lähe+al jõu+sid nad teistest ette. 9. Kõneleja saat—is oma kõnet hoo+sate žesti+ega. 10. Lennukilt paistsid põllud pik—lik—ude laik—udena. 11. Niš—is oli +ostamendil +rupp kak—tusi. 12. Läbirääkimised an+sid häid resul+aate. 13. Kodanlik in+el—i+ents hin—das kõrgelt kõik—e, mis oli nn. modern—e. 14. Tea+sin lähe+al küpsemat—a ruk—ivälja olevat. 15. Üha ula-

tuslik—umalt rak—en+atakse meil mitšu—rinlik—e me—to+eid taime+e aretamisel. 16. Oma vesikon—dade ulatuslik—use poolest kuuluvad Siberi jõed suuremate hulk—a maakeral. 17. Inventu—ri tegemisel selgus, et kogu inventa—r on alles ja korras.

C. 1. Meie füüsikakabinet— on sisustatud moo+sate ap—ara—tidega, mis on peaaegu a+soluutselt täpsed. 2. Meie väed fors—eerisid 5 km laiuse väina. 3. Nõukogude armee vabastas fašistlikust ik—est ka Poola pealinna Vars—avi. 4. Taburet— on köögis. 5. Meh—aanikatseh—is on palju huvitavaid meh—anisme. 6. Nõukogude Liidus on kehtesta+ud tõeline demo+raatia. 7. Seinalehes on kaks huvitavat artik—lit ja mitu tore+at, tabavat kar—ikatuuri. 8. Ta nägu muutus nii mõt—likuks, nii nuk—raks, et ma an+sin luba+use rääkida asjast šef—iga. 9. Tal— ei olnud jõudu või osavust oma ülesannet täit—a. *(E. Vilde.)* 10. Korraga kerk—ivad mulle mingi julma asjalik—usega meel+e kohalik—u+e inimeste seas sosinal ringiliik—uvad jut—ud. *(A. Jakobson.)* 11. See vana vetera—n pidi nüüd mõneküm—ne nõela ja nööbiga külast külla äri ajama. *(Fr. Tuglas.)* 12. Vasakut kätt tõuseb hommikuudust mas—i—vsena kaheharjalise mäe siluet—. *(Fr. Tuglas.)* 13. Lak—amatult tõusevad ja laskuvad künk—ad, kõikjal rohetavad apelsi—niaiad ning mustavad küpres—ihiied. *(Fr. Tuglas.)* 14. Kuid or+ester hak—as parajasti hoo+sat vals—i mängima ja summutas selle küsimuse. *(J. Semper.)* 15. Tänus meenutab kodumaa partisa—ne ja võitlust, mida me unusta+a ei saa. *(R. Parve.)*

14. Sõna sisehäälikud.

Sõna sisehäälikuteks on häälikud pearõhulise silbi vokaalist kuni järgmise silbi vokaalini (viimane kaasa arvamata), näit. *k/ir/i, r/aam/at, /es/itama, l/ibl/ikas, l/ukk/, ld/ee/, marks/ism/, mehhan/ism/id, žurn/aal/.*

Sisehäälikute hulka ei tule arvata tunnuste (näit. mitmuse tunnus *-d, -de, -te,* lihtmineviku tunnus *-si,* oleviku tunnus *-b* jne.), käände- ja pöördelõppude ning liite *-ki, -gi* häälikuid, näit. *m/aa/de, s/oo/ks, k/äi/b t/amm/gi.*

Astmevahelduslikku liitega (*-stik, -lik, -mik, -nik, -kond* jt.) sõnades määratakse ka liite sisehäälikud, näit. *eesrindl/ikk/e, tootl/ikk/ude, lagend/ik/el, õpetl/ik/, ühisk/ond/a.*

Harjutus 18. Määrata sisehäälikud.

1. Südilt ja teineteise käest kinni hoides alustavad Jaak ja Rein teekonda. Vali lõunatuul puhub külje pealt ja paks pilv katab taevast, aga nende süda on südi, liikmed tugevad ja jõudsalt jääb ikka enam maad nende selja taha. Kõik näib hästi minevat. Pilves ilm neid ei hirmuta, lõuna ajal on nad ju arvata kesk järve. Jää on küll vesine, aga üle ja üle lõhkemata. *(J. Liiv.)*

15. Sõnavälde.

Et sõnu õigesti muuta, on tarvis tunda sõna või sõnaosa väldet. Sõnavälde oleneb sisehäälikute vältest.

1. **Sõna on I-välteline,** kui ta sisehäälikuiks on lühike vokaal ja sellele järgnev lühike konsonant (kokku 2 sisehäälikut, mõlemad lühikesed): *elu, asi, inimene, kino, krabisema.*

Meeles pidada! *p, t, k, f* ja *š*-ga märgitavad häälikud ei ole lühikesed, seega, kui sisehäälikute hulgas on *p, t, k, f, š,* siis sõna ei ole I-välteline.

Ülesanne. Leida 15 I-vältelist sõna.

2. **Sõna on III-välteline,**

a) kui ta on ühesilbiline (võõrsõnadel alates pearõhulisest silbist): *töö, nad, ta, et, kommunism, büroo, ideaal;*

b) kui üks sisehäälik on ülipikk, s. t. ühel sisehäälikul saab hääldamisel kaua peatuda, ilma et sõna moonduks: *saama, leppima, lõplik, Tartu, kaupade, saapad, vaatama.*

3. **II-välteline** on sõna, mille sisehäälikute hulgas üks häälik või häälikuühend on II vältes ja ükski häälik ei ole III vältes: *saanud, lõpetab, ešelon, šefid, nišis, tantsib, ladvas.*

4. II ja III väldet (peale ühesilbiliste sõnade) on võimalik kindlaks määrata ainult kuulmise teel. II ja III välte eristamiseks tuleb sõna üht sisehäälikut hääldada pikemalt ja lühemalt. Kui pikem hääldus on loomulikum, on sõna III-välteline; kui lühem on loomulikum, on sõna II-välteline. Otstarbekas on ka võrrelda 1. ja 2. silbi pikkust: kui esimene silp on teisest pikem, on sõna III-välteline. Hääldades järjest mitu korda sõna *veski* kuuleme, et esimene silp *(ves)* on pikem teisest *(ki),* järelikult on see sõna III-välteline. Vastupidi, hääldades niiviisi sõna *kalju* märkame, et mõlemad silbid on ühepikkused.

5. Sõnavälte määramisel tuleb kõigepealt selgitada, kas antud sõna on ühesilbiline või I-välteline; kui ei ole, siis kuulmise teel kindlaks teha, kas ta on II- või III-välteline.

6. Liitsõnadel määratakse iga liitosa välde eraldi. Astmevahelduslikku liitega sõnadel määratakse ka liite välde.

Ülesanne. Hääldada järgmisi sõnu, tähelepanelikult kuulates, kuidas hääldu ses erinevad II- ja III-vältelised sõnad:

kapi	— *kappi*	*pingil*	— *pinki*	*ratas*	— *akna*
luku	— *lukku*	*korgi*	— *korki*	*kapid*	— *kohver*
leti	— *letti*	*paadi*	— *paati*	*rubla*	— *juuksed*
tekib	— *tekkis*	*laulud*	— *laule*	*kirgas*	— *kauge*
lepik	— *leppis*	*laevad*	— *laevu*	*aken*	— *veski*
katab	— *kattis*	*laual*	— *lauda*	*(seitse)aastak*	— *aasta*

Murrete mõjul hääldatakse paljusid sõnu tihti vääras vältes. Alljärgnevas tabelis on toodud mõned säärased sõnad. Kontrollige, missuguseid te valesti hääldate, kirjutage need grammatika vihikusse ja pidage nende õige hääldamisviis meeles (III-vältelist häälikut märgib rasvaselt trükitud täht).

II välde	III välde
palju, kahju, polka, auto, Eesti, Tõrva (linn);	**v**oodi, vah**v**a, kan**g**elane, kin**d**el, kor**s**ten, van**k**er, kar**t**ul;
kolhoosnik, (seitse)aastak, kaustik, rätsep;	kes**k**mik, üm**br**ik, sam**bl**ik, kom**pv**ek, äm**bl**ik;
loomus (noodatõmme) otsus, ollus, vastus, kuljus, annus, talvine, ammune;	l**oo**mus (iseloom), p**õh**jus, os**k**us, õm**bl**us; üm**br**us, gl**oo**bus, ee**p**os, väi**k**e, päi**k**e, äi**k**e, kin**n**ine, la**h**tine, lõ**hk**ine; mu**l**le, su**l**le, ta**l**le, mei**l**e, tei**l**e, nei**l**e;
hilja, hiljaks (jääma), eile, kaua, ammu, ainult	siia, sinna, homme, kinni, jälle, (metsa) poole

Harjutus 19. Paigutada järgnevad sõnad tabelisse välte järgi rühmiti:

ilu, lõpuks, idee, kaussi, kapp, hüpe, leiba, turvas, hambad, põhjus, sisemine, pardid, peidab, lõpp, tänav, päevi, saapad, pilt, kolhoos, uurib, kolonn, rahva, kõvem, ratas, paati, poisid, purre, murded, palju, kuube, elu, sotsialism, silda, märgib, märjad, rada, rätik, teiba, katab, jõudu, mõtete, arvud, kušett, katus, kattis, lubama, virtuoos, gloobus, eile, otsus, korsten.

I-vältelised	II-vältelised	III-vältelised
ilu	lõpuks	idee

Harjutus 20. Määrata järgnevate mitmesilbiliste sõnade välde ja III-vältelistel alla kriipsutada täht, mis märgib ülipikka häälikut:

raamatud, vintsutama, kallama, lootsik, kuhjaga, õpetlik, astmeline, häälikud, turtsuma, nõrgendama, vaatama, salgama, kallutasin, järgmised, möirgama, kirjutama, rööbastel, juttudega, kannuste, konnadele, saabastest, kasvasin, kangelane.

Harjutus 21. Määrata järgnevate sõnade tüve ja liite välde: maastikuga, olevikku, sotsialistlikke, kompvekid, rahulik, ühiskond, künklik, laevastikust, inimkonnale, õpetlik, põõsastikkude, kirjanike, ümbrikke, ämblikud.

Harjutus 22. Ära märkida sisehäälikud, määrata sõnavälde ja III-vältelistel sõnadel alla kriipsutada täht, mis märgib ülipikka sisehäälikut.

A. Öö on . . . Tagatoas põleb väike öölamp ja saadab oma nõrka valgust voodi poole, milles haige magab rahutut und. Sängi ees istub vanaema. Kui ema ise on juba puruväsinud ja enam ei jõua valvata, siis tuleb tema ja kohendab vaipa, mille haige laps eneselt on ära lükanud. Külma vee rätik, mis on haige pea ümber, tahab ka iga natukese aja tagant vahetamist. Arno on väga haige. Juba sellesama päeva õhtul, kui ta jõkke kukkus, hakkasid ta palged õhetama, pea valutama ja öösel tuli palavik. Nüüd on juba kolmas päev, aga haigus ei tagane, veel kõvemaks näib minevat palavik.

Lubatakse kutsuda tohter.

Vanaema jääb tukkuma ja lööb pea vastu sängi sammast. Ta ärkab, hõõrub uniseid silmi, kõneleb natuke iseenesega ja jääb uuesti tukkuma. Jälle tonksti — ja pea langeb alla. Vanadus, vanadus . . . Jumaluke, seitsekümmend aastat on juba tema elupäevi, ja see ei ole naljaasi.

B. Keegi tuleb tasa sängi juurde, paneb käe vanakese õlale ja ütleb sosinal:

«Mine magama, ema, küllap ma nüüd jõuan jälle isegi.»

See on Arno ema, kes vaevalt paari tunni osa on maganud, aga siiski juba küllalt eneses jõudu tunneb valvamiseks.

«Mine'nd, mine, rumal laps, küllap ma istun veel. Ega mulle ei tükigi uni väga peale. Mine, mine!»

Arno ema kuulab sõna, vaatab enne natuke aega oma haigele lapsele ja heidab siis uuesti magama.

Tonksti, tonksti . . . vanaema tukub, näeb iga kord, kui ta vähegi suigatab, unegi ära ja mõtleb läinud aegadele.

(O. Luts.)

16. Astmevaheldus.

1. **Astmevahelduseks nimetatakse sõna sisehäälikute kahesugust esinemist ühe ja sama sõna eri vormides.**

2. Astmevaheldus on kahesugune: laadivaheldus ja vältevaheldus.

Näit.: a) *rada — raja, rind — rinna, leib — leiva* — mõned sisehäälikud erinevad laadilt;

b) *tukkuma* (III v.) — *tukub* (II v.), *valssi* — *valsi*, *võõrad* — *võõraste* — mõned sisehäälikud erinevad vältelt.

3. **Laadivaheldusele** alluvad *b*, *d*, *g*, *s* ja *k* ning *t* ühendeis *sk*, *hk* ja *ht*, näit. *kask* — *kase*, *lohk* — *lohu*, *leht* — *lehe*, *põld* — *põllu*, *mesi* — *mee*.

Mõnes vormis on *b*, *d*, *g*, *s* või *k* või *t* olemas; need vormid on tugevas astmes *(rida, lugu, leib, käsi, kask, leht)*.

Mõnes vormis need häälikud kas hoopis puuduvad *(rea, loo, käe, kase, lehe)* või nende asemel on mõni teine häälik *(rada — raja, leib — leiva, mees — mehe)*; need vormid on nõrgas astmes.

Meeles pidada! *b—p*, *d—t*, *g—k* vaheldus kirjas (näit. *loogal — looka*, *saabas — saapa*, *loodab — loota)* ei ole laadivaheldus, sest häälik jääb oma laadilt samaks ja muutub ainult ta välde.

Ülesanne. Öelda, kumb vorm on tugevas ja kumb nõrgas astmes:

tõbi — tõve, mäelt — mägi, kärjest — kärgedest, kõlbab — kõlvanud, noa — nuga, jälge — jäljed, vee — vesi, tundis — tunneb, käsib — käskima, kild — killu, lugesin — loen, lüsi — löe, vihud — vihkudel, kuue — kuub, kuue — kuus, vardad — varras, rajad — radadel, rühkima — rühib, sihime — sihtisime, tüüpkonnad — tüüpkondi.

4. **Vältevaheldusele** alluvad pikad häälikud või häälikuühendid.

Mõnes vormis on pikad häälikud III vältes *(saan, keelama, kott, marssima, katsed, saunade)*; need vormid on tugevas astmes.

Mõnes vormis on pikad häälikud või häälikuühendid II vältes *(saanid, keelata, kotid, marsib, katsete, saunad)*; need vormid on nõrgas astmes.

Ülesanne. Öelda, kumb vorm on tugevas ja kumb nõrgas astmes:

marsib — marssis, rutt — rutuga, lipud — lippude, loik — loigus, seinu — seinad, küünalt — küünlaid, loopida — loobin, kausside — kausid, harjal — harjadel, soovis — soovib, isiklikud — isiklikkude, põõsastikke — põõsastikuks, ümbrikul — ümbrikku, ämblikud — ämblikke, kuurort — kuurordi, tšempionaati — tšempionaadi, materialism — materialismist, kolhoosini — kolhoosideni, patrioodid — patrioot, kombineeris — kombineerib, agiteerima — agiteerime.

5. Paljude sõnade sisehäälikud üldse ei muutu; need on **astmevaheldusetа** sõnad: *kala, kõnelema, võru, põlema, kirjutama, nädal* jt.

6. Seda, kas sõna on astmevahelduslik või astmevaheldusetа, on hõlpus kindlaks määrata, võrreldes sisehäälikuid käändsõna-

del ainsuse nimetavas, omastavas ja osastavas (näit. *jalg — jala — jalga)* ning tegusõnadel *da*-tegevusnimes ja (isikulise tegumoe kindla kõneviisi) olevikus (näit. *õppida — õpin, tõmmata — tõmban*).

Astmevahelduseks ei tule pidada 1) konsonandi pikenemist ains. sisseütlevas ja *da*-tegevusnimes (näit. *elu — ellu, tulen — tulla, panen — panna)* ning 2) *n*-i ja *s*-i vaheldust liites *-ne* (näit. *teine — teise, soine — soise).*

7. Astmevahelduse kindlaksmääramisel tuleb kõigepealt võrrelda vastavaid muuteid (vt. p. 6), juhtides tähelepanu sisehäälikuile. Kui sõna osutub astmevaheldusliku, siis on tarvis selgitada, kas ta on laadi- või vältevaheldusliku, ja seejärel määrata aste. Vältevaheldust mõnes laadivahelduslikus sõnas ei tule astmevahelduse liigi määramisel arvestada.

8. **Kokkuvõte.**

Laadivaheldus.

b, d, g, s, *(s)***k,** *(h)***k,** *(h)***t** esineb — tugev aste,
ei esine — nõrk aste.

Vältevaheldus.

Pikk häälik või häälikuühend III vältes — tugev aste,
II vältes — nõrk aste.

9. Laadivahelduslikes sõnades, kus *b, d, g* või *s* nõrgas astmes on kadunud, on lühikese vokaali *i, u* ja *ü* asemel nõrgas astmes vastavalt *e, o, ö.*

Näiteid:

i asemel *e: rida — rea, tigu — teo, siduma — seob.*
u „ *o: uba — oa, lugu — loo, pugema — poeb.*
ü „ *ö: süsi — söe, küdema — köeb.*

Harjutus 23. Kirjutada käändsõnadel ainsuse nimetav, omastav ja osastav ning tegusõnadel *da*-tegevusnimi ja kindla kõneviisi olevik, ära märkida sisehäälikud, ja kui sõna on astmevahelduslik, siis määrata astmevahelduse liik ja aste:

ridade, kasulikke, tõmmati, karbid, paluma, loeks, siduma, saatis, sõjast, muiatakse, küünlale, pipraga, raamat, hoonete, kirglik, ehted, tütarde, köetakse, kimbud, mõtete, lubade, pügama, vigu, oast, tugede, peab, kude, lüsi.

Näidis: ridade (rida, rea, rida) — laadivaheldus, tugev aste; kasulikke (kasulik, kasuliku, kasulikku) — vältev., t. a.; tõmmati (tõmmata, tõmban) — laadiv., n. a.

10. Vaadelda laadivahelduslike sõnade tähtsamate sisekonsonantide esinemist tugevas ja nõrgas astmes.

Tugev aste	Nõrk aste	Sisekonsonantide esinemine tugevas ja nõrgas astmes
b		
kuu**b**, lu**b**a	kuue, loa	**b** — Ø (kadu)
lei**b**, tõ**b**i	leiva, tõve	**b** — **v**
hal**b**, turba	halva, turvas	**lb**, **rb** — **lv**, **rv**
ha**mb**a, õ**mb**len	hammas, õmmelda	**mb** — **mm**
d		
poo**d**, kadu**d**a	poe, kaob	**d** — Ø
ko**d**a, sada**d**a	koja, sajab	**d** — **j**
mul**d**, lin**d**, kor**d**	mulla, linnu, korra	**ld**, **nd**, **rd** — **ll**, **nn**, **rr**
kee**ld**, kää**nd**e, pöör**d**e	keelu, kääne, pööre	**ld**, **nd**, **rd** — **l**, **n**, **r**
g		
mä**g**i, lu**g**eda	mäe, loen	**g** — Ø
al**g**an, or**g**	alata, oru	**lg**, **rg** — **l**, **r**
sel**g**, kär**g**	selja, kärje	**lg**, **rg** — **lj**, **rj**
s (t)		
kuu**s** (kuu**t**)	kuue	**s (t)** — Ø
kõ**rs** (kõ**rt**)	kõrre	**rs (rt)** — **rr**
ü**ks** (ü**ht**)	ühe	**ks (ht)** — **h**
(s)k, (h)k, (h)t		
ka**sk**, vi**hk**, le**ht**	kase, vihu, lehe	**sk**, **hk**, **ht** — **s**, **h**

Harjutus 24. Selgitada, kas sõna on astmevahelduslik või astmevahelduseta; kui on astmevahelduslik, siis määrata astmevahelduse liik ja aste:

A. kaval, saar, rida, viiest, tikub, loobuma, kündis, naaskel, regi, õhtu, uskusin, allee, kõigile, toas, hoolitsema, muianud, tunnete, kuus, sahk, noored, aitasime, lusikas, tugi, pean, küünal, tõsi, vihk, vihik, saabas, kõrred, voodi, mõte, oda, kohale, loog, veele.

B. rajast, saatsin, rabelema, küljele, viht, loodus, lõplikule, kosk, käele, vanker, põlgama, lampi, kaks, kõrs, laest, number, raatsisin, peole, kindel, õine, varrukad, elanikust, ettevõtlikkude, koopas, sotsialism, vaibad, opereerima, kasutab, varred, ehtis, ehitas, pime, laost, nuga, sotsialistlik, meetri, koppel, võõraste, kolhoosid.

17. Mõningate sõnade häälikuline koostis.

Allpool on toodud rühm sõnu, mida sageli valesti hääldatakse ja kirjutatakse. Sõnad, milles võite eksida, kirjutage grammatika vihikusse ja pidage nende õige häälikuline koostis meeles.

Üles (vrd. ülesanne): *ärkas üles, vaatas üles;*
eespool;
praegu;

järgemööda; sõna *mööda* nõuab osastavat käänet (vrd. teed mööda, tänavat mööda);

kojuigatsus, läks koju (sisseütlev kääne), kuid: kodu poole (om. kääne);

mispärast;

algul (vrd. alguses);

tagaplaanile (vrd. tagaplaan, tagaplaanil, tagaplaanilt);

tähelepanu (vrd. paneb tähele), tähelepandav, järelevalve (vrd. valvab järele), järelepärimine, järeleaimamine, järeleandlik, järelemõtlik, järelevedu, kõrvalepõige (vrd. põikab kõrvale);

vastuolu;

üleriided;

ligimene (vrd. ligi), teenindama (vrd. teenima), sammalduma (vrd. sammal);

painutama, painduma, paindlik, painama;

janu, janunema;

jagama, jagunema, jaotama;

kahetsema, kahetsus;

seadma, seadsin, sean, seati, seadus;

põrkama: *pall põrkab tagasi, nad põrkasid kokku;*

kostma, kostab, kostavad, kostis, kostku: *kaugelt kostab muusikat, äkki kostis mingi kume hääl;*

päevi (vrd. päev), sõjapäevil, pühapäeviti, päevik, päevituma;

minia (pojanaine);

taldrik;

palitu, osuti, alasi, oherdi (neil sõnadel on ainsuse nimetav ainsuse omastava sarnane);

purjekas (ains. om. purjeka), lusikas, varrukas, kannikas, viilukas, kopikas, liblikas, allikas, tubakas, majakas, kasakas, mesikas, latikas, äädikas, uustulnukas (kui sõna ainsuse omastavas lõpeb häälikutega *-ka*, siis on nimetavas *-kas*); vrd. vihik (om. vihiku), labak, om. labaku (= labakinnas), sõrmik (= sõrmkinnas), valik, lennuk (kui sõna lõpeb omastavas häälikutega *-ku* või *-ki*, siis on nimetavas *-k*);

materiaalne, materialistlik, materialism (kuid: materjal), periood, orienteeruma, imperialist, illusioon (pettekujutlus), familiaarne (pealetükkivalt sõbralik), abiturient;

akordion, ridikül (käekott), postiljon (vrd. post, om. posti);

petrooleum, tapetseerima (vrd. tapeet), mineraloogia, tualett;

kontrrevolutsioon, kontrrevolutsiooniline.

Küsimusi ja ülesandeid kordamiseks.

1. Korrata tähestikku. Öelda eesti tähestik peast.
2. Nimetada vokaalid ja konsonandid.
3. Millised häälikud on klusiilid?
4. Nimetada helitud häälikud.
5. Millistes sõnades tarvitatakse võõrtähti *f, š, z, ž* ja millistes võõrtähti *c, č, q, w, x* ja *y*?

6. Nimetada laensõnu, kus *š, z* ja *ž* on asendunud *s*-ga.

7. Missuguste järgnevate sõnade algul kirjutatakse *h*? Kui sõna kasutatakse *h*-ga ja *h*-ta, siis selgitada tähenduslikku vahet.

.....arutama, ...igivana, ...irv, ...irvitama, ...erilane, ...iil, ...ulkuma, ...uluma, ...eietama, ...ässitama, ...aganad, ...alp, ...aug, ...ernes, ...uudishimu, ...ubane, ...unnik, ...ärdasti, ...ämblik, ...ellerhein, ...aigutama, ...ennustama, ...ämmastama, ...ulgumeri, ...uisapäisa, ...ajameelne, ...urtsik.

8. Mis on diftong? Öelda sõnu, kus esineb diftonge.

9. Põhjendada, miks järgnevates sõnades kirjutatakse helitu hääliku kõrval *p, t, k* või *b, d, g*: *saatke, murdsin, lootsime, peatselt, jalgsi, suutsin, tundke, hoogsasti, kortsutama, andke, õõtsub, hüüdsime, kingsepp, kärbsed, võitsime, võidsime, vargsi, lootsik, sündsalt, (sel) hetkel, pingsalt, kompsud.*

10. Nimetada võõrsõnu, kus helitu hääliku kõrval esineb *b, d* või *g*.

11. Liita liide *-ki* või *-gi*: *kõrs, mahl, garaaž, ritv, õpib, klaas, rihm, liiv, meid, põrutav, latv, tõrs, lehm, pood, šeff, rähn, montaaž, rasv.*

12. Hääldada silphaaval: *kontoris se, kirjutatakse, jõudsime, tõestama, naasklit, kompsud, tantsima, katkendlik, aegsasti, tüdruk, randlane, valitsema, liblikasse, ümbrikust, püüdlema, koristatakse, hoogsasti, inspektor, kindral, kaeblik, publikuks, sõbraks, aerodroom, poeesia, algebra, peatselt.*

13. Millist silpi ei jäeta poolitamisel rea lõppu ega viida järgmisele reale? Näiteid.

14. Anda põhjendus konsonantühendi kirjutamise kohta: *leplik, tallinlane, varss, varsad, vars, krimlased, keskkond, ainurakne, revanš, ressurss, ressursid, modernne, simsse, türanlik, renessanss, renessansist.*

15. Põhjendada *l*-i kirjutamisviisi: *korall, koralllane, koralne; metall, metalne.*

16. Põhjendada *f* ja *š* kirjutamisviisi: *efekt, ešelon, nišid, niššide, tšuvašš, tšuvaššide, tšuvašiga, afišš, afišid, tušš, tušist, šefid, šeffide, šeflus, žirafist, žiraffe, finiš.*

17. Millises liites kirjutatakse alati üks *k*? kaks *k*-d?

18. Miks kirjutatakse üks *t* sõnades *lahendamata, küpsetamata, tegemata?*

19. Põhjendada lõppklusiili kirjutamisviisi: *kompvek, piiskop, taburet, kabinet, pankrot, operett, kvartett, parkett.*

20. Põhjendada *h* kirjutamisviisi: *stiihiline, psühholoogia, psüühiline, mehhanism.*

21. Millised häälikud on sõna sisehäälikud?

22. Millised sõnad on I-vältelised?

23. Millised sõnad on III-vältelised?

24. Mis on astmevaheldus?

25. Millised häälikud alluvad laadivaheldusele?

26. Millised laadivahelduslikku sõna vormid on tugevas astmes? nõrgas astmes?

27. Mis vaheldub vältevahelduslikus sõnas?

28. Millised vältevahelduslikku sõna vormid on tugevas astmes? nõrgas astmes?

29. Öelda ainsuse nimetav: *varrukad, uustulnukad, allikad, labakud, sõrmikud, liblikad, majakad, pilvikud, latikad, kaalikad, kaevikud, äädikad, kajakad, purjekad, osutid, alasid, palitud.*

30. Moodustada nimisõna või omadussõna: *igatseb koju, valvab järele, annab järele, järel olev vanker, põikab kõrvale, aimab järele, tuleb järel.*

31. Kuidas on ainsuse alaleütlev sõnast *tagaplaan?*

VORMIÕPETUS.

18. Sõnaliigid.

Muutumisviisi järgi jagunevad sõnad kolme liiki: käändsõnad, pöördsõnad ja muutumatud sõnad.

Käändsõnad käänduvad kõigis käändeis, pöördsõnad pöörduvad aegades, kõneviisides, tegumoodides jne., muutumatud sõnad ei käändu ega pöördu või käänduvad ainult osaliselt.

Käändsõnu on 4 liiki: nimisõnad, omadussõnad, arvsõnad ja asesõnad. **Muutumatuid** sõnu on samuti 4 liiki: määrsõnad, kaassõnad, sidesõnad ja hüüdsõnad. Kokku on seega 9 sõnaliiki.

1. **Nimisõnad** ehk substantiivid märgivad olendite, esemete või nähtuste nimetusi ning vastavad nimetavas küsimusele *kes? mis?* Näit.: *kass, raamat, maja, pilv, direktor, saavutus, tahe, lootus, õpetus, ühiskond, rahu, rahulikkus, viljakus, saavutatu, töötamine, õppimine, õpitu, saabuja, saabunu.*

Nimisõnad jagunevad üld- ja pärisnimedeks. **Üldnimed** on olendite, esemete ja nähtuste liigi ühiseks nimeks (näit. *inimene, laud, rahu, loodus).* **Pärisnimed** on üheainsa olendi, eseme või nähtuse erilised nimed (näit. *Peeter, «Tõde ja õigus», Suur Isamaasõda).*

2. **Omadussõnad** e. adjektiivid märgivad olendite, esemete või nähtuste omadusi ning vastavad nimetavas küsimusele *missugune?* Näit.: *punane, raske, huvitav, õpetlik, viljakas, eilne, siinne, eluline, üldine, endine, ühiskondlik.*

Tähele panna! Sõrendatult trükitud sõnad järgmistes ühendites on samuti omadussõnad (seepärast kirjutatakse väikese algustähega): nõukogude *(missugune?)* kord, eesti kirjandus, vene keel, moskva kali, inglise töölised, india elevant jts.

3. **Arvsõnad** e. numeraalid märgivad arvu või järjekorda ning vastavad küsimusele *mitu? kui palju? mitmes?*

Näit.: *kolm, neliteist, kakskümmend viis, paar, pool, veerand, neli viiendikku, kümnes.*

4. **Asesõnad** e. pronoomenid asendavad olendite, esemete, nähtuste, nende omaduste või arvu nimetust. Asesõnade tähtsamateks põhiliikideks on nimisõnalised ja omadussõnalised asesõnad.

Nimisõnalised asesõnad esinevad nimisõnade asemel ning nad vastavad nimetavas küsimusele *kes? mis?* Näit.: *mina, tema, nad, see* (on ilus), *kes* (tuli)?, (ostis) *endale, igaüks.*

Omadussõnalised asesõnad asendavad omadussõnu ning vastavad omadussõna küsimusele *missugune?* Näit.: *see* (maja), *too* (masin), *missugune* (aparaat), *oma* (töö), *sama* (raamat), *iga* (õpilane).

5. **Tegusõnad** (pöördsõnad) ehk verbid väljendavad tegevust või olemist ja pöörduvad ajas, kõneviisis, tegumoes jne. Näit.: *tootma, kõndima, raiuma, tundma, olema, saama.*

6. **Määrsõnad** on muutumatud sõnad, mis määravad aega, kohta, viisi jne. või annavad mõnele sõnale lauses või tervele lausele eri tähendusvarjundi. Enamasti kuuluvad määrsõnad tegusõna, omadussõna või teise määrsõna juurde. Näit.: *eile, hommikul, äsja, hiljuti, siin, seal, huvitavalt, kiiresti, niiviisi; ära, maha, lahti, kinni, kokku; ju, muidugi, ei, mitte, eks, vist, küllap, isegi.*

7. **Kaassõnad** on muutumatud sõnad, mis kuuluvad nimisõna või nimisõnalise asesõna juurde. Nad märgivad suhet olendi, eseme või nähtusega ega vasta mingile küsimusele. Näit.: (laua) *all, alla, alt, peal, peale, pealt, lähedal, juures, sees, kohal, najal, ümber, taga, mööda* (teed), *vastu* (puud), (aja) *jooksul,* (tarbe) *korral,* (töö) *tõttu,* (minu) *pärast,* (tema) *heaks,* (sinu) *kätte.*

8. **Sidesõnad** on muutumatud sõnad, mis ühendavad lauseid või sõnu lauses. Näit.: *ja, ning, ega, ehk, või, aga, kuid, vaid, s. t.* (= *see tähendab*), *s. o.* (= *see on*), *et, sest* jt.

Hüüdsõnad väljendavad hüüdeid ja häälitsusi, peamiselt seoses tundmuste ja soovidega. Näit.: *ah, oh, oi, ai, säh, noh, hurraa, aitäh, nõõ, vissi-vissi, kõtt, kutsu-kutsu.* Hüüdsõnad on ka loodushääli jäljendavad sõnad, näit. *põmdi, potsti, sumdi, pimm-pomm, tikk-takk, kolksti.*

On sõnu, mis kord esinevad ühe, kord teise sõnaliigina. Näiteks sõna *koer* esineb nimisõnana lauses *Koer* (kes?) *haugub* ja omadussõnana lauses *Ta on koer* (missugune?) *poiss.* Sõna *noor* esineb omadussõnana lauses *Ta oli alles üsna noor* (missugune?) ja nimisõnana lauses *Ta on tõeline nõukogude noor* (kes?).

Omadussõna	Määrsõna	Kaassõna
lihtsalt (inimeselt)	(rääkis) *lihtsalt*	—
heaks (kombeks)	(kiitis) *heaks*	(kodumaa) *heaks*
	alla (andma)	(laua) *alla*
	juurde (lõikama)	(maja) *juurde*
	vastu (tulema)	*vastu* (puud)
	(jäi) *üle*	*üle* (maja)
	(oli) *kohal*	(metsa) *kohal*

Sõnaliikide määramisel tuleb kõigepealt selgitada, kas antud sõna on käändsõna, tegusõna või muutumatu sõna, ja seejärel määrata liik, kusjuures võib juhinduda järgnevast lühidast kokkuvõttest.

I. **Käändsõnad** (käänduvad kõigis käändeis).

1. Küsimus *kes? mis?* — **nimisõna** või **nimisõnaline asesõna.**
2. Küsimus *missugune?* — **omadussõna** või **omadussõnaline asesõna.**
3. Küsimus *mitu? kui palju? mitmes?* — **arvsõna.**

II. **Pöördsõnad** (pöörduvad aegades, tegumoodides jne.).

III. **Muutumatud sõnad** (ei käändu ega pöördu).

1. Kuulub tegusõna, omadussõna või muutumatu sõna juurde — **määrsõna.**
2. Kuulub nimisõna või nimisõnalise asesõna juurde — **kaassõna.**
3. Ühendab lauseid või sõnu lauses — **sidesõna.**
4. Hüüatused, häälitsused, loodushääled — **hüüdsõnad.**

Harjutus 25. Selgitada, kas sõredalt trükitud muutumatu sõna on määrsõna või kaassõna:-

varsti on, juhtusid kokku, läheb edasi, üle maa, üsna suur, mere kohal, enda ette, silma all, hävitas halastamatult, ära minema, mööda teed, kõige väiksem, puude vahele, vahele jääma, alal hoidma, pani tähele, päris lämmatav, läbi akna, otse siia, väga hästi, meie poole, tuli nähtavale, aja jooksul, viibis seal, ärkas üles, ronis üles, nii lähedal, kutsus alla, alla andma, tooli alla, tuli vastu, vastu oksa, kui kaugel, kinni kasvama, selle tõttu, puu otsa, otsa saama, üsna kergesti.

Harjutus 26. Määrata sõnaliigid.

A. 1. Eesrindlike ettevõtete kogemused näitavad veenvalt, et võitlus kokkuhoiu eest on siis tulemusrikas, kui sellest võtavad osa laialdased rahvahulgad. 2. Madli tuletas meelde neid aegu, millal ta maast-madalast pidi võõraste juures teenima. 3. Oma-

moodi tuli igapäevane kibe tööpinge laeva juures neile isegi õnneks, kuna ilma selleta oleks sunnitud lahkumine oma senisest kodust liiga valusana tundunud. *(A. Hint.)* 4. Viktor Kingissepp oli revolutsionäär, kes kogu oma jõu andis võitlusele töörahva parema tuleviku eest. 5. Üks niisugune mäenukk teda ümbritseva soo ja mõne männijändrikuga mäe kõrgemal tipul saab tema, sõitva naise koduks ja seal peab ta vististi oma elupäevad lõpetama. *(A. H. Tammsaare.)* 6. Hakkas nii kangesti tuiskama, et hinge tahtis kinni matta ja kolme sammu peale ei olnud midagi näha. *(E. Vilde.)*

B. 1. Jõest ülemineku pidid võitlejad kaelast saadik vette minema, kuid siiski jõuti teisele kaldale ilma suuremate viperusteta. 2. Ta oli väga rõõmus, kui partisanide komandör viimaks ütles: «Noh, sõber, ma olen sinuga rahul.» 3. Vii raamat sellele inimesele tagasi, kellelt sa ta võtsid. 4. Kas sa tunned ka hästi tööd, mida sul nüüd teha tuleb? 5. Ta läks akna alla ja vaatas välja, nagu tahaks ta oma pahameelt ja asjata pähe tungivaid uusi mõtteid lahutada, laiali ajada. *(E. Peterson-Särgava.)* 6. Kõrvaltoas, pikerguses ühe aknaga toas, ühe pika ja kahe lühema laua ümber asub kool ka kella kaheksast saadik töös. *(A. Haava.)* 7. Targad kilplased leidsid kiiresti nõu, kuidas nad võõrale mehele mõnusat abi võiksid anda. *(Fr. R. Kreutzwald.)* 8. Seda kõike, mis keerles kogu tee ta peas, pannes selle otse ratasringi käima, oli raske jutustada. *(E. Männik.)*

A. KÄÄNDSÕNAD.

19. Suur ja väike algustäht.

I. Suur algustäht.

Pärisnimed kirjutatakse alati suure algustähega, näit. *Jüri, Tartu, Raudjas* (hobuse nimi), *Suur Vanker* (tähtkuju).

Kui pärisnimi on mitmesõnaline, siis mõnel juhul kirjutatakse iga sõna, mõnel juhul aga ainult esimene sõna suure algustähega.

A. Iga sõna suure algustähega, välja arvatud muutumatud sõnad ning sõnad *nimeline* ja *asuv*.

1. **Isikunimed,** näit. *Eduard Vilde, Mihhail Vassiljevitš Lomonossov.*

Kui isikunimi koosneb eesnimest ja selle juurde kuuluvast iseloomustavast sõnast, kirjutatakse mõlemad sõnad suure algustähega ja seotakse sidekriipsuga: *Kaval-Ants, Veni-Villem, Räpsi-Rein.*

2. **Riikide ametlikud nimetused,** näit. *Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liit, Saksa Demokraatlik Vabariik.*

3. **Perioodiliste väljaannete** (ajalehtede, ajakirjade) **nimetused,** näit. (ajakiri) *«Eesti Kommunist»*, *«Nõukogude Naine»*, (ajaleht) *«Sirp ja Vasar»*.

4. **Asutuste, organisatsioonide ja käitiste ametlikud nimetused,** näit. *Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidium, V. Kingissepa nimeline Tallinna Riiklik Akadeemiline Draamateater, Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut, Tallinna Ehitustehnikum.*

Mitte liialdada suure algustähega! **Väikesega tuleb kirjutada:**

a) asutuste ja ettevõtete osakondade nimetused, näit. *«Volta» montaažiosakond, ajalehe «Noorte Hääl» maanoorte osakond;*

b) käitise liiginimetus seoses jutumärkidesse pandava pärisnimega, kui ta märgib ainult käitise tegevusala või liiki, näit. *tekstiilikäitis «Punane Koit», artell «Kiire Töö», «Ühiselu» trükikoda;*

c) sõnad *sideagentuur, külanõukogu, raudteejaam, rahvamaja,* samuti kohanime liiki märkivad sõnad (*linn, küla, järv* jne.), näit. *Kivimäe sideagentuur, Keila raudteejaam, Vaikne ookean;*

d) ajutised ja asutusesisesed organisatsioonid, näit. *Pärnu 7. valimisjaoskond, Tartu 1. Töölisnoorte Keskkooli kirjandusring.*

Kui tarvitatakse ainult üht või mõnd sõna mitmesõnalisest organisatsiooni või asutuse nimetusest, siis kirjutatakse see sõna või need sõnad väikese algustähega, näit. *kommunistlik partei, kommunistlik noorsooühing* (vrd. *Üleliiduline Leninlik Kommunistlik Noorsooühing*), *haridusministeerium.*

B. Ainult esimene sõna suure algustähega.

1. **Teoste ja seaduste pealkirjad,** näit. *(romaan) «Tõde ja õigus», (luuletus) «Kas tunned maad?», Tsiviilprotsessi koodeks.*

2. **Ordenite, medalite ja autasude nimetused,** näit. *Tööpunalipu orden, (orden) «Ema au», (medal) «Eeskujuliku töö eest», Lenini preemia.*

3. **Ajaloosündmuste nimetused,** näit. *Kolmekümneaastane sõda, Narva lahing, Jüriöö ülestõus, Vene-Jaapani sõda.*

Erandid: *Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon, Suur Isamaasõda.*

4. **Toodete erinimetused,** näit. *(auto) «Moskvitš», (lõhnaõli) «Valge öö».*

Suure algustähega kirjutatakse ka sõnad *Sina* ja *Teie* ning ametinimetused kirjalikul pöördumisel vastava isiku poole. Näit.: *Viljandi 1. Keskkooli Direktorile. Palun mind vastu võtta Teile alluva kooli 9. klassi.*

II. Väike algustäht.

Järgmised sõnad ei ole pärisnimed, vaid üldnimed või omadussõnad ja kirjutatakse seepärast väikese algustähega:

1. **kuude, nädalapäevade ja pühade nimetused,** näit. *esmaspäev, detsember, mihklikuu, võidupüha, rahvusvaheline naistepäev, esimene mai, oktoobripühad;*

2. **kongresside ja konverentside nimetused,** näit. *partei XX kongress, IV ülevenemaaline partei konverents;*

3. **pidustuste ja tantsude nimetused,** näit. *1955. a. üldlaulupidu, valss, masurka* (rahvatantsude nimetused kuuluvad pealkirjade kategooriasse ja seega pannakse jutumärkidesse ning esimene sõna kirjutatakse suure algustähega: *«Oige ja vasemba»);*

4. **au- ja ametinimetused,** näit. *Eesti NSV haridusminister, Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimees, sotsialistliku töö kangelane, Eesti NSV teeneline kunstitegelane;*

5. **rahvaste, elanike, keelte ja murrete nimetused,** näit. *ukrainlane, leningradlane, tšehh, eesti keel, poola rahvas, inglise keel, põhja-eesti murre;*

6. **pärisnimedest tuletatud üldnimed** (esemete nimetused) **ja omadussõnad,** näit. *brauning, galvaani vool, gregooriuse kalender, bertolee sool, euroopalik;*

7. **kohanimetused, kui need ei tähista vastavat riiki või maakohta, vaid esinevad omadussõna tähenduses,** märkides omadust, liiki, tüüpi, näit. *moskva* (missugune?) *leib, hiina tee* (teatavat liiki tee), *tori hobune, lapi suusad, gruusia muster, balti kilud, rakvere raibe, alpi aas, viini vorstid, kölni vesi, arteesia kaev, india elevant, siberi orav, eesti kirjandus, vene helilooja, vene inimene, inglise tööline.*

Meeles pidada, et säärased sõnad kirjutatakse lahku!

Ülesanne. Leida lisanäiteid.

Jälgida, millal kirjutatakse sõna *nõukogude* suure, millal väikese algustähega.

Nõukogude	*nõukogude*
riik, kodumaa, -maa, Eesti, rahvad, valitsus, välisminister, delegatsioon, armee, linnad, jõed, kodanik, pass, rubla.	*inimene, õpilased, noor, rahvas, kool, kirjandus, kunst, kultuur, teadus, raamat, tehnika, ühiskond, kord, võim.*

On paratamatult seotud riigi või territooriumiga (näit. passi annab välja riik, delegatsiooni saadab riik).	Ei ole paratamatult seotud riigi või territooriumiga, vaid sõna *nõukogude* märgib **tunnust, sisulist olemust** (näit. nõukogude kord võidakse kehtestada ka mujal; see kord erineb oma s i s u l i s e o l e m u s e poolest teistest ühiskonnakordadest).

Näiteks seoses sõnaga *korvpallurid* kirjutatakse sõna *nõukogude* tavaliselt väikese algustähega, kuid kui meie korvpallurid esindavad Nõukogude Liitu (näit. rahvusvahelistel võistlustel), kirjutatakse sõna *Nõukogude* suure algustähega.

Vrd. ka *nõukogude kaubandus* ja *Nõukogude kaubandus välisriikidega.*

Samal viisil kirjutatakse ka näit. *Inglise* ja *inglise:*

1) *Inglise* valitsus, saadik, kolooniad, lipp, kuningas;
2) *inglise* rahvas, kunst, kirjandus.

III. Jutumärkidesse

pannakse järgmised pärisnimed:

1. **teoste pealkirjad,** näit. *(romaan) «Sõda ja rahu», (komöödia) «Äbarik»;*

2. **perioodiliste väljaannete nimetused,** näit. *(ajakiri) «Looming»;*

3. **medalite ja ordenite nimetused,** kui nimetus järgneb liiginimetusele, s. o. sõnale *orden* või *medal,* näit. *orden «Ema au», medal «Töövapruse eest»* (vrd. *Lenini orden*);

4. **toodete erinimetused,** näit. *(raadioaparaat) «Estonia», (kell) «Pobeda»;*

5. **asutuse, organisatsiooni või käitise erinimetused,** mis ei näita asutuse, organisatsiooni või käitise liiki ega tegevusala, vaid ainult eristavad teistest asutustest, näit. *«Vanemuise» teater, raadiotehas «Punane Ret», artell «Energia», «Ühiselu» trükikoda, «Uue Tee» kolhoos.*

Kui kolhoosi nimeks on **kohanimi või selles esineb omadussõna** *nimeline,* siis jutumärke ei tarvitata: *Mahtra kolhoos, Erumäe kolhoos, Tammsaare-nimeline kolhoos, Mitšurini-nimeline kolhoos.*

Harjutus 27. Kirjutada sulgudes olevad sõnad suure või väikese algustähega ja panna jutumärkidesse, nagu on õige.

1. Tammsaare romaan (tõde ja õigus) on sisukamaid teoseid (eesti) kirjanduses. 2. Ka (inglise) töölised tähistavad (oktoobripühi). 3. Kõigi (nõukogude) kodanike pühaks kohuseks on kaitsta oma (sotsialistlikku kodumaad). 4. Kommunistlik (partei) ja (nõukogude) valitsus hoolitsevad igakülgselt (nõukogude) inimeste eest. 5. Ajakirjas (eesti kommunist) ilmus huvitav artikkel (eesrindlik nõukogude teadus). 6. Õpetaja jutustas haaravalt (jüriöö ülestõusust). 7. Rahupooldajate (konverentsist moskvas) võttis külalistena osa ka (tšehhe). 8. Tallinlased hindasid kõrgelt (vanemuise teatri) külalisetendusi. 9. Tal olid toredad (lapi) suusad. 10. Igal (liiduvabariigil) on oma (ülemnõukogu). 11. Eesti NSV (ülemnõukogu presiidiumi esimees) andis autasustatule kätte (medali töövapruse eest). 12. Eesti NSV (sotsiaalkindlustuse ministeerium) vajab kaht masinakirjutajat (eesti) ja (vene) tähestikuga masinale. Tulla (ministeeriumi kaadriosakonda). 13. Rahvusvahelistel võistlustel (norras) tulid (nõukogude) kergejõustiklased peaaegu kõigil aladel võitjaiks. 14. Kas sa oled lugenud Majakovski luuletust (värsid nõukogude passist)? 15. Uusi hävitavaid hoopisid sai (leipzig) (seitsmeaastases sõjas), mil (preisi) kuningas (friedrich suur) linnale määratumad maksud peale pani. *(E. Vilde.)* 16. Kahro vahtis (suure vankri) ja (sõela) asendit ning arvas, et varsti võib aovalgust oodata. *(M. Metsanurk.)* 17. Esimene (nõukogude) aasta libises temast üle. *(J. Smuul.)* 18. Kahurid kõmisesid kaugel, (nõukogude armee) tungis peale. *(J. Smuul.)* 19. See õde oli (türgi) pealinna tulnud (kaukaasiast) ja siin haigetalitajana koha leidnud ühes (saksa) haiglas. *(E. Vilde.)*

Harjutus 28. Kirjutada sulgudes olevad sõnad suure või väikese algustähega ja panna jutumärkidesse, kriipsu ees olev täht kirjutada ühe-, kahe- või kolmekordselt, nagu on õige.

A. 1. Politseiterrorist hoolimat—a korraldati (venemaal) (1. mail) demonstratsioone. 2. Ruk—ilõik—us on juba alanud (uue elu) kolhoosis. 3. Suurt kangelaslik—ust osutas (nõukogude armee) ka (poola) pealinna (vars—avi) vabastamisel. 4. Zo—pargis nägime ka (india) elevanti ja (niiluse) krok—odilli. 5. Ita—l—ased ja (portuga—l—ased) olid omal ajal osavad meremehed. 6. Igaüks püüdku oma jõud an—da (nõukogude) ühiskonna teenistusse. 7. Küllasõitnud (tallin—lasele) tundus siin—e elu igav ja monotoon—e. 8. Tõeline (nõukogude) inimene ei an—du il—usio—nidele, vaid arvestab kõik—jal tegelik—ust. 9. Lõp—uks tantsiti (ukraina) rahvatantsu (gretška). 10. Lugesin suurima huviga L. Tolstoi romaani (sõda ja rahu). 11. 22. (aprillil) tähistatakse (nõukogude) kodumaal rahvaste genia—lse juhi Lenini sünnipäeva. 12. Tšaardaš on (ungari) tants. 13. Aastapäeva pidulik—ust rõhutas ka (teatris estonia) korraldatud kunsti-

dekaad, kus esitati uusimat (nõukogude) muusikat. 14. Tut—vusime Eesti NSV (põllumajanduse ministri) uue käsk—irjaga.

B. 1. Rahvusvahelise (naistepäeva) puhul korraldati pidulik—e koosolekuid (raadiotehases punane ret, tallinna vineeri- ja mööblivabrikus, tallinna masinaehitustehases, masinaehitustehases ilmarine) jm. 2. Ta võt—is osa J. Tombi (nimelise keskkultuurihoone rahvatantsurühmast). 3. Suurt tähelepanu äratasid (nõukogude) delegatsiooni juhi sõnavõt—ud (ühinenud rahvaste organisatsioonis). 4. Ter—as—il vahis seisvate ohvitseride seas leidus mehi, kes kõnelesid kõiki (euroopa) keeli. *(E. Vilde.)* 5. Seminaris küpses tema teadlik—us ja julgus, siin õp—is ta tun—dma seltsimehelik—ust, sümpatiseerima suurele (nõukogudemaale). *(J. Semper.)* 6. Kui vihma vähegi tuleb, siis annab (krimmi) nisu, ehk küll kõrrelt madal, õnnistatud saak—i. *(E. Vilde.)* 7. Ta nägi vasakul (läti) ratsanik—u, pöördus talle vastu, peletas ta võitluset—a minema ja vaat—as tagasi. *(M. Metsanurk.)* 8. Martin hak—as end tundma ühena neist küm—netest ja küm—netest mil—jonitest lihtsatest inimestest, kelle tööta pole võimalik (nõukogude) riik. *(J. Smuul.)* 9. Palee poolt tuli nähtavale tõld valgete (araabia) täk—udega. *(E. Vilde.)* 10. Valitses jälle (aafrikalik—ult) pime ja vilu öö. *(Fr. Tuglas.)* 11. Nende silme ees avanes suur lagendik, kus oli löödud (paala) ehk (madisepäeva lahing). *(E. Kippel.)*

20. Käändsõna vormistik.

Arv.

Enamik käändsõnu esineb kahes arvus: **ainsuses** ja **mitmuses.**

Ainsusel ei ole tunnust (näit. *maja, majale, majast*). Mitmuse tunnusteks on 1) *-d (maja/d, nädala/d), -de (maja/de, lehte/de/le), -te (nädala/te, tööstus/te/st)* ja 2) *-i (nädala/i/le), -e (kirjanik/e, kirjanik/e/le), -u (jalg/u, jal/u/le).*

-d, -de ja *-te* on *de*-mitmuse tunnused, *-i, -e* ja *-u* on *i*-mitmuse tunnused. Et *-d* esineb ainult nimetavas, *-de* ja *-te* aga kõigis käändeis peale nimetava ja osastava, seepärast mõeldakse *de*-mitmuse tunnuse all harilikult ainult tunnuseid *-de* ja *-te.*

Käänded ja käändelõpud.

Eesti keeles on 14 käänet: nimetav, omastav, osastav, sisseütlev, seesütlev, seestütlev, alaleütlev, alalütlev, alaltütlev, saav, rajav, olev, ilmaütlev ja kaasaütlev.

Sisse-, sees- ja seestütlevat nimetatakse sisekohakääneteks, alale-, alal- ja alaltütlevat — väliskohakääneteks.

Nimetaval e. nominatiivil (küsimus *kes? mis?*) ja **omastaval** e. genitiivil (küsimus *kelle? mille?*) ei ole käändelõppu. Mitmust eristab ainsusest mitmuse tunnus *-d* (nimetavas) ja *-de* või *-te* (omastavas).

Osastav e. partitiiv (küsimus *keda? mida?*) saab olla ainsuses

1) *d*-lõpuline *(tul/d, maa/d),*
2) *da*-lõpuline *(se/da, ke/da, mi/da, mõn/da),*
3) *t*-lõpuline *(veski/t, tütar/t, nädala/t),*
4) lõputa *(maja, lehte, laevastikku)* ja

mitmuses

1) *d-* ehk *id*-lõpuline *(ma/id, veske/id),*
2) *sid*-lõpuline *(pere/sid, mäge/sid),*
3) vokaallõpuline *(pikki, rahulikke, laudu).*

Märkused. 1. Et oleks hõlpsam eristada *d-lõpulist* mitmuse osastavat *d*-lõpulisest ainsuse osastavast, nimetatakse *d*-lõpulist mitmuse osastavat *id*-lõpuliseks. Teatavasti esineb mitmuse osastava lõpp *-d* alati koos *i*-mitmuse tunnusega *-i (nädalaid, soid, numbreid, kaasikuid).*

2. Vokaallõpulise mitmuse osastava vokaal *(i, e, u)* langeb ühte *i*-mitmuse tunnusega (vt. seda lk. 48).

Sisseütlev e. illatiiv (küsimus *kellesse? millesse? kuhu?)* on ainsuses kas

1) *sse*-lõpuline *(tänava/sse, vihiku/sse),*
2) *de*-lõpuline *(meel/de, keel/de),*
3) *ha-, he-, hu*-lõpuline *(ma/ha, pä/he, so/hu)* või
4) lõputa *(metsa, kooli, lehte)* ja

mitmuses peaaegu alati

sse-lõpuline *(käitiste/sse, akende/sse, kirjanike/sse).*

Ainult vähestel sõnadel saab (küsimuse *kuhu?* puhul) olla lõputa mitmuse sisseütlev, näit. *jäi jalgu, kostis kõrvu, sattus kulli küüsi.*

Kõigil teistel käänetel on ainult üks lõpp, mis on ühine ainsusele ja mitmusele.

Käände nimetus	Küsimus	Lõpp	Näiteid
Seesütlev	*kelles? milles? kus?*	**-s**	vihiku/**s**, vihikui/**s**
Seestütlev	*kellest? millest? kust?*	**-st**	vihiku/**st**, vihikui/**st**
Alaleütlev	*kellele? millele? kuhu?*	**-le**	vihiku/**le**, vihikui/**le**
Alalütlev	*kellel? millel? kus?*	**-l**	vihiku/**l**, vihikui/**l**
Alaltütlev	*kellelt? millelt? kust?*	**-lt**	vihiku/**lt**, vihikui/**lt**
Saav	*kelleks? milleks?*	**-ks**	vihiku/**ks**, vihikui/**ks**
Rajav	*kelleni? milleni?*	**-ni**	vihiku/**ni**, vihikute/**ni**
Olev	*kellena? millena?*	**-na**	vihiku/**na**, vihikute/**na**
Ilmaütlev	*kelleta? milleta?*	**-ta**	vihiku/**ta**, vihikute/**ta**
Kaasaütlev	*kellega? millega?*	**-ga**	vihiku/**ga**, vihikute/**ga**

Harjutus 29. Eraldada käändelõpud ja tunnused püstkriipsuga, tunnustele joon alla tõmmata.

1. Sõimu ja kepi varal aetakse elusaile ja elutuile tööriistadele uut jõudu tardunud liikmetesse. *(E. Vilde.)* 2. Pühapäeva õhtul võttis Jaanus nõuks Maanust vaatama minna. *(E. Bornhöhe.)* 3. Ta nägi pääsukesi unkast sisse ja välja lendamas, ta nägi nende tööd ja toimetust. *(A. H. Tammsaare.)* 4. Algul tundus Matisele, nagu oleks vend üksnes sellepärast ühelt jutult järsult teisele üle läinud, et oma tõelisi mõtteid ja kavatsusi varjata, mis ehk esialgses ägeduses olid liiga nähtavale tulnud. *(A. Hint.)* 5. Siin teretavad metsaladvad nii lahkelt järvi, rohumaid; siin taeva vihmal oras võrsub ja päike paistab viljapäid. *(M. Veske.)* 6. Uus seadus kohendas ja korraldas talupoegade üldisi asju: kogukondlikke olusid, kohtu, politsei, kooli jne. kohta käivaid seadlusi, kuid isiklikke tulusid ei pakkunud see mitte. *(E. Vilde.)*

21. Põhi- ja peakäänded.

Põhikääneteks, s. o. kääneteks, mille varal saab moodustada teisi käändeid vastava käändelõpu või mitmuse tunnuse lisamise teel, on ainsuse omastav ja mitmuse omastav.

Ainsuse omastav on põhikäändeks kõigile ainsuse käändeile, alates *sse*-lõpulisest sisseütlevast, ja mitmuse nimetavale.

Mitmuse omastav on põhikäändeks kõigile *de*-mitmuse käändeile, alates sisseütlevast.

Põhikäänete järgi ei saa moodustada ainsuse nimetavat, ainsuse osastavat, ainsuse lõputa sisseütlevat, mitmuse osastavat ja *i*-mitmuse käändeid. Seepärast tuleb käänamisel vaadelda seitset käänet. Neiks on **ainsuse nimetav, omastav, osastav** ja **sisseütlev** ning **mitmuse omastav, osastav** ja **sisseütlev.** Neid **käändeid** nimetatakse **peakääneteks.**

Astmevahelduslike käändsõnade tugeva ja nõrga astme kohta tuleb meeles pidada järgmist:

1) **ainsuse nimetav ja ainsuse omastav on vastupidises astmes,** näit. *õde — õe, sadu — saju, leib — leiva, leht — lehe* (nimetav tugevas, omastav nõrgas astmes); *mõte — mõtte, tõke — tõkke, aken — akna, kinnas — kinda, liige — liikme* (nimetav nõrgas, omastav tugevas astmes);

2) **ainsuse nimetav ja osastav on harilikult samas astmes:** *jõgi — jõge, sulg — sulge, põld — põldu* (mõlemad tugevas astmes); *lõke — lõket, juhe — juhet, sammal — sammalt, okas — okast* (mõlemad nõrgas astmes); erandiks on väike rühm sõnu, mille ainsuse nimetav on esimeses ja osastav kolmandas vältes *(sõber — sõpra, oder — otra, padi — patja, kiri — kirja);*

3) **ainsuse osastav ja *de*-mitmuse käänded on harilikult samas astmes:** *rege — regede, patja — patjade, sõpra — sõpradeks, mõistlikku — mõistlikkudes* (tugev aste); *võtet — võtete, rukist — rukistele, varvast — varvastelt;* erandiks on väike rühm 1) *liige*-tüüpi sõnu *(liiget — liikmete, juhet — juhtmetes, seemet — seemnetest); 2) keel*-tüüpi sõnu *(keelt — keelte, koort — koortest)* ja 3) *uus*-tüüpi sõnu *(uut — uute, kõrt — kõrte);*

4) **mitmuse osastav on alati tugevas astmes:** *ridu* e. *ridasid, jalgu, atru, maastikke, keeli, uusi, tütreid, mõtteid, hambaid, liikmeid.*

Käänete moodustamise skeem.

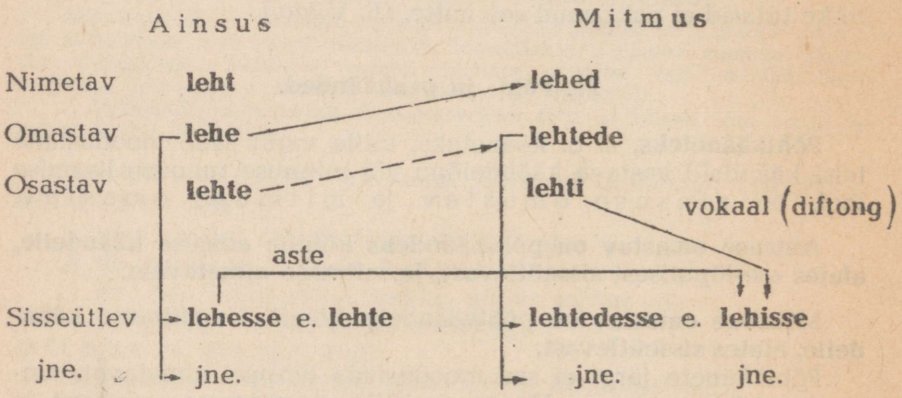

22. i-mitmus.

Nagu käänete moodustamise skeemist näha, ühtib *i*-mitmuse käänete lõpueelne vokaal või diftong mitmuse osastava vokaali või diftongiga *(lehti — lehisse, jalgu — jalul, kettaid — kettaist).* *i*-mitmuse käänete aste ühtib vastavate ainsuse käänete (või ains. omastava) astmega, näit. *jalale* (nõrk aste) — *jalule* (nõrk aste), *kettast* (tugev aste) — *kettaist* (tugev aste). Ainult laadivahelduslikku *s*-ga sõnadel jääb *i*-mitmuses *s* püsima, kuigi see vastavais ainsuse käändeis puudub, näit. *käsi — käest — (neid) käsi — käsist, pars — parrel — parsi — parsil.*

Sõnadel, mille mitmuse osastav on *sid*-lõpuline, ei ole *i*-mitmust, näit. *kino* (mitm. os. *kinosid*), *roosa, tubli* jt. Ka paljudel sõnadel, millel *sid*-lõpulise kõrval saab olla vokaallõpuline mitmuse osastav, ei ole *i*-mitmust, näit. *org* (mitm. os. *orgusid* e. *orge*), *rida* (mitm. os. *ridasid* e. *ridu*), *raud* (mitm. os. *raudu* e. *raudasid*).

i-mitmust ei tarvitata tavaliselt neljas viimases käändes (rajavas, olevas, ilma- ja kaasaütlevas).

Harjutus 30. Kirjutada järgnevaist mitmuse osastavas olevaist sõnadest *i*-mitmuse seestütlev, kui saab:

valgeid, vanu, lätlasi, kasulikke, kauneid, sotsialistlikke, pilte, õhtuid, peresid, kanu, mõtteid, ühiskondlikke, paljusid, lehti, sulgi, hetki, tootlikke, vihikuid, pabereid, kuristikke, vankreid, ettevõtlikke, meresid, muuseume, inimesi, põõsastikke, staadione, ministeeriume, küüsi, toobreid, tõtlikke, retki, ohvitsere, ladusid.

23. Vokaallõpulise mitmuse osastava lõppvokaal.

Vokaallõpulise mitmuse osastava lõppvokaaliks on **i, e** või **u.**

Lõppvokaal sõltub sõna tüvehäälikust ja *a*-tüvelistel sõnadel ka eelmise silbi vokaalist. Tüvehäälikuks on ainsuse osastava lõppvokaal, või kui ains. osastav lõpeb konsonandiga, siis ainsuse omastava lõppvokaal.

e-**tüvelistel** sõnadel on vokaallõpulise mitmuse osastava lõppvokaaliks alati *i (kits/e — kits/i, lill/e — lill/i);*

i-**tüvelistel** on alati *e (poiss/i — poiss/e, kauss/i — kauss/e, kool/i — kool/e);*

u-**tüvelistel** on alati *e (põld/u — põld/e, maastikk/u — maastikk/e);*

a-tüvelistel on kas **u** või **i** (erandlikult ka **e**), sõltuvalt eelmise silbi vokaalist.

Kui *a*-tüvelistel on eelmises silbis **a, õ, i, ei, äi,** siis on mitmuse osastava lõppvokaaliks **u** *(vana — van/u, lauda — laud/u, sõda — sõd/u, tiiba — tiib/u, leiba — leib/u, väina — väin/u).* Erandid: *pikki, silmi, kingi.*

Kui eelmises silbis on mõni muu vokaal *(e, o, u, ä, ö, ü),* siis on mitmuse osastava lõppvokaaliks **i** *(tera — ter/i, kohta — koht/i, nurka — nurk/i, härga — härg/i).*

Erandid: 1) *i* ja *j* järel on *i* asemel *e (nuia — nui/e, tühja — tühj/e).*

2) I-vältelistel *u—a*-sõnadel on *i* asemel *e (nuga — nug/e, uba — ub/e, muna — mun/e, tuba — tub/e).*

3) sõnadest *väli* ja *neli* tarvitatakse reeglipäraste *välje* ja *nelje* asemel *välju* ja *nelju.*

Tüve-vokaal	Eelmise silbi vokaal	Mitm. os. lõppvo-kaal	Erandid
e	—	**i**	—
i	—	**e**	—
u	—	**e**	—
a	1) **a, õ, i, ei, äi**	**u**	*pikki, silmi, kingi*
	2) muu vokaal **(e, o, u, ä, ö, ü)**	**i**	1) **i** ja **j** järel **e;** 2) I-vältelistel **u—a**-sõnadel **e;** 3) *välju, nelju*

Harjutus 31. Kirjutada ainsuse osastav ja vokaallõpuline mitmuse osastav:

parv, uisk, suusk, julm, saatkond, koib, piip, põder, oder, karm, nõid, lootuslik, koht, rõõsk, sukk, saag, tuhm, koon, tikk, tumm, leht, relv, kulm, külm, look, laut, pump, pärn, verst, konn, iseloom, loom, sanatoorium, kell, kastetilk, väär, õun, kujutelm, kompvek, seminar, pood, rõhkkond, partisanisalk, piits, uba, pohlad, kabenupp, tüüpkond, mõõteriist.

24. Käändkonnad.

Käänamisviisi järgi rühmituvad käändsõnad seitsmesse käändkonda. Esimesse viide kuuluvad astmevahelduseta, kahte viimasesse astmevahelduslikud sõnad. Igal käändkonnal on veel kaks või enam käändtüüpi. Peale selle on olemas ka väike hulk eriviisil käänduvaid sõnu.

Selleks et sõnu õigesti käänata, on tarvis teada, missugusesse tüüpkonda ja käändkonda üks või teine neist kuulub.

Tüüpkonna määramisel tulevad arvesse astmevaheldus, silpide arv, sõnavälde ja mõned eritunnused.

Kõigepealt tuleb selgitada, kas sõna on astmevahelduslik või mitte. Selleks võrreldakse sõna sisehäälikuid nimetavas, omastavas ja osastavas käändes.

25. Astmevahelduseta käändsõnad (I—V kk.).

Astmevahelduseta sõnade käändtüübi määravad kindlaks **silpide arv, välde,** mõned **liited** ning sageli **ainsuse nimetava** ja **omastava lõpphäälikud.**

On tarvis meeles pidada, et astmevahelduseta sõnadel tuleb arvesse **silpide arv ainsuse omastavas, alates pearõhulisest silbist.** L i i t s õ n a d e l arvestatakse ainult p õ h i s õ n a silpide arvu.

Ülesanne. Selgitada, mitu arvestatavat silpi on järgnevates sõnades:

rändur, nüüdne, ehitus, kuju, niisugune, sündmus, rätsep, läikiv, teos, suhkur, kartul, aus, paras, ohvitser, sanatoorium, rauddtee, vanasõna, herbaarium, lage, põrand, kiitus, tume, kalender, habe, veis, niidumasin, ese, palee, deklamaator, klišee, grammatika, apelsin, direktor, kursus, üldvihik, tänav, büroo, ministeerium, komsomol, malev, samasugune, rabe, koosolek, kombainer.

I—V käändkonda kuuluvad järgnevad käändsõnad.

I k ä ä n d k o n d.

puu-tüüp: kõik sõnad, mille ainsuse nimetava ja omastava lõpul on pikk vokaal, välja arvatud *ii* ja *üü*. Näit.: *maa, soo, tee, luu, suu, jää, kee, büroo, idee.*

koi-tüüp: sõnad, mille ains. nimetava ja omastava lõpul on diftong või *ii* või *üü* (näit. *krae, kae, kantselei, pii, süü, püü*).

II k ä ä n d k o n d.

pesa-tüüp: 1) 2-silbilised I-vältelised sõnad, mille ainsuse nimetav ei lõpe *e*-ga *(muna, kivi, maja, karu, oda, elu, suvi, hani, lävi, sõna, kala, kino, ilu);*

2) *elu*-liitelised sõnad *(arutelu, mõtiskelu, käsitelu).*

seminar-tüüp: 1) 4-silbilised võõrsõnad, mille ains. nimetav lõpeb helilise konsonandiga *(ohvitser, staadion, muuseum, sanatoorium, laboratoorium, tšempion, festival);*

2) *tar*-liitelised sõnad *(lauljatar, poolatar, vürstitar).*

III k ä ä n d k o n d.

kõne-tüüp: 2-silbilised I-vältelised sõnad, mille ains. nimetava lõpul on *e (pere, male, võre, tare, kere, mure, sine, vine).*

tubli-tüüp: 1) 2-silbilised II-vältelised sõnad, välja arvatud V käändkonna sõnad; näit. *kalju, roosa, draama, summa, palju, foto;*

2) *nna*-liitelised sõnad *(lauljanna, tantsijanna, eestlanna).*

TARTU ÜLIKOOLI

aasta-tüüp: 2-silbilised III-vältelised sõnad, mille ains. nimetav ei lõpe *l, m, n, r*-ga *(veski, kauge, töökas, aus, loeng, küps).*
number-tüüp: 2-silbilised III-vältelised sõnad, mille ains. nimetav lõpeb *l, m, n* või *r*-ga *(suhkur, pähkel, koorem, kaaren, meeter).*
õpik-tüüp: 3- ja enamasilbilised sõnad, välja arvatud II käändkonna *seminar*-tüüpi sõnad. Näit.: *kaasik, vihik, eksam, diplom, sinikas, album, raamat, labidas, hele, rabe, ese.*

V käändkond (*ne*- ja *s*-sõnad, mille omastavas on *-se*).

tööline- (raskus-)tüüp: 1) 2-silbilised II-vältelised *(teine, naine);*
2) 3-silbilised III-vältelised *(praegune, aastane, roostene, kaugus, seadus, õigus, kaktus, kõlblus, laius);*
3) 4- ja enamasilbilised, v. a. 5-silbilised *ne*-sõnad. Näit.: *õpilane, inimene, kõnelemine, paratamatus.*
soolane- (katus-)tüüp: 1) 2-silbilised III-vältelised *(paene, siinne, raudne, teos, veis, eos);*
2) 3-silbilised I- ja II-vältelised *(sinine, vihmane, villane, jänes, sügis, vastus, uudis);*
3) 5-silbilised *ne*-sõnad *(vastastikune, kärestikune, palderjanine, tärpentinine).*

Harjutus 32. Määrata tüüpkond ja käändkond (I—IV).

A. põrand, lõvi, prii, paber, tüvi, mai, juuni, kamber, lahe, valge, kino, tahvel, rätik, valu, mure, kare, maasikas, õpetajanna, palitu, asjatu, ministeerium, suu, tantsijatar, voodi, kiisu, vale, tasku, tala, loeng, masin, aus, partei, ämber, püü, maantee, kombainer, armee, lõhe, Anu, Leida.

B. büroo, hoolimatu, elu, eksam, kere, kasukas, tõend, süda, soo, konservatoorium, ilu, sõbratar, sõbranna, öö, nire, hõre, tehnikum, rubla, kaasik, lusikas, doktor, vare (om. vareme), apelsin, sidrun, isa, žürii, inspektor, sine, auto, autu, kitsi, sohva, diivan, draama, algebra, koppel, raadio, majakas, keskustelu, Narva, lahendamatu, september, kaelakee.

26. I käändkond.

Ülesanne. Tuletada meelde, millised sõnad kuuluvad I käändkonda. Tuua kummagi tüüpkonna kohta näiteid.

puu	puu	puu**d**	puu**sse**
	puu**de**	pui**d**	puu**desse** e. puu**isse**
koi	koi	koi**d**	koi**sse**
	koi**de**	koi**sid**	koi**desse**

1. Nagu näha, on I käändkonna sõnade **ainsuse osastava** lõpuks **-d,** seega siis *luu — luud, soo — sood, suu — suud, büroo — bürood, partei — parteid.*

E r a n d i k s on **au** ja **nõu,** mille ainsuse osastav on lõputa: *Siin ei ole ühtki j o o g i n õ u. Kas sa oskad mulle head n õ u anda? Ülemnõukogule esitati kaks uut s e a d u s e e l n õ u.*

2. *d e*-**mitmuse tunnuseks** on kõigil sõnadel *-de (kuu — kuude, truu — truude, allee — alleedel, klii — kliidest, kantselei — kantseleidele).*

3. **Mitmuse osastav** on
koi-tüüpi sõnadel eranditult *s i d*-**lõpuline** *(piisid, põldpüüsid, patareisid),*

puu-tüüpi sõnadel enamasti *i d*-**lõpuline** *(luu — luid, soo — soid, idee — ideid),* paljudel sõnadel aga *sid*-l õ p u l i n e *(kee — keesid, depoo — depoosid, komitee — komiteesid).*

4. *puu*-tüüpi kuuluvad ka *hea* ja *pea,* kuigi need lõpevad diftongiga. Sõna *hea* peakäänded: *hea, hea, head, heasse, heade, häid, headesse e. häisse.* Samuti käändub ka sõna *pea.*

5. Sõnal **puu** on mitmuse omastav ainult **puude** ja *i*-mitmus *puis, puist, puil* jne., näit. *puude oksad, puude taga, puude ladvus, neist puist ei jätku.*

6. **Ainsuse sisseütleva lõpuks** sõnadel *maa, soo, suu, pea* on *-ha, -he* või *-hu* juhul, kui nad esinevad määrsõna tähenduses või vastavad küsimusele *kuhu?: kukkus maha* (vrd. *tagus vaia maasse*), *pani mütsi pähe, vajus sohu.*

Harjutus 33. Kirjutada tüüpsõna (sulgudes) ja peakäänded:

pea, luu, krai, klii, või, trikoo, nõu, partei, süü, truu, põldpüü.

N ä i d i s: *pea (puu), pea, pead, peasse* e. *pähe, peade, päid, peadesse e. päisse.*

Harjutus 34. Määrata järgnevate sõnade tüüpkond ja käändkond (I—IV):

raha, vöö, treial, vale, väle, idee, arutelu, lahutamatu, stipendium, pleenum, tädi, õhtu, plaatina, näitlejanna, jõuetu, portsjon, kodu, juuditar, kanep, allee, visa, lahja, koma, pension, oda, Pärnu, aatom, kalju, vanker, paviljon, Puškin, Lermontov.

27. II käändkond.

Ülesanne. Tuletada meelde, millised sõnad kuuluvad II käändkonda. Leida kummagi tüüpkonna kohta näiteid.

pesa	pesa	pesa	pesasse e. pessa
	pesa**de**	pes**i** e. pesa**sid**	pesa**desse** (e. pesisse)[1]
seminar	seminari	seminari	seminari e. seminarisse
	seminari**de**	seminare	seminari**desse** e. seminaresse

II käändkonna sõnade puhul tuleb silmas pidada järgmist.

1. **Ainsuse osastav on lõputa.** Sageli eksitakse sõnades *isa, ema, onu, tädi, suvi, tragi* ja *nagi.* Õige on: *Kodus ei olnud i s a ega e m a. Ta külastas o n u. Me ootasime väga s u v e. Näiteringi tööst võtavad osa viis t r a g i tütarlast meie klassist.*

Ainult *pesa*-tüüpi p ä r i s n i m e d e l *(Mari, Tõnu, Jüri, Anu, Võru, Türi, Aru* jt.) on ainsuse osastav *t*-l õ p u l i n e: *nägin Marit; see juhtus enne Võrut; külastasime ka Türit; kohtasin sm. Arut.*

pesa-tüüpi e r a n d s õ n a d e l **tuli, meri, veri, uni, lumi** ja **mõni** on ainsuse osastav *d*-l õ p u l i n e *(tuld, merd, verd* jne.). Sõnast *mõni* võib ainsuse osastav olla ka *mõnda.*

2. *de*-**mitmuse tunnuseks** on eranditult kõigil II käändkonna sõnadel *-de.*

3. **Mitmuse osastava lõpuks** on kas vokaal või *-sid. -sid* asemel mitte tarvitada lõppu *-si,* mida kirjakeeles pole üldse olemas! Õige on: *pesi* e. *pesa/s i d, kino/s i d, koma/s i d, kujusid, tüvesid, hanesid, talasid, nimesid* jne.

4. **Ainsuse sisseütlev** on kas *sse*-lõpuline või lõputa. *sse*-lõpulist tarvitatakse paljudes sõnades ainult suhte väljendamisel (näit. *suhtus teise hädasse kaasatundvalt; ta oli kiindunud oma seminarisse).*

Sõnades, kus on võimalik lõputa ainsuse sisseütlev, tarvitatakse seda küsimuse *kuhu?* puhul *(läks kinno, astus seminari). pesa*-tüüpi sõnadel esineb sel juhul nimetavas olev lühike sisekonsonant ülipikana: *pesa — pessa, oja — ojja, raba — rappa, meri — merre, veri — verre, tuli — tulle, lumi — lumme.*

5. *pesa*-tüüpi sõnade **nüri, südi, mõru** ja **vilu** tüvi jääb kõigis käändeis samaks, seega on õige: *nürist noast, nürid käärid, südiks poisiks, mõru maitset, mõru näoga, vilud ilmad.*

---

[1] Sulgudes on antud võimalikud, kuid mittesoovitatavad vormid.

6. Sõna **hani** on *e*-tüveline (kõigis käändeis peale ainsuse nimetava on *e*): *selle hane, seda hane, nende hanede* jne. Vrd. ka *nimi — nime, tüvi — tüve, lävi — läve, suvi — suve, süli — süle.*

7. *seminar*-tüüpi sõnade käänamisel võib olla eeskujuks *kivi.* Nagu sõnal *kivi,* on ka neil sõnadel ainsuse ja mitmuse osastav lõputa ehk vokaallõpuline ja *de*-mitmuse tunnuseks *-de:*

seda kivi — ministeeriumi,
neid kive — ministeeriume,
nende kivide — ministeeriumide.

Samuti käänduvad ka *muuseum, sanatoorium, staadion, tšempion, stipendium, poodium, laboratoorium, auditoorium, tehnikum, observatoorium* jt. Ainult ainsuse lõputa sisseütlevas ei muutu neil sõnadel viimane konsonant pikaks (kahekordseks): *astus seminari; ta läks ministeeriumi.*

Vrd. IV käändkonna *õpik*-tüüpi sõnade käänamist.

Harjutus 35. Kirjutada tüüpsõna (sulgudes) ja peakäänded:
suvi, muuseum, staadion, nüri, keskustelu, meri, sanatoorium, tantsijatar, mõru, ministeerium, kuju, tšempion, tragi, lävi, süli.

Harjutus 36. Määrata järgnevate sõnade tüüpkond ja käändkond (I—IV):

jää, magasin, korter, pähkel, roosa, saba, kaaren, õpitu, süda, nina, hommik, neeger, hõbe, kisa, komissar, tragöödia, elevaator, leping, loov, vöö, kurioosum, jahe, depoo, menüü.

28. III käändkond.

Ülesanne. Tuletada meelde, millised sõnad kuuluvad III käändkonda. Leida kummagi tüüpkonna kohta lisanäiteid.

kõne	kõne	kõne**t**	kõne**sse**
	kõne**de**	kõne**sid**	kõne**desse**
tubli	tubli	tubli**t**	tubli**sse**
	tubli**de**	tubli**sid**	tubli**desse**

1. **Ainsuse osastav** on III käändkonna sõnadel *t*-lõpuline, seega on õige: *(seda) taret, võret, alet, nõret, sinet, niret, keret, venet.*
Ainult e r a n d s õ n a d e l **rubla** ja **kahju** on ainsuse osastav lõputa: *3 rubla; saime suurt kahju.* Kui aga sõna *rubla* on eriti rõhutatud (enamasti eitavas kõnes), on ta ainsuse osastav siiski *t*-lõpuline, näit. *tal polnud rublatki kaasas.*

2. **Mitmuse osastav** on ainult *sid*-lõpuline: *neiu/sid, auto/sid, kalju/sid, summa/sid, foto/sid, tantsijanna/sid.*

3. *de*-**mitmuse tunnuseks** on kõigil III käändkonna sõnadel *-de: tõmmude, fotodest, tantsijannadele.*

4. **Ainsuse sisseütlev** on *sse*-lõpuline: *autosse, kaljusse, niresse.*

Ainult sõnadel *tare, pere, kere* ja *pogri* on *sse*-lõpulise sisseütleva kõrval ka lõputa ainsuse sisseütlev: *tarre, perre, kerre, pokri.*

5. Sõna **palju** on II-välteline ja kuulub III käändkonda (*tubli*-tüüp). Vrd.:

tubli — palju,
tublit — paljut,
tubli/de — palju/de,
tubli/sid — palju/sid.

Harjutus 37. Kirjutada tüüpsõna ja peakäänded (I—III kk.): tare, südi, tee, prii, palju, hani, tehnikum, nari, eestlanna, poolatar, laboratoorium, au, vilu, tuli, tüvi.

Harjutus 38. Määrata järgmiste sõnade tüüpkond ja käändkond (I—IV):

soo, staadion, portsjon, lahendamatu, nire, hõre, tõmmu, süü, kartul, kolhoosnik, album, pension, foto, mõttetu, nagi, muuseum, meetod, korsten, tasku, kultivaator, vene, ase, finiš, teema.

29. IV käändkond.

Ülesanne. Tuletada meelde, millised sõnad kuuluvad IV käändkonda. Leida iga tüüpkonna kohta lisanäiteid.

aasta	aasta	aastat	aastasse
	aastate	aastaid	aastatesse e. aastaisse
number	numbri	numbrit	numbrisse
	numbrite	numbreid	numbritesse e. numbreisse
õpik	õpiku	õpikut	õpikusse
	õpikute	õpikuid	õpikutesse e. õpikuisse

1. Kõigil IV käändkonna sõnadel on
ainsuse osastav *t*-lõpuline,
mitmuse osastav *id*-lõpuline,
de-**mitmuse tunnuseks** *-te.*

Ainsuse **sisseütlevas** ei või ära jätta lõppu *-sse.* Õige on: *läks voodi/sse, läksime teatrisse, astus kambrisse, tuli kontorisse, läks vabrikusse, tulge lehtlasse, suleti vanglasse, pani kohvrisse, jõudis finišisse.*

Ainult *aasta*-tüüpi pärisnimedel, samuti sõnadel *tasku, mõis* ja *põrgu* võib ains. sisseütlevas *-sse* puududa: *sõitsin Tartu, jõudsime Moskva, saabusime Keila, pani pliiatsi tasku.*

2. *aasta*-tüüpi kuuluvad teiste hulgas ka **kõrb, küps, mõis** ja **pärl:**

ains. om. *kõrbe, küpse, mõisa, pärli* (III välde);
ains. os. *kõrbet, küpset, mõisat, pärlit;*
mitm. om. *kõrbete, küpsete, mõisate, pärlite;*
mitm. os. *kõrbeid, küpseid, mõisaid, pärleid.*

3. *number*-tüüpi kuuluvad peale *l, m, n* ja *r*-sõnade ka **s-sõnad,** mille omastavas on *-sa (kuulus — kuulsa, soodus — soodsa, tähtis — tähtsa* jt.), ja enamik kahesilbilisi III-vältelisi *ev*-sõnu, mille omastavas on *-va (jooksev — jooksva, kestev — kestva, õitsev — õitsva, maitsev — maitsva, toitev — toitva, kaitsev — kaitsva, seisev — seisva).*

4. *number*-tüüpi sõnadel liituvad **ainsuse osastava -t** ja **de-mitmuse tunnus -te ainsuse omastava tüvele:** *numbri+t, meetrit, ämbrit, kuplit, suhkrut, koplit; numbri+te, ankrutel, kambritest.*

5. *number*-tüüpi kuuluvad ka **vanker** ja **korsten** (astmevahelduseta III-vältelised sõnad), seega on õige: *(seda) vankrit, korstnat, (nendest) vankritest, korstnatest, (nende) vankritega, korstnatega.*

6. *õpik*-tüüpi kuuluvad teiste hulgas ka **astmevahelduseta kolmesilbilised III-vältelised võõrsõnad,** nagu *eksam, miljon, album, aatom, agitaator, pleenum, kombainer, portsjon, diplom, meetod, sümbol* jt. Seega on neil ains. osastava lõpuks *-t (õpiku/t — meetodi/t, albumi/t, portsjoni/t),* mitm. osastava lõpuks *-id (õpiku/id — eksame/id, diplome/id, pleenume/id)* ja *de*-mitmuse tunnuseks *-te (õpiku/te/st, — agitaatori/te/st, aatomi/te/st, kombaineri/te/st).*

Vrd. II käändkonna *seminar*-tüüpi sõnade käänamist.

7. *õpik*-tüüpi kuuluvad ka kõik **nu-, tu-** ja **matu-liitega sõnad** *(surnu, kadunu, asjatu, mõttetu, kasvatamatu, lahendamatu* jt.), seega on neil ains. osastav *t*-lõpuline *(asjatut tööd, mõttetut tegevust, mõõtmatut kaugust, vallatut poissi, paratamatut hukkumist)* ja *de*-mitmuse tunnuseks *-te (kasvatamatute, parandamatutel, teostamatutest, märkamatuteks).*

tu-liitelisi omadussõnu mitte ära segada *tud*-kesksõnadega, kus on alati *d* (vrd. *see mõttetu kiri — seda mõttetut kirja* ja *see saadetud kiri — seda saadetud kirja).*

8. Sõna **mõlema/d** on *a*-tüveline (üheski käändes ei puudu *a*): *mõlemal vennal, mõlemast vihikust, mõlemaks juhuks.* Sel sõnal puudub ainsuse nimetav. Peale nimetava ja mitmuse osastava on soovitav kõiki teisi käändeid tarvitada ainsuses: *neil mõlemal* (mitte *mõlematel*), *nende mõlemaga, mõlemast poisist.*

9. Sõna **kartul** on *i*-tüveline: (selle) *kartuli,* (seda) *kartulit,* (sellest) *kartulist,* (nende) *kartulitega.*

10. *õpik*-tüüpi kuulub ka **kolhoosnik** (pearõhulise silbi *o*-d hääldada II-välteliselt) ja käändub täpselt nagu *õpik:*

seda õpiku/t — kolhoosniku/t,
neid õpiku/id — kolhoosniku/id,
nende õpiku/te — kolhoosniku/te.

Ülesanne. Moodustada lauseid, kus *küps, mõis, maitsev, korsten, album, teostamatu, kartul* ja *kolhoosnik* esinevad ainsuse osastavas, mitmuse osastavas ja mõnes *de*-mitmuse käändes.

11. Rida *aasta-* ja *õpik*-tüüpi sõnu lõpeb nimetavas häälikutega *-as*, nagu *töökas, sinkjas, pruunjas, takjas* (*aasta*-tüüp); *viljakas, purjekas, labidas, liblikas, allikas, kuningas, sipelgas, tinajas* (*õpik*-tüüp). Neil sõnadel esineb *s* ainult ains. nimetavas, kuna kõigis teistes käänetes see puudub. Õige on seega: *(seda) purjekat, liblikat, sipelgat* jne.

12. Rühmal *õpik*-tüüpi sõnadel, mille nimetav on kahesilbiline I-välteline ning lõpeb *e*-ga, tuleb omastavas juurde *-me*, nagu *ese* (om. *eseme*), *ase, ige, sade, säde, vare, tühe* jt. Neil puudub *-me* ainsuse osastavas, seega on õige: *(seda) eset, aset, iget, sädet, (aher)varet, tühet* jne.

Vrd. VII käändkonna *liige*-tüüpi sõnade käänamist.

13. Eelmistest sõnadest erinevad sõnad *hõbe, pime, tume, hele, rabe, kume, lage, tore, lahe, tige, jahe, äge, tüse, sale, pude, väle* jt., mille ainsuse nimetav on samuti kahesilbiline I-välteline ja lõpeb *e*-ga. Neil esineb *-da* kõigis käändeis peale ainsuse nimetava: *pimeda, tumedat, heledasse, rabedate, kumedaid, lagedatesse* jne.

14. Järgarvsõnade tunnuseks (peale sõnade *esimene* ja *teine*) on ainsuse nimetavas *-s*, kõigis teistes käänetes *-nda* (vrd. *viie/s — viie/nda — viie/nda/st, kümnes — kümnenda — kümnendat, sajas — sajanda — sajandale*), seega sõnadest *tuhandes* ja *miljones* on ainsuse omastav *tuhande/nda, miljone/nda*, ainsuse osastav *tuhande/nda/t, miljone/nda/t.*

Sõnal *kolmas* on ainsuse osastavas paralleelvormid: *kolmandat* e. *kolmat* (korda).

15. Erandsõnad *süda, paras* ja *tuhat* käänduvad järgmiselt:

süda, südame, südant, südamesse, südamete, südameid, südametesse e. *südameisse;*

paras, paraja, parajat e. *parast, parajasse, parajate, parajaid, parajatesse* e. *parajaisse;*

tuhat, tuhande, tuhat e. *tuhandet*[1], *tuhandesse, tuhandete, tuhandeid, tuhandetesse* e. *tuhandeisse.*

Harjutus 39. Kirjutada tüüpsõna ja peakäänded (IV kk.):
kõrb, vanker, vabrik, küps, album, kolhoosnik, kaitsev, kors-

[1] *tuhat* tarvitatakse siis, kui sellele eelneb arv (näit. *3 tuhat*), *tuhandet* siis, kui ei eelne arvu (näit *tuhandet kolm; see ei maksa tuhandetki).*

ten, agitaator, kartul, allikas, mõis, kirjeldamatu, rätsep, deklamaator, velsker (om. velskri), tase.

Harjutus 40. Kirjutada tüüpsõna ja peakäänded (I—IV kk.): komitee, meetod, summa, asjatu, pärl, mõttetu, poodium, portsjon, tõmmu, kino, lohutamatu, mõlemad, valkjas, toitev, tõestamatu, tomat, kastrul, pension, heeringas.

30. V käändkond.

1. V käändkonda kuuluvad kõik sõnad, mille nimetava lõpus on *-ne* või *-s* ja omastavas *-se (tööli/ne — tööli/se, katu/s — katu/se).*

Neid on 2 tüüpi:

1) *tööline- (raskus-)*tüüp, kuhu kuuluvad:

a) kahesilbilised II-vältelised *(naine, teine);*

b) kolmesilbilised III-vältelised *(laulmine, tõeline, lätlane, lõunane, kandmine, suuline, endine, raskune, roostene, väike(ne), lõoke(ne), julgus* (om. *julguse*), *suurus, võitlus, oskus, jäätis* jt.);

c) kõik neljasilbilised ja pikematest *s-, line-, lane-, kene-, mine*-sõnad *(õpilane, mesilane, vanaldane, pikergune, õppimine, töötamine, kõnelemine, olustikuline, lühike(ne), kirjutus* (om. *kirjutuse*), *kasvatus, oskamatus, rahulikkus, seltsimehelikkus* jt.);

2) *soolane- (katus-)*tüüp, kuhu kuuluvad:

a) kahesilbilised III-vältelised *(paene, vaene, kuune, jäine, puine, luine, raudne, vaskne, siinne; teos* (om. *teose*), *veis, käis, seos, eos* jt.);

b) kolmesilbilised I- või II-vältelised *(vihmane, punane, rebane, tänane, kollane, soolane, mullane, karjane; jänes* (om. *jänese*), *teras, sügis, madrus, annus, uudis, silmus, kedrus* jt.);

c) viiesilbilised *ne*-sõnad *(vastastiku/ne, kärestiku/ne, kohastiku/ne, tärpentini/ne, alkoholi/ne* jt.).

2. Vrd. nende tüüpide käänamist.

tööline	töölise	töölist	töölisse e. töölisesse
	tööliste	**töölisi**	töölistesse (e. töölisisse)
soolane	soolase	soolast	soolasesse
	soolaste	**soolaseid**	soolastesse e. soolaseisse

3. Nagu näha, on erinevus mitmuse osastavas, ainsuse sisseütlevas ja *i*-mitmuses. Kõige olulisem erinevus on **mitmuse osastavas.**

*tööline- (raskus-)*tüüpi sõnadel on mitmuse osastav vokaallõpuline (viimaseks häälikuks *i*), *soolane- (katus-)*tüüpi sõnadel — *id*-lõpuline.

Teisiti: **vokaallõpuline mitmuse osastav** on neil kahe- ja kolmesilbilistel V käändkonna sõnadel, mille silpide arv ja välte

number ühtivad (2 silpi II välde, 3 silpi III välde), ja kõigil neljaning enamasilbilistel sõnadel, välja arvatud viiesilbilised *ne*-sõnad;

id-**lõpuline mitmuse osastav** on neil kahe- ja kolmesilbilistel sõnadel, mille silpide arv ja välte number ei ühti (2 silpi III välde, 3 silpi I või II välde), ja viiesilbilistel *ne*-sõnadel.

Eriti sageli eksitakse kolmesilbiliste sõnade mitmuse osastavas. Tuleb silmas pidada, et

kolmesilbilised sõnad *otsus, ollus, vastus* ja *kuljus* on II-vältelised ja seega on nende mitmuse osastav *otsuseid, olluseid, vastuseid, kuljuseid;*

kolmesilbilised sõnad *aastane, praegune, endine, laiune, pikkune, kõrgune, katkine, lõhkine, kahtlane, kinnine, roostene, kastene, õhtune, haiglane, põhjus, suurus, pikkus, laius, aktus, kursus, eepos, atlas, kaktus, gloobus* on III-vältelised ja seega on nende mitmuse osastav vokaallõpuline *(aastasi, praegusi, endisi, kahtlasi, roostesi, kinnisi, laiusi, pikkusi, eeposi, gloobusi* jne.).

Kahesilbilised sõnad *maine, õine, jäine, luine, puine, soine* ja *kuine* on III-vältelised ja seega on nende mitmuse osastav *id*-lõpuline *(maiseid, õiseid, jäiseid, luiseid* jne.).

4. V käändkonna sõnadel on ainsuse osastava lõpuks *-t* ja *de*-mitmuse tunnuseks *-te*. Suuremal osal sõnadel liituvad need *s*-le. Õige on: *üksluis/t (tööd), (vihmast) sügist, vaest (sulast), kodumais/te (toodete), öis/te/l (tundidel), sois/te/ks (maa-aladeks), (nende) juus/te.*

Vokaalile liituvad *-t* ja *-te* ainult neil *ne*-sõnadel, kus *-ne* liitub konsonandile: *raud/ne — raudse/t, vaskne — vasksete, sotsiaalne — sotsiaalsetest, humaanne — humaansetele.*

5. V käändkonna *tööline- (raskus-)*tüüpi sõnadel, s. t. sõnadel, mille mitmuse osastav on vokaallõpuline, on ainsuses *sse*-lõpulise sisseütleva *(töölisesse, kindlusesse, õpilasesse* jne.) kõrval ka lõputa sisseütlev *(töölisse, kindlusse, õpilasse* — tüves olev *s* on muutunud ülipikaks; vrd. *pesa — pessa, lumi — lumme, muda — mutta).* Sõnast *teine* on lõputa sisseütlev *teise* (III välde).

6. Eriliselt käänduvad sõnad **juus, vennas, ões, omaksed** ja **käliksed** (viimastel sõnadel puudub ainsus). Sõna *juus* peakäänded:

juus, juukse, juust, juuksesse, juuste, juukseid, juustesse e. *juukseisse.*

Nagu näha, puudub neil sõnadel *k* 1) ainsuse nimetavas ja 2) käändeis, kus *s*-le järgneb *t* (ainsuse osastav, *de*-mitmus). Vrd. sõna *uks — ukse — ust — uste, jooksma — joosta — joostakse,* kus samuti puudub *k*, kui *s*-le järgneb *t.*

Astmevahelduseta käändsõnade tüüpkonnad ja käänamine.

Tabel 1.

Käändkond	Tüüpkond	Tüüpkonna tunnused	Näiteid	Ains. sisseütlev	Ains. osastav	Mitm. osastav	*de*-mitm. tunnus
I	**puu**	Ains. nim. ja om. lõpul pikk vokaal, välja arvatud *ii* ja *üü*	*maa, luu, töö, armee, trikoo*	*-sse (-ha, -he, -hu)*	*-d*	*-id* või *-sid*	*-de-*
	koi	Ains. nim. ja om. lõpul diftong või *ii* või *üü*	*krae, krai, kantselei, pii, süü*	*-sse*	*-d*	*-sid*	*-de-*
II	**pesa**	1) 2 silpi, I välde, ains. nim. ei lõpe *e*-ga	*kivi, kala, rahu, koma, suvi, lävi, tüvi*	lõputa või *-sse*	vokaal	vokaal või *-sid*	
		2) *elu*-liitega sõnad	*keskustelu, arutelu*			*-sid*	*-de-*
	seminar	1) 4-silbilised võõrsõnad	*ministeerium, staadion, ohvitser*	lõputa või *-sse*	vokaal *i*	vokaal *e* [*-sid*]	
		2) *tar*-liitega sõnad	*tantsijatar, poolatar, kaunitar*				
III	**kõne**	2 silpi, I välde, ains. nimetava lõpul *e*	*pere, lõhe, mure, vine, tare*	*-sse* (lõputa)	*-t*	*-sid*	*-de-*
	tubli	1) 2 silpi, II välde, v. a. V käändkonna sõnad	*palju, foto, nelu, hapu, summa*	*-sse*			
		2) *nna*-liitega sõnad	*tantsijanna, eestlanna*				

Käändkond	Tüüpkond	Tüüpkonna tunnused	Näiteid	Ains. sisseütlev	Ains. osastav	Mitm. osastav	*de*-mitm. tunnus
IV	**aasta**	2 silpi, III välde, ains. nimetav ei lõpe *l, m, n, r*-ga	*veski, voodi, julge, töökas*	*-sse*	*-t*	*-id*	*-te-*
	number	2 silpi, III välde, ains. nimetav lõpeb *l, m, n, r*-ga	*kamber, meeter, koppel, koorem*				
	õpik	3 ja enam silpi (v. a. V kk. sõnad ja *seminar*-tüüp)	*paber, männik, hoolikas, tume, ese*				
	tööline (raskus)	*ne-* ja *s*-sõnad, om-*s -se:* 1) 2 silpi, II välde 2) 3 silpi, III välde 3) 4 ja enam silpi (v. a. 5-silbilised *ne*-sõnad)	*naine, teine* *eestlane, endine, keskus, eepos* *inimene, pikaldane, mõtlematus*	lõputa või *-sse*	*-t*	vokaal *-i*	*-te-*
V	**soolane (katus)**	*ne-* ja *s*-sõnad, om-*s -se:* 1) 2 silpi, III välde 2) 3 silpi, I või II välde 3) 5-silbilised *ne*-sõnad	*vaene, kuune, veis, seos* *punane, kollane, jänes, madrus* *kärestikune, põletikune*	*-sse*	*-t*	*-id*	*-te-*

Märkus. Ümarsulgudes olevad käändelõpud esinevad ainult vähestel sõnadel, nurksulgudes olevad käändelõpud on mittesoovitatavad.

i-mitmuse moodustamisel on aluseks mitmuse osastav. Sõnadel, mille mitmuse osastav on *sid*-lõpuline, *i*-mitmust ei ole. Vokaallõpulise mitmuse osastavaga sõnadel (II käändkond ja V käändkonna *tööline- (raskus-)*tüüp) liitub *i*-mitmuses käändelõpp mitmuse osastava vokaalile; *id*-lõpulise mitmuse osastavaga sõnadel (I käändkonna *puu*-tüüp, IV käändkonna ja V käändkonna *soolane- (katus-)*tüüp) — diftongile, kuna *d* langeb välja.

7. Sõnal *väike(ne)* ei tohi *e*-d *k* ja *s*-i vahelt ära jätta ainsuse osastavas ja *de*-mitmuses; õige on: *väikest, väikeste, väikestesse* jne. Teistes käänetes võib *e* puududa: *väikese* e. *väikse, väikesele* e. *väiksele, väikesi* e. *väikseid.*

Sõnadel *päike(ne)* ja *äike(ne)* ei või üheski käändes *e*-d ära jätta. Õige on: *päikese, päikesele, äikesi* jne.

Harjutus 41. Kirjutada järgnevate sõnade mitmuse osastav, rühmitades nad tüüpide järgi:

teine, lõhkine, tulevane, sealne, silmus, kärestikune, roostene, pikkus, metsane, annus, laius, kaktus, otsus, soine, kastene, vastus, vaatlus, praegune, venelane, üksluine, ülekohtune, madrus, ühtlane, puine, porine, päike, kursus, sotsiaalne, õhtune, kõnelus, õmblus, üldine, suurus, veis, niisugune, kasvatus, õpetlane, kangelane, gloobus, tärpentinine, eepos, eos, kinnine, jäine, äärmine, määrus, kedrus, ketrus, kohtlane, lahtine.

Näidis.

2 silpi, II välde	3 silpi, III välde	4 ja enam silpi	2 silpi, III välde	3 silpi, I või II välde	5-silbilised *ne*-sõnad
teisi	lõhkisi	tulevasi	sealseid	silmuseid	kärestikuseid

Harjutus 42. Kirjutada peakäänded:

otsus, vennas, vaene, sügis, endine, kollane, soine, vaskne, kinnine, õpetlane, käis, kodumaine, üksluine, vastastikune.

Harjutus 43. Käänata ainsuses kuni saava käändeni:

rahulikkus, tootlikkus, seltsimehelikkus, silmakirjalikkus, kasvatamatus, paratamatus.

31. Astmevahelduslikud käändsõnad (VI ja VII kk.).

Astmevahelduslikud sõnad kuuluvad VI ja VII käändkonda.

VI käändkonda kuuluvad neist sellised, mille ainsuse nimetav on tugevas, omastav nõrgas astmes, ja VII käändkonda sõnad, mille ainsuse nimetav on, vastupidi, nõrgas ja omastav tugevas astmes.

Astmevahelduslike sõnade tüüpkonna määramisel tuleb kõigepealt selgitada, kas antud sõna kuulub VI või VII käändkonda, ja seejärel tüüpkonna tunnuste põhjal määrata tüüpkond.

VI käändkond (ains. omastav nõrgas astmes).

I alaliik.

jalg-tüüp: sõnad, mille nimetav on 1-silbiline, alates pearõhulisest silbist, välja arvatud *keel-* ja *uus*-tüüp. Näit.: *sulg, põld,*

korv, kask, saak, sukk, silm, pood, saag, jõud, kolhoos, sotsialism, autoriteet.

maastik-tüüp: 1) astmevahelduslikud *ik*-sõnad *(laevastik, õnnelik, kirjanik, tulevik, kolmandik, kanarbik, ümbrik),*
2) *kond-* ja *elm*-liitelised sõnad *(elanikkond, kujutelm),*
3) mitmesilbilised astmevahelduslikud võõrsõnad *(kompvek, transport, taburet, petersell, nominatiiv, apteek).*

rida-tüüp: sõnad, mille ains. nimetav ja osastav on 2-silbiline I-välteline *(rada, pada, lugu, tegu, tuba, uba, sada, vagu).*

sõber-(padi-)tüüp: sõnad, mille ains. nimetav on 2-silbiline I-välteline ja osastav 2-silbiline III-välteline *(põder, oder, ahi, kiri, koger, kali, kabi, tühi).*

II alaliik.

keel-tüüp: sõnad, milles pikale vokaalile järgneb *l, m, n* või *r* ja mille tüvevokaaliks on *e (meel, leem, seen, noor, juur, soon).*

uus-tüüp: sõnad, milles esineb laadivahelduslik *s (kõrs, vars, tõrs, käsi, mesi, õis, kuus, põis).*

VII käändkond (ains. omastav tugevas astmes).

tütar-tüüp: sõnad, mille ains. nimetav lõpeb *l, n* või *r*-ga *(koonal, kannel, peenar, küünar, pipar, aken).*

hammas-tüüp: sõnad, mille ains. nimetav lõpeb *s*-ga, mis ains. omastavas ei esine *(sammas — samba, rukis — rukki, kinnas, kärmas, varras, habras, hernes, võõras, puhas).*

hoolas-tüüp: sõnad, mis ains. nimetavas lõpevad *s*-ga ja mille ains. omastavas on *-sa (võimas — võimsa, tõrges — tõrksa, sünnis, ärgas, valvas, õõnes, ainus).*

mõte-tüüp: sõnad, mille ains. nimetav lõpeb *e*-ga, välja arvatud *liige*-tüüpi sõnad. Näit.: *küte, kate, lõke, kolle, purre, tarve, laine, vise, ehe.*
Siia kuulub ka *a*-sõna *lõuna.*

liige-tüüp: sõnad, mille ains. nimetav lõpeb *e*-ga, omastavas on *-me* või *-ne (juhe, ranne, seeme, mähe, suue, ripse, seitse, kümme),* samuti sõnad *võti* ja *mitu.*

Ülesanne. Leida iga tüüpkonna kohta lisanäiteid.

Harjutus 44. Määrata järgnevate VI käändkonna sõnade tüüpkond:

lohk, tahtlik, õnn, tulevik, noor, ader, platvorm, ais, karussell, kali, võsastik, tugi, mees, kannatlik, teemant, laps, laevastik, sõel, üks, kommunistlik, vesi, tuul, tõrs, parasiitlik, sari, oder, pada, vars, varss.

Harjutus 45. Määrata järgnevate VII käändkonna sõnade tüüpkond:

tungal, kinnas, vilgas, kümme, hüüe, keere (om. keerme), armas, västar, üllas, tunne, peenar, kaenal, laine, juhe, kannel, ehe, kallas, lõke, vemmal, kolle, varvas, anne (andme), anne (ande), õilis, siiras.

Harjutus 46. Määrata tüüpkond ja käändkond (VI—VII):

kõik, taimestik, kuus, rõhkkond, kompass, tõsi, kuuendik, valvas, muie, roog, nali, teivas, õpetlik, mesi, märge (om. märkme), nõder, juur, koonal, saatuslik, toores, armas, teder, olevik, tõrges, rada, lubi, lüsi (om. löe), lõik, lõige, sada, nõukogulik, käsi, virk, loomastik, teke, sammal, kärmas, pink, kunstnik, mari, kaks.

32. VI käändkond.

I alaliik

jalg	jala jalgade	jalga jalgu	jalasse e. jalga jalgadesse
maastik	maastiku maastikkude e. maastike	maastikku maastikke	maastikusse e. maastikku maastikkudesse e. maastikesse
rida	rea ridade	rida ridu e. ridasid	reasse e. ritta ridadesse
sõber	sõbra sõprade	sõpra sõpru	sõbrasse e. sõpra sõpradesse (e. sõbrusse)
padi	padja patjade	patja patju	padjasse e. patja patjadesse (e. padjusse)

II alaliik

keel	keele keelte	keelt keeli	keelesse e. keelde keeltesse (e. keelisse)
uus	uue uute	uut uusi	uuesse e. uude uutesse (e. uusisse)

Ülesanne. Selgitada, milline on I ja II alaliigi sõnade ainsuse osastav, mitmuse osastav ja *de*-mitmuse tunnus.

Peale astmevahelduse, käändelõppude ja *de*-mitmuse tunnuse tuleb VI käändkonna sõnade puhul meeles pidada järgmist.

1. *jalg*-tüüpi kuuluvad ka võõrsõnad, mille ainsuse nimetava viimane silp kannab pearõhku ning lõpeb konsonandiga, näit. *revolutsioon, olümpiaad, kolhoos, žurnaal, protest* jt. Neil on ainult lõputa mitmuse osastav.

2. *jalg*-tüüpi sõnad **hetk, retk, taim, pilv, talv, räim** ja **rüpp** käänduvad täpselt nagu *sarv:*

ains. om. *sarve — hetke* (II välde),
os. *sarve — hetke* (III välde),
mitm. om. *sarvede — hetkede* (III v.),
os. *sarvi — hetki.*

Ülesanne. Käänata suuliselt kõigis käändeis *sarv, hetk, retk, taim, pilv, talv, rüpp,* jälgides, et ühtiksid nii käändelõpud, mitmuse tunnused kui ka välde.

3. **Ainsuse nimetava** õige kuju on:

suund, kõnekäänd, kuusk (omastav *suuna, kõnekäänu, kuuse);*
õu, kõu (omastav *õue, kõue,* osastav *õue, kõue);*

pliit, plaat, pluus, kohv, kurv, mapp, kapp, klikk; need on *i*-tüvelised sõnad, seega ains. omastav on *pliidi, plaadi, pluusi, kohvi, kurvi, mapi, kliki,* osastav *pliiti, plaati, pluusi, kohvi, kurvi, mappi, klikki.*

Sõnad **reis** ja **meelehärm** on *i*-tüvelised: *reisi, meelehärmi, reisist, meelehärmist.*

Ülesanne. Moodustada lauseid, kus sõnad *õu, kõu, pliit, plaat, pluus, kohv, kurv, mapp* ja *kapp* esinevad ainsuse nimetavas ja mõnes teises ainsuse käändes.

4. *jalg*-tüüpi sõna **kaart** käändub täpselt nagu *kurt*:
ains. omastav *kurdi — kaardi,* alaltütlev *kurdilt — kaardilt.*

5. *jalg*-tüüpi sõna **kumbki** käändub nagu *vendki*; ainult sõnas *vendki* on tugevas astmes *nd,* nõrgas *nn,* sõnas *kumbki* aga vastavalt *mb* ja *mm:*

vendki — kumbki,
vennagi — kummagi,
vendagi — kumbagi,
vennassegi — kummassegi e. *vendagi — kumbagi* jne.

Sõnal *kumbki* ei ole mitmust. Meeles pidada, et liide *-ki, -gi* liitub sõna lõppu, mitte tüve ja käändelõpu vahele.

6. *jalg*-tüüpi sõna **väär** käändub täpselt nagu *päev:*

(selle) päeva — väära,
(seda) päeva — väära,
(nende) päevade — väärade,
(neid) päevi — väärі.

7. *jalg*-tüüpi sõna **kõik** on e-tüveline, seega ainsuses on *e*, mitmuses *i*. Peakäänded: *kõik, kõige, kõike, kõigesse* e. *kõike, kõikide* e. *kõigi, kõiki, kõikidesse* e. *kõigisse.*

Ainsuses esineb see sõna, kui 1) ta juurde kuuluv sõna on ainsuses *(seda kõike sain näha; sellest kõigest; kõike huvitavat)* või 2) on mõeldud kõike, mis on olemas, nii olendeid kui ka esemeid: *kartis kõike (mis on olemas), huvitus kõigest, jäi kõigest ilma.*

Mitmuses esineb see sõna, kui 1) ta juurde kuuluv sõna on mitmuses *(kõiki inimesi, kõigist pahedest)* või 2) on mõeldud olendeid, s. o. inimesi või loomi: *kartis kõiki, tundis kõigi vastu huvi, ta oli kõigile tänulik.*

Mitmuse nimetav on sõnal *kõik* ainsuse nimetava sarnane.

8. Sõnad *uks* ja *laps* käänduvad järgmiselt: *uks, ukse, ust, uksesse, uste, uksi, ustesse (k* puudub, kui *s*-le järgneb *t); laps, lapse, last, lapsesse, laste, lapsi, lastesse.*

9. Mõnel *jalg*-tüüpi sõnal (peamiselt sõnadel, kus diftongile järgneb *l, n, r* või *s*, on *de*-mitmuse tunnuseks *-te-*, mis liitub konsonandile: *nael — naelte, sein — seinte, koer — koerte, nõel — nõelte, poiss — poistele, õun — õuntest, hein — heintel.*

10. Sõnadel *jalg, silm* ja *kõik* on ka lühike mitmuse omastav: *jalge (alla), silme (ees), kõigi (tõttu).*

11. Kõigil VI käändkonna sõnadel on **ainsuse seesütlev,** nagu selle põhikääne ainsuse omastavgi, **nõrgas astmes.** Murrete mõjul eksitakse väga sageli *jalg*-tüüpi sõnades. Õige on: *(riided on) kapis, (kuub oli) seljas, (ta käis) saunas* (II välde!), *(viibisime) metsas* (II välde!), *(oli) klassis, (käis) linnas, õues, väljas, küljes, suunas, seinas, silmas, otsas, põhjas, kursis* jne.

Ainult siis, kui *jalg*-tüüpi sõna esineb määrsõnana või omadussõna tähenduses, on ta tugevas astmes: *(silmad olid) aukus, (püksid on) kottis, (jalad olid) harkis, (juuksed on) sassis, (lukk oli) rikkis, (puu oli) lookas, (ta oli) kimpus; lontis (kõrvad), rakkus (käed), raagus (puud), pruntis (huuled), kikkis (kõrvad), lokkis (juuksed), longus (päi), vimmas (seljaga), kortsus (pale), pilves (ilm).*

12. Vaadelda, millised **mitmesilbilised pika lõppsilbiga sõnad** on astmevaheldus likud (*maastik*-tüüp) ja millised astmevaheldu seta (IV käändkonna *õpik*-tüüp).

	Nimetavas 3 või enam silpi — *maastik*-tüüp	Nimetavas 2 silpi, III välde — *maastik*-tüüp	Nimetavas 2 silpi, I või II välde — *õpik*-tüüp
lik-sõnad	olevik, ratsanik, kanarbik, õnnelik, raamatulik, tänavastik	tootlik, kunstnik, roostik, keskmik, ümbrik, samblik, ämblik, vistrik	vihik, saadik, kaasik, kandik, kehvik, taldrik, kolhoosnik
Teised sõnad (võõrsõnad)	autobuss, šokolaad, parlament, taburet, kabinet, nominatiiv, superlatiiv	portfell, apteek, kompvek, kotlet, asfalt, transport, teemant, kuurort	magnet, kautšuk, klarnet, rekord, koobalt, raport, kviitung

maastik-tüüpi kuuluvad

1) **kolme- ja enamasilbilise nimetavaga sõnad,**

2) **kahesilbilise nimetavaga III-vältelised sõnad.**

õpik-tüüpi kuuluvad kahesilbilise nimetavaga I- ja II-vältelised sõnad.

Meeles pidada, et kahesilbilise nimetavaga sõnad *ümbrik, samblik, vistrik, kompvek, teemant* ja *kuurort* on III-vältelised ja seega astmevaheldus likud (*maastik*-tüüp);

kolhoosnik, taldrik ja *kautšuk* on II-vältelised ja seega astmevaheldu seta (IV käändkonna *õpik*-tüüp).

Vrd. *maastik*-tüüpi sõna *asfalt* ja *õpik*-tüüpi sõna *raport* käänamist.

Ains. nim.	*asfalt*	*raport*
„ om.	*asfaldi*	*raporti*
„ os.	*asfalti*	*raportit*
Mitm. om.	*asfaltide*	*raportite*
„ os.	*asfalte*	*raporteid*

13. Vrd. sõnade *tikk* ja *maastik* käänamist.

Ains.	nim.	*tikk*	*maastik*
„	om.	*t/iku*	*maast/iku*
„	os.	*t/ikku*	*maast/ikku*
Mitm.	om.	*t/ikkude*	*maast/ikkude* e. *maastike*
„	os.	*t/ikke*	*maast/ikke*
„	sisseütl.	*t/ikkudesse*	*maast/ikkudesse* e. *maastikesse*

maastik-tüüpi *ik*-sõnad käänduvad põhiliselt nagu *tikk*, ainult ainsuse nimetavas kirjutatakse neil üks *k* (mitmesilbilise sõna lõpul!) ning neil on olemas ka *i*-mitmus ja lühike mitmuse omastav (nõrgas astmes, ilma *d*-ta), mis sõnal *tikk* puuduvad.

Ülesanne. Käänata peakäändeis sõnu *tikk, künklik* ja *ümbrik.*

14. *maastik*-tüüpi **võõrsõnade** käänamisel tuleb silmas pidada sõna lõpuosa. Kui sõna lõpeb *k, p* või *t*-ga (*kompvek, piiskop, taburet* jt.), siis käändub ta vastavalt nagu *tekk, kepp* või *kott* (ainult ains. nimetavas on kirjas ühekordne klusiil); kui lõpeb *nt* või *rt*-ga (*parlament, teemant, transport* jt.), siis käändub vastavalt nagu *rant* või *kurt;* kui lõpeb *ss*-ga (*kompass, autobuss* jt.), siis käändub nagu *kass* jne.

Vrd. *kurt — kuurort, kurdi — kuurordi, kurti — kuurorti, kurtide — kuurortide, kurte — kuurorte;*

rant — teemant, randi — teemandi, ranti — teemanti, rantide — teemantide, rante — teemante;

tekk — kompvek, tekki — kompvekki, tekkide — kompvekkide, tekke — kompvekke;

maastik-tüüpi võõrsõnadel ei ole lühikest mitmuse omastavat.

Harjutus 47. Kirjutada tüüpsõna või mõni teine eeskujusõna ja peakäänded:

lukk, lõpp, kriit, pliit, pluus, mapp, halb, väär, sõim (sõime), hetk, taim, pilv, õu, õlg (om. õla), turg, lõplik, põõsastik, ühiskond, kompass, vistrik, kõnekäänd, kõu.

Harjutus 48. Käänata ainsuses kuni saava käändeni *kaart* ja *kumbki.*

15. *rida*-tüüpi sõnade hulka kuulub ka *tõbi* (tugevas astmes *b*, nõrgas *v*): *tõbi, tõve, tõbe, tõvesse* e. *tõppe, tõbede, tõbesid, tõbedesse.*

Sõnu *pidu* ja *idu* võib käänata astmevahelduslike sõnadena *(selle peo, eo)* kui ka astmevahelduseta sõnadena (*pesa*-tüüp: *selle pidu, idu; need pidud, idud*).

Sõnast *kude* (om. *koe*) võib ainsuse osastav olla *kude* kui ka *kudet*.

16. Ainsuse nimetava õige kuju on **puder** (*sõber*-tüüp); ains. om. *pudru*, os. *putru*, mitm. om. *putrude*, os. *putrusid*.

17. Ainsuse nimetava õige kuju on **vali** (*padi*-tüüp). See sõna käändub täpselt nagu *vari*. Vrd.:

(selle) varju	— *valju* (II välde)
(seda) varju	— *valju* (III välde)
(nende) varjude	— *valjude* (III välde)
(neid) varjusid	— *valjusid* (III välde)

18. II alaliigi sõnad **peen** ja **voor** (om. *voore* = kõrgendik) käänduvad täpselt nagu *keel*. Vrd.:

(selle) keele — peene, voore (II välde!),
(seda) keelt — peent, voort,
(nende) keelte — peente, voorte,
(neid) keeli — peeni, voori.

19. *keel*-tüüpi sõnal *leem* on ains. osastava lõpu *-t*, sisseütleva lõpu *-de* ja *de*-mitmuse tunnuse *-te-* ees tüvehääliku *m* asemel *n: leem, leeme, leent, leemesse* e. *leende, leente, leemi, leentesse*.

20. *uus*-tüüpi sõnad *käsi, vesi, mesi, tõsi, süsi, esi* (om. *ee*) ja *lüsi (lõe)* käänduvad järgmiselt:
käsi, käe, kätt, käesse e. *kätte, käte, käsi, kätesse* (e. *käsisse*).

Tähele panna! Mitmuse osastav on neil sõnadel vormilt ainsuse nimetava sarnane ja ainsuse osastav lõpeb ülipika *t*-ga *(kätt, ett, lütt)*.

Sõnadel *mesi, tõsi, süsi, esi* ja *lüsi* on ainult *sse*-lõpuline ainsuse sisseütlev (*meesse, tõesse jne.*).

21. Arvsõna *viis* kuulub *uus*-tüüpi (om. *viie*, os. *viit*, alalütlev *viiel*), nimisõna *viis* (meloodia; komme) — *jalg*-tüüpi (om. *viisi*, os. *viisi*, alalütlev *viisil*).

22. *uus*-tüüpi sõnad **kaas, laas, lääs, küüs, õõs** käänduvad järgmiselt:
kaas, kaane, kaant, kaanesse e. *kaande, kaante, kaasi, kaantesse* (e. *kaasisse*).

Tähele panna! Sõna lõpul (ains. nimetav) ja *i* ees (mitm. osastav, *i*-mitmus) esineb *s*, teistel juhtudel *n*.

23. *uus*-tüüpi erandsõnad **üks** ja **kaks** käänduvad järgmiselt: *üks, ühe, üht* e. *ühte, ühesse* e. *ühte, ühtede, ühtesid, ühtedesse.*

Tähele panna! 1. Mitmuse tüves on alates omastavast alati *t* (*ühtede, ühtesid, kahtedele* jne.). 2. Ainsuse osastava pikemaid vorme *ühte* ja *kahte* tarvitatakse siis, kui sõna on lauserõhuline või esineb nimisõna tähenduses.

24. Sõna *paas,* milles esineb küll laadivahelduslik *s,* kuulub erandlikult *jalg*-tüüpi (käändub nagu *pood*): *paas, pae, paasi, paesse* e. *paasi, paaside, paase, paasidesse.*

25. Peale *sse*-lõpulise ainsuse sisseütleva (nõrgas astmes) on enamikul I alaliigi sõnadel lõputa sisseütlev ja II alaliigi sõnadel *de*-lõpuline sisseütlev (mõlemad tugevas astmes), mida tarvitatakse küsimuse *kuhu?* puhul. *rida*-tüüpi sõnadel on lõputa sisseütlevas sisekonsonant ülipikk: *rida — ritta, tõbi — tõppe, vagu — vakku.*

Harjutus 49. Kirjutada tüüpsõna ja peakäänded:

suund, tootlik, kali, kuusk, retk, ümbrik, taburet, teemant, kongress, keskmik, soon, peen, nõukogulik, kõrs, laas, omnibuss, küüs, mõisnik, laatsaret, luba, puder, vali, ladu, kompvek, kunstnik, lüsi, õõs, vikerkaar (om. vikerkaare), märkmik.

33. VII käändkond.

tütar	tütre	tütar**t**	tütresse
	tütar**de**	tütre**id**	tütar**desse** e. tütreisse
hammas	hamba	hammas**t**	hambasse
	hammas**te**	hamba**id**	hammas**tesse** e. hambaisse
hoolas	hoolsa	hoolsa**t** e. hoolas**t**	hoolsasse
	hoolsa**te**	hoolsa**id**	hoolsa**tesse** e. hoolsaisse
mõte	mõtte	mõte**t**	mõttesse
	mõte**te**	mõtte**id**	mõte**tesse** e. mõtteisse
liige	liikme	liige**t**	liikmesse
	liikme**te**	liikme**id**	liikme**tesse** e. liikmeisse

1. *tütar*-tüüpi sõnade ainsuse o s a s t a v a l õ p u k s on *-t* ja *de*-m i t m u s e t u n n u s e k s *-de.* Need mõlemad liituvad ainsuse **nimetava tüvele.**

tütar-tüüpi sõnu mitte segi ajada *number*-tüüpi sõnadega (IV käändkond), kus ainsuse osastava *-t* ja *de*-mitmuse tunnus *-te* liituvad ainsuse **omastava** tüvele. Vrd.:

tütar-tüüp (VII kk.)	*number*-tüüp (IV kk.)
tütar — tütar+**t**, tütar+**de**	(number) numbri — numbri+**t**, numbri+**te**
sammal — sammalt, sammaldel	(kahvel) kahvli — kahvlit, kahvlitele
aken — akent, akendele	(korsten) korstna — korstnat, korstnatel
küünal — küünalt, küünaldest	(kuppel) kupli — kuplit, kuplitest
kannel — kannelt, kanneldeks	(poogen) poogna — poognat, poognateks
sõstar — sõstart, sõstardelt	(kamber) kambri — kambrit, kambritelt

tütar- ja *number*-tüübi eristamisel tuleb teada, et *number*-tüüpi sõnad on astmevahelduseta ja neil on ainsuse nimetav ning kõik teised käänded III vältes, *tütar*-tüüpi sõnad aga on astmevahelduslikud (ains. nimetav II või I vältes, omastav III vältes).

2. *tütar*-tüüpi sõnadel **peenar, koonal, küünal** ja **küünar** pole tüves *d*-häälikut: *peenra, koonlale, küünlast, küünraks.*

3. Segatüüpi kuuluvad *aher* (om. *ahtra*) ja *vaher (vahtra).* Ainsuse osastava *-t* võib neil liituda nii nimetava *(ahert, vahert)* kui ka omastava tüvele *(ahtrat, vahtrat);* mitmuses käänduvad need sõnad nagu *number: ahtrate, vahtrate, ahtratesse, vahtratesse* jne.

4. *hammas*-tüüpi sõnadel liituvad ainsuse osastava *-t* ja *de*-mitmuse tunnus *-te* samuti ainsuse n i m e t a v a tüvele: *hammas+t, hammas+te; kinnast, kinnastele; okast, okastele; siirast, siirastest; üllast, üllaste; vilgast, vilgastel* jne.

5. *hammas*-tüüpi kuuluvad teiste hulgas ka **hüljes** *(hülge, hüljest, hüljeste, hülgeid),* **kubjas** *(kupja, kubjast, kubjaste, kupjaid),* **helves** *(helbe, helvest, helveste)* ja **turvas** *(turba, turvast).*

6. Sõnast *põrsas* võib ains. omastav olla *põrsa* (*r* ülipikk) ja *põrssa* (*s* ülipikk).

7. Eriliselt käändub sõna *kohus:* **kohus,** *kohtu, kohut, kohtusse, kohtute, kohtuid.*

8. *hoolas*-tüüpi sõnadel võib ainsuse osastava lõpp *-t* liituda nii ainsuse omastava kui ka nimetava tüvele *(hoolsa/t* ja *hoolas/t,*

sündsa/t ja *sünnis/t, armsa/t* ja *armas/t), de*-mitmuse tunnus *-te* liitub ainult ainsuse omastava tüvele *(hoolsa/te, sündsa/te, armsa/te);* vrd. sõnade *aher* ja *vaher* käänamist — p. 3.

9. *mõte*-tüüpi kuulub teiste hulgas ka sõna **(ots)tarve.** Selle käänamisel võib olla eeskujusõnaks *kolle: kolde — tarbe, kollet — tarvet, kollete — tarvete, koldeid — tarbeid* jne.

10. Sõna *pale* võib käänata astmevahelduseta sõnana (III käändkond, *kõne*-tüüp) kui ka astmevaheldusliku (*mõte*-tüüp, eeskujusõnaks *kolle;* om. *palge,* os. *palet* jne.).

11. *mõte*-tüüpi sõnadel ei kao tüvevokaal *e* (vrd. *kolle — kollete),* seepärast on õige *lainete, lainetel, laineteks.*

12. *liige*-tüüpi sõnadel p u u d u b h ä ä l i k *m* või *n* peale ainsuse nimetava ka **osastavas,** kuna kõigis teistes käänetes on olemas *(juhe, juhtme, juhet, juhtmesse* jne.).

liige-tüüpi kuuluvad ka **võti** ja **mitu,** seega puudub neil ainsuse osastavas *m;* õige on: *mitut moodi, mitut liiki, mitut sorti.*

13. VII käändkonna sõnadel, nagu IV käändkonna sõnadelgi, ei või ära jätta ainsuse sisseütleva lõppu *-sse.* Õige on: *(ta pani end) riidesse, (võttis pambu) kaenlasse.*

Harjutus 50. Kirjutada järgnevate *tütar-* ja *number*-tüüpi sõnade ainsuse nimetav, omastav, osastav, mitmuse omastav ja *de*-mitmuse alalütlev:

vanker, matar, koppel, suhkur, kukal, õnnal, kaader, kindel, vaagen, ämber, pähkel, korsten, peenar, kahvel, katel, poogen, köömen, pastel, meeter, ankur, peitel, pannal, haavel, naaber, kangur, kannel (*om.* kandle), tungal, maaler, koonal, vapper, aken, kamber, kraater, västar.

Harjutus 51. Kirjutada tüüpsõna ja peakäänded (VII käändkond):

võte, okas, koonal, keere (keerme), läte, heie (heide), otstarve, rukis, tatar, pöial, peenar, hape, hüljes, kubjas, laine, ratas, mitu, suue (suudme), vise, siiras, paljas.

Harjutus 52. Rühmitada järgnevad sõnad tüüpkondade järgi (I—VII kk.):

laud, vanker, vedru, vedur, laev, laevastik, reibas, valvas, oskus, maa, inimene, kommunistlik, kommunism, värske, kino, draama, künklik, ülesvõte, koosolek, viga, tõlk, luu, observatoorium, sidrun, apelsin, pleenum, poodium, kontsert, lai, laiem, leebe, seadus, saamatu, olevik, küünal, meeter, kahtlane, tunne, tuhkjas, keskkond, otsus, võõras, püü, lugemik, rõngas, kerge, kaste (kastme), hüüe, kirju, käis, tuba, mähe, hoolimatu, karussell, kämmal, kaval, september, tume, ohe, vilgas, ilm, ilu, materialistlik, geograafia, geograaf, saarmas (III v.).

Käändkond		Tüüpkond	Tüüpkonna tunnused	Näiteid
			I. Ains. omastav nõrgas astmes	
VI	I alaliik	**jalg**	Ains. nimetavas 1 silp, mitte *keel-* ja *uus*-tüüp	*põld, kaup, varss, kott*
		maastik	1) Astmevahelduslikud *ik*-sõnad	*rahulik, ümbrik, kolmandik*
			2) *kond-* ja *elm*-liitelised sõnad	*rõhkkond, kujutelm*
			3) Mitmesilbilised astmevahelduslikud võõrsõnad	*kabinet, kongress*
		rida	Ains. nimetavas ja osastavas 2 silpi, I välde	*luba, nuga, sõda, rada*
		sõber, padi	Ains. nimetavas 2 silpi, I välde, osastavas 2 silpi, III välde	*ader, põder, vili, kirinali*
	II alaliik	**keel**	Pikk vokaal + *l, m, n* või *r;* tüvevokaaliks *e*	*tuul, leem, joon, juur*
		uus	Laadivahelduslik häälik *s*	*käsi, vesi, kuus, kõrs*
			II. Ains. omastav tugevas astmes	
VII		**tütar**	Ains. nimetav lõpeb *l, n* või *r*-ga	*kannel, aken, pipar*
		hammas	Ains. nim. lõpeb *s*-ga, omastavas *s* puudub	*kallas, puhas, kitsas*
		hoolas	Ains. nim. lõpeb *s*-ga, om-s *-sa*	*armas, võimas, ainus*
		mõte	Ains. nimetav lõpeb *e*-ga, mitte *liige*-tüüp	*läte, küte, kolle, murre*
		liige	Ains. nimetav lõpeb e-ga, omastavas *-me* või *-ne*	*seitse, juhe, seeme*

i-mitmuse vokaal võetakse mitmuse osastavast ja aste ainsuse omasta-osastavas on *-id*, siis jääb *i*-mitmuses *d* ära. Kui mitmuse osastav on ainult

JA KÄÄNAMINE.

Ains. nim. aste	Ains. om. aste	Ains. osastava		Mitmuse osastava		*de*-mitm. tunnus ja aste
		lõpp	aste	lõpp	aste	
T	N	vokaal	T	vokaal või *-sid*	T	*-de* T
				vokaal *(-sid)*		
				vokaal või *-sid*		
		-t		vokaal *i*		*-te* N
N	T	*-t*	N	*-id*	T	*-de* N
						-te N
			T ~ N			*-te* T
						-te N
			N			*-te* T

vast (peale *uus*-tüüpi sõnade, kus *s* jääb *i*-mitmuses püsima). Kui mitmuse *sid*-lõpuline, siis *i*-mitmust moodustada ei saa.

Harjutus 53. Kirjutada tüüpsõna ja peakäänded (I—VII käändkond):

A. plaat, piklik, luht, väle, sine, mapp, turvas, kobras (kopra), katel, purjekas, andestamatu, sügis, lõplik, tõbi, laas, vars, varss, sõstar, tõke, taim, varvas, traktor, riiklik ettevõte, õnnelik kolhoosnik.

B. teostamatu, meigas (meika), mõtlik, kaustik, ämber, kämmal, reis, kübe, laegas, piltlik, staadium, okas, nääre, kelder, valdas (valta), puhmas (puhma), küünar, joon, lugu, siiras, kõik, meelehärm, eksemplar, daatum, ese, ehe, üllas.

34. Võõrsõnade käänamine.

Võõrsõnad käänduvad üldiste käänamisreeglite järgi. Nende käänamisviisi määravad astmevaheldus, välde, silpide arv, ainsuse nimetava viimane häälik või viimased häälikud ja liited. Nii käändub *idee* nagu *tee* (*puu*-tüüp), *kantselei* nagu *koi*, *draama* nagu *tubli*, *kraater* nagu *number*, *tušš* nagu *kott* (*jalg*-tüüp), *marksism* nagu *malm* (*jalg*-tüüp), *marksistlik* nagu *maastik*, *žanr* nagu *malm* (*jalg*-tüüp), *dünamo* nagu *õpik* jne.

Sageli eksitakse kolme- ja neljasilbiliste astmevahelduseta võõrsõnade (näit. *album*, *muuseum* jt.) käänamisel. Neist kolmesilbilised kuuluvad IV käändkonda (*õpik*-tüüp, vt. lk. 57), neljasilbilised — II käändkonda (*seminar*-tüüp, vt. lk. 55).

Harjutus 54. Kirjutada tüüpsõna ja peakäänded:

žilett, želee, finiš, prožektor, pataljon, dekoraator, abiturient, pleenum, observatoorium, kabinet, staadion, portsjon, komisjon, kultivaator, daktül, žanr, dünamo, stuudio, raport, eskimo, medaljon, kraater, apteek, portfell, kviitung, kastrul, vagonet, kautšuk.

35. Pärisnimede käänamine.

1. Eesti pärisnimed käänduvad põhiliselt nagu vastavate tunnustega üldnimed, näit. *Tallinn* käändub nagu *linn* (ains. os. *Tallinna*), *Tartu* nagu *aasta*, *Narva* nagu *tubli*, *Kaasik* nagu *kaasik* (*õpik*-tüüp), *Laane* nagu *tubli*, *Mäe* nagu *koi*, *Toomas* nagu *võõras* (*hammas*-tüüp).

Eranditult käänduvad *pesa*-tüüpi pärisnimed nagu *tubli* (vt. lk. 54).

Kui perekonnanimi on saadud vähem tuntud või ainult mõnes murdes esinevast üldnimest, siis säilib selle käänamisel nimetava kuju, näit. *Raag* (om. *Raagi*, os. *Raagi*, alaleütl. *Raagile*), *Nagel* (*Nageli*, *Nagelit*, *Nagelile*), *Susi* (*Susi*, *Susit*, *Susile*).

Ametlikes dokumentides säilitatakse kõigis perekonnanimedes nimetava kuju, tarvitades seejuures apostroofi.

2. Vene pärisnimed käänduvad nagu võõrsõnad. Nimed, mis nimetavas lõpevad konsonandiga, on *i*-tüvelised (näit. *Puškin — Puškini, Vladivostok — Vladivostoki*).

Ainult mitmesilbilised nimed, mis nimetavas lõpevad häälikutega *ik*, on *u*-tüvelised: *«Sovreménnik» — «Sovreménniku», Botvinnik — Botvinniku.*

Ainsuse osastav on vene pärisnimedel *d*-lõpuline diftongiga lõppevail sõnadel (näit. *Tolstoi* ja *Budjonnõi*), lõputa — kõigil neljasilbilistel *(Lermontov, Pissarev, Maksimovitš, Ivanovitš)* ja kahesilbilistel nimetavas lühikese konsonandiga või *k*-ga lõppevail nimedel *(Karamzin, Godunov, Mihhail, Rodion, Vladivostok).* Kõigil teistel nimedel on ainsuse osastav *t*-lõpuline *(Puškin, Gribojedov, «Izvestija», Maksimõtš, Ostrovski, Gorki).*

Apostroofi vene pärisnimede käänamisel ei tarvitata.

3. Teistest keeltest pärinevad pärisnimed käänduvad (vastavalt nende hääldamisele) samuti nagu võõrsõnad. Kui nende viimase silbi lõpphääliku kirjutusviis vastab eesti õigekirjajuhiseile, siis alluvad nad ka vältevaheldusele (näit. *Frankfurt — Frankfurdis, New York — New Yorgi*), välja arvatud perekonnanimed, mille nimetava kuju käänamisel säilib (näit. *Scott — Scottile, Kant — Kantil).*

Hääldamisel konsonandiga lõppevate nimede tüvehäälikuks on *i (Byron — Byroni, Shakespeare — Shakespeare'i). i* asemel on tüvehäälikuks *e* ainult kahe- ja enamasilbilistel nimedel, mis hääldamisel lõpevad lühikese *s*-ga, millele eelneb lühike vokaal *(Vergilius — Vergiliuse, Odüsseus — Odüsseuse, Kolumbus — Kolumbuse, Rainis — Rainise).*

Kõigis käändeis peale ainsuse nimetava tarvitatakse apostroofi, kui nime viimane täht või viimased tähed ei märgi mingeid häälikuid, näit. *Shakespeare* (loe: *šeikspiir*) — *Shakespeare'i, Dumas* (loe: *dümaa*) — *Dumas'le, Bastille* (loe: *bastii*) — *Bastille's, Bordeaux* (loe: *bordoo*) — *Bordeaux'st.*

Harjutus 55. Kirjutada järgnevaist vene pärisnimedest ainsuse osastav kääne.

Tšehhov, Ozerov, Šolohhov, Kirsanov, Lopuhhin, Potjomkin, Novikov, Lomonossov, Herzen, Kalašnikov, Ivanovitš, Ivanõtš, Kukolnik, Žukovski, Fonvizin, Leskov, Rimski-Korsakov, Nekrassov, Pugatšov, Krõlov, Rešetnikov, Tšernõševski.

Harjutus 56. Kirjutada järgnevaist pärisnimedest ainsuse omastav, osastav ja seestütlev.

Mägi, Mäe, Rand, Tõnu, Ader, Kase, Voltaire (loe: *voltäär*), George *(džoodž)*, Maupassant *(mopassaan)*, Defoe *(difou)*, Shaw *(šoo)*, Pierre *(pjäär)*, Rabelais *(rablee)*, Buenos Aires, Tallinn.

Ülesanne. Tabeli 1 ja 2 järgi teha kokkuvõte, millistes tüüpkondades ja käändkondades on:

1) ainsuse osastav *d*-lõpuline, *id*-lõpuline, lõputa;
2) mitmuse osastav *sid*-lõpuline, *id*-lõpuline, vokaallõpuline;
3) *de*-mitmuse tunnuseks *-de, -te.*

Kirjutada kokkuvõte grammatika vihikusse.

Harjutus 57. Sulgudes olevad sõnad panna ainsuse või mitmuse osastavasse.

1. Krimmis on palju (sanatooriumid) ja (puhkekodud). 2. Äkki kuulsid soldatid (mingi vali hääl). 3. Lapsed tegid õuele kaks (lillepeenar). 4. Ära tee nii (mõru nägu)! 5. Kodus ei olnud neist (kumbki). 6. Leningradis on palju (muuseumid). 7. Lugesin hiljuti J. Kunderi «Kroonu (onu)» ja J. Mändmetsa («Ahervare»). 8. Vahel tegi ta hoopis (väärad otsused). 9. Juba 1929. a. astus Nõukogude Liidus massiliselt kolhoosidesse (kehvikud) ja (keskmikud). 10. Ma ei juhtunud seekord (tädi) nägema. 11. Rongkäigust võttis osa (töölised) ja (kolhoosnikud). 12. Endisel ajal lömitas siin kümmekond (vilets tare). 13. Iseloomustage (need tegelaskujud). 14. Valijad kuulasid (agitaator) suure huviga. 15. Meil on mitu (südi) ja (agar) isetegevuslast. 16. Ta kandis (helesinine pluus, tume seelik) ja (beežid sukad). 17. Haige kannatas (rängad valud). 18. Seda tehakse (mitu) moodi. 19. Ostsin (ümbrikud, kaustikud) ja (suled). 20. Veerevale kivile ei kasva (sammal). 21. Puuviljakaupluses on müüa (apelsinid, sidrunid, kompvekid, pähklid) ja (õunad). 22. Rohuvartele oli kogunenud (kastepiisad). 23. Kuid nüüd hakkas (kahtlased märgid) ilmsiks tulema. *(Fr. Tuglas.)* 24. Nüüd oli Miina kindel vastus (viimane lootusekübe) eide rinnust kaotamas. *(L. Koidula.)* 25. Viia hakkas lauda koristama ja paar (hetk) vaatas Kirill Kirillovitš nõutult ringi. *(A. Hint.)* 26. Kui pole (talv) talve ajal, siis pole (suvi) suve ajal. *(Vanasõna.)* 27. Nendega oli raske võidelda sellel, kes oli hoidnud ainult (ader) või (vikatilüsi). *(M. Metsanurk.)*

Harjutus 58. Kriipsu ees olev täht kirjutada ühe- või kahekordselt, märgi + asemele *d* või *t*, nagu on õige, ja sulgudes olevad sõnad panna ainsuse või mitmuse osastavasse.

1. Koosolekul, millest osa võt—is (kolhoosnikud, zo—tehnikud, agrono—mid) ja (aednikud), arutati (uus tootmisplaan). 2. An+ke mulle (hea nõu). 3. Kuidas oleks ta nüüd mehele (süllapik—used kirjad) läk—itanud, kui ainult oleks teadnud, kuhu! *(A. Hint.)* 4. Ära hoia (küünal) vak—a all. *(Vanasõna.)* 5. Sekka kostis lak—ama+ult kilp—ide (tärin) ja hädapasuna (pikk kaeblik) un—damist. *(M. Metsanurk.)* 6. Mitu päeva järjestik—u jälle (bulvarid) tallata, (paleed, pildikogud) ja (muuseumid) imestada — see oleks ka varsti igavaks läinud. *(E. Vilde.)* 7. «Mina ei taha (mingid õigused),» kinnitas isa. *(A. H. Tammsaare.)* 8. Soe tuul lennutas juba (mitmes päev) (lumivalged pilved) mööda (hele-

sinine taevas). *(A. H. Tammsaare.)* 9. Kabinet—i astudes ja oma (valge kittel) selga ajama hak—ates nägi Milistver laual (suur ümbrik). *(J. Semper.)* 10. Ül+se on lugemisega pärast ema surma paha lugu, sest (mured) ja (hädad) on olnud nii pööraselt palju. *(J. Semper.)* 11. Ärge kar+ke, teile ei pea (mingi ülekohus) sün—dima. *(A. Kitzberg.)* 12. (Põhjused) ei ole mul— käsku lähemalt seleta+a. *(A. Kitzberg.)* 13. Seal oli palju (kallid klaasilustused, tinapeekrid), hõbedast (kausikesed, pärlid) ja (mitmesugused) merevaigust (imepeened nikerdused). *(E. Kippel.)* 14. Oli juba tunda (sügis). *(J. Mändmets.)* 15. Ma juba teie (teod) tean ja tunnen. *(E. Krusten.)* 16. Varsti põles peerg pihis ja valgustas (tare). *(A. Kitzberg.)* 17. (Endised aastad) peame unustada katsuma. *(A. Kitzberg.)* 18. (Kõik) näis jutt rau+teest tublisti huvitavat. *(J. Mändmets.)*

Harjutus 59. Kirjutada märgi + asemele *d* või *t*, nagu on õige. 1. Sooja+el suveõhtu+el armastas ta istuda õunapuuaias. 2. Kui mitu korda on siit sõjad üle käinud, aga ikka on inimeste juured alles jäänud nagu visa+e, sitke+e kadaka+e juured kivipragu+e vahele. *(A. Hint.)* 3. Õuest aeti välja regi kuppuköidetud piiki+e, oda+e, tapri+e ja kilpi+ega. *(M. Metsanurk.)* 4. Päike puistas sulavat kulda maha roheliselt naeratava+e põldu+e, luhtava+e puu+e ja keeduviljaaeda+e, hõbedaselt särava+e ve+e, punava+e hoonekatus+e ja nõelterava+e kirikutorni+e peale. *(E. Vilde.)* 5. Jaanipäev oli Kõrboja nõmme+est ja hoone+est kui mingisugune maru läbi käinud. *(A. H. Tammsaare.)* 6. Maantee lookles põldu+e, lepiku+e ja metsatukka+e vahel. *(J. Semper.)* 7. Ta oskas taime+est ja juur+est rohtusid valmistada, mis haiguste vastu aitasid. *(A. Kitzberg.)* 8. Metsaalune hakkas loitva+e tõrviku+e valgusest kumama. *(E. Kippel.)* 9. Kogu põlev linn oli nende südametu+e rüüstaja+e hirmsa meelevalla all. *(E. Kippel.)* 10. See oli tõde, mis Ridaküla kehviku+ele enam ammugi uudiseks ei olnud. *(E. Krusten.)* 11. See täitis kogu avaruse, mis oli kerge+e pilve+e ja sinise veepinna vahel. *(J. Mändmets.)* 12. Ta ei ütle sõnagi, ainult laia+el arusaamatu+el pilku+el vaatab ta ringi. *(J. Mändmets.)* 13. Inimene, isegi julge, lööb tundmatu+ele rada+ele sattudes kõhklema. *(R. Sirge.)* 14. Need olid üksikud helekollaste tüve+ega ja jändrikku+e oks+ega vägevad puud. *(Fr. Tuglas.)* 15. Köögi lahtistest aken+est kostis taldriku+e tärin ja tüdruku+e häältekila. *(Fr. Tuglas.)* 16. Kaar+i pealt vaadates paistavad ju maailma maad ja mered üsna väikesed olevat. *(A. Hint.)* 17. Selle all oli kitsaste pilu+ega plekkpõrand raudraamil, loendamatu+e lohku+ega. *(Fr. Tuglas.)*

Harjutus 60. Kirjutada kriipsu ees olev täht ühe- või kahekordselt, märgi + asemele *d* või *t*, nagu on õige, ja panna sulgudes olevad sõnad nõutavasse käändesse.

A. 1. Pik—amööda täit—us tuba värske kuuse ja põleva+e (küünlad) lõhnaga. *(Fr. Tuglas.)* 2. Nagu salve+es asuvad rot—id lõhnasid nad vilja järele ja nende (juuksedki — *de-mitm. seestütl.)* tilk—us teri. *(Fr. Tuglas.)* 3. Herbert naeris tütarlapse ken+saka kade+use üle, tun—dis aga seejuures (imelik) kip—itust südames. *(E. Vilde.)* 4. Päikeses lõi helen+ama hobuse kik—is kõrva+ega pea. *(A. H. Tammsaare.)* 5. Kui kõik oli möödas ja küüni asemel oli veel hõõguva+e süt—e hun—ik, astus Jürka eide juurde ja ütles: «Soo, eit, lähme nüüd toamaile.» *(A. H. Tammsaare.)* 6. Jaanusel oli esmalt küllalt tegemist, et ennast varjata loen+amatu+e hoopi+e ja piste+e eest. *(E. Bornhöhe.)* 7. Ja ühe Punasoo Mari elus pole tõesti (miski iseäralik) ette tulnud, ei alguses ega lõp—us. *(J. Liiv.)* 8. Õllekojal oli kaks (korsten), üks (kumbki — *seesütl.*) otsas. *(Fr. Tuglas.)* 9. Ära terava+ele hammastele (puder) keeda. *(Vanasõna.)* 10. Ega talv (taevas — *ains. sisseütl.*) jää. *(Vanasõna.)* 11. Peremees ise läks (keegi — *ains. alaleütl.*) musta ega (valge) lausumat—a trep—ist üles teisele korrale. *(A. Hint.)* 12. Vaevalt oli Illimar pea välja pistnud, kui ta ka (ema) nägi. *(Fr. Tuglas.)* 13. Sealsamas seisis salk metsastajaid, (mõru) ilmega (mehed), tap—rid vöö vahel. *(M. Metsanurk.)* 14. Igal hädal oma arst, igal (tõbi) oma tohter. *(Vanasõna.)* 15. Ega põrsast kot—is ei osteta. *(Vanasõna.)* 16. Midagi (kohutav), midagi jälki, midagi (hirmus) oli valmimas aja rüp—es. *(A. Hint.)* 17. Ei olnud enam (keegi — *ains. kaasaütl.*) kõnelda oma mure+est. *(M. Metsanurk.)* 18. Isegi kõrgustik—u+e tip—u+el seisva+e uhke+e lossi+eni tõuseb lugemat—a vabriku+e suits ja kaevanduste tahm üles. *(E. Vilde.)* 19. Tema käes pidi olema vähemalt poole kreisi (mõisakorstnad) pühkimine. *(Fr. Tuglas.)* 20. Sel— silmapilgul lõp—etas (kubjas — *ains. om.*) kepp Villemi mõt—lemise. *(J. Liiv.)*

B. 1. Nad tõusid siis, kui päike oli juba (puu latv — *mitm. om.*) taga. *(M. Metsanurk.)* 2. Ta nelja nurka ehivad (nüri) tornid ja katuse keskpaik—a suur tore kup—el. *(E. Vilde.)* 3. Villu ei oska seda häält (miski — *ains. kaasaütl.*) võrrelda. *(A. H. Tammsaare.)* 4. Saal oli vaid üksainus (lumehelbed — *mitm. om.*) möll. *(Fr. Tuglas.)* 5. Ants, Ants, ei sinust kül— sa— (õige rätsep), kellest meie seisusele au loot—a. *(A. Kitzberg.)* 6. Imetledes lõid mees ja naine (käed — *mitm. os.*) kokku. *(A. Kitzberg.)* 7. Sealt käisidki nad sooritamas (sõjaretked) nii liivlaste kui ka eestlaste maadele. *(E. Kippel.)* 8. Külas oli endiselt vagane, aga kohutavamalt, isegi ähvar+avalt kostis (lained — *mitm. om.*) kohin. *(J. Mändmets.)* 9. Ja siis tuli lugu, mida võis kuulata kik—is kõrvu. *(Fr. Tuglas.)* 10. Nõnda liik—usid need laevad õõ+sudes tundmatu+e ran—dade poole edasi. *(E. Kippel.)* 11. Ülekohus ei seisa kot—is. *(Vanasõna.)* 12. Tüdruk ilma nõelata kui kass ilma (küüs — *ains. ilmaütl.*). *(Vanasõna.)* 13. Hirm armuga on (vennas — *mitm. nim.*). *(Vanasõna.)* 14. Varsti valgustas ikka tugevama+es tuuleiili+es (rabelev) loodust hele välgusähvatus, mil-

lele järgnes vali kõuemürin, nagu oleks üleval pilve+es (hiiglaslikud veeanumad) veeretatud. *(E. Krusten.)* 15. Muud ta tollest ööst ei mäletanud kui (öine — *ains. os.*) (laine — *mitm. om.*) laulu. *(J. Mändmets.)* 16. Võib-olla, et minulgi on selle juures omajagu (süü). *(J. Mändmets.)* 17. Kõik—ide nägu+elt paistis kindel tahe neid (mitu) värki (sõjariistad) niipea kui võimalik tarvitusele võtta. *(E. Bornhöhe.)* 18. Uus kodu lubas (kõik — *ains. os.*), mis noor süda soovis. *(J. Liiv.)* 19. Kui ma talle paar (kompvek) an+sin, mis juhtumise kaup—a taskust lei+sin, jooksis ta suure heameelega küla poole lugu teistele omataolistele kuulutama. *(J. Liiv.)* 20. Ka minu käsi läks Karnerose (ülekohtused teod) nähes mitu korda rusikasse, aga parata polnud (miski). *(A. Hint.)*

36. Omadussõna käänamine koos nimisõnaga.

Nimisõna ees olev omadussõna või omadussõnana tarvitatav muu sõna käändub reeglipäraselt nii ainsuses kui ka mitmuses koos nimisõnaga; ainult neljas viimases käändes (rajav, olev, ilmaütlev ja kaasaütlev) käändub üksnes nimisõna, kuna omadussõna jääb vastavalt kas ainsuse või mitmuse omastavasse.

Näit.

	Ainsus	Mitmus
Nim.	*suur saavutus*	*suured saavutused*
Om.	*suure saavutuse*	*suurte saavutuste*
Os.	*suurt saavutust*	*suuri saavutusi*
Sisseütl.	*suurde saavutusse*	*suurtesse saavutustesse*
Seesütl.	*suures saavutuses*	*suurtes saavutustes*
Seestütl.	*suurest saavutusest*	*suurtest saavutustest*
Alaleütl.	*suurele saavutusele*	*suurtele saavutustele*
Alalütl.	*suurel saavutusel*	*suurtel saavutustel*
Alaltütl.	*suurelt saavutuselt*	*suurtelt saavutustelt*
Saav	*suureks saavutuseks*	*suurteks saavutusteks*
Rajav	*suure saavutuseni*	*suurte saavutusteni*
Olev	*suure saavutusena*	*suurte saavutustena*
Ilmaütl.	*suure saavutuseta*	*suurte saavutusteta*
Kaasaütl.	*suure saavutusega*	*suurte saavutustega*

Erandiks on *nud-* ja *tud-* kesksõna, mis üldse ei käändu, näit. *õppi/nud tööline, õppi/nud töölise, õppi/nud töölisesse, õpi/tud luuletus, õpi/tud luuletuse, õpi/tud luuletust, õpi/tud luuletusse* jne.

Tavaliselt ei käändu ka omadussõnaline asesõna *oma: oma raamatust, oma raamatutele* jne.

Harjutus 61. Kirjutada järgnevatest sõnadest ainsuse alaleütlev ja kaasaütlev ning mitmuse osastav ja kaasaütlev:

riiklik ülesanne, koltunud leht, langenud võitleja, saavutatud võit, oma kool, must juus, pikk varrukas, lai õlg, kõrge konts.

37. Võrdlusastmed.

1. Omadussõnad, nagu teada, märgivad olendite, esemete ja nähtuste omadusi.

Üht ja sama omadust esineb eri olenditel, esemetel ja nähtustel erisugusel määral. Omaduse määra väljendatakse keeles võrdlusastmete ehk võrrete abil. Neiks on

1) algvõrre (näit. *töökas, kõrge*),
2) keskvõrre *(töökam, kõrgem)* ja
3) ülivõrre *(kõige töökam* e. *töökaim, kõige kõrgem* e. *kõrgeim).*

Algvõrre e. positiiv väljendab mingit omadust, arvestamata määra. **Keskvõrre** e. komparatiiv väljendab mingi omaduse esinemist ühel esemel suuremal määral kui teisel. **Ülivõrre** e. superlatiiv märgib kõige suuremat omaduse määra.

Võrrete moodustamist nimetatakse võrdlemiseks e. komparatsiooniks.

Võrdlusastmed esinevad ka mõnedel määrsõnadel, näit. *kaua — kauem, kõige kauem; hästi — paremini, kõige paremini.* Seevastu on olemas rühm omadussõnu, millel võrdlusastmed puuduvad, näit. *kohalik, siinne, praegune, päevane* jt.

2. **Keskvõrde tunnuseks** on ainsuse nimetavas *-m*, teistes käänetes *-ma.* Keskvõrde moodustamisel liidetakse tunnus *-m(a)* reeglipäraselt algvõrde ainsuse omastavale. Vrd. *(ilus) ilusa — ilusa/m, (hele) heleda — heleda/m, (rahulik) rahuliku — rahuliku/m, (vapper) vapra — vapra/m, (hall) halli — halli/m.*

Erijuhtumid.

a) VI käändkonna *jalg-* ja *sõber-padi*-tüüpi *a-* ja *u*-tüvelistel sõnadel on keskvõrde tunnuse ees *a* ja *u* asemel *e: (must) musta — mustem, (tark) targa — targem, (soe) sooja — soojem, (paks) paksu — paksem, (kuri) kurja — kurjem, (arg) ara — arem;* samuti ka *(järsk) järsu — järsem, (vali) valju — valjem.*

b) Mõnel II käändkonna *pesa*-tüüpi *a*-tüvelisel sõnal on keskvõrde tunnuse eelseks vokaaliks *a* asemel *e: kõva — kõvem, vana — vanem, paha — pahem.*

c) Mõnel omadus- ja määrsõnal on keskvõrdes kas täiesti erinev või mõnevõrra muutunud tüvi, näit. *hea — parem, palju — enam, ligi — ligem, pisike — pisem, lühike — lühem, õhuke — õhem, väike — väiksem* e. *vähem.*

3. **Ülivõrre** on kahesugune: *kõige*-ülivõrre ja *i*-ülivõrre. Esimene moodustatakse sõna *kõige* ja omadus- või määrsõna keskvõrde abil (näit. *kõige ilusam, kõige vapram, kõige kauem).*

i-ülivõrre moodustatakse põhiliselt samuti kui *i*-mitmuski, s. o. (algvõrde) mitmuse osastava alusel.

Kui algvõrde mitmuse osastav on *sid*-**lõpuline,** siis *i*-ülivõrret moodustada ei saa (neil sõnadel esineb ainult *kõige*-ülivõrre, näit. *hapu — hapu/sid — kõige hapum, tubli — tubli/sid — kõige tublim).*

Kui algvõrde mitmuse osastav on *id*-**lõpuline,** siis asendatakse *i*-ülivõrde moodustamisel *d m(a)*-ga: *huvitavai/d — huvitavai/m, heledai/d — heledai/m, vaprai/d — vaprai/ma/le.*

Kui algvõrde mitmuse osastav on **vokaallõpuline,** siis on *i*-ülivõrret otstarbekohane moodustada keskvõrde põhjal. Kui neil sõnadel on keskvõrdes *-um,* siis on *i*-ülivõrdes *-em (rahulikum — rahulikem, õnnelikum — õnnelikem).* Kui keskvõrdes on *-em,* siis on ülivõrdes *-im (vanem — vanim, harvem — harvim, laisem — laisim);* seejuures tuleb silmas pidada, et laadivahelduslik *s (uus*-tüüp) *i*-ülivõrdes säilib, kuigi see keskvõrdes puudub *(uus — uuem — uusim).*

i-ülivõrret ei tarvitata sõnades, kus *j* ja *i* kõrvuti satuvad *(tühi — tühjem — kõige tühjem).*

4. *i*-ülivõrret võib eelistada *kõige*-ülivõrdele 1) sõnades, kus *i*-ülivõrdes esineb diftong, s. t. algvõrde mitmuse osastav on *id*-lõpuline *(hoolsaid — hoolsaim, julgeid — julgeim),* 2) *maastik*-tüüpi sõnades *(rahulik — rahulikem, õpetlik — õpetlikem)* ja 3) sõnades *parim, suurim* ja *uusim.*

Harjutus 62. Kirjutada 1) algvõrde mitmuse osastav, 2) vokaallõpulise mitmuse osastavaga sõnadel ka keskvõrre ja 3) *i*-ülivõrre:

tormine, vana, vapper, külm, peen, vahva, suutlik, väle, tark, õpetlik, nõrk, vilgas, sõbralik, värske, tootlik, sügav, järsk, õel, kasulik, kibe, julge, õnnelik, otsus, pikk, südamlik, ustav.

Näidis: *tormine — tormiseid — tormiseim, vana — vanu — vanem — vanim.*

38. Arvsõnad.

1. Arvsõnad märgivad arvu või järjekorda. Nad liigituvad p õ h i a r v s õ n a d e k s ja j ä r g a r v s õ n a d e k s.

Põhiarvsõnad väljendavad **hulka** ning vastavad nimetavas küsimusele *mitu? kui palju?* Näit.: *kaks, seitse, neliteist, kakskümmend üheksa, tuhat.*

Järgarvsõnad väljendavad **järjekorda** ning vastavad nimetavas küsimusele *mitmes?* Näit.: *teine, seitsmes, neljateistkümnes, kahekümne üheksas, tuhandes.*

Järgarvsõnu märgitakse kas r o o m a numbritega, mille järele lause sees punkti ei panda, või a r a a b i a numbritega, mille järele pannakse punkt, näit. 3. (= kolmas), 34. (= kolmekümne neljas).

2. Jälgida, kuidas kirjutatakse arvud rooma numbritega.

1. — I	11. — XI	21. — XXI
2. — II	12. — XII	30. — XXX
3. — III	13. — XIII	39. — XXXIX
4. — IV	14. — XIV	40. — XL
5. — V	15. — XV	50. — L
6. — VI	16. — XVI	60. — LX
7. — VII	17. — XVII	70. — LXX
8. — VIII	18. — XVIII	80. — LXXX
9. — IX	19. — XIX	90. — XC
10. — X	20. — XX	100. — C

400. — CD	1000. — M
500. — D	1900. — MCM
600. — DC	1959. — MCMLIX
900. — CM	

3. Lihtsõnalisi arvsõnu *(üks, sada, viies, miljones)* nimetatakse **lihtarvsõnadeks** ja liitsõnalisi ning mitmest sõnast koosnevaid arvsõnu *(kakskümmend, kolmkümmend üks, saja viies)* — **liitarvsõnadeks.**

4. **Järgarvsõnade tunnuseks** on ainsuse nimetavas *-s*, teistes käänetes *-nda*. See tunnus liitub põhiarvsõna ainsuse omastavale. Vrd. *(viis) viie — viies, (kümme) kümne — kümnes, (sada) saja — sajanda.* Liitarvsõnadel liitub järgarvsõna tunnus ainult viimasele arvosale, kuna kõik eelmised arvosad jäävad põhiarvsõna ainsuse omastavasse, näit. *kahekümne viies, kahesaja kolmekümne kaheksanda.*

Sõnal *kolmas* on põhiarvsõna tüve lõppvokaali *e* asemel *a (kolme — kolmas)*, sõnadel *miljones, miljardes* jts. on *i* asemel *e (miljoni — miljones).* Järgarvsõnadel *esimene* ja *teine* on põhiarvsõnaga võrreldes eri tüvi.

5. **Liitjärgarvsõnadel käändub** ainult viimane arvosa, kuna kõik teised arvosad jäävad põhiarvsõna ainsuse omastavasse käändesse. Näit.:

Nim.	*kahe*	*tuhande*	*kolmesaja*	*neljakümne*	*viies*
Om.	„	„	„	„	*viienda*
Os.	„	„	„	„	*viiendat*
Sisseütl.	„	„	„	„	*viiendasse* jne.

Tähele panna! Õige on: *ta sündis tuhande üheksasaja neljateistkümnendal aastal.*

6. **Liitpõhiarvsõnadel käänduvad** kõik arvosad ainsuse nimetavas, omastavas ja osastavas käändes; alates ainsuse sisseütlevast käändub ainult viimane arvosa, kuna kõik teised jäävad ainsuse omastavasse. Näit.:

Nim.	*kaks tuhat kolmsada nelikümmend viis*
Om.	*kahe tuhande kolmesaja neljakümne viie*

Os.	*kaht tuhat kolmesada neljakümmend viit*
Sisseütl.	*kahe tuhande kolmesaja neljakümne viiesse*
Seesütl.	*kahe tuhande kolmesaja neljakümne viies* jne.

Sõna *veerand* arv- ja nimisõna ees ei käändu *(veerand neli — veerand neljast; veerand liitrit — veerand liitrile, veerand liitrist; veerand tunniga),* muul juhul käändub *(siin pole veeranditki, jutt on ainult veerandist).*

7. **Liitarvsõnades kirjutatakse** eesoleva arvosaga **kokku:**
1) **-teist(kümmend),** näit. *kolmteist, neljateistkümnest;*
2) **-kümmend,** näit. *viiskümmend, seitsekümmend;*
3) **-sada,** näit. *kakssada, kaheksasada.*

Kõik teised juhtumid kirjutatakse l a h k u, näit. *kakskümmend kolm, viis tuhat, seitse miljonit.*

Tähele panna! *-kümmend* ühendist *-teistkümmend* võib ära jätta ainult ainsuse nimetavas käändes *(kolmteist, kuusteist),* teistes aga mitte. Õige on: *kuueteistkümne aasta pärast* (omastav kääne!), *siin ei ole kahteistkümmend õuna* (osastav kääne!), *viieteistkümne-aastane* (omastav kääne!).

8. Kui aastaarvu ees on kuu nimetus või kuupäev, siis on soovitatav sõna *aasta* ära jätta. Sel korral muutub aastaarv põhiarvuks, mille järele lause sees, nagu teada, punkti ei panda. Seega on soovitatav öelda näiteks: *Juunis 1952 jõudis nende laev Austraalia rannikule. Ta sündis 15. oktoobril 1936 Võrus.*

Kui tarvitatakse aastaarvu ilma kuu nimetuseta, siis on parem alalütlevas käändes olevat sõna *aasta* tarvitada aastaarvu ees. Sel puhul esineb aastaarv samuti põhiarvuna. N ä i t.: *Aastal 1953 lõpetasin algkooli.*

9. Kirjandis, samuti nagu ilukirjanduslikus teoseski, ei ole soovitav arvu märkida numbritega. Nii tuleb kirjutada näiteks: *E. Vilde on kirjutanud kolm* (mitte 3) *näidendit. Selline töö kestis üle kümne päeva.*

Numbritega tuleb märkida ainult kuupäevad ja aastaarvud, samuti astet tähistavad järgarvud (näit. VIII klass).

Harjutus 63. Kirjutada arvsõnad araabia numbritega.

1. Kevadel lõpetas ta kaheksanda klassi. 2. Laev väljub sadamast kuueteistkümnendal märtsil. 3. See kogu koosneb viiest jutustusest. 4. Varsti algab kolmas vaatus. 5. Puškin sündis kahekümne kuuendal mail tuhande seitsmesaja üheksakümne üheksandal aastal. 6. Kas kümnest koormast jätkub? 7. Võistlustest võttis osa üle kolmekümne sportlase. 8. Ta saavutas kolmanda koha. 9. Arno oli kuues mees rivis. 10. Kaheksa peatükki on loe-

tud, loen juba üheksandat peatükki. 11. Aastal tuhat kaheksasada üheksakümmend kuus ilmus E. Vilde romaan «Külmale maale». 12. Viie aasta jooksul on siinse maastiku ilme tunduvalt muutunud. 13. See oli tuhande kahesaja kahekümne neljanda aasta neljateistkümnendal augustil, kui rüütlite eelväed Tarbatu linnuse alla jõudsid. *(E. Kippel.)* 14. Kahekümne viies aasta pidi ta äärepealt haamri alla viima. *(J. Smuul.)* 15. Kolmeteistkümnenda aastasaja hakatusel sattus eestlane isevärki naabrite keskele. *(E. Bornhöhe.)* 16. Karjane oli umbes viieteistkümne-aastane tubli poiss, aga veidra, isevärki näoga. *(J. Liiv.)*

Harjutus 64. Kirjutada sõnadega järgnevad arvud: 2346, 1933. aastal, 27., 45, 4295627

Harjutus 65. Käänata ainsuse peakäändeis:
47, 68., 72., 83, 2365

39. Asesõnad.

1. Asesõnade liigid.

Asesõnad asendavad nimi-, omadus- või arvsõnu. Sellele vastavalt liigituvad nad nimisõnalisteks, omadussõnalisteks ja arvsõnalisteks asesõnadeks (vt. lk. 38).

Tähenduse järgi jagunevad asesõnad kaheksasse liiki.

1) Isikulised asesõnad: *mina* e. *ma, sina* e. *sa, tema* e. *ta, meie* e. *me, teie* e. *te, nemad* e. *nad.*

2) Enesekohased asesõnad: *ise, enese* e. *enda, iseenese* e. *iseenda.*

3) Vastastikused asesõnad: *üksteise, teineteise.*

4) Omastav asesõna: *oma.*

5) Näitavad asesõnad: *see, too* (mitmuses *need, nood*), *sama, seesama, niisugune, seesugune, selline, säärane, samasugune.*

6) Küsivad asesõnad: *kes, mis, kumb, missugune, milline.*

7) Siduvad asesõnad: *kes, mis, kumb, missugune, milline.* Siduvad asesõnad on samad mis küsivadki. Nad erinevad ainult ülesande poolest lauses: kui nende abil midagi küsitakse (näit. *Kes tuleb kaasa? Millised on võistluse tulemused?),* esinevad nad küsivate asesõnadena; kui nad seovad lauseid (näit. *Ma ei tea, kes kaasa tuleb. Selgitasime parajasti, millised on võistluse tulemused),* siis on tegemist siduvate asesõnadega.

8) Umbmäärased asesõnad: *miski, keegi, mingi, iga, igaüks, kumbki, mõni, mitu, mõlemad, muu, palju, üks* (tähenduses: keegi), *mõningad, kõik, kogu, terve* (tähenduses: kogu), *mingisugune, emb-kumb, ükski.*

2. Asesõnade käänamine.

Asesõnad *mina, sina, tema, ise, see, too, mis, kes* ja ***keegi*** käänduvad teistest käändsõnadest erinevalt.

	Ainsus	Mitmus
Nim.	*mina* e. *ma*	*meie* e. *me*
Om.	*minu* e. *mu*	*meie*
Os.	*mind*	*meid*
Sisseütl.	*minusse* e. *musse*	*meisse*
Seesütl.	*minus* e. *mus*	*meis*
Seestütl.	*minust* e. *must*	*meist*
Alaleütl.	*minule* e. *mulle*	*meile*
Alalütl.	*minul* e. *mul*	*meil*
Alaltütl.	*minult* e. *mult*	*meilt*
Saav	*minuks*	*meieks* e. *meiks*
Rajav	*minuni*	*meieni*
Olev	*minuna*	*meiena*
Ilmaütl.	*minuta*	*meieta*
Kaasaütl.	*minuga*	*meiega*

Samuti käändub *sina (teie).*

	Ainsus	Mitmus
Nim.	*tema* e. *ta*	*nemad* e. *nad*
Om.	*tema* e. *ta*	*nende*
Os.	*teda*	*neid*
Sisseütl.	*temasse* e. *tasse*	*nendesse* e. *neisse*
Seesütl.	*temas* e. *tas*	*nendes* e. *neis*
Seestütl.	*temast* e. *tast*	*nendest* e. *neist*
Alaleütl.	*temale* e. *talle*	*nendele* e. *neile*
Alalütl.	*temal* e. *tal*	*nendel* e. *neil*
Alaltütl.	*temalt* e. *talt*	*nendelt* e. *neilt*
Saav	*temaks*	*nendeks* e. *neiks*
Rajav	*temani*	*nendeni*
Olev	*temana*	*nendena*
Ilmaütl.	*temata*	*nendeta*
Kaasaütl.	*temaga*	*nendega*

	Ainsus	Mitmus
Nim.	*ise*	*ise*
Om.	*enda* e. *enese*	*endi* e. *eneste*
Os.	*end* e. *ennast*	*endid*
Sisseütl.	*endasse* e. *enesesse*	*endisse* e. *enestesse*
Seesütl.	*endas* e. *eneses*	*endis* e. *enestes*
	jne.	jne.

	Ainsus	Mitmus
Nim.	*see*	*need*
Om.	*selle*	*nende*
Os.	*seda*	*neid*
Sisseütl.	*sellesse* e. *sesse*	*nendesse* e. *neisse*
Seesütl.	*selles* e. *ses*	*nendes* e. *neis*
Seestütl.	*sellest* e. *sest*	*nendest* e. *neist*
Alaleütl.	*sellele*	*nendele* e. *neile*
Alalütl.	*sellel* e. *sel*	*nendel* e. *neil*
Alaltütl.	*sellelt* e. *selt*	*nendelt* e. *neilt*
Saav	*selleks* e. *seks*	*nendeks* e. *neiks*
Rajav	*selleni*	*nendeni*
Olev	*sellena*	*nendena*
Ilmaütl.	*selleta*	*nendeta*
Kaasaütl.	*sellega*	*nendega*

Samuti käändub *too (nood).*

	Ainsus	Mitmus
Nim.	*mis*	*mis*
Om.	*mille*	*mille* e. *millede*
Os.	*mida*	*mida*
Sisseütl.	*millesse*	*millesse* e. *milledesse*
Seesütl.	*milles*	*milles* e. *milledes*
Seestütl.	*millest*	*millest* e. *milledest*
Alaleütl.	*millele*	*millele* e. *milledele*
Alalütl.	*millel*	*millel* e. *milledel*
Alaltütl.	*millelt*	*millelt* e. *milledelt*
Saav	*milleks*	*milleks* e. *milledeks*
	jne.	jne.

Samuti käändub *kes.*

Mitmuslikke vorme sõnadest *mis* ja *kes* tarvitatakse ainult harvadel juhtudel, nimelt siis, kui mõtte selgus nõuab. Näiteks lauses «Vasar ja kirves, milledega ma töötasin, on kuuris» ei saa asesõna tarvitada ainsuses, sest sel korral kuuluks ta ainult sõna *kirves* juurde.

Sõna *keegi* käändub alates omastavast nagu *kes.* Meeles pidada, et sõnadel *miski, keegi* ja *kumbki* liitub liide *-ki, -gi* nagu kõigil teistel käändsõnadelgi sõna lõppu, käändelõpu järele. Õige on: *millessegi, kellessegi, kummassegi, milleski, kelleski, kummaski* jne.

Asesõnadel *iga, igaüks, kumbki, üksteise* ja *teineteise* puudub mitmus.

Paralleelsõnadel *emb-kumb* käänduvad mõlemad osad: *emma-kumma, emba-kumba, emmasse-kummasse* jne.

Asesõna *kogu* ei käändu. Näit.: *Me saime ülevaate kogu küsimusest.*

Omastav asesõna *oma* tavaliselt ei käändu. Näit.: *Ta hoidis oma õpikud puhtad. Oma näidendites käsitles Fonvizin tõsiseid ühiskondlikke küsimusi.*

Sõna *oma* käändub ainult siis, kui ta on lauserõhuline või esineb ilma nimisõnata. Näit.: *Omad vitsad peksavad kõige valusamini. Need on minu omad.*

Sõnade *mina, sina, tema, see, too, mis* ja *kes* lühemaid kujusid, kui need esinevad (*ma, mu, mul, mult* jne.), tarvitatakse siis, kui neile ei lange lauserõhk. Näit.: *Ta ütles seda m u l l e üsna rahulikult* (lauserõhku kannab sõna *rahulikult;* vrd. «*Ei, ta ütles seda m i n u l e*», kus lauserõhku kannab sõna *minule*).

Meeles pidada! Lühemate kujude puhul ei tarvitata apostroofi. Õige on: *sel ajal, seks korraks, ta rääkis sust suure vaimustusega* jne.

3. A s e s õ n a d e õ i g e k e e l s u s t.

teineteise — üksteise.

Sõna *teineteise* tarvitatakse juhul, kui on juttu kahest olendist, esemest või nähtusest, näit. *Ants ja Peeter saavad t e i n e t e i s e g a väga hästi läbi.*

Sõna *üksteise* tarvitatakse, kui on juttu mitmest, näit. *Meie klassi õpilased kohtlevad ü k s t e i s t väga hästi.*

niisugune (selline, säärane) — sarnane.

Omadussõna *sarnane* tarvitatakse ainult harvadel juhtudel, nimelt siis, kui on tegemist sarnasusega, näit. *sarnased* (=ühesuguse kujuga) *kolmnurgad; vennad on teineteisega väga sarnased.* Muus tähenduses, s. o. tähenduses «selletaoline, seesugune, seda laadi» tarvitatakse sõna *niisugune, selline* või *säärane*, näit. *niisugused* (= selletaolised, seesugused, seda laadi) *harjutused on väga kasulikud; sellist ülesannet ei ole kerge lahendada; ta ei tahtnud säärastest asjadest kuuldagi.*

sama (seesama) — niisama.

Sõna *sama (seesama)* on omadussõnaline asesõna, s. t. kuulub nimisõna juurde (näit. *s a m a töö, s a m a ülesanne*). Sõna *niisama* on määrsõna, s. t. kuulub tegusõna, omadussõna või teise määrsõna juurde (näit. *n i i s a m a hea, n i i s a m a hästi*).

Ülesanne. Panna järgnevate sõnade ette kas *sama (seesama)* või *niisama,* nagu on õige: tänav, lugu, vana, kaart, rahu, rahulik, lihtsus, lihtne, lihtsalt, kolhoos, otsus, kaunilt, vajalik, kõrge, kõrgus, osavasti, kiiresti, kiire, kiirus, huvitav.

iga — igaüks.

iga on omadussõnaline asesõna, s. t. kuulub nimisõna juurde (näit. *i g a inimene, i g a õpik*), *igaüks* aga nimisõnaline asesõna,

s. t. esineb ilma nimisõnata (näit. *i g a ü k s võib sellega toime tulla; ta osutas tähelepanu i g a ü h e l e*).

Tähele panna! Sõna *igaüks* kirjutatakse alati kokku ja sel käändub ainult põhisõna *üks*. Õige on seega: *igaühest, igaühele, igaühel* jne.

oma — enda (enese).

oma on omadussõnaline asesõna. Ta kuulub tavaliselt nimisõna juurde (näit. o m a raamat, o m a huvid, o m a lootustest).

enda (enese) on nimisõnaline asesõna. Ta kuulub tegusõna juurde *(otsis e n d a l e, leidis e n d a l e, pidas e n n a s t liiga tähtsaks)* ja esineb sageli koos kaassõnaga *(e n d a juurde, e n d a taga, e n d a kõrval, e n d a ees, e n d a jaoks, e n d a pärast)*.

Harjutus 66. Valida järgnevais lauseis sulgudes olevaist sõnadest õige, kui neid on mitu, ja panna see nõutavasse käändesse. 1. Täitke (oma, enda) kohus kodumaa vastu! 2. Kas suudad seda (oma, enda — ains. alaleütl.) ette kujutada? 3. See masin on (oma, enda) konstruktsioonilt (sama, niisama) lihtne kui teisedki. 4. (Sarnaseid, niisuguseid) probleeme on käsitlenud paljud kirjanikud. 5. (Sama, niisama) tähtis on (oma, enda) ideelis-poliitilise taseme tõstmine. 6. Kodanlikul ajal pidime varasid tootma mitte (oma, enda — ains. alaleütlev), vaid kapitalistidele. 7. (Sarnasel, niisugusel) korral ei saa ma teid (kumbki — ains. os.) aidata. 8. Ta ei sattunud (keegi — ains. kaasaütl.) vastuollu. 9. Ta on (oma, enda — ains. kaasaütl.) ja (oma, enda) eluga täiesti rahul. 10. Direktor palus meistrid (oma, enda) juurde. 11. Endisel ajal ei pakkunud elu neile (keegi) midagi head. 12. (Sarnasel, niisugusel) juhul sarnaneksid kõik päevad (teineteisega, üksteisega). 13. (Sarnaseid, selliseid) ilmu oli sel suvel harva. 14. Pärast jalutuskäiku vabas looduses olen (sama, niisama) värske kui pärast kosutavat und. 15. Kapitalist ei hooli (keegi — ains. seestütl.) peale iseenda. 16. Kogu eluaja oli Jõeääre Madis (oma, enda) väikest kohta pidanud, aga täna oli ta (sama, niisama) kaugel kui kümmekonna aasta eest. *(J. Mändmets.)* 17. Kes teisele laenab, korjab (omale, endale) vihamehi. *(Vanasõna.)* 18. Algul ei osanud ta (omale, enesele) aru anda, kas oli see hea või halb. *(J. Semper.)* 19. Atsil juhtus jooksul see halb õnnetus, et lõi (oma, enese) palja varba vastu teravat kivi. *(A. H. Tammsaare.)* 20. Ta keeras (oma, enda) järel ukse lukku ning hakkas raskete sammudega (oma, enda) kajutis edasi-tagasi tammuma. *(A. Hint.)*

B. TEGUSÕNAD ehk VERBID.

40. Tegusõna vormistik.

Tegusõnad ehk verbid väljendavad tegevust (näit. *värvima,*

õmblema, kaunistama, saagima) või olukorras olemist *(olema, näima, tunduma).*

Tegusõnal on järgmised vormid:

1) **kolm pööret** e. isikut ainsuses (1. — *ma toodan*, 2. — *sa toodad*, 3. — *ta toodab*) ja mitmuses (1. — *me toodame*, 2. — *te toodate*, 3. — *nad toodavad*);

2) **kaks aega:** olevik *(toodan, toodetakse, tootev)* ja minevik *(tootsin, toodeti, oli toodetud);* minevikuline tegevus väljendub kolmes eri vormis: lihtminevikus *(tootsin, toodeti)*, täisminevikus *(on tootnud, on toodetud)* ja enneminevikus *(oli tootnud, oli toodetud);*

3) **neli kõneviisi:** kindel *(toodab, tootis, on tootnud, toodetakse, oli toodetud);* tingiv *(toodaks, oleks tootnud, toodetaks, oleks toodetud)*, käskiv *(tooda, ära tooda, tootku, toodetagu)* ja kaudne *(ta tootvat, olevat tootnud, toodetavat);* kindlal kõneviisil on 4 ajavormi: olevik *(toodab, toodetakse)*, lihtminevik *(tootis, toodeti)*, täisminevik *(on tootnud, on toodetud)* ja enneminevik *(oli tootnud, oli toodetud);* tingival, käskival ja kaudsel kõneviisil on 2 ajavormi: olevik *(toodaks, toodetaks; tootku, toodetagu; tootvat, toodetavat)* ja täisminevik *(oleks tootnud, oleks toodetud; olgu tootnud, olgu toodetud; olevat tootnud, olevat toodetud).*

Kaudses kõneviisis tarvitatakse ka lihtminevikku, mis esineb *nud-* või *tud*-kesksõna vormis: *elanud kord eit ja taat; teel tulnud talle rebane vastu; poisid püüdnud suure kala; siis mindud karja vaatama; kodus hakatud asja selgitama.*

4) **kaks tegumoodi:** isikuline *(ma toodan, ta tootis)* ja umbisikuline *(toodetakse, toodeti);* umbisikuline tegumood väljendab, et midagi tehakse või mingis olukorras ollakse, jättes tegija isiku määramata;

5) **kaks kõnet:** jaatav *(ta toodab, on tootnud, tootku)* ja eitav *(ta ei tooda, ei ole tootnud, ärgu tootku);*

6) **kaks tegevusnime** e. infinitiivi: *ma*-tegevusnimi *(tootma, tootmas, tootmast, tootmata)* ja *da*-tegevusnimi *(toota, tootes); ma*-tegevusnimi esineb ka umbisikulises tegumoes *(toodetama, korraldatama);*

7) **neli kesksõna** e. partitsiipi: *v*-kesksõna e. isikulise tegumoe oleviku kesksõna *(tootev)*, *tav*-kesksõna e. umbisikulise tegumoe oleviku kesksõna *(toodetav)*, *nud*-kesksõna e. isikulise tegumoe mineviku kesksõna *(tootnud)* ja *tud*-kesksõna e. umbisikulise tegumoe mineviku kesksõna *(toodetud).*

Igast tegusõnast saab moodustada veel **kaks teonimisõna,** nimelt tegijanime *(tootja)* ja teonime *(tootmine).* Neid saab ühtaegu käsitada verbivormidena ja nimisõnadena.

I. Pöördelised

Kindel kõneviis

	Olevik		Lihtminevik		Täisminevik	
	Jaatav kõne	Eitav kõne	Jaatav kõne	Eitav kõne	Jaatav kõne	Eitav kõne
Isikuline tegumood	1. ma luban 2. sa lubad 3. ta lubab 1. me lubame 2. te lubate 3. nad lubavad	ma, sa, ta jne. ei luba	1. lubasin 2. lubasid 3. lubas 1. lubasime 2. lubasite 3. lubasid	ma, sa, ta jne. ei lubanud	1. olen 2. oled 3. on 1. oleme 2. olete 3. on } lubanud	ma, sa, ta jne. ei ole lubanud
Umbisik. tegumood	lubatakse	ei lubata	lubati	ei lubatud	on lubatud	ei ole lubatud

Käskiv kõneviis

	Olevik		Täisminevik	
	Jaatav kõne	Eitav kõne	Jaatav kõne	Eitav kõne
Isikuline tegumood	1. — 2. luba 3. lubagu 1. lubagem 2. lubage 3. lubagu	— ära luba ärgu lubagu ärgem lubagem ärge lubage ärgu lubagu	1. ma 2. sa 3. ta 1. me 2. te 3. nad } olgu lubanud	ärgu olgu lubanud
Umbisik. tegumood	lubatagu	ärgu lubatagu	olgu lubatud	ärgu olgu lubatud

II. Käändelised

	ma-tegevusnimi	*da*-tegevusnimi
Isikuline tegumood	*Sisseütl.* lubama *Seesütl.* lubamas *Seestütl.* lubamast *Ilmaütl.* lubamata	*Os.* lubada *Seesütl.* lubades
Umbisik. tegumood	*Sisseütl.* lubatama	

TABEL Tabel 3.

vormid

Tingiv kõneviis

Enneminevik		Olevik		Täisminevik	
Jaatav kõne	Eitav kõne	Jaatav kõne	Eitav kõne	Jaatav kõne	Eitav kõne
1. olin 2. olid 3. oli 1. olime 2. olite 3. olid } lubanud	ma, sa, ta jne. ei olnud lubanud	1. lubaksin 2. lubaksid 3. lubaks 1. lubaksime 2. lubaksite 3. lubaksid	ma, sa, ta jne. ei lubaks	1. oleksin 2. oleksid 3. oleks 1. oleksime 2. oleksite 3. oleksid } lubanud	ma, sa, ta jne. ei oleks lubanud
oli lubatud	ei olnud lubatud	lubataks	ei lubataks	oleks lubatud	ei oleks lubatud

Kaudne kõneviis

Olevik		Lihtminevik		Täisminevik	
Jaatav kõne	Eitav kõne	Jaatav kõne	Eitav kõne	Jaatav kõne	Eitav kõne
1. ma 2. sa 3. ta 1. me 2. te 3. nad } lubavat	ma, sa, ta jne. ei lubavat	lubanud	ei lubanud	1. ma 2. sa 3. ta 1. me 2. te 3. nad } olevat lubanud	ma, sa, ta jne. ei olevat lubanud
lubatavat	ei lubatavat	lubatud	ei lubatud	olevat lubatud	ei olevat lubatud

vormid

Oleviku kesksõna	Mineviku kesksõna
lubav	lubanud
lubatav	lubatud

Kõik verbivormid jagunevad pöördelisteks ja käändelisteks vormideks.

Käändelised vormid käänduvad kas kõigis käändeis või osaliselt, ainult mõnes käändes. Neiks on:

ma-**tegevusnimi,** millel on seesütlev kääne *(tootmas)*, seestütlev kääne *(tootmast)* ja ilmaütlev kääne *(tootmata)*,

da-**tegevusnimi,** millel on seesütlev kääne *(tootes, õppides)*, ja

kesksõnad, millest *v*- ja *tav*-kesksõna käänduvad kõigis käändeis.

ma-tegevusnime ilmaütlevat käänet *(värvimata, laulmata, algamata, tegemata)* nimetatakse *mata*-vormiks ja *da*-tegevusnime seesütlevat käänet *(värvides, lauldes, alates, tehes)* — *des*-vormiks.

Pöördelised vormid on kõik teised verbivormid. Need esinevad alati mõnes ajas (olevikus või minevikus), kõneviisis (kindlas, tingivas, käskivas või kaudses), tegumoes (isikulises või umbisikulises) ja kõnes (jaatavas või eitavas).

Vt. tegusõna vormide tabelit (tabel 3).

Ülesanne. Pöörata kõigis vormides sõna *elama.*

41. Pöördelõpud ja tunnused.

Pöördelõpud.

Pöördelõpud esinevad isikulise tegumoe jaatava kõne kindlas ja tingivas kõneviisis ning käskiva kõneviisi mitmuse 1. pöördes.

1. pöörde lõpuks ainsuses on *-n (käi/n, käisi/n, ole/n käinud, käiksi/n)* ja mitmuses *-me (käi/me, käisi/me, ole/me käinud, käiksi/me) ning -m* (käskivas kõneviisis: *käige/m).*

2. pöörde lõpuks on ainsuses *-d (käi/d, käiksi/d)* ja mitmuses *-te (käi/te, käiksi/te).*

3. pöördel lõppu ei ole.

Mitmuse tunnus.

Mitmuse tunnus esineb ainult isikulise tegumoe jaatava kõne kindla ja tingiva kõneviisi mitmuse 3. pöördes. Tunnuseks on *-d: nad käiva/d, käisi/d, käiksi/d.*

Meeles pidada! Tingiva kõneviisi jaatavas kõnes ei või ära jätta pöördelõppe ja mitmuse tunnust. Õige on: *ma õpiksin, sa õpiksid, me õpiksime, te õpiksite, nad õpiksid, oleksin õppinud.*

Oleviku tunnus.

Oleviku tunnus esineb kindla kõneviisi jaatava kõne 3. pöördes. Tunnusteks on *-b, -va-* ja *-kse.*

-b esineb isikulise tegumoe ainsuses *(ta käi/b, loe/b, värvi/b),* *-va-* — isikulise tegumoe mitmuses *(nad käi/va/d, värvi/va/d),* *-kse* — umbisikulises tegumoes kõigil sõnadel *(käia/kse, värvita/kse)* ja isikulises tegumoes sõnadel *näima* ja *kuulduma* rööbiti *-b* ja *-va*-ga *(näib, näivad — näikse; kuuldub — kuulukse).*

Lihtmineviku tunnus.

Lihtmineviku tunnusteks on *-si- (-s)* ja *-i-.*

-si- (ainsuse 3. pöördes *-s*) esineb isikulises tegumoes enamikul sõnadel *(käi/si/n, värvi/si/d, tooti/s).*

-i- esineb isikulises tegumoes vähestel sõnadel *(ol/i/n, pan/i/d, sur/i, teg/i/me, tõ/i/te)* ja umbisikulises tegumoes kõigil sõnadel *(käid/i, õmmeld/i).*

Täis- ja enneminevik moodustatakse abiverbi *olema* abil. Isikulises tegumoes esineb põhiverb *nud*-kesksõna kujul, umbisikulises — *tud*-kesksõna kujul; abiverb on täismineviku puhul olevikus *(olen tootnud, on toodetud),* ennemineviku puhul lihtminevikus *(olin tootnud, oli toodetud).*

Kõneviiside tunnused.

Kindlal kõneviisil tunnust ei ole.

Tingiva kõneviisi tunnuseks on *-ksi-, -ks (käi/ksi/n, käi/ks, käida/ks).*

Käskival kõneviisil on tunnuseks *-gu (-ku), -ge (-ke): (ta, nad) käi/gu, ärgu haka/ku; (te) käi/ge, ärge haka/ke; (me) käi/ge/m, ärgem haka/ke/m.*

Kaudse kõneviisi tunnuseks on *-vat (ma õppi/vat, ta ei luba/vat; õpita/vat, ei õpita/vat).*

Tegumoodide tunnused.

Isikulisel tegumoel tunnust ei ole.

Umbisikulise tegumoe tunnusteks on *-ta- (haka-/ta/kse), -da- (saa/da/kse), -a- (käi/a/kse, tull/a/kse);* vokaali ees on *-ta-* ja *-da-* asemel ainult *-t-* ja *-d- (haka/t/i, saa/d/i; haka/t/ud, saa/d/ud).*

moodustatakse sõnade *ei* või (käskivas kõneviisis) *ära, ärgu, ärge, ärgem* abil *(ei käi, ära käi, ärge käige, ärgem käigem).*

ma-tegevusnime

tunnuseks on *-ma (käi/ma, käi/ma/s, käi/ma/st, käi/ma/ta).*

da-tegevusnime

tunnusteks on *-da, -ta, -a (õppi/da, haka/ta, käi/a, tull/a),* seesütlevas käändes *-de-, -te-, -e- (õppi/de/s, haka/te/s, käi/e/s).*

Kesksõnade tunnused.

Oleviku kesksõnade tunnuseks on *v: õppi/v, laule/v* (isikuline tegumood), *õpi/ta/v, laul/da/v* (umbisikuline tegumood). Tunnuste järgi nimetatakse oleviku kesksõna *v*-kesksõnaks (isikulises tegumoes) ja *tav*-kesksõnaks (umbisikulises tegumoes).

Mineviku kesksõnadel on tunnuseks isikulises tegumoes *-nud (õppi/nud, laul/nud),* umbisikulises tegumoes *-tud, -dud (õpi/tud, laul/dud).* Tunnuse järgi nimetatakse mineviku kesksõnu *nud-* ja *tud*-kesksõnaks.

Harjutus 67. Eraldada järgnevais tegusõnades püstkriipsuga pöördelõpud ja tunnused ning tõmmata tunnustele joon alla:

harjutama, harjutasime, (nad) harjutavad, harjutab, harjutav, harjutatav, harjutatakse, harjutas, harjutati, harjutada, harjutagem, harjutasite, olin harjutanud, harjutades, ei harjutata, ei harjutatud, tulen, tullakse, (nad) tulid, tulgu, on tulnud, tuldud, kirjutas, kirjutav, kirjutatav, valgustab, lõpetati, lõpetamas, lõpetada, töötatakse, õpitagu, esitatavat, lootsite, vaadatakse, ärge vaadake, oli loetud, vaadeldav, vaatlev, tantsib, käia, käies, olevat, ehitamata, ehitada, oodates, ootamast, oodatagu, oodatavat, ootav, oodatav, ei olevat oodanud, minnes, minemast.

Ülesanne. Nimetada, mis vormis on eelmises harjutuses toodud sõnad. Näidis: *harjutama* — *ma*-tegevusnimi, *harjutasime* — isikulise tegumoe jaatava kõne kindla kõneviisi lihtmineviku mitmuse 1. pööre.

Harjutus 68. Kirjutada järgnevast tekstist välja kõik tegusõnad, eraldada neis pöördelõpud ja tunnused püstkriipsuga ning tõmmata tunnustele joon alla.

Nüüd hakkas isa omakorda rebasega jändama. Aga ka tema ei saanud kaugemale kui poegki. Viimaks tuli emagi vaatama, mis need mehed — nagu ta ütles — selle vaese rebasega õige teevad. Aga ta nägi peagi, et mehed ei tee rebasega mitte kui midagi, ennem rebane meestega, sest see sunnib neid sada imet välja

mõtlema, et aga saada teda kuidagi liikuma. Piitsugi on meestel abiks aru pidamas, kargab ja kilkab, nagu teeks kogu asi talle ütlemata suurt rõõmu ja nalja. Naljaasjana tundubki ta kõigile, ainult rebane on nukker, isegi kuri ja hakkaks vististi igaühele kätte kinni, kes söandaks teda puutuma minna. Oma südamesõpra Piitsutki ta ei kannata hästi ja näitab talle oma valgeid hambaid.

«Nõnda ei tule sest midagi välja,» ütleb ema viimaks, «jätke ta minu hooleks, ma katsun temaga oma õnne, kui toon talle süüa.»

Nõnda jäetigi rebane seks korraks sinnapaika. Aga Atsi meeli vaevas ikka endine küsimus ja sellepärast ütles ta isale:

«Kui ema rebase keti otsas käima saab, kas lähed siis temaga metsa?»

«Eks siis näe,» vastas isa.

«Aga kuidas sa keti seina küljest lahti saad?» päris poiss, sest see oligi asja põlevam punkt.

«Eks me sellega ka kuidagi hakkama saa,» ütles isa ebamääraselt.

«Kas tõmbad obaduse seina seest välja?» küsis Ats.

«Milleks siis kohe obadus välja?» küsis isa vastu.

«Teed siis mõne ketilüli katki?» päris poiss edasi.

«Miks siis kohe katki?» vastas isa põiklevalt.

«Aga mis sa siis teed?» mangus poiss.

«Eks me siis näe, kui tegema hakkame,» arvas isa. «Mis me tühja enne oma pead murrame, võib-olla rebane ei hakkagi keti otsas käima, siis on see kõik asjata.»

«Hakkab tingimata,» kinnitas poiss ja algas uuesti isa pinnimist, et see ometi kord ütleks, kuidas ta mõtleb keti seina küljest lahti saada. Aga isa suu jäi lukku, nii et Ats ei saanudki tema suurt saladust teada. Sellepärast nägi ta sellest ööselgi unes, nägi, kuis rebane käis ilusasti keti otsas, aga keegi ei osanud ketti seina küljest lahti võtta, ei tema, isa ega ema. Tulid isegi mingisugused võõrad mehed, vaatasid, pidasid aru ja läksid pead kõngutades minema. Viimaks tuli keegi väike vanamees, kel pikk must habe ja ise muidu ka üleni karvane — oli teine pisut nagu nende Piitsu moodi. Ka tema vaatas ja arutas ning ütles viimaks isale üsna selgesti, nii et Atski seda kuulis:

«Maja tuleb maha lõhkuda.»

Isa leidis selle arvamuse nähtavasti mõistliku ja loomuliku olevat. Ta kutsus ema välja ja ütles temale samuti selgesti:

«Maja tuleb maha lõhkuda.»

Nüüd kordas ema ka Atsile neid sõnu ja temal oli üpris hea meel, et maja tuleb maha lõhkuda, sest siis saab näha, kuidas ta on tehtud. Nõnda nad hakkasidki kõik üheskoos lõhkuma. Aga siit peale muutus unenägu segaseks, kuni jõuti sinnamaale, et maja või midagi muud langes hirmsa mürinaga kokku. Seda kuuldes tõusis Atsil suur hirm ja ta ärkas üles. Aga ta oli alles kuidagi poolunes, kui ta kuulis, et ema ütles:

«Kas sa nägid halba und või? Sa rääkisid ja vehklesid nii väga.»

«Maja tuleb maha lõhkuda,» vastas Ats läbi une üminal.

«Mis sa ütled?» küsis ema arusaamatuses. «Mis majalõhkumisest sa seal räägid?»

Nüüd ärkas Ats täiesti ja tahtis oma unenägu emale jutustada, aga äkki ta leidis, et kõik oli ununenud. Paistsid veel nagu mingisugused tumedad, ähmased kujud ja kostsid nagu kellegi segased sõnad, aga needki haihtusid olematusse.

(A. H. Tammsaare.)

42. Põhi- ja peavormid.

Tegusõna põhivormideks, s. o. vormideks, mille järgi saab moodustada teisi vorme ühise tüve tõttu, on 1) *ma*-tegevusnimi *(vaatama)*, 2) *da*-tegevusnimi *(vaadata)*, 3) isikulise tegumoe jaatava kõne kindla kõneviisi oleviku 1. pööre[1] *(vaatan)* ja 4) *tud*-kesksõna *(vaadatud)*. Kolmest esimesest tuletatakse isikulise ja viimasest umbisikulise tegumoe vormid.

***ma*-tegevusnime** *(vaata/ma)* tüve järgi moodustatakse:

1) *ma*-tegevusnime teised käänded *(vaatamas, -mast, -mata)*,
2) *si*-tunnuseline lihtminevik *(vaatasin, -sid, -s, -sime, -site, -sid)*,
3) kaudne kõneviis *(ma vaatavat, sa vaatavat* jne.),
4) *v*-kesksõna *(vaatav)*.

***da*-tegevusnime** *(vaada/ta)* tüve järgi moodustatakse:

1) *da*-tegevusnime seesütlev kääne ehk *des*-vorm *(vaadates)*,
2) *nud*-kesksõna *(vaadanud)*,
3) käskiv kõneviis, välja arvatud ainsuse 2. pööre *(vaadake, -ku, -kem)*.

Oleviku *(vaata/n)* tüve järgi moodustatakse:

1) oleviku teised vormid *(vaatad, -b, -me, -te, -vad, ei vaata)*,
2) tingiva kõneviisi vormid *(vaataksin, -ksid, -ks, -ksime, -ksite, -ksid, ei vaataks)*,
3) käskiva kõneviisi ainsuse 2. pööre *(vaata, ära vaata)*.

***tud*-kesksõna** *(vaada/tud)* tüve järgi moodustatakse kogu umbisikuline tegumood *(vaadatakse, ei vaadata, vaadati, vaadataks, vaadatagu, ei vaadatavat, vaadatama, vaadatav)*.

---

[1] Lühiduse huvides nimetatakse järgnevas isikulise tegumoe jaatava kõne kindla kõneviisi oleviku 1. pööret lihtsalt o l e v i k u k s.

SKEEM.

Isikuline tegumood

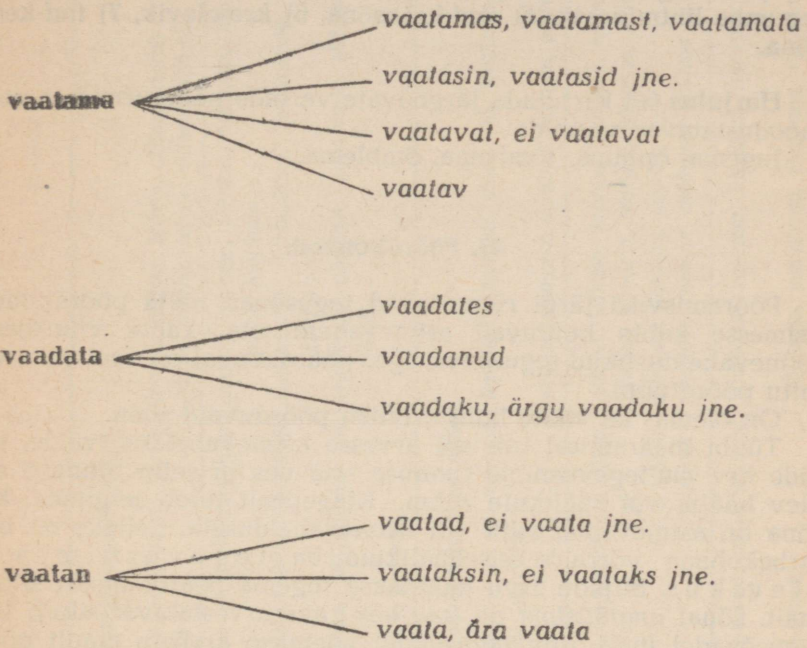

Umbisikuline tegumood

vaadatud ———— kõik umbisikulise tegumoe vormid.

Peale põhivormide tuleb silmas pidada veel isikulise tegumoe **lihtminevikku,** *nud*-**kesksõna** ja umbisikulise tegumoe jaatava kõne kindla kõneviisi olevikku ehk *kse*-**olevikku,** sest neid ei saa alati moodustada põhivormidest. Neid vorme ühes põhivormidega nimetatakse tegusõna **peavormideks.**

Astmevahelduslike tegusõnade vormide astme kohta tuleb meeles pidada järgmist:

1) **olevik ja** *da*-**tegevusnimi on vastupidises astmes,** näit. *loen — lugeda, õpin — õppida, satun — sattuda, künnan — künda* (olevik nõrgas, *da*-tegevusnimi tugevas astmes); *hakkan — hakata, oskan — osata, tõmban — tõmmata, õmblen — õmmelda* (olevik tugevas, *da*-tegevusnimi nõrgas astmes);

2) *ma*-**tegevusnimi ja sellest moodustatavad vormid on alati tugevas astmes,** näit. *kõndima — kõndisin — kõndivat — kõndiv; tõmbama — tõmbasin — tõmbavat — tõmbav;*

3) *tud*-**kesksõna ja sellest moodustatavad vormid on enamasti nõrgas astmes,** näit. *lepitud, lepitakse, lepiti, lepitavat, lepitagu,*

lepitav; hakatud, hakatakse, hakati, hakatavat jne. Erandiks on *murdma-, seisma-* ja *laulma*-tüüpi sõnad.

Tegusõna peavormid esitatakse harilikult järjekorras:

1) *ma*-tegevusnimi, 2) *da*-tegevusnimi, 3) olevik, 4) isikulise tegumoe lihtminevik, 5) *nud*-keskõna, 6) *kse*-olevik, 7) *tud*-keskõna.

Harjutus 69. Kirjutada järgnevate verbide põhivormid ja neist moodustatavad vormid:

lugema, õppima, tõmbama, õmblema.

43. Pöördkonnad.

Pööramisviisi järgi rühmituvad tegusõnad nelja pöördkonda. Esimesse kahte kuuluvad astmevahelduseta, kahte viimasesse astmevahelduslikud tegusõnad. Igal pöördkonnal on veel kaks või mitu pöördtüüpi.

On olemas ka väike hulk eriviisil pöörduvaid sõnu.

Tüübi määramisel tulevad arvesse astmevaheldus, välde, silpide arv *ma*-tegevusnime tunnuse *-ma* ees ja selle tunnuse ees olev häälik või häälikute rühm. Kõigepealt tuleb selgitada, kas sõna on astmevahelduslik või astmevahelduseta. Selleks on otstarbekohane võrrelda sisehäälikuid *da*-tegevusnimes ja olevikus. Silpide arvu hakatakse lugema pearõhulisest silbist (näit. sõnal *analüüsima* on *-ma* ees kaks arvestatavat silpi); liittegusõnadel (näit. *tasakaalustama*) võetakse arvesse ainult põhisõna silpide arv.

Ülesanne. Tutvuda tabeliga 4 (lk. 99). Leida iga tüüpkonna kohta lisanäiteid.

Harjutus 70. Tabelit 4 kasutades määrata järgnevate sõnade tüüpkond ja pöördkond:

ootama, tootma, korrastama, väsima, torkama, jooma, tegelema, uurima, sadama, katma, tõlkima, värisema, värelema, looma, treima, kisklema, ajama, sülelema, veenduma, veenma, käänama, rääkima, põrutama, särama, küsitlema, töötlema, ründama, kandma, viitma, analüüsima, ülehindama, varuma, kinkima, paitama.

TEGUSÕNADE PÖÖRDTÜÜBID JA NENDE TUNNUSED

Tabel 4.

Pöördkond		Tüüpkond	Tüüpkonna tunnused	Näiteid
			I. Astmevahelduseta sõnad.	
I		**tooma**	*-ma* ees pikk vokaal, välja arvatud *ii* ja *üü*	*looma, sööma, lööma, jääma saama*
		käima	*-ma* ees diftong või *ii* või *üü*	*näima, võima, naima, viima, müüma*
II		**muutuma**	*-ma* ees 2 silpi, välja arvatud *tulema*-tüüpi sõnad	*avama, põlema, siblima, kattuma, lõhkema, langema, loetlema*
		kirjutama	*-ma* ees 3 silpi, välja arvatud *kõnelema*-tüüpi sõnad	*harjutama, kirjeldama, mõnulema, imetlema, mõtisklema*
		kõnelema	*-ma* ees 3 silpi, viimasteks häälikuteks *ele* (nn. *ele*-sõnad)	*tegelema, olelema, rabelema, sädelema, viljelema*
		tulema	Sõnad *tulema, olema, surema* ja *panema*	
			II. Astmevahelduslikud sõnad.	
III	I alaliik	**õppima**	*-ma* ees 2 silpi, III välde, *i-*, *e-* ja *u*-tüved, samuti sõnad *kasvama* ja *kuivama*	*leppima, käskima, maitsema, kaaluma, hankima*
		lugema	*-ma* ees 2 silpi, I välde	*siduma, sadama, kaduma, taguma, põdema*
	II alaliik	**saatma**	*-ma* ees 1 silp, mis lõpeb konsonandiga *t* või *p*	*niitma, koitma, tahtma, päästma, tapma*
		murdma	*-ma* ees 1 silp, „ „ „ *d*	*andma, kündma, teadma, nõudma, jõudma*
		seisma	*-ma* ees 1 silp, „ „ „ *s* või *k*	*tõusma, kaitsma, laskma*
		laulma	*-ma* ees 1 silp, „ „ „ *l, n* või *r*	*kuulma, veenma, möönma, naerma*
IV		**hakkama**	*-ma* ees 2 silpi, III välde, *a*-tüved, välja arvatud *kasvama* ja *kuivama*	*tõmbama, ruttama, hindama, kõlbama, algama*
		õmblema	*-ma* ees 2 silpi, III välde, *le*-tüved	*võitlema, maadlema, liuglema, võrdlema*

44. I pöördkond.

tooma	tuua	toon tuuakse	tõin	toonud toodud
käima	käia	käin käiakse	käisin	käinud käidud

1. *käima*-tüüpi sõnadel on isikulise tegumoe **lihtmineviku tunnuseks** eranditult *-si- (-s)*, näit. *näisin, võisid, viis, müüsime, tooma*-tüüpi sõnadel enamasti *-i (tõin, said, jõi)*, mõnedel aga ka *-si- (-s)*, näit. *keema — kees, pooma — poosid.*

tooma-tüüpi sõnadel on lihtmineviku tunnuse *-i* ees lühike vokaal, kusjuures *o* ja *ö* asemel esineb *õ: sain, jäin, tõin, sõin.*

2. Mõnedel I pöördkonna sõnadel, näit. *tooma, looma, sööma, lööma, käima, müüma, viima,* on *da*-**tegevusnime tunnuseks** *-a (tuua, luua),* teistel aga, näit. *saama, jääma, keema, võima — -da (saada, jääda).*

3. Sõnadel *treima* ja *kaema* on umbisikulise tegumoe tunnuseks *-ta- (-t-): treitakse, treitavat, treiti, treitud, kaetakse, kaeti,* kõigil teistel I pöördkonna sõnadel — *-a-* (saab esineda ainult *kse*-olevikus) või *-da- (-d-): käiakse, ei käida, käidi.*

4. I pöördkonna sõnadel, kus *da*-tegevusnime tunnuses puudub *d* (vt. p. 2), puudub see ka *kse*-olevikus, kuna aga kõigis teistes umbisikulise tegumoe vormides, ka *kse*-oleviku eitavas kõnes, on *d* olemas. Vrd.:

da-tegevusnimi	*kse*-olevik	Teised umbisikulise tegumoe vormid
tuua	*tuuakse*	*ei tooda, toodi, toodud*
luua	*luuakse*	*ei looda, loodi, loodud*
juua	*juuakse*	*ei jooda, joodagu*
süüa	*süüakse*	*ei sööda, söödavat*
käia	*käiakse*	*ei käida, käidagu, käidavat*
müüa	*müüakse*	*ei müüda, müüdud*
viia	*viiakse*	*ei viida, viidi*

Mitte eksida *kse*-olevikus ja selle eitavas kõnes!

5. Sõnades *käima, viima* ja *müüma* eksitakse sageli *da*-tegevusnime ja tegijanime eristamisel. Meeles pidada, et tegijanimes on alati *j*. Vrd.:

da-tegevusnimi *(mida teha?)*	Tegijanimi (*kes? kelle?* jne.)
(tahab) *käia*	*käija, käijal, käijast*
(soovib) *müüa*	*müüja, müüjaks*
(otsustas) *viia*	*viija, viijast*

Harjutus 71. Kirjutada peavormid:
looma, saama, viima, müüma.

Harjutus 72. Kirjutada järgnevad isikulises tegumoes olevad sõnad umbisikulise tegumoe vastavas kõneviisis, kõnes ja ajas:
keeb, toogu, ei söö, käis, ei saa, sööb, treib, ei too, lööb, ei löö, joob, ei joo, võivat, naib.

Harjutus 73. Tabelit 4 kasutades määrata järgnevate sõnade tüüpkond ja pöördkond:

kirjeldama, tunduma, kõblima, kündma, ütlema, langema, taguma, seadma, pooldama, tikkuma, maksma, muigama, kaduma, kõrvaldama, kõndima, lahkuma, kauplema, kartma, müüma, surema, ketrama, tõrelema.

45. II pöördkond.

muutuma	muutu**da**	muutun muutu**takse**	muutu**sin**	muutunud muutu**tud**
kirjutama	kirjuta**da**	kirjutan kirjuta**takse**	kirjuta**sin**	kirjutanud kirjuta**tud**
kõnelema	kõnel**da**	kõnelen kõnel**dakse**	kõnele**sin**	kõnelnud kõnel**dud**
tulema	tul**la**	tulen tul**lakse**	tul**in**	tulnud tul**dud**

Ülesanne. Võrrelda tüüpkondade järgi II pöördkonna sõnade lihtmineviku, *da*-tegevusnime ja umbisikulise tegumoe tunnust.

1. **Lihtmineviku tunnuseks** on üldiselt *-si- (-s)*, ainult *tulema*-tüüpi sõnadel on *-i (tulin, suri, pani).*

2. *da*-**tegevusnime tunnuseks** on *tulema*-tüüpi sõnadel *-a*, kusjuures sisekonsonant *(l, n, r)* on muutunud pikaks (kirjas kahekordne täht: *tulla, panna, surra*), kõigil teistel sõnadel aga *-da (elada, töötada, kaotada, kirjutada, lõpetada, saavutada, kõnelda, tegelda, viljelda* jne.).

3. **Umbisikulise tegumoe tunnuseks** on *muutuma-* ja *kirjutama*-tüübil *-ta- (-t-), kõnelema-* ja *tulema*-tüübil aga *-da- (-d-).*

Ainult *tulema*-tüüpi sõnade *kse*-olevikus on *-da-* asemel *-a-*, kusjuures sisekonsonant on muutunud pikaks nagu *da*-tegevusnimeski *(tullakse, ollakse, surrakse, pannakse);* teistes umbisikulise tegumoe vormides on ka *tulema*-tüüpi sõnadel *-da- (-d-): ei tulda, ei olda, ei surda, ei panda, pandi, pandud.*

4. *muutuma*-tüüpi sõnal **ajama** puudub umbisikulises tegumoes *j* ja tüvevokaali *a* asemel esineb *e: aetakse, aeti, ei aeta, aetud.* Tegusõna **puhuma** peamuuted on: *puhuma, puhuda, puhun, puhusin, puhunud, puhutakse, puhutud.*

5. *muutuma*-tüüpi sõnade hulka kuuluvad peale teiste ka:

a) **hukkuma, süttima** ja **mattuma,** seega on need astmevahelduseta sõnad ja sisekonsonant eranditult kõigis vormides ülipikk (kirjas *kk* ja *tt*): *hukkub, süttib; hukkuks, süttiks; hukkutakse, süttitakse, mattutakse; hukkutud, süttitud, mattutud* jne. (vrd. aga *hukutama* ja *sütitama,* kus verbiliite *-ta-* tõttu on kõigis vormides nõrgaastmeline tüvi — kirjas *k* ja *t*);

b) **töötama, kaotama** ja **tõotama,** kus sisekonsonant *t* jääb (astmevahelduse puudumise tõttu) kõigis vormides püsima: *töötada, kaotada, tõotada; töötage, töötanud, töötatakse, töötati, töötatud;*

c) **vaikima, kerkima;** õige on: *vaikib, kerkib, vaikiks, vaikitakse, vaikitud.*

6. *kirjutama*-tüüpi sõnade pööramisel tehakse sageli vigu selle tõttu, et *kse*-olevikus jäetakse ära umbisikulise tegumoe tunnus *-ta-.* Õige on: *valmistatakse, õpetatakse, juhatatakse, esitatakse* jne.

kirjutama-tüüpi sõnade puhul ei tule unustada ka seda, et neil on *da*-tegevusnime tunnuseks *-da* ja umbisikulise tegumoe tunnuseks *-ta- (-t-).* Sageli eksitakse *da*-tegevusnime (küsimus *mida teha?*) ja *kse*-oleviku eitava kõne (küsimus *mida ei tehta?*) eristamisel. Vrd.:

kirjuta/da	*— ei kirjuta/ta*	*seemenda/da*	*— ei seemenda/ta*
otsusta/da	*— ei otsusta/ta*	*külasta/da*	*— ei külasta/ta*
unusta/da	*— ei unusta/ta*	*laienda/da*	*— ei laienda/ta*
kummarda/da	*— ei kummarda/ta*	*paljasta/da*	*— ei paljasta/ta*

Ülesanne. Leida rohkesti *kirjutama*-tüüpi sõnu ja öelda nende *da*-tegevusnimi, *kse*-olevik ja selle eitav kõne.

7. *kõnelema*-tüüpi sõnade hulka kuuluvad kõik kolmesilbilised *ele*-sõnad, nagu *tegelema, sädelema, värelema, muhelema, virelema, sõnelema, rabelema, sülelema, kibelema, kogelema, rüselema, vedelema, olelema, tõrelema, jagelema, viljelema.*

Neil sõnadel puudub tüve viimane vokaal *e nud*-kesksõnas *(tegelnud, virelnud),* käskivas kõneviisis *(kõnelge, tõrelgu, tegelgem), da*-tegevusnimes *(sülelda, viljeldes)* ja umbisikulises tegumoes *(muheldakse, rabeldi, oleldud).*

Tüve viimase vokaali *e* üle võib otsustada ka IV pöördkonna *õmblema*-tüüpi sõnade, näiteks sõna *võitlema* järgi: *kõnelema*-tüüpi sõnades esineb või puudub *e* samades vormides, kus see

esineb või puudub sõnas *võitlema*. Vrd. *võitlema — kõnelema, võitlesin — kõnelesin, võidelda — kõnelda, võidelge — kõnelge, võideldakse — kõneldakse.*

Ülesanne. Öelda sõnast *võitlema* ja *kõnelema*-tüüpi sõnadest isikulise tegumoe käskiva kõneviisi mitmuse 2. pööre, *nud*-kesksõna, umbisikulise tegumoe lihtminevik, *kse*-olevik, kaudne kõneviis ja *tud*-kesksõna.

8. Lihtmineviku tunnuse poolest kuulub *tulema*-tüüpi ka *pesema*. Õige on: *ta pesi pesu, pesin käed puhtaks.*

Sõna *pesema* peavormid on: *pesema, pesta, pesen, pesin, pesnud, pestakse, pestud.*

9. *tulema*-tüüpi sõnadel, samuti sõnal *pesema*, on **tegijanimes** e asemel *i*: *tulija, olija, panija, surija, pesija.*

10. Mõnede vormide poolest kuulub *tulema*-tüüpi ka *minema*. Selle sõna peavormid on: *minema, minna, lähen, läksin, läinud, minnakse, mindud.*

Harjutus 74. Kirjutada tüüpsõna (sulgudes) ja peavormid:
tegelema, sõnelema, hukutama, sütitama, hukkuma, süttima, viljelema, arendama, töötama, olema, rabelema, lohutama, surema, kogelema, teostama, rakendama, panema, olelema, kohustama.

46. III pöördkond.

I alaliik

(*-ma* ees on vokaal).

õppima	õppida	õpin õpitakse	õppisin	õppinud õpitud
lugema	lugeda	loen loetakse	lugesin	lugenud loetud

1. **Nõrgas astmes** on 1) isikulise tegumoe olevik ning sellest moodustatavad vormid (tingiv kõneviis ja käskiva kõneviisi ainsuse 2. pööre) ja 2) kogu umbisikuline tegumood.

Kõik teised vormid on t u g e v a s a s t m e s.

2. *õppima*-tüüpi kuuluvad paljude teiste sõnade hulgas ka **tekkima, sattuma, lõppema, rippuma, kukkuma, sulgema, küündima, nülgima** ja **mahtuma.** Õige on seega: *t e k i b raskusi, s a t u b õnnetusse, tund l õ p e b, tunnid l õ p e v a d* (vrd. *ta õpib, nad õpivad), s u l e uks, õpilased s u l e v a d raamatud, s u l e k s i n akna, suletakse, suleti, kukuvad, kukuks, kukutakse, küünib, ripuvad, nülib, mahub, mahuvad, mahutakse.*

3. Olevik sõnast **käskima** on: *käsin, käsid, käsib* jne., tingiv kõneviis: *käsiksin, käsiksid* jne., käskiva kõneviisi oleviku 2. pööre: *käsi, kse*-olevik: *kästakse.*

4. Sõna **kuduma** nõrgaastmeline tüvi on *koo-*, seega on õige: *koon, koob, kooksin, kootakse* jne.

5. Sõnast **pidama,** kui see tähendab *kohustatud olema,* on lihtminevik *pidin, pidid* jne.; kui see sõna esineb muus tähenduses, on lihtminevik *pidasin, pidasid* jne.

6. Eriviisil pöörduvad **tegema** ja **nägema.**

Sõna *tegema* peavormid: *tegema, teha, teen, tegin, teinud, tehakse, tehtud.* Samuti pöördub ka *nägema.*

Tähele panna! *kse*-olevikus puudub neil sõnadel *t,* mis teistes umbisikulise tegumoe vormides, ka *kse*-oleviku eitavas kõnes, on olemas: *tehakse — ei tehta, nähakse — ei nähta, nähti, nähtud.* Tegijanimes on neil nagu *tulema*-tüüpi sõnadelgi *e* asemel *i*: *tegija, nägija.*

Harjutus 75. A. Kirjutada isikulise tegumoe kindla kõneviisi oleviku ainsuse 3. pööre, tingiva kõneviisi oleviku ainsuse 3. pööre ja käskiva kõneviisi ainsuse 2. pööre:

õppima, tekkima, lõppema.

B. Kirjutada samad vormid ja lisaks umbisikulisest tegumoest *kse*-olevik, lihtminevik ning *tud*-kesksõna:

sattuma, rippuma, kukkuma, sulgema, küündima, mahtuma.

II alaliik

(*-ma* ees konsonant).

saatma	saata	saadan saade**takse**	saat**sin**	saatnud saade**tud**
murdma	murda	murran mur**takse**	murd**sin**	murdnud mur**tud**
seisma	seis**ta**	seisan seis**takse**	seisin	seisnud seis**tud**
laulma	laul**da**	laulan laul**dakse**	laulsin	laulnud laul**dud**

1. Kui *-ma* ees on h e l i t u k o n s o n a n t *(saatma-, murdma-* ja *seisma*-tüüp), on käskiva kõneviisi tunnuses *k* ja umbisikulise tegumoe tunnuses *t:*

saatma — saat/ke, saade/ta/kse;
lootma — loot/ku, loode/ti;
kündma — künd/ke, kün/tud;
laskma — las/ke, las/ta/vat.

Kui *-ma* ees on heliline konsonant (*laulma*-tüüp), siis on neis tunnustes vastavalt *g* ja *d:*

laulma — laul/ge/m, laul/da/kse;
veenma — veen/gu, veen/di;
naerma — naer/ge, naer/dud.

2. *nud*-kesksõna on **tugevas astmes,** seega ei tohi verbide **andma, kandma, tundma** ja **kündma** *nud*-kesksõnas ära jätta tüves olevat *d*-d. Õige on: *on andnud, oli kandnud, oleks tundnud, ei kündnud.*

3. Sõna **laskma** lihtmineviku tunnuseks on *-si- (-s), mitte -i,* seega on õige: *lasksin, laskis, lasksime, lasksid.*

4. *tav*-kesksõna sõnast **nõudma** (*murdma*-tüüp) on **nõutav** (vrd. *murdma — murtav, kündma — küntav).*

5. ***v*-kesksõna** tunnuse *-v ees on vokaal e* ainult ainsuse nimetavas käändes, kuna teistes käänetes see puudub: *laulev — laulva, saatev — saatva, õitsev — õitsva, maitsev — maitsvad, toitev — toitvast, haisev — haisvale.*

6. Eriviisil pöördub **jooksma.** Selle peavormid on: *jooksma, joosta, jooksen, jooksin, jooksnud, joostakse, joostud.*

Nagu näha, puudub selles sõnas *k,* kui tüvele (*s*-le) liitub *t*-ga algav tunnus, s. o. *da*-tegevusnimes ja umbisikulises tegumoes (vrd. *uks — ust, juuksed — juuste, vennaksed — vennast*).

7. Sõnadel **kütma, katma, võtma, matma** ja **jätma** on umbisikulise tegumoe tüves diftong (konsonandi *t* väljalangemise tõttu): *kõetud, kaetakse, võeti, maetakse.*

Eriti silmas pidada sõna **jätma;** õige on: *jäetud, jäetakse, ei jäeta, jäeti* jne. Seda sõna mitte ära segada sõnaga *jääma* (I pöördkonna *tooma*-tüüp), mille vastavad vormid on: *jäädud, jäädakse, ei jääda, jäädi.*

8. Sõnad **seadma** ja **teadma** pöörduvad järgmiselt: *seada, sean, seadsin, seadnud, seatakse, seatud.*

Harjutus 76. Kirjutada tüüpsõna ja peavormid (I—III pk.):

sööma, andma, muhelema, sattuma, laskuma, värelema, lõpetama, lõppema, olelema, sulgema, panema, jääma, jätma, küdema, mahtuma, külastama, korraldama, sädelema, koitma, kündma.

47. IV pöördkond.

hakkama	haka**ta**	hakkan haka**takse**	hakka**sin**	hakanud haka**tud**
õmblema	õmme**lda**	õmblen õmme**ldakse**	õmble**sin**	õmmelnud õmme**ldud**

1. **Astmevaheldus** olevikus ja sellest moodustatavais vormides (tingiv kõneviis ja käskiva kõneviisi ainsuse 2. pööre) ning *da*-tegevusnimes ja sellest moodustatavais vormides (*nud*-kesksõna ja käskiv kõneviis, välja arvatud ainsuse 2. pööre) on IV pöördkonna sõnadel vastupidine, võrreldes III pöördkonna sõnadega: esimesed vormid on IV pöördkonna sõnadel tugevas, III pöördkonna sõnadel nõrgas astmes; teised vormid on IV pöördkonna sõnadel nõrgas, III pöördkonna sõnadel tugevas astmes. Vrd.:

h a k k a m a	*õ m b l e m a*	*õ p p i m a*
hakkan	*õmblen*	*õpin*
hakkaksin	*õmbleksin*	*õpiksin*
hakka	*õmble*	*õpi*
hakata	*õmmelda*	*õppida*
hakates	*õmmeldes*	*õppides*
hakake	*õmmelge*	*õppige*
hakanud	*õmmelnud*	*õppinud*

2. *hakkama*-tüüpi sõnade *da*-tegevusnime tunnuseks on *-ta*, umbisikulise tegumoe tunnuseks *-ta (-t-)* ja käskiva kõneviisi tunnuses *k*, *õmblema*-tüüpi sõnadel aga vastavalt *-da*, *-da- (-d-)* ja *g*. Vrd.:

h a k k a m a	*õ m b l e m a*
haka/ta/kse	*õmmel/da/kse*
haka/ti	*õmmel/di*
haka/ke	*õmmel/ge*
haka/ku	*õmmel/gu*

3. *hakkama*-tüüpi kuuluvad kõik kahesilbilised III-vältelised *a*-tüvelised sõnad, välja arvatud *kasvama* ja *kuivama* (III pöördkond, *õppima*-tüüp) ja *ta-* või *da*-liite abil käändsõnadest või muutumatutest sõnadest tuletatud verbid *(töö/ta/ma, tõo/ta/ma, jao/ta/ma, jaa/ta/ma, ei/ta/ma, jää/ta/ma, taas/ta/ma, hääl/da/ma* — II pöördkonna *muutuma*-tüüp).

Näiteid: *hüppama, lokkama, lonkama, hukkama, tüütama, kõlbama, algama, oskama, vaatama, süütama, keelama, pöörama, lupjama, laastama, rüüstama.*

Ülesanne. Leida lisanäiteid.

4. *hakkama*-tüüpi sõnade pööramisel eksitakse sageli *nud*-kesksõnas. Meeles pidada, et *nud*-**kesksõna** nagu *da*-tegevusnimigi on neil sõnadel **nõrgas astmes.** Õige on:

oskama — osata, ei o s a n u d;
kaebama — kaevata, ei k a e v a n u d;

salgama — salata, ei s a l a n u d;
algama — (võime) alata, (tund oli) a l a n u d;
laastama — laastata, on laastanud (II väldel);
huilgama — huilata, huilanud;
hiilgama — hiilata, hiilanud;
hülgama — hüljata, hüljanud;
huugama — huuata, ei huuanud;
sülgama — süljata, ei süljanud;
pelgama — peljata, oli peljanud;
möirgama — möirata, möiranud.

5. *õmblema*-tüüpi kuuluvad kõik kahesilbilised III-vältelised *le*-sõnad peale verbide *taotlema* ja *loetlema* (II pöördkonna *muutuma*-tüüp).

Näiteid: *võrdlema, võistlema, võitlema, tõmblema, hüplema, maadlema, liiklema, liuglema, näitlema, tõtlema.*

Ülesanne. Leida lisanäiteid.

6. Et IV pöördkonna sõnade *da*-tegevusnimi, *nud*-kesksõna, käskiv kõneviis (peale ainsuse 2. pöörde) ja umbisikuline tegumood on **nõrgas astmes,** seepärast on õige:

töötlema — töödelda, töödeldud, töödelge, töödeldakse;
kohtlema — kohelda, kohelnud, koheldi;
vehklema — vehelda, vehelnud, veheldud;
liiklema — liigelda, liigelnud;
tõmblema — tõmmelda, tõmmeldakse;
lendlema — lennelda, lenneldud;
vaevlema — vaevelda, vaevelnud, vaevelge;
karglema — karelda, karelnud, karelgu.

7. Sõnadel *mõtlema* ja *ütlema* on kaks nõrgaastmelist kuju: *mõtelda ~ mõelda, mõtelge ~ mõelge, mõtelnud ~ mõelnud, mõteldakse ~ mõeldakse, ütelda ~ öelda* jne.

Harjutus 77. Kirjutada tüüpsõna ja peavormid (I—IV pk.):
oskama, laastama, tõrelema, töötlema, heiskama, algama, rüselema, nülgima, kõlbama, vedelema, viskama, visklema, tundma, tõmblema, rüüstama; soovitama, vihtlema, logelema, hõikama, võrdlema, veenma (olevik: veenan), vaatama, veetlema.

Harjutus 78. Määrata tüüpkond ja pöördkond (I—IV pk.):
valdama, sädelema, ootama, veetma, naerma, kisklema, põrutama, laastama, kogelema, näima, kandma, taguma, muigama, tikkuma, ketrama, tõuklema, küdema, taluma, telefoneerima, tasakaalustama, varuma, kiitlema, söötma, sorteerima, päevapildistama.

48. Kokkuvõtvaid märkusi üksikute tegusõna vormide kohta.

1. **Lihtminevik** on alati **tugevas astmes,** näit. *kündsin, saatis, hakkasin, tõmbasin, lükkasin, võitlesin, mõtlesin, võrdlesin.*

Lihtmineviku tunnuseks isikulises tegumoes on enamikul sõnadel *-si- (-s). i*-tunnuseline lihtminevik on ainult enamikul I pöördkonna *tooma*-tüüpi sõnadel (näit. *tõin, sain, jäi;* vt. lk. 102), kõigil II pöördkonna *tulema*-tüüpi sõnadel *(tulin, olid, suri, pani, pesime)* ja III pöördkonna sõnadest verbidel *tegema* ja *nägema (tegin, nägi).*

Umbisikulises tegumoes on teatavasti kõigil sõnadel lihtmineviku tunnuseks *-i (saadi, paluti, künti, hakati, õmmeldi).*

Ülesanne. Leida rohkesti IV pöördkonna sõnu ja öelda neist lihtminevik.

2. **Tegijanimes** on alati *j*, ka *ü* ja *i* järel: *müüja, käija, reisija, teenija, ekspluateerija, demonstreerija, kalkuleerija.*

II ja III pöördkonna sõnadel, mille isikulise tegumoe lihtmineviku tunnuseks on *-i*, on tegijanimes *e* asemel alati *i:*

tulema — tuli — tulija,
olema — oli — olija,
surema — suri — surija,
panema — pani — panija,
pesema — pesi — pesija,
tegema — tegi — tegija,
nägema — nägi — nägija.

3. *kse*-**olevik** erineb teistest umbisikulise tegumoe vormidest *d (t)* puudumise poolest neis sõnades, millel ka *da*-tegevusnime tunnuses puudub *d*, nimelt mõnedes I pöördkonna sõnades, II pöördkonna *tulema*-tüüpi sõnades ja III pöördkonna sõnades *tegema* ja *nägema.* Vrd.:

tuua — tuuakse — ei tooda, toodi, toodud,
tulla — tullakse — ei tulda, tuldi, tuldud.

Ülesanne. Öelda samad vormid sõnadest *looma, sööma, jooma, lööma, käima, viima, müüma, olema, surema, minema, panema, tegema* ja *nägema.*

Harjutus 79. Kirjutada sulgudes olevad verbid *nud-* või *tud*-kesksõnas, *da*-tegevusnimes või selle seesütlevas käändes (*des*-vormis), *kse*-olevikus, selle eitavas kõnes või mõnes teises nõutavas vormis.

1. Ta ei (salgama), et ta seda tegi. 2. Meie soos on juba (algama) kuivendustööd. 3. Seda ei (soovitama) teha. 4. Lõuna-

Eesti kolhoosides (kasvatama) rohkesti lina. 5. Mõnus on suuskadel mäest alla (liuglema). 6. Kährі ja Milli olid varem ise ümber (hüplema) ning jällenägemisrõõmust (rõkkama). *(Fr. Tuglas.)* 7. Seekord ei (kandma) Mare oma muhu riideid. *(A. Hint.)* 8. Mine hundile appi, saad (hammustama). *(Vanasõna.)* 9. Lembi jutustas kui laps, kellel häbi oma eksimusest, aga hea meel, et ei (pahandama). *(M. Metsanurk.)* 10. Kassi pärast ei (minema) kalaranda. *(Vanasõna.)* 11. Lamajat ei (lööma). *(Vanasõna.)* 12. Korraga sündis midagi, mida ma hästi (kirjeldama) ei oska. *(E. Vilde.)* 13. Ma pole (erutama), vähemalt mitte sellest, et mind sealpool ei (usaldama). *(J. Semper.)* 14. «Mu varvas on ju haige, ma ei saa (jooksma),» seletas Ats. *(A. H. Tammsaare.)* 15. Kui silmad enam pisaraid ei (andma), uinus ta magama. *(A. Kitzberg.)* 16. «Ilma süüta ei luba isa kedagi (nuhtlema),» ütles Astrid ja silmitses siis uuesti Meelist. *(E. Kippel.)* 17. Alaliselt (nägema — *kse-olevik*) teda teel kõndimas. *(J. Mändmets.)* 18. Laev ei jõudnud välja (rabelema) ühe laine alt, kui teine juba peale vajus. *(J. Smuul.)* 19. Nõnda parajat sõrki tehes, porikõmmide (lendlema — *des-vorm)* ümber pea, jõutigi soonikuservale. *(R. Sirge.)* 20. Illimari vaimustus oli vastu müüri (jooksma). *(Fr. Tuglas.)* 21. Ta ei kiirustanud ega (kibelema), vaid istus ja ootas kannatlikult. *(J. Mändmets.)*

Harjutus 80. Kirjutada sulgudes olevad verbid samas vormis mis harjutuses 79. käändsõnad ainsuse või mitmuse osastavas, kriipsu ees olev täht kas ühe- või kahekordselt ja märgi + asemele *d* või *t*, nagu on õige.

1. (Endised) ja (praegused töötingimused) ei saa ül+se (võrdlema). 2. (Hüplema — *des-vorm)* ja (karglema) jooksid lapsed raiesmik—u (marjad) nop—ima. 3. Ma ei tulnud selleks siia, et sinuga (sõnelema). 4. Mööda kohe+at lund on raske (käima). 5. Mihkel Särg, see kaval, püüab (töötama) isegi vastupidises suunas. *(O. Luts.)* 6. Aga seda mõeldes oligi ta juba tee jalga+e alt (kaotama). *(E. Vilde.)* 7. Poisikesepõlves tuli mul— palju (tegelema) hobustega. *(J. Smuul.)* 8. Rüüsta+es on kevadised tuuled sõitnud üle laia+e lumevälja+e ja kop—lis tõstavad mustavad künk—ad oma (inetud pead). *(J. Mändmets.)* 9. Varsti teati sellest linnas (imelikud lood) (kõnelema). *(J. Mändmets.)* 10. Ta ei (oskama) sellele mingit tähen+ust anda, kuid varsti nägid nad juba kõik müüril sootuks (imelik olend). *(Fr. Tuglas.)* 11. Ma olen Tarbatu meestele sõna (andma), et aitan neil end ik—est (vabastama), ja seda tahan ma ka täit—a. *(E. Kippel.)* 12. Ta näitas Meelisele, kuidas harilik—ust puutük—ist võib osava+e kät—e ja paari noa abil (imepeened kujud) (voolima). *(E. Kippel.)* 13. See oli kindel, et ma (keegi) kät—e vahel kinni hoi+sin, kes kui haavaleht värises ja lahti püüdis (rabelema). *(A. Kitzberg.)* 14. Meelsasti oleks ta (töötama) kuskil meh—a—nikatöökojas. *(J. Semper.)* 15. «Kül—ap see neile hirmu teeb,» lausus Ott (mu-

helema). *(M. Metsanurk.)* 16. Nad tulid (jooksma) ja taganesid (ratsanikud) nähes tee kõrvale, hoi+sid puude taha peitu. *(M. Metsanurk.)* 17. Rumala karjapoisi kan—ikas (sööma — *kse-olevik)* kõigepealt ära. *(Vanasõna.)* 18. Ilu ei (panema — *olevik)* padaje, valget kätt vaagenaie — töö (panema — *kse-olevik*) padaje, kätevaeva vaagenaie. *(Vanasõna.)* 19. Sellepärast ma teid kutsusingi, et (kõnelema), nõu (pidama), raasikese ka (hoiatama), et (niisugused asjad) enam ette ei tuleks. *(A. Hint.)* 20. (Küsima — *tegijanimi)* suu peale ei (lööma — *kse-oleviku eitav k.*), aga võt—ja käe peale (lööma). *(Vanasõna.)*

Harjutus 81. Kirjutada sulgudes olevad verbid kindla kõneviisi olevikus, lihtminevikus, tingivas kõneviisis või mõnes teises nõutavas vormis, kriipsu ees olev täht kas ühe- või kahekordselt ja märgi + asemele *d* või *t*, nagu on õige.

1. Kui paat tuule pealtpoolt küljest praegu madalale sat—uks, lõhuks meri paari lainega paadi tük—ideks. *(A. Hint.)* 2. Lõp—eb töö, lõp—eb leib. *(Vanasõna.)* 3. Küll kaval rebane ka ükskord raudu sat—ub. *(Vanasõna.)* 4. Kus (tegema — *tegijanimi*), seal (nägema). *(Vanasõna.)* 5. Tugevus tuleb toest, süsi süt—ib söest. *(Vanasõna.)* 6. Käbi ei kuk—u kännust kaugele. *(Vanasõna.)* 7. «(Kõnelema — *käsk. kv. mitmus*) ometi!» käskis Vello läbematult. *(M. Metsanurk.)* 8. Vastused kostsid jõuetult, need olid (surema — *tegijanimi)* omad, nende tões ei olnud kahtlust. *(M. Metsanurk.)* 9. Metsa vahel tulid mehed hobustelt, (laskma — *minevik)* need rohtu sööma ja hei+sid ise pik—ali. *(M. Metsanurk.)* 10. Nüüd näis Villule, nagu tek—iks vanainimesel nut—u võru suu ümber. *(A. H. Tammsaare).* 11. Katku Jüril polnud midagi selle vastu, et Kõrboja jaanipidu lõp—eks tema õues, tema kop—lis või kas tema rehalaski. *(A. H. Tammsaare.)* 12. Ei pääse Villu tundmusest, et tema ümber (kuduma — *kse-olevik*) mingisugust võrk—u. *(A. H. Tammsaare.)* 13. «Kui partei (käskima), olen kõigeks valmis,» kinnitas Paul. *(J. Semper.)* 14. «Mitte mingi hinna eest,» hüüdis ta äk—itselt, «(surema — *käsk. kv. mitmus)* või nälga.» *(J. Mändmets.)* 15. Ainult vaata, et sa mul siin hiljem adratera ette või äk—epulk—ade vahele ei sat—u. *(E. Krusten.)* 16. Mis see on: (sulgema) silmad ja tahad mitte midagi mõt—elda, aga juba leiad end kauge+est kodupaik—a+est. *(E. Krusten.)* 17. Aga ka maruhoog ei (jääma — *olevik*) tulemat—a. *(J. Mändmets.)* 18. Jälle need imelik—ud kohused, mis (käskima — *olevik*) rüüsta+a, hävita+a ja mis selle peale uhked on, kui nad jät—avad järele rusud ja silmaveeojad. *(J. Mändmets.)* 19. Ma tahan teada saada, missugune kon+uktor teid siia sisse (laskma). *(E. Vilde.)* 20. Et ta oma tõrk—umist teisiti õigusta+a ei (oskama — *nud-kesks.*), (laskma — *minevik*) ta käik—u Valli sõnad vanadest võlgadest, mis nüüd ära (jätma — *umbisik. tm. kaudne kv.*). *(R. Sirge.)*

C. MUUTUMATUD SÕNAD.

49. Määrsõnad.

1. Määrsõnu on kolm põhiliiki: iseseisvad määrsõnad, abimäärsõnad ja rõhumäärsõnad.

Iseseisvad määrsõnad on määrsõnad, mis kuuluvad tegusõna, omadussõna või määrsõna juurde ja vastavad mingile küsimusele (kuhu? kus? kust? millal? kui kaua? kuidas? kuivõrd?), näit. *siia* (saabuma), *seal* (viibima), *sealt* (tulema), *kaugele* (jõudma), *täna* (tegema), *ruttu* (lõpetama), *väga* (hea), *niisama* (ilus), *eriti* (hästi), *niivõrd* (korralikult).

Abimäärsõnad on määrsõnad, mis kuuluvad tegusõna juurde ega vasta mingile küsimusele; tegusõnal koos abimäärsõnaga on teistsugune tähendus kui tegusõnal ilma abimäärsõnata. Näit.: *ära* (minema), *maha* (kukkuma), *tähele* (panema), *järele* (vaatama), *üle* (jääma), *lahti* (pääsema), *kinni* (kasvama), *pähe* (õppima).

Rõhumäärsõnad on määrsõnad, mis rõhutavad mõnd sõna lauses või annavad tervele lausele mingi eri tähendusvarjundi, näit. *ka, isegi, muidugi, vist, küllap, küll, tõesti, ometi, kas, eks.*

Rõhumäärsõnad ei esine lauseliikmena, abimäärsõnad moodustavad lauseliikme koos tegusõnaga, iseseisvad määrsõnad esinevad aga omaette lauseliikmena.

2. Iseseisvad määrsõnad märgivad:

a) kohta: *siia, siin, siit; sinna, seal, sealt; eemale, eemal, eemalt; kaugele, kaugel, kaugelt; üles, ülal, ülalt; taha, taga, tagant* jt.;

b) aega: *täna, homme, eile, hiljuti, äsja, varsti, nüüd, praegu, tänavu, mullu, hilja, tihti, suviti, öösel* e. *öösi* jt.;

c) viisi: *hästi, ilusasti, kiiresti, lihtsalt, jalgsi, ülestikku, pingul, istukil, kikivarvul* jt.;

d) määra ja hulka: *väga, eriti, üsna, nii, peaaegu, pisut, üksinda* jt.;

e) küsimust: *kus? kuhu? kust? millal? kunas? kuidas? miks? mispärast?* Samad määrsõnad võivad esineda ka siduvate määrsõnadena.

3. Enamik kohta märkivaid iseseisvaid määrsõnu esineb kolmes kohakäändes (näit. *kaugel, kaugele, kaugelt; väljas, välja, väljast*). Kohta märkivatel liitmäärsõnadel muutuvad mõlemad ühendosad, näit. *sissepoole, seespool, seestpoolt.* Õige on: *eespool, eestpoolt, ettepoole; väljaspool, väljapoole, väljastpoolt; tagapool, tahapoole, tagantpoolt; ülalpool, ülespoole, ülaltpoolt.*

4. Mõnel iseseisval määrsõnal on ka **võrdlusastmed,** näit. *ruttu, rutemini, kõige rutemini; hästi, paremini, kõige paremini; kiiresti, kiiremini, kõige kiiremini* e. *kiireimini.*

5. Abimäärsõna kirjutatakse verbi pöördelistest vormidest ja tegevusnimest **lahku,** nende vormidega aga, mida tarvitatakse nimisõna või omadussõna tähenduses (tegijanimi, teonimi, *v-* ja *tav*-kesksõna, samuti ka *nud-* ja *tud*-kesksõna ning *mata*-vorm, kui need kuuluvad nimisõna juurde, vastates küsimusele *missugune?*) — **kokku.**

50. Kaassõnad.

1. Kaassõnad on muutumatud sõnad, mis kuuluvad nimisõna või nimisõnalise asesõna juurde. Nad väljendavad **suhteid** olendite, esemete või nähtustega, seega on neil samasugune funktsioon nagu käändelõppudelgi alates sisseütlevast käändest. Näiteks lauses *Taburet on laua all* väljendab kaassõna *all* tabureti suhet lauaga.

2. Kaassõna võib asetseda nimisõna või nimisõnalise asesõna ees või järel. Ees asetsevaid kaassõnu (näit. *enne lõunat, vastu puud)* nimetatakse **eessõnadeks** ja järel asetsevaid *(metsa kohal, laua taga)* — **tagasõnadeks.** Mõned kaassõnad esinevad ühes tähenduses ees-, teises tagasõnadena (näit. *pärast mind, minu pärast; vastu puud, vaenlase vastu*).

3. Kaassõnu tarvitatakse enamasti omastava või osastava, harvemini ka mõne muu käändega.

Omastavaga tarvitatakse kaassõnu: *(laua) alla, all, alt; (pliidi) peale, peal, pealt; (tooli) juurde, juures, juurest; (raamatu) kõrvale, kõrval, kõrvalt; (ukse) ette, ees, eest; (seina) najale, najal, najalt; (jõe) äärde, ääres, äärest; (pühade) eel; (seaduse) järgi; (päevade) kaupa; (üksteise) võidu; (nädala) jooksul; (vajaduse) korral; (lõuna) paiku* jt.

Osastavaga tarvitatakse: *enne (mind), keset (väljakut), vastu (puud), ligi (maad), piki (jõekallast), põiki (jõge)* jt.

Seestütlevaga tarvitatakse: *(kaelast) saadik, (sellest päevast)* peale.

Rajavaga: *kuni (linnani).*

Ilmaütlevaga: *ilma (temata).*

Kaasaütlevaga: *ühes (emaga), koos (jalgrattaga).*

4. **Kaassõna kirjutatakse nimisõnast ja nimisõnalisest asesõnast lahku.** Meeles pidada, et tuleb kirjutada: *aja jooksul, tarbe korral, maa peal, maa peale, maa pealt, mere ääres, mere äärde, mere äärest, üle jõu (käiv)* jne.

Harjutus 82. Sulgudes olevad sõnad kirjutada kokku või lahku, nagu on õige.

1. Komsomol on (üles kasvatanud) ja aktiivseks tegevuseks (ette valmistanud) tuhandeid noori. 2. Kasahhi NSV-s on (aja

jooksul) (välja arendatud) võimas tööstus. 3. Kõiki neid asjaolusid (arvesse võttes) otsustasid nad loobuda (ette kavatsetud) matkast. 4. (Üles ronides) tuli aeg-ajalt peatuda, et hinge (tagasi tõmmata). 5. Arve lõpul oli tekst: «(Neli tuhat kolm sada kaks kümmend viis) rubla (vastu võetud).» 6. Otsitakse (mere äärde) paaritoalist korterit. 7. Metsas (ümber hulkudes) leidsid poisid (maha murdunud) (puu alt) linnupesa. 8. (Tarbe korral) tuleb ka paadimees kalale (kaasa võtta). 9. Kui ta veega (tagasi tuli), oli vanamees (üles tõusnud) ja tuustis (iseenese ette) pomisedes (kirstu kallal) nurgas. *(E. Bornhöhe.)* 10. Umbes pool tundi hiljem jõuan ma oma kompsukesega (kokku lepitud) kohale. *(A. Jakobson.)* 11. Kapten ei tuletanud seda meelde, teades, et see kõik ilma (meelde tuletamatagi) Marel meeles on. *(A. Hint.)* 12. Ta (ära nutetud), siiski ilusal näol oli mingi karm otsustavus. *(A. Hint.)* 13. Aidast (välja tulles) ja ust (lukku keerates) rääkis ta uuesti koeraga, kutsus teda endaga (toa juurde) kaasa. *(A. H. Tammsaare.)* 14. Kunagi varem polnud Villu (tähele pannud), et ema rõõm temasse nõnda võiks (kinni hakata). *(A. H. Tammsaare.)* 15. Auto pidi kurja vaeva nägema, et (kokku tuisanud) hangedest (läbi sumada), tuul ajas kihulund (pilude vahelt) sisse ja Hiljal hakkas külm. *(J. Semper.)* 16. Sellest on möödunud juba (kaks kümmend kaks) inimpõlve või õigemini pisut enam kui (seitse sada) aastat, kui elas kuulus Sakala maavanem Lembitu. *(E. Kippel.)* 17. Ta teadis, et kui Vene abivägi piiskopi meelitustele (järele annab) ning nad (maha jätab), siis on (üle jäänud) meestel linnuses raske ristirüütlitele (vastu panna). *(E. Kippel.)* 18. Virk käsi leiab (igal pool) leiba. *(Vanasõna.)* 19. Oli juba pime, kui linnast (välja sõideti). *(M. Metsanurk.)* 20. Elu peab jooksma kindlas, (sisse sõidetud) roopas. *(R. Sirge.)*

51. Sidesõnad.

Sidesõnad seovad lauseid või sõnu lauses. Vastavalt esinemisele lauses liigituvad nad kahte rühma:

1) **rinnastavad** sidesõnad, mis seovad koondlause korduvaid liikmeid, kaht pealauset või samaväärset kõrvallauset, näit. *ja, ning, ega, ehk, või, kui (ka), aga, vaid, kuid, ent, ometi, siiski, s. o.* (= *see on*), *s. t.* (= *see tähendab)* jt.;

2) **alistavad** sidesõnad, mis seovad pea- ja kõrvallauset, näit. *et, kui, kuna, nagu, enne kui, sellepärast et, selle asemel et, olgugi et, ehkki, kuigi* jt.

Meeles pidada, et rinnastavate sidesõnade *ja, ning, ega, ehk, või, kui (ka)* ees harilikult koma ei tarvitata, kõigi teiste ees aga tarvitatakse.

Sidesõna **ehk** seob samatähenduslikke mõisteid, näit. *vokaal ehk täishäälik, substantiiv ehk nimisõna, konstitutsioon ehk põhiseadus.*

Sidesõna **või** seob erineva tähendusega mõisteid, näit. *Kas lähed teatrisse või kinno? Kas b on heliline või helitu häälik?*

52. Hüüdsõnad.

Hüüdsõnad väljendavad:

a) r õ õ m u: *hurraa! ahaa!*

b) k u r b u s t, v a l u, t u s k a: *ai! oi-oi! oh! ah!*

c) e h m a t u s t: *uih! aih!*

d) i m e s t u s t: *tohoh! nonoh! ennäe!*

e) j a a t a m i s t või e i t a m i s t: *jah (jaa), neh, ei* (eitussõnana);

f) p a k k u m i s t: *säh! sähke!*

g) t ä n u: *aitäh!*

h) t ü l g a s t u s t: *päh! ptüi!*

i) ä h v a r d a m i s t: *oot-oot!*

j) p e l e t a m i s t: *kõtt! ust! kõss! hurjoh!*

k) l o o m a d e h õ i k a m i s t: *ptruu! nõõ! tibu-tibu!*

l) l o o m a d e h ä ä l i t s e m i s i ja l o o d u s h ä ä l i: *auh-auh, muu, sirr-sorr, kukeleegu, põmdi, potsti.*

Tähele panna! Hüüdsõna lõpul ei kirjutata *h*-d kunagi kahe tähega: *säh! tohoh! oh! aitäh!* Teised häälikud märgitakse hüüdsõnades üldiste ortograafiareeglite kohaselt, näit. *pimm-pomm, tikk-takk, stopp, põmdi.*

Küsimusi ja ülesandeid kordamiseks.

1. Korrata sõnaliike. Määrata mõnes tekstis sõnaliigid.
2. Millistes pärisnimedes kirjutatakse iga sõna suure algustähega (välja arvatud muutumatud sõnad ja sõnad *nimeline* ning *asuv*)? Tuua näiteid.
3. Millistes pärisnimedes kirjutatakse ainult esimene sõna suure algustähega? Näiteid.
4. Millised pärisnimed pannakse jutumärkidesse? Näiteid.
5. Millised sõnad kirjutatakse väikese algustähega? Näiteid.
6. Ainsuse osastava lõpud.
7. Mitmuse osastava lõpud.
8. Ainsuse sisseütleva lõpud.
9. Mitmuse tunnused.
10. Kuidas moodustatakse *i*-mitmus?
11. Korrata vokaallõpulise mitmuse osastava reeglit.

Seletada, miks on õige: *õunu, pärni, sukki, karme, põlde, suuski, uiske, kastetilku, kohti, poode, rõhkkondi, pioneerisalku, juuksesalke, otri, väinu, koone, konni, kulme, külmi, kausse, nuie, tühje, ube.*

12. Põhjendada, miks järgnevad vormid on õiged:
(neid) kraisid, (suurt) au, (kaks) jooginõu, puude (taga), (neist) puist;
onu (ei olnud kodus), tragi (poissi), (väikest) Tõnut, nüri (vikatit), ministeeriumide, staadione, (suurt) stipendiumi, (ootasime) suve;
taret, keret, fotosid, paljude, paljusid, eestlannasid;
kõrgete, vooditest, mõisates, vankritega, korstnat, korstnate, asjatut, lahendamatute, surnutest, maitsvast, albumit, aatomitest, haisvad, mõlemal (juhul), kolhoosnikute, labidat, eset, (astuge) kontorisse, (jõudis) finišisse;
aastasi, otsuseid, teoseid, õpilasi, niisuguseid, veiseid, katkisi, vastuseid, õpetlasi, vastastikuseid, kedruseid, ketrusi, eeposi, kangelasi, kinnisi, annuseid, praegusi, kõnelusi, jäiseid, kärestikuseid, üksluiste, vaestele, soistel (heinamaadel), sügist, juus, vennaksed, vennastel, vennakseil, õestele, üksluiseid;
hetkedel, taimi, rüpes, kaardilt, kumbagi, kummalegi, väärade, (seda) kõike, kõigist (töödest), (olen) kõigile (tänulik), põlglikku (naeratust), ümbrikkude, vistrikke, kompvekke, teemantide, kuurorte, (raskest) tõvest, valju (häält), (paksu) putru, peeni (sõrmi), (suuri) laasi, (paks) kaas;
küünalde, peenardel, võõraste, siirastest, siirast (noorukit), tarvete, lainetel, mitut (moodi), liikmete, liiget, näärmete;
kuplit, katelt, pastelt, peitlit, maalrit, koonalt, kraatrit, põialt, poognat, vaagnate, pannalde, tungaldest, korstnatest;
portsjonite, tšempionide, dünamote, konservatooriumides, pleenumeid, stipendiume, (seda) agitaatorit, (seda) muuseumi, (tuntud kirjanikku) Fadejevit, (hindas kõrgelt) Lermontovi.
13. Mis on keskvõrde tunnuseks ja kuidas keskvõrre moodustatakse?
14. Öelda keskvõrre sõnadest *järsk, vali, arg.*
15. Kuidas moodustatakse ülivõrre?
16. Kuidas käänduvad liitjärgarvsõnad? liitpõhiarvsõnad?
17. Lugeda õigesti: *1958. aastal, 14-aastane.*
18. Missugused arvosad kirjutatakse eelnevatega kokku?
19. Millisel juhul pannakse punkt araabia numbriga kirjutatud arvu järele?
20. Millal tarvitatakse

teineteise?	*üksteise?*
niisugune?	*sarnane?*
iga?	*igaüks?*
oma?	*enda?*

21. Millised on oleviku tunnused? lihtmineviku tunnused? kõneviiside tunnused? umbisikulise tegumoe tunnused? keskõnade tunnused?
22. Kas *hukkuma, mattuma, süttima, töötama* ja *kaotama* on astmevahelduslikud või astmevahelduseta sõnad? Mida tuleb nende pööramisel silmas pidada?
23. Kuidas pöörduvad *kõnelema*-tüüpi sõnad?
24. Millised vormid on sõnadel *tekkima, sattuma, lõppema, kukkuma* ja *sulgema* nõrgas astmes?
25. Kuidas on lihtminevik ja tingiv kõneviis sõnast *käskima?*
26. Kuidas on lihtminevik sõnast *laskma?*
27. Kuidas on *tav*-keskõna verbist *nõudma?*
28. Kuidas pöördub *jooksma?*
29. Öelda *nud*-keskõna verbidest *tundma, andma, kandma, kündma?*
30. Missuguses astmes on IV pöördkonna sõnadel *da*-tegevusnimi, *nud*-keskõna ja umbisikuline tegumood? Näiteid.
31. Missugustel sõnadel on lihtmineviku tunnuseks *i*?
32. Missugustel sõnadel on tegijanimes *e* asemel *i*?
33. Missuguste tegusõnade *kse*-olevik erineb teistest umbisikulise tegumoe vormidest *d (t)* puudumise poolest? Näiteid.
34. Seletada, miks on õige *väljapoole, väljastpoolt, tahapoole, tagantpoolt.*

Harjutused VI ja VII klassi kursuse kordamiseks.

Ülesanne. Korrata nimisõnade kokku- ja lahkukirjutamise reeglid.

Harjutus 83. Kirjutada sulgudes olevad sõnad kokku või lahku, nagu on õige.

1. Karli silmades lõid tantsima vanad tuttavad (vallatuse sädemed). *(R. Sirge.)* 2. (Sammude kaja) kustus silmapilkselt. *(R. Sirge.)* 3. Vaevalt sai Illimar (aida trepile) tagasi, kui teelt jälle (kabja plaginat) kostis. *(Fr. Tuglas.)* 4. (Puude varjus) läikis veel (hommiku kastest) ja rõkkas (lindude koor). *(Fr. Tuglas.)* 5. Kõrvetavalt paistab (juuli päike), (tuli palav) on muld. *(J. Liiv.)* 6. Võis juba märgata (koidu puna), kui vaikisid (jaani öö hõisked) ja nõrkesid leegid (mäe küngastel). *(J. Mändmets.)* 7. See oli (lamba lihast) valmistatud roog iseäranis maitsva kastmega, mille juurde anti (riisi putru). *(E. Vilde.)* 8. Üks (häda päev) ühendab inimesi enam kui mitu (õnne aastat). *(Vanasõna.)* 9. Mida kõrgemad (lume hanged), seda suuremad (vilja rõugud). *(Vanasõna.)* 10. (Palupere laanes) raiuti (liipri pakke) ja (hobuse mehed) vedasid (ehitus materjale) (tee sihile). *(J. Mändmets.)* 11. Kevad tuli eriti varakult ning ta oli täis ilu ja lahkust, (toomingate toredust) ja (metsa lillede lõhna). *(E. Kippel.)* 12. Siin avardus tema ees (lume lagendik), mis kaugel (taeva rannaga) märkamatult ühte sulas. *(J. Semper.)* 13. (Hapu kapsa supp) oli Atsi (maius roog), eriti kui võis (sea pekki) kõrvale hammustada. *(A. H. Tammsaare.)* 14. «Mis see siis nüüd peab tähendama?» küsis (sepa meister) uuesti välja (vabasse õhku) saades, kus juba tähed (aprilli kuu) (öö taevas) sirasid. *(A. Hint.)* 15. Ja mida kõike ta oma «suurtükiga» ei sihtinud: (jää purikaid) (küüni räästas), vareseid üksikutes (heina maa kaskedes) ning taamal mustendava laane kõrgemaid (harja tippe). *(E. Krusten.)*

Ülesanne. Korrata käändsõna ja omadussõna ning arvsõnade kokku- ja lahkukirjutamise reeglid.

Harjutus 84. Kirjutada sulgudes olevad sõnad kokku või lahku, nagu on õige.

A. 1. Vesi (allikate rikkas) nõos lõi tõlla all solisema. *(E. Krusten.)* 2. Nõnda ütles Müür, meenutades (noor mehe) (oma aegset) (südame soovi). *(E. Krusten.)* 3. Ning seetõttu ta aeglustaski oma rasket (sõja mehe sammu). *(E. Krusten.)* 4. Neid oli arvata (paar kümmend) (paadi meest) Sõrve poolsaare (ida poolsetest) (ranna küladest). *(A. Hint.)* 5. (Toa tagune) (heina maa) on alati (muti mulla hunnikuid) täis, mis nürivad kohe vikati ära. *(A. H. Tammsaare.)* 6. (Rukki kõrres) hiilgas vastu päikest vaadates tuhat (ämbliku võrku). *(A. H. Tammsaare.)* 7. Ühel (septembri kuu) ilusal (pühapäeva hommikul) täitis lugemata (rahva hulk) (lossi mäe) (õhtu poolset) külge. *(A. Kitzberg.)* 8. Metsad olid siis täis karusid, (huntide kisa), aga samuti hulkusid tammikuis (mets kultide karjad), kes toitsid end mahavarisenud (tamme tõrudega). *(E. Kippel.)* 9. Jällegi tõsteti lipukestega ehitud (kuue kandilised) pasunad huultele ning nende (koera pea kujulistest) otstest puhuti välja võigast järinat. *(E. Kippel.)* 10. Nüüd hakkas (risti rüütlite) laager kihama otsekui (vaablaste pesa): mehed jooksid seal oma (raud rüü) kolisedes ringi, kostsid valjud (käsu hüüded), mitmes paigas seati (hark jalgadele) (kivi heite katapulte) ja (voori vankritelt) toodi (piiramis tornide) üksikuid osi. *(E. Kippel.)* 11. Lõuna poolt (metsa piirilt) tõusiski (hallikas must) (pilve lapp). *(J. Mändmets.)* 12. Tulid (varased külmad), tõmbus (maa pind) (kivi kõvaks); sadas maha (meetri paksune) (lume kord), töö jäi seisku. *(J. Mändmets.)* 13. Kõik puud ei kasva (ühe pikkuseks). *(Vanasõna.)* 14. Olime jõudnud (Musta mere) (lääne poolsele) kaldale. *(E. Vilde.)*

B. 1. Kui õieti mäletan, käis vabrik (tol puhul) veel (hobuse jõul). *(E. Vilde.)* 2. (Viie kümne) (sülla sügavune) kaev on Krimmis üsna harilik asi. *(E. Vilde.)* 3. Koju sõites oli Juhan neid polgu (mullu suviseid) (laagri paiku) läbi (vaguni akna) vaadanud. *(E. Krusten.)* 4. Verev (suvine päike) paistis läbi (männi metsa) ja (metsa veerselt) murult õhkus juba veidi (vilu poolset) (tuule õhku). *(J. Mändmets.)* 5. (Karja maa serval) kasvab (viie teistkümne süllane) kuusk. *(J. Mändmets.)* 6. (Vaimu rikas) ei ole (Kuku linna) noor (meeste sugu) mitte. *(J. Liiv.)* 7. See polnud (ulgu vesi), vaid (mõne kümne) (miili laiune) väin, mille üks kallas selgetel (suve päevadel) terendus teiseni. *(J. Smuul.)* 8. Illimar läks üle (vabriku tammi) ja siis mööda (järve kallast) kuni (aida platsini). *(Fr. Tuglas.)* 9. Meie rahva ajalugu on (kannatuste rikas), kuid ta on rikas ka ülestõusude poolest: (Jüri öö) tuled, (Püha järve) mäss, Mahtra sõda ja arutu hulk väiksemaid vastuhakke . . . *(E. Krusten.)* 10. Kaugel lagendikul paistis madal päike (tuuliku tiibadele). *(Fr. Tuglas.)* 11. Ümbriku aadress juhtis Elkeni väikesse (hoovi pealsesse) majja, mille uued (vihma torud) nõristasid toobreisse (tõrva segust) vett. *(P. Vallak.)* 12. (Naabri mehe) näole libises (naeru muie). *(P. Vallak.)* 13. (Lille klumbi südamikust) tõusis

vastu taevast ligemale (kaheteistkümne meetri kõrgune) raaga (lipu varras). *(R. Sirge.)* 14. Laine õppis selle (õhtu pooliku) jooksul Maretit peaaegu austama, tema (perenaise oskust) kõrgelt hindama. *(R. Sirge.)*

Ülesanne. Korrata muutumatute sõnade kokku- ja lahkukirjutamise ja sidekriipsu tarvitamise reeglid.

Harjutus 85. Kirjutada sulgudes olevad sõnad kokku või lahku, tarvitades vajalikul juhul sidekriipsu.

1. (Pleek aed) oli lihtsalt suur (nelja nurgeline) tükk maad, mida piiras (ühelt poolt) (järve äärne) (tammiku võsa), (teiselt poolt) (tume hall) (kartuli väli). *(Fr. Tuglas.)* 2. (Võib olla) ootas ta (käe puudutust), (andeks anni märki), väikest (lembuse avaldust). *(R. Sirge.)* 3. Kui palju pettumusi ja tuska oli see (too kord) kaasa toonud! *(R. Sirge.)* 4. (Heina maa tükkidel) sulises poole suveni (paju ja korba põõsaste) vahel lahvavesi. *(A. Hint.)* 5. Järgmise päeva hommikul leiti (igalt poolt) plankudelt, (kuulutus tulpadelt) ja (maja seintelt) (revolutsioonilise sisuga) lehekesi. *(J. Semper.)* 6. Kohe tõusis hirmus kisa, millele ka (nelja aastane) Maie kaasa aitas. *(J. Semper.)* 7. (Pidu ja puhke päeva) järel asusid naised ja nõrgemad mehed sirpide ja nugadega noort (ale võsa) lõikama. *(M. Metsanurk.)* 8. (Siin pool) sügavat kraavi seisis vana Toomas ja (seal pool) (põllu veerel) kutsus ja lõõmas (lubja ahi). *(J. Mändmets.)* 9. Aias leidub rohke hulk haruldasi (lõuna maa) ja troopika (puu ning põõsas taimi). *(E. Vilde.)* 10. Küllap harjud (aiste vahel) ja elad veel kuldseid päevi. *(P. Vallak.)* 11. Priidu oli (umb usklik) (kontroll raamatu) suhtes, sest (nii sugune) asi oli talle hoopis võõras. *(P. Vallak.)* 12. «Ega siis Andres sind (päeva pealt) ikka välja aja, mis häda tal sest saunast on,» ütles Villu. *(A. H. Tammsaare.)* 13. Ta juhatas oma külalise veidi (taha poole), kus asus laud diivaniga ja mustade (kõrge seljaliste) toolidega. *(J. Semper.)* 14. Puud leegitsevad veel täies (kulla ja purpuri ehtes), (taga seinaks) on neile (sügav rohelised) (orase põllud) või (pigi mustad) (künnimaad). *(E. Vilde.)*

Ülesanne. Korrata ütte, lisandi ja koondlause kirjavahemärkide reeglid.

Harjutus 86. Leida ütted, lisandid ja koondlause korduvad liikmed ning panna vajalikud kirjavahemärgid.

1. Teisel pool väravat istus suur hall koer hööritas hända ja haugatas paar korda sõbralikult. *(R. Sirge.)* 2. Tüdruku rahutud pruunid silmad uurisid Lainet umbusklikult. *(R. Sirge.)* 3. Häbi vaenu uudishimu seda kõike oli ikka veel nende pilkudes. *(Fr. Tuglas.)* 4. Üle kanga oli tikitud kuldsete tähtedega eesti ja vene keeles: «Kõigi maade proletaarlased ühinege!» *(J. Semper.)* 5. Ta oli sellest vanast roostetanud tornist teinud tuliuue pune-

tava piigiotsa. *(P. Vallak.)* 6. Palehigis oled sa tööinimene elupõlved oma sundijaid orjanud. *(E. Krusten.)* 7. Lähme Mare tõmbad ise lõõtsa! *(A. Hint.)* 8. Ema sõnad äratasid tema enda kui ka koera vastu õrnushoo Villu südames. *(A. H. Tammsaare.)* 9. Ära karda mu Mossa ega ma ei lase kivi maha kukkuda. *(A. H. Tammsaare.)* 10. Kordusõppustele on mehi kokku käsutatud küll põllult küll tööpingi ja töölaua tagant. *(J. Semper.)* 11. Tule oh rändaja Karksi mägedele orgudesse ja metsadesse! *(A. Kitzberg.)* 12. Kuule mind mu rahvas ja võta vastu minu suust oma lahkunud vanema Venda tervitus! *(A. Kitzberg.)* 13. Jõukam ostukoha omanik mõisnik ja praost kõik nad on meistrid vaese inimese turjal liugu laskma. *(E. Krusten.)* 14. Väljas on pime on külm kõle. *(P. Vallak.)* 15. Varsti tõid jämedad hallid sõrmed sügavusest nähtavale ilusa kollakaspruuni mulla. *(R. Sirge.)* 16. Ta õiendas kaua kuuse ümber vaatles seda kord siit kord sealt ja tõstis asju ümber. *(Fr. Tuglas.)* 17. Läänes oli sinakashall madal kuldse äärisega pilvesein. *(M. Metsanurk.)*

Ülesanne. Korrata liitlause kirjavahemärkide reeglid.

Harjutus 87. Kriipsutada öeldised alla, leida liitlause koosseisu kuuluvad lihtlaused, eraldada need püstkriipsu või (kui lihtlause asub teise sees) nurksulgudega ning panna vajalikud komad.

1. Laev millel asus Lembitu poeg Meelis oli üks viimaseid mis karide vahelt läbi pääses. *(E. Kippel.)* 2. Kui kuulsime et noor Berg tahab jääda elama kodulinna siis teadsime et meie armsas linnas on nüüd niisugune jõud kes võib kõik asjad nii juhtida nagu see õige on. *(J. Mändmets.)* 3. Kes korra ümber toa käib on targem kui see kes paigal istub. *(Vanasõna.)* 4. Hea pea toidab paremini kui sada kätt. *(Vanasõna.)* 5. Meil jäi sinna veel paar vikatit pooleli ehk saame sind esialgsest hädast välja. *(A. Hint.)* 6. Ta oli koosolekutega harjunud ning kõnepidamine läks ta käes nagu lepase reega. *(A. Hint.)* 7. Villu tahaks täna kiita seda nimetut linnukest kes armastab oma pisitillukese pesa teha värskeisse puusüldadesse mis seisavad keset raiesmikku kus valub kõrvetav päikene ja kus õhk on magus vaigulõhnast. *(A. H. Tammsaare.)* 8. Ats vahtis talle natuke aega järele aga kui isa kadus metsa taha pöördus Ats uuesti purde juurde et isa viimaste sõnade üle järele mõelda. *(A. H. Tammsaare.)* 9. Kui seda ei sündinud katsus ta teist abinõu et vihatud ratsutajast lahti saada. *(E. Vilde.)* 10. Seal elas üks ooperilaulja kes Tallinna teatris tegevuses oli olnud ja kellega ma siin heaks tuttavaks olin saanud. *(E. Vilde.)* 11. Viimaks hakkas aga silm seletama ja ma leidsin paiga üsna mõnusa olevat. *(E. Vilde.)* 12. Kui kõik need kes võisid koju minna olid lahkunud näis koolmeister endaga veel aru pidavat. *(E. Krusten.)* 13. Täna öösel istus Ann samuti koldekivil nagu esimesel ööl siin saunas. *(M. Metsanurk.)*

Harjutus 88. Leida ütted, lisandid, koondlause korduvad liikmed ja liitlause koosseisu kuuluvad lihtlaused ning panna vajalikud kirjavahemärgid.

1. Keldrite poolhämarad aknad levitasid juba värske saia sooja magusat lõhna. *(P. Vallak.)* 2. Poiss polnud ostnud ei uut läkiläkit ega uusi saapaid. *(P. Vallak.)* 3. Ta oli kõhn ja kondine kuid hoolimata oma paarikümnest aastast ja väheldasest kasvust tundus vägagi mehelik. *(A. Hint.)* 4. Kuid armas Mare mul ei tarvitse selles asjas nende peale ka just väga kade olla. *(A. Hint.)* 5. Isa vahtis pärani silmi tütar Eevit ja last ning ei mõistnud kaua aega mis see peab tähendama või mis sellele peab vastama. *(A. H. Tammsaare.)* 6. Aga Maali ega sa ometi enam mõni tillukene titakene ei ole kellele kõik nime järgi peab ette seletama ja kätte juhatama. *(A. Kitzberg.)* 7. Küll püüdis Meelis vastu rabelda kuid tema kui poisikese jõud oli selleks üpris tühine. *(E. Kippel.)* 8. Varsti tõusid leegid kui kollased hõljuvad võlumõõgad mitmelt poolt suitsu sekka ja puud pragisesid rõõmsasti. *(M. Metsanurk.)* 9. Ennem saab hundist hobune kui karust koduloom. *(Vanasõna.)* 10. Vaata aga poiss et sa ei jää magama. *(J. Mändmets.)* 11. Aga sel ajal kui Andres niimoodi mõeldes oma linamaad kündis seisis Priidu tema üleaedne põllupeenral ja muigas suunurkadega. *(E. Krusten.)* 12. See oli vabadikkude mõisatööliste ja renditalupoegade vägi kes nüüd sel kombel vallamaja ette kogunes. *(E. Krusten.)* 13. Ta oli vähese kooliharidusega kuid lihtne ja hea inimene. *(E. Krusten.)*

Ülesanne. Korrata otsese kõne ja lauselühendite kirjavahemärkide reeglid.

Harjutus 89. Panna vajalikud kirjavahemärgid.

1. Pimeduse saabudes ronisid oma urgudest välja siilid ning kärbid kahistades tasakesi pikas orasheinas või nõgesepõõsas. *(R. Sirge.)* 2. Tere isa hüüdis Villu üle värava aeda. *(A. H. Tammsaare.)* 3. Vaevalt oli autojuht masinat käivitama hakanud kui Vinnal palitut selga toppides välja jooksis käe tõstis ja hüüdis Stopp! Ma sõidan kaasa! *(J. Semper.)* 4. Kohvrit vagunipingi alla lükates tundis ta suurt rahuldust et oli kiusatusele suutnud vastu panna ja oma saladust pidada. *(J. Semper.)* 5. Venda oli oma tütrekese niipea kui see juba jalgu järel hakkas vedama Kaski pere keelust hoolimata enese juurde viinud. *(A. Kitzberg.)* 6. Tõmmanud korraks hinge tõstsid rüütlid oma odad ning alustasid uuesti tormijooksu kusjuures kogu õhk värises nende pöörasest kisast. *(E. Kippel.)* 7. Ühtlaselt tõusid ja vajusid mõlad kündes veele vagusid. *(E. Kippel.)* 8. Väljunud õuest hakkasid tükkhaaval ta silmist kaduma Liivamaa hoonete hallid kogud. *(P. Vallak.)* 9. Aga kui ma su nüüd kätte saan ähvardab Karl teda üle sao kahmata püüdes. *(R. Sirge.)* 10. Aga mu poiss kus olen ma sind varem näinud ütles nüüd saarlane maha istudes ning kätt mõõgapidemele

toetades. *(E. Kippel.)* 11. Veeresin siis ühtelugu mäeladvast alla orgu hoolimata sellest et püüdsin ennast kõrgustikul küüntega kinni hoida. *(E. Vilde.)* 12. Ma ei taha süüa ütles ta lusikat ära pannes. *(J. Mändmets.)* 13. Jõudmata raudteestreigi lõppu ära oodata otsustas ta Tartust juba teisel päeval posthobustega ära sõita. *(E. Krusten.)* 14. Mõladele suruge mõladele mehed karjus pikk saarlane hoidke laevanina vastu laineid! *(E. Kippel.)*

Harjutus 90. Panna vajalikud kirjavahemärgid.

1. Samal ajal ennustas lage punetav põhjataevas ööseks küdikülma. *(P. Vallak.)* 2. Mida mõtleb näiteks temast juubilarist toimetaja Räästas kes on Lemmitsat omal ajal sageli toimetuses kohanud? *(P. Vallak.)* 3. Poiss räägib seda õhinal suure voolavusega kindla tahtega tingimata teist oma kujutlusega kaasa kiskuda end uskuma panna. *(R. Sirge.)* 4. Praegu ei kõlanud ema sõnad nii usaldustäratavalt nagu nad alati Ennule olid kõlanud. *(A. Hint.)* 5. Alles õhtul kui nad heinakoormatega koju läksid sai Mare koorma kõrval kõndides mahti mõelda selle peale mis ta lehest oli lugenud veel enam aga iseoma senise elu peale. *(A. Hint.)* 6. Kust mina vanainimene tean kes järve ääres käivad rääkis ema häälel ja näoilmel nagu huvitaks see asi teda üsna vähe. *(A. H. Tammsaare.)* 7. Atsi arvates ei põlenud midagi muud kui nende Soonesalu kus kasvab enamasti noor tihe männik mõnes kohas ka kuused ja laiad kadakad. *(A. H. Tammsaare.)* 8. Õhtul kui inimesed hakkasid koju minema olid nad hullemad kui rehelised. *(A. H. Tammsaare.)* 9. Kui ta õue jõudes rebast oma endisel paigal keti otsas nägi tuli talle nii suur rõõm peale et ta tundis kurgus valusat pitsitust ja silmis pisaraid. *(A. H. Tammsaare.)* 10. Karksi lossi uute peremeeste suurem mure oli nüüd koht äravõitmata kindlaks kantsiks ümber ehitada. *(A. Kitzberg.)* 11. Kannatust väike kannata veel pisut sosistas Meelis. *(E. Kippel.)* 12. Mööda seda salajast trepikäiku alla tulnud nägi Meelis tahutud kividest lavatsit millel lamas toosama tüdruk kes ta silmade alt oli kadunud. *(E. Kippel.)*

Harjutus 91. Sulgudes olevad sõnad kirjutada kokku või lahku, nagu on õige, ja panna vajalikud kirjavahemärgid.

1. Sellele otsusele jõudnud tahtis Illimar jälle õue (tagasi minna). *(Fr. Tuglas.)* 2. Mida suuremaid ringe sai (sel kombel) teha seda lõbusam oli. *(Fr. Tuglas.)* 3. Ta oli nii kirjanduses kui ka elus kardetud (sõna sepp) kes ei saanud jätta oma silmust parajasse paika viskamata kui jällegi midagi oli liimist lahti või logises. *(P. Vallak.)* 4. Sa istud (puu najal) ja juba tuksatabki su pea (alla poole). *(A. Hint.)* 5. Parajasti kui Mare (nõnda viisi) mõtles ja ise (see juures) laia kaart ahnitses sähvas vikat kõlinal (sala kivisse). *(A. Hint.)* 6. Tema ise suri küll usus et küllap Jüri (pärast poole) nõrkub raha vastu võtab aga mina ei uskunud seda siis ega usu

nüüdki. *(A. H. Tammsaare.)* 7. Kui (lugemis ring) oma töö oli lõpetanud ruttasid paljud (osa võtjad) üles saali kus pidi algama (näidendi proov). *(J. Semper.)* 8. Selle väikese plikaga kellel olid (mee karva) (juukse palmikud) ja suured erksad silmad sai Paul kohe sõbraks. *(J. Semper.)* 9. Laev millel Meelis asus liikus aga (kindla käelise) vana (tüüri mehe) juhtimisel otse edasi. *(E. Kippel.)* 10. Märganud üht säärast lumega kaetud kuhja kahe suure haralise tamme vahel tõstis (karu küttide vanem) (märgu andeks) käe. *(E. Kippel.)* 11. Isegi (lõuna söök) on lastele kes seda soovivad prii. *(E. Vilde.)* 12. Peaaegu kõikidel lugudel mida Miina oma (lapse põlves) kuulis olid kurvad lõpud. *(E. Krusten.)* 13. Pärdile näis hurtsikus liiga umbne olevat (selle pärast) läks ta mööda (oru kallast) mis nüüd nagu päratu jõgi oli käima. *(J. Mändmets.)* 14. Päike oli juba (looja minemas) kui rändajad (ojakese äärde) jõudsid mis siin laisalt (metsa heina maast) läbi sirises. *(E. Bornhöhe.)*

Harjutused VIII klassi kursuse kordamiseks.

Harjutus 92. Kirjutada järgnevad nimed eesti kirjutusviisi kohaselt.

Валерий Брюсов, Помяловский, Тютчев, Мелехов, Гремячий Лог, Размётнов, Новосибирск, Алексеевич, Ульянов, Тарас, Сергей Есенин, Любимов, Огнёв, Матросов, Елена, Тихонов, Тынянов, Катаев, Ильин, Фадеев, Кожух, Любовь Яровая, Казахстан, Страхов, Емельян Пиляй, Тихон Вялов, Подъячев, Лавачёв, Весёлый Яр, Иоанн, Новороссийск.

Harjutus 93. Kirjutada kriipsu asemele *h*, kus vaja.

1. Tihti jätab ema oma töö järsku pooleli, —eidab —oiates voodisse ja kaebab —ägedaid sisemisi valusid. *(O. Luts.)* 2. Jaanuse silmad —otsisid võitluse ajal kõige —õnnetuse —alustajat, Oodot. *(E. Bornhöhe.)* 3. Vana Vahuri jõud —uinus pojapoja käsivartes ja —ärkas —alles nüüd —ähvardavalt. *(E. Bornhöhe.)* 4. Varsti —istus —urtsikus —aiguse kõrval nälg teise vaenuliku külalisena. *(E. Vilde.)* 5. Siin —ällib rukis nagu —ilmatu vaip tuule käes. 6. Siin perenaise käsi —oolel tegev, —ulk kistud rohtu —eemal —unnikus. *(J. Liiv.)* 7. Jõeäärsel —einamaal —aljendas suurepärane —ädal. 8. Jaanus ruttas —õnnetust —aimates —õue ning nägi parajasti, kuidas —oov ratsalistest täitus ning isa, raskest —oobist rabatud, maha tuikus. *(E. Bornhöhe.)* 9. Siis jätan —aige —üksi ja ruttan tädi juurde. *(O. Luts.)* 10. —ometi —alastab mu peale üks vanaeit, kes elab samas majas, kus elame meiegi. *(O. Luts.)* 11. Neil värdjail on minu isa —elduse läbi —ari nii kasvanud, et sugugi —enam ei —oska —äbeneda. *(E. Bornhöhe.)* 12. Oodo pöördus jälle kupja poole, kelle näole silmapilguks —õel —irvitus —ilmus. *(E. Bornhöhe.)* 13. Tormisel sügisõhtul oli nii —ubane soojas toas istuda. 14. See eba—uvitav jutt paneb —aigutama. 15. —ulgumerel puhusid tugevad tuule—iilid. 16. Kostis laste —uikeid ja koerte —aukumist. 17. Antikvariaadis oli müüa —aruldasi raamatuid. 18. —akkan otsima oma mütsi, jooksen ringi nagu —uimane, aga süda —üpleb rõõmu pärast.

(O. Luts.) 19. Proviisor kahvatab; näen, kuidas ta silmi —äkki tekib —aiglane —elk, kuidas —akkavad värisema ta käed ja lõug. *(O. Luts.)* 20. Poisid leidsid lokkavalt —ädalapõllult —erilasepesa. 21. Ära —eieta seda —igavat juttu! 22. Metsast —uikas korra öökulli —inetu —ääl. *(E. Bornhöhe.)*

Harjutus 94. Kirjutada märgi — asemele *k* või *g*, märgi = asemele *p* või *b*, märgi + asemele *t* või *d*, nagu on õige.

1. Ah näe, ta tuleb—i praegu. *(O. Luts.)* 2. Te peate tõttama, sea+—e end kiiresti valmis. 3. Silmade rönt—en kiirgab vastu. *(J. Barbarus.)* 4. Hei+sime õhtul ae—sasti magama. 5. Otsisin mitu sületäit kuivi puid, kan+sin need tuttavale tuleasemele, kat—usin kulu, mur+sin peeni raagusid ja pea+selt tõusis hele leek üles. *(J. Mändmets.)* 6. Jõu+sasti kulus aeg. 7. Vahel eksisid siia mõned väledajal—sed kitsed—i. 8. Aasal kasvas lo=sakas rohi. 9. «Ma hilinesin,» haliseb ta lii—sest ruttamisest. *(O. Luts.)* 10. Sõi+ke tasa üle silla! 11. Mihkel an+ku veidi raha üüri arvel. *(O. Luts.)* 12. Kirjutage kon—reetsemalt, mitte nii a=straktselt! 13. Jõu+ke õnnelikult koju! 14. Vaata, ma lei+sin midagi sinu jaoks. 15. See läks rutemini kui ma loo+sin. *(O. Luts.)* 16. Minu pinginaaber on mitmekül—sete huvidega nooruk. 17. Poisid jõu+sid ae—sasti kohale. 18. Siin ei pea rihm—i vastu. 19. Nüüd—i mina vaikses usus koju lendan, väsind lind. *(L. Koidula.)* 20. Rähn—i toksis oma toksimist. 21. Hoi+ke loo+sikut pisut paremale ja ärge kar+ke mida—i! 22. Tun+sin end pisut väsinuna ja hei+sin seepärast varakult magama. 23. Poiss ei naeratanud—i, ehk—i ma jutustasin talle paar lõbusat ane—+ooti. 24. Kas oled sa selles a=soluutselt kindel? 25. Seal elas ta ühes vile+sas hur+sikus talu maa peal. *(J. Mändmets.)* 26. Üksi oli nagu hõl=sam kanda rõhuvat koormat. *(J. Mändmets.)* 27. Tuul lõõ+sus üle ookeani avaruse. *(Fr. Tuglas.)*

Harjutus 95. A. Silbitada sõnad:

kustutatakse, konstruktsioon, ortograafia, toobrist, kangrut, aednik, numbrid, abstraktne, viimastesse, leitnant, randlastesse, rubladest, kaotatakse, teenistuja, kablitakse, tülitsema, samblasse, trapetsid, ämblikud, kastrulid, salatsema, geograafia, aegsasti, katkestatakse, soodsasti, paindlikkude, valitsetakse, naasklitest, konstitutsioon, fabritseerima, poeesia.

B. Märkida võimalikud poolitamiskohad püstkriipsuga:

aias, laiutama, vaja, vaia, keemia, revolutsioon, saiad, teater, üürike, geoloogia, asutakse, paelad, usin, toobrisse, uuem, uusim, aerodroom, unine, viiulid, laua, muuseumis, riiul, riiulil.

Harjutus 96. Konsonantühendid alla kriipsutada.

Ehk küll kõrgel seisupaigal, tuule käes, sugugi palav ei olnud, võttis ratsanik siiski kübara peast ja pühkis käega paar korda üle otsaesise. Pilvetombud kärisesid ühest kohast ja vahelduv val-

gus langes mehe näole. See nägu oli veel noor, ja ehk küll kahvatu ning sissevajunud põskedega, siiski mehine ja väga tõsine.

Ratsanik pani kaabu jälle pähe, võttis siis kuue alt tõrvalondi välja, lõi tuld, pistis londi põlema ja hoidis seda nagu küünalt püsti. Leek lõkendas tuule käes kõrgele.

Imelik oli, mis nüüd sündis.

Ümberringi, niikaugele kui silm ulatus, välkusid pimeduses tulisilmad, mis paar silmapilku põlesid ja jälle kustusid.

Mees männi all hoidis tulelonti ikka kõrgel, seda aeg-ajalt pea ümber keerutades. Selle aja sees vilkusid ja kadusid üksikud tulukesed ikka edasi. Siis jäi kõik mõneks ajaks jälle pimedaks; viimaks kustus ka tulelont mäekingul.

(E. Bornhöhe.)

Harjutus 97. Kirjutada kriipsu ees olev täht ühe- või kahekordselt ja märgi + asemele *b, d, g* või *p, t, k*, nagu on õige.

A. 1. Hoolimat—a minu seletustest ei tule tädil mõt—essegi mind uskuda. *(O. Luts.)* 2. Ärge lük—ake tänaseid toimetusi hom—seks! 3. Loorenson tunneb sõbra vastu korraga ääretu+vaenulik—ust. *(A. Jakobson.)* 4. Ta hiilis pik—i aiamüüri edasi, kuni üks koht tuli, kus müür oli madalam. *(E. Bornhöhe.)* 5. Mõt—liku näoga ja nuk—ra pilguga vaatas poiss üle kop—liaia avarale lagen+ikule. 6. Kaks inimest tulid pik—amisi lähemale — meesterahvas ja naisterahvas. *(E. Bornhöhe.)* 7. Baumann toet—ab pea kät—e najale, vajub mõt—eisse. *(O. Luts.)* 8. Nagu kiuste kip—usin seda juhuslik—ust ülehin—dama. *(J. Semper.)* 9. Siis on teda ras—ke uskuda, ras—ke uskumat—a jät—a. *(J. Liiv.)* 10. Nägu kat—us tal punaste laik—udega, ta hak—as kogelema, tahtes nähtavasti palju üt—elda, kuid ei leidnud vajalik—e sõnu. *(M. Gorki.)* 11. Kaks päeva ja kaks ööd järjestik—u raske+ tööd, ning leivakot—is aganane leib. *(E. Vilde.)* 12. Jaanus istus ak—na juurde ja mat—is pea pihku+esse. *(E. Bornhöhe.)* 13. Siis astun välja, sammun pik—amisi aiavärava poole, rõõmus ja nuk—er ühtlasi. *(O. Luts.)* 14. Meie katju—šad ja suurtü—id teevad tublit tööd. *(E. Männik.)* 15. Tammiste veski toas vurasid vok—irat—ad tuuleveskiga või+u: talveke+rus tahtis lõp—eta+a. *(L. Koidula.)* 16. Siin tak—istas mõni asi Jaanuse mõt—ekäik—u. *(E. Bornhöhe.)* 17. Kas sul on veel tuš—i? 18. Ta mängis hästi harf—i. 19. Tuleleek lip—as kiiresti seinapalk—ide kaudu üles—, tork—as kõr—gesse kat—usesse, pääses lah—tisest kojauksest maj—a ja vuhises aken+est jälle välja. *(E. Bornhöhe.)* 20. Selle küsimuse arutamiseks moodusta+i kom—isjon tehniku+est ja arh—i+ekti+est. 21. Allikavesi on kristal—selge. 22. Ja—, olen sinuga täiesti nõus. 23. Lugesin partisa—nide vap—raist tegudest. 24. Tuli vin—gus, nagu oleks tal— kahju seda kauaae+set õnnelik—u+e inimeste varjupaik—a hävita+a. *(E. Bornhöhe.)* 25. Kuulasime vana vetera—ni sõjajutustust. 26. Vaade ter—assilt oli väga ef—ektne.

B. 1. Kui vars— kop—lisse oli viidud, läks Ants heinamaale. 2. Jänes jooksis hoo+sate hüp—etega. 3. Nõukogude õpetaja suhtub ühesuguse nõudlik—usega kõik—idesse õp—ilastesse. 4. Joonis tuleb teha tuš—iga, et kliš—ee saaks selgem. 5. Me saame aru ühiskondlik—e tööde vajalik—usest. 6. Reisijad nägid enda ees lage+at tasan+ik—u avar+uvat. 7. Pilk—ane pime+us mat—is kõik endasse. 8. See aga, et ta oma püüdlik—uses pool tun—di varem kohale jõudis, saigi kogu äp—ar+use põhjuseks. *(A. Hint.)* 9. Töö tänaseks, jutt hom—seks. *(Vanasõna.)* 10. Põld ei kanna vilja harimat—a ega oras kasva külvamat—a. *(Vanasõna.)* 11. Süda hak—as Vellol äge+amini lööma, ta kobas mõõk—a vöö vahel ja seadis tap—ri käe alla. *(M. Metsanurk.)* 12. See julgus tuli jälle minu lõp—mat—a vap—rusest. *(E. Vilde.)* 13. Valmislõigatud kivid laot—akse hun—ikusse ja veet—akse sealt ehituspaigale. *(E. Vilde.)* 14. Pikk kett oli kahest tük—ist kok—u jätkatud ja nende ühen+avaks lüliks oli pan—dud mingisugune rõngas, mille isa oli pik—er+useks teinud, et ta oleks teiste ket—ilülide moodi. *(A. H. Tammsaare.)* 15. Kui Mossa kord jällegi Piitsu juures pik—utas, nina siruli ja kõrvad kik—is, kuna Ats nende lähe+uses kük—itas ja üksisilmi vahtis, tuli tal—äk—i meel+e, et Mossa oli metsast tuues hoopis teist nägu kui praegu. *(A. H. Tammsaare.)* 16. Ta oli lootnud, et et—en+us hoopis ära jääb, sest polnud suurt lusti oma saamat—ust publiku ees +emonstreerida. *(J. Semper.)* 17. «Palun võt—ke istet!» ütles ta meh—a—niliselt uuele pa+sien+ile, kes sisse astus. *(J. Semper.)* 18. Eeva koristab laua ära, võt—ab suk—avar—dad näp—u vahele ja istub ak—na alla. *(A. Kitzberg.)* 19. Veel loodeti kord võõraste ik—et kaelast rap—uta+a, veel oo+ati seks parajat silmapil—u. *(A. Kitzberg.)* 20. Pik—amisi oli ta õp—inud ka eestlaste keelt kõnelema ja ta ei kip—unud enam tagasi oma kodumaale. *(E. Kippel.)* 21. Ehk—i see küürakas oli Meeliséga peaaegu ühepik—une, oli tal— kät—es ometi ülisuur jõud. *(E. Kippel.)* 22. Sain isegi aru, et mu hääles kuuldus külm rahu ja trotslik—us. *(J. Mändmets.)* 23. Ühes rõskusega hak—ab uit—ama ka pime+us meie sõbralik—useta ruumes. *(O. Luts.)*

24. Siis läks tööks, et tolm on taga,
niš—id tehti nagu peab.
Tuli mars—al, tulid saatjad.
Mars—al värskeid niš—e vaat—as.
Pet—ust ei saa kinni kat—a,
muld on alles kuivamat—a. *(J. Smuul.)*

Harjutus 98. Ära märkida sisehäälikud, määrata sõnavälde ja III-vältelistel sõnadel alla kriipsutada täht, mis märgib ülipikka sisehäälikut.

Peab ka lehmade peale mõtlema, sest kuidas sa neile tühja käega alla lähed, kui nad tulevad pehmest soost ja inisevad perenaist silmates. Niikuinii ei ole piima tarbeks, aina keeda aga jahu-

körti lisaks ja vala kirnu hulka või loksuta teda kaljaga segi. Sellepärast siis: kuna supp keeda podiseb, mine kapsaaeda, jookse kartulisse, käi sirbiga või vikatikiipsuga — head selleks ei võeta — mööda aiaveeri ja põllupeenraid, koobitse ja korja, kitku ja kanna, sest see on perenaise kohus.

Teed ja tuuseldad hommikust õhtuni, aga tööhunnikut pole kuskil, mida kellelegi näidata. Millega hommikul algad, sellega ka õhtul lõpetad. Ikka kordub seesama, nagu oleksid puuri pistetud orav, kes tallab seal oma ratast.

Meespere poeb õhtul magama, läheb sagedasti tüdrukki, sest tema käib ju välistööl. Perenaise välist tööd ei võta keegi arvesse, peremees isegi mitte, nagu käiks perenaine heinamaal ja põllul ainult mängimas, aega viitmas. Viimasena koperdab perenaine üksinda talus, teeb ja tõttab, nagu oleks tal viimne päev teha ja tõtata.

(A. H. Tammsaare.)

Harjutus 99. Selgitada, kas sõna on astmevahelduslik või astmevahelduseta; kui on astmevahelduslik, siis määrata astmevahelduse liik ja aste:

ketrab, kook, tühjad, parem, käsi, poisid, tahtis, üheksa, üks, õppida, hundid, seab, jõud, tarkus, lüsi, number, õnnelikke, noogutas, häälega, osanud, ehe, vitriin, kaubad, toodang, küdema, panema, kaaned, kaunistus, ajal, koit, algas, algus, ümbrikke, pliidil, usin, künkad, luba, taimestikul, põrandast, auklikud, soovime, kirjalikest.

Harjutus 100. Selgitada, millised nimi-, omadus-, arv- ja tegusõnad on astmevahelduslikud ja millised mitte; astmevahelduslikel sõnadel määrata astmevahelduse liik ja aste.

Esimene mängupäev möödus läbistikku kaunis õnnelikult. Et saksalapsed just paid lapsed oleksid, et nad kedagi ei löö ega tõuka, seda ma noorest parunist küll ei märganud. Ta hakkas mulle juba esimesel pooltunnil oma labidaga liiva silma loopima, ajas mulle oma käru jalge vahele, nii et ma kõhuli kukkusin, ja kiskus vahel ajaviiteks mu karvu. Ema käsku mööda ja «ilusate asjade» peale mõeldes, mida mul paruniprouralt oli oodata, neelasin valupisarad alla ja kannatasin kõik kätte maksmata ära. Tasuks oma kannatamise eest sain õhtul proualt — õhukese viilaka kollast saia.

Võite arvata, et tundsin end veidi petetud olevat, mispärast noorhärra käsi järgmisel päeval enam nii hästi ei käinud. Loopis ta mulle liiva silma, siis loopisin talle vastu; ajas ta mulle jälle käru jalge vahele, siis kukutasin ta oma labidaga ninali, ja kiskus ta minu karvu, siis rebisin teda kõrvust, sest karvad olid tal kiskumiseks liiga lühikeseks pöetud, kõrvad aga just parajad. Tema, mehike, tõstis iga kord põrgukära, kuid õnneks polnud saksu sel päeval kodus, nii et ta mu peale kaebama ei võinud minna.

(E. Vilde.)

Harjutus 101. Määrata sõnaliigid (suuliselt).

Ilus suvepäev oli. Meile oli uus talumaja ehitatud, suured aknad, avarad uksed. Uksed seisid päeval lahti. Hele, valge oli kamber.

Minul küll ei olnud nii pidulik süda. Mina olin vang oma kodus. Oo, kurbadest kurvem vang . . .

Pääsukesed lõid õhus üle õue oma tralli, nagu ainult pääsukesed õhus mängu, lendu võivad ja mõistavad.

Vidiit, vidiit!

Korraga lendas üks neist oma lõbutuhinas nagu nool lahtisest uksest sisse kambrisse ja — haledasti peaga vastu akent.

Punts ja punts!

Veel kord!

Hale oli vaest loomakest näha, kuidas ta oma eksituse ohvriks langes.

Ma hüppasin, et ta enam uuesti pead lüüa ei saaks, aknale ja mul õnnestus väikest halliülikonnalist kerget saksa tabada ja pihku võtta.

Oh, kuidas värises, kuidas tuksus ta süda mu sõrmede vahel!

Nagu värisev tasku-uuri vedrukene, millele nõelaga külge torgatud.

Kuidas ta kartis, see nii väike südamekene . . .

Kuidas liikumatult vaatasid ta sametmustad silmad . . .

Ruttu astusin ma temaga õue, et ta piina lühendada, — ja avasin pihu —

Vidiit!

See oli hõiskamine pääsemise üle, tänu, vabaduse hüüe.

Ja kümnetes hällitus-võnkudes lendas ta üle õue, kopli, üle naabri õue ja kadus üle pärnade kolmanda talu õue, kus ta pesa oli . . .

Kuidas oleksin mina talle järele lennanud!

Aga ka minu hommik läks ilusamaks, et võisin selle väikese heateo teha. *(J. Liiv.)*

Harjutus 102. Sulgudes olevad sõnad kirjutada suure või väikese algustähega ja panna jutumärkidesse, nagu on õige; kriipsu ees olev täht kirjutada ühe- või kahekordselt ja märgi + asemele *t* või *d*.

1. Paljude (liiduvabariikide haridusministeeriumid) on hästi juhen+anud koole põllumajanduslik—e küsimuste käsitlemisel. 2. Partei XXI (kongress) seadis meie maa ette kommunismi ülesehitamise järjekor+sed grandioos—ed ülesan—ded. 3. Ed. Vilde (nimelises tallinna pedagoogilises insti+uudis) avati (kehalise kasvatuse ja muusika osakond). 4. (Tallinna vineeri- ja mööblivabriku tootmisnõupidamisel) käsitleti konkree+seid tootmisalaseid küsimusi. 5. (Lõuna-eesti) mäed on enamasti pik—lik—u kujuga. 6. Põlevkivibassein ehk (eesti donbass), nagu seda tihti nimetatakse, asetseb Eesti NSV kirdeosas. 7. Varsti sõidab (nõu-

kogude) malemeeskond võistlusreisile (lääne-euroopasse). 8. Külaliste hulgas oli ka Ukraina NSV (põllumajanduse minister). 9. Meie (nõukogude kodumaal) avatakse sadu uusi õp—easutusi. 10. Õhtul viibisin (riiklikus akadeemilises ooperi- ja balletiteatris estonia) ja vaatasin ooperit (tormide rand). 11. Nagu varemalt (nõukogudemaal), nii toimub praegu (hiinas) rasketööstuse ülesehitamine. 12. Paasvere (remondijaamas) lõp—eta+akse pea+selt masinate remont. 13. Käisime ekskursioonil (elektrimootorite tehases volta). 14. Niipalju kui (nõukogude) võimust tean, selle põhjal, mis mulle ta toonud, võin ütelda — vali, kuid õige ja hea, nagu (järvesuu) poiste jaoks loodud. *(J. Smuul.)* 15. Tammsaare (tõe ja õiguse I osas) jutustatakse (vargamäelaste) elust ja otsingutest möödunud sajandi viimasel veerandil. 16. Kas sa võiksid mulle anda (kimono) lõiget? 17. Eile puhkes õitsele (alpi) kannike. 18. Meie kolhoosis aretatakse (meriino) lambaid ja (kostromaa) veiseid. 19. Kas soovite (moskva) kalja? 20. Kuulsas (jäälahingus) püüdis (saksa-taani) vägi kiiluna ehk nn. «seaninana» purustada (vene) vägesid, kuid sai hävitavalt lüüa. 21. Töörahva suurematels pühadeks on (oktoobripühad) ja (1. mai). 22. M. Veske kirjutas rea teaduslik—e töid (soome-ugri) keelte kohta ja pikema teose (slaavi-soome kultuurisuhted keeleliste andmete põhjal).

Harjutus 103. Öelda, mis arvus ja käändes on järgnevas tekstis käändsõnad.

Aga siis sündis säärane ime, et jõe-äärseilt niitudelt hakkas kaduma kiilasjää: uisud pidid teed otsima kas mööda sooni ja lohke või nad kahisesid rohulatvade vahel, mis ulatusid jääst läbi. Muidugi, see ime saabus väga pikkamisi, aga Indrek ei pannud teda enne tähele, kui nägi, et Mulla ei otsi enam teed põõsaste vahelt, vaid traavib tema kõrval. Indrek peatus, vaatas ringi ja ärkas nagu unest: jõgi oli luhtadelt oma kallaste vahele tagasi tõmbunud.

«Tähendab umbes siitmaalt või pisut ülaltpoolt peab peale hakkama,» lausus ta endamisi, mõeldes jõe süvendamist ja õgvendamist.

Mulla tuli talle ligi ja katsus keelega kätt limpsata, nagu tahaks ta ütelda, et ka tema tõmbab kaasa, kui mõte teoks saab. Aga Indrek ei pannud teda tähele, sest tema mõtles inimese mõtteid ja unustas koera. Ta mõtles mõtteid, mis olid kaugel kõigest ümbritsevast.

(A. H. Tammsaare.)

Harjutus 104. Määrata alljärgnevas tekstis sõrendatult trükitud sõnade tüüpkond ja käändkond (I—V kk.).

Kes on sõitnud v ä i k e s t p o s t m a a n t e e d mööda Tallinna poole, selle pilku, kui ta silmad üles tõstis, on kohe K ä r d e m õ i s a taga rõõmustanud ü l l a t a v vaade.

Tee viib üle järsu mäeseljaku ja vasakul levib sügav org, mida kaugel piiravad tumedad okaspuumetsad ja laugjad kõrgustikud. Org on soine, kaetud väikeste saaretaoliste kasetukkadega. Ühesuguselt huvitav on vaade nii päikesepaistel kui pilvise ilmaga. Kes on hommikul vaimustuses alla orgu vaadanud, ei näe seda mitte vähema vaimustusega keskpäeval või õhtul, ja ilusal juuniööl pole vaja mõttekujutust — lihase silmaga võib näha murueide tütreid nõiduslikul veepinnal udus tantsimas. Oru peamiseks ehteks on nimelt kristallselge veega üsna suur järv, mis igas valguses naeratab rändajale vastu läikiva hõbedana. Tahetakse aga orgu ja järve lähemalt vaadata, siis on vaeva palju ja kasu vähe. Läbipääsematu raba takistab uudishimuliku samme ja kõrge kõrkjastik ligipääsmatuil kaldail varjab vaadet hõbedasele järvele. Mäeseljakult on vist vanad eestlased sagedasti võlutult alla orgu vaadanud ja vaatepilt pidi tollal olema veelgi meeldivam.

(Fr. R. Faehlmann.)

Harjutus 105. Kirjutada tüüpsõna ja ainsuse ning mitmuse osastav (I—IV kk.):

küla, taldrik, vaagen, hani, abinõu, tare, mõru, kastrul, tragi, rüü, nüri, habe, kuppel, kasukas, lage, kõva, muuseum, pleenum, apelsin, sidrun, soo, palju, kere, auditoorium, diplom, tädi, kampsun, roosa, voodi, kolhoosnik, edukas, faasan, draama.

Harjutus 106. Kirjutada tüüpsõna, ainsuse osastav ja mõni *de*-mitmuse kääne (I—IV kk.):

vahva, kõrge, toober, tõmmu, võre, hapu, tore, kartul, kamber, puu, tänamatu, ööbik, nagi, kartmatu, tasku, pähkel, ahervare, hõbe, liblikas, korsten, vangla, vilumatu, sanatoorium, kindral, kandam, kaasik, staadion, rätsep, kindlam, album.

Harjutus 107. Kirjutada mitmuse osastav (V kk.):

vennas, aastane, karvane, virmaline, karjane, karjus, endine, suurus, otsekohene, pilvine, soine, kastene, atlas, lõhkine, aastatepikkune kogemus, viimane vaatus, tõeline põhjus, niisugune raskus, õiglane otsus, vihmane sügis, vastastikune toetus.

Harjutus 108. Leida järgnevast tekstist astmevaheldus likud nimi- ja omadussõnad ning määrata nende tüüpkond ja käändkond.

Madalas liivakünkas keset sood elas noor mäger Urask. See soo oli pikk ja lai — mitu head kilomeetrit pikk ja mitu head kilomeetrit lai. Liivaküngas selles soos moodustas õieti nagu väikese kõrgema saare. Sel saarel kasvas ilusaid puid ja põõsaid: kaski, haabu, pajusid, leppi. Aga sool enesel ei kasvanud muud

kui kiduraid mände, sest soo oli alati vesine ja märg, täis tümasid kohti, poriauke ja vulisevaid, korisevaid laukaid, mis pealt kaetud samblakorraga, kuid millest, kui inim- või loomajalg neile peale astus, tõusis üles kollast külma vett või ka lausa haisvat roostest saasta. *(R. Roht.)*

Harjutus 109. Kirjutada tüüpsõna, ainsuse osastav, mõni *de*-mitmuse kääne ja mitmuse osastav (VI—VII kk.):
koonal, hüljes, sukk, käsi, vali, okas, aednik, kuurort, pliit, platvorm, võte, pannal, kirjanik, ketas, tungal, ripse, kompvek, küünal, kõik, õrs, plaat, mapp, kaas, pöial, oder, rukis, auklik, juhe, kämmal, mätas, ilmastik, teelahe, tumm, ablas, kunstnik, västar, hetk, kate, helves, südamlik, peen, ümbrik, kabinet, turg, kapitalistlik, õõs, tõde.

Harjutus 110. Kriipsu ees olev täht kirjutada ühe- või kahekordselt, märgi + asemele *d* või *t*, nagu on õige, ja sulgudes olevad sõnad panna vajalikku käändesse.
A. 1. Pot—sepp paran+as (korsten). 2. Sel— leheküljel on kaks (lahen+amatu ülesanne). 3. Vanakese nägu väljen+as (isalik) heatahtlik—ust. 4. Kirjanik—e nõupidamisel arutati möödunud aasta (kirjandusteosed). 5. Neist karmi+est sõna+est hoolimat—a tun—dis ta end pilve+el kõndivat. 6. Õpilased valmistusid hoolega eksami+e vastu. 7. Madli tuletas kibe+usega meelde (endised ajad), millal ta pidi kulaku+e juures teenima. 8. Meie kooli herbaariumi+es on palju (õistaimed) ja (samblikud). 9. Kui palju (inimelu) on hävinud (imperialistlik) sõdades! 10. Need on tagasihoidlik—ud inimesed, kes teistele märk—amatult sooritavad (tõelised kangelasteod). 11. Tema leidlik—us kriitilistel hetke+el oli otse hämmastav. 12. Meie käit—is sai vennasvabariiki+est uusi (peened mehhanismid). 13. Kujutades vene soldati+e vap—rust, toob L. Tolstoi esile rea (meeldejäävad tegelaskujud). 14. Vaikse+el õhtu+el avaneb Munamäelt võrratu vaade. 15. Meie lähenesime vaenlase kaeviku+ele tihe+a+es ahelik—u+es. 16. Ka raske+el hetke+el ei kaotanud ta (lootused). 17. Pioneerijuht jutustas vene maadeuurija+e julge+est retke+est. 18. Lük—asime (lodi) pik—a+e ri+va+ega. 19. (Kumb) sa soovid? 20. Mul ei olnud käepärast (ükski sobiv klaasnõu). 21. Kas sa tunned seltsimees (Tokarev)? 22. Oma meeskonna üle ma otsustan (reis) lõpul, mitte enne. *(J. Smuul.)*
B. 1. Noormees Soo on läinud koju, maale, oma peenar+e ja mesilin—du+e juurde. *(O. Luts.)* 2. Sageli rääkis ema imelistest olendi+est, kes sõidavad kõrgel, istudes vallatu+e lastena lumivalge+el pilvesagara+el. *(A. Jakobson.)* 3. Tihti tulevad lihunik Hiss, hobuseparisnik Parp ja veel keegi kolmas, paksu, läikiva näoga isand, kes oma portfellis alati toob kaasa (ars—inapik—used angerjad). *(O. Luts.)* 4. Siis kuulen lük—atava+e tooli+e (kolin) ja (sammud) all, mis tähen+ab võõraste (tulek). *(O. Luts.)*

5. Proviisor näp—itseb oma (tore lõuahabe), närvitseb. *(O. Luts.)* 6. Ta armastas käia muuseumi+es. 7. Puude okstelt tõusid varesed, kraaksudes inetu+e hääl+ega. *(A. Jakobson.)* 8. Üle lugematu+e kanali+e ja silda+e jõuab rong Amsterdami. *(J. Barbarus.)* 9. Ta algab vap—ralt (mõni seletus), kuid jõuab siis otsekui surnud punktini, hakkab vassima, tuletab meelde oma (pikk laitmatu teenistusaeg), nimetab absurdiks (iga süüdistus). *(O. Luts.)* 10. Ja teie pidite kan—dma nende ränk—ade aasta+e (koorem) täiesti ihuüksi? *(A. Jakobson.)* 11. Ta võis nende inimeste nägu+elt selgesti lugeda (võitlushimu, vihane ärevus) ja (trotslik kangus). *(E. Vilde.)* 12. Kas sul, Teiss, siis tõesti pole (sugulased), (mõni tädi, mõni onu)? *(O. Luts.)* 13. Need käed ei jõua veel (pisemgi haamer) käes hoida. 14. Sina, Mikuke, oled siinkandis elanud (kauem aeg), kül—ap sa tead, kus siin (korralik piim) müüakse. *(O. Luts.)* 15. Eelmised pildid kujutasid (miski) väga (liikumatu), nagu igavesti kohale (tardunu). *(Fr. Tuglas.)* 16. (Tulised söed) on teise käega ker—ge kokku ajada. *(Vanasõna.)* 17. Tõnis oot—as õhtusöök—i, pannes erksalt tähele tule praksumist (pliit) all. *(P. Vallak.)* 18. Sellisel hommikul tunneb süda (seletamatu) pealetük—ivat nuk—rust. *(J. Smuul.)* 19. Laid, kuhu me jõu+sime, laskus lõunas (meri — *ains. sisseütl.*) madala kruusase kaldaga. *(J. Smuul.)* 20. Siin oli alati palju (lahtised) tuvisulgi, aga nüüd oli neid veel eriti palju. *(Fr. Tuglas.)*

C. 1. Meri armastab, peksab ja hellitab (kirglikud iseloomud). *(J. Smuul.)* 2. Jah, Tõnis Tihul oli (mured), aga kõige halvem oli see, et talle enesele kogu see (mitu) sorti äri vahetevahel tühisena tundus. *(A. Hint.)* 3. Ära kiida (talv) enne nigulapäeva. *(Vanasõna.)* 4. Ära viska enne vana (pastel) aia taha, kui uus jalas ei ole. *(Vanasõna.)* 5. Söötinud põld tahab (terav äke). *(Vanasõna.)* 6. (Hani — *ains. alalütl.*) on kül— luine nokk, aga tunneb ära, mis kivi, mis tera. *(Vanasõna.)* 7. Pada sõimab (katel), ühed mustad mõlemad. *(Vanasõna.)* 8. Päeval kuuldus sealt vik—a-ti+e (kõlin) vastu tahkkive, õhtuti noor+e (pillerkaar, pasun, kannel) ja (leelu). *(M. Metsanurk.)* 9. Mai alguses nägi ta (imelik) tähendusrik—ast und. *(J. Smuul.)* 10. Need seltsid peavad ühtelugu (kohalikud) kui ka (üldised suured võimlemispeod), millest osa võtma ilmub (külalised) ka kauge maa tagant. *(E. Vilde.)* 11. Nad on lep—lik—ud inimesed, kes naljalt (keegi — *ains. sisseütl.*) puut—uvad, kui neisse ei puut—uta. *(E. Vilde.)* 12. Ka pruut ei peitnud oma (jume) meie eest. *(E. Vilde.)* 13. Kunagi polnud Rein oma (tütar) niisuguse põnevusega oo+anud kui täna, isegi siis mitte, kui ta tuli palju+e aasta+e pärast jälle kord isatallu. *(A. H. Tammsaare.)* 14. Kindral oli valmis (raport) vastu võtma püstijalu keset tuba. *(J. Semper.)* 15. Ära seo oma meeli (maised — *mitm. om.*) asja+e külge, mida koi ja rooste rik—uvad. *(A. Kitzberg.)* 16. Seal ei olnud näha isegi (ükski haljas rohulible) kasvamas. *(E. Kippel.)* 17. Vasikas on väle ja kangekaelne loom, ja nüüd jooksis ta tagaajaja+e ees (peenrad) vahel

ja sõtkus puruks noored kapsapead. *(J. Mändmets.)* 18. Kõik oli selles poolvalges öös vaikne, kui mitte arvata maipõrnika+e (sumin) (vaher — *mitm. om.*) ümber. *(E. Krusten.)* 19. Ei olnud tuuleõhkugi, mis oleks liigutanud (puud) latvu. *(J. Mändmets.)* 20. Kui õnnelik—ud on need kaks inimeselast siin haljas loodusrüp—es! *(J. Liiv.)* 21. Sakste kuuldes kõneles ta (imepeen) maakeelt. *(Fr. Tuglas.)* 22. Illimar taip—as ses toimingus ka (miski pidulik) ja (pühalik). *(Fr. Tuglas.)* 23. Kuis oli Maimu (õitsev) tütarlapseks sirgunud! *(A. Kitzberg.)* 24. Üksnes laste muinasjut—udes juhtuvad niisugused asjad, et lind oma nok—a otsas nii kauge maa taha (omaksed — *de-mitm. alaleütl.*) kirja kätte viib. *(A. Hint.)*

Harjutus 111. Öelda, mis vormis (tegumoes, kõnes, kõneviisis jne.) on tegusõnad järgnevas tekstis.

Ta seadis oma määratu suured käed kõrvuti lauaservale ja sõnas noogutades:

«Jah, see on kindel, — meie haritlaskonda tuleb hakata aktiviseerima, üldistesse plaanidesse sisse lülitama. Veelgi enam: oleks lausa lubamatu jätta teda kauem enda hooleks, juhuslikult puhuvate tuulte tõugata. Aga kuidas seda teha? Kuidas seda läbi viia? Me oleme siin olenguid korraldanud ja kõigile teadaolevatele nõndanimetatud edumeelsetele inimestele kutseid saatnud — väga väikeste tagajärgedega, seltsimehed. Vilksatab ainult üksikuid. Ja needki ei tule järgmisel korral enam tagasi, sest, nagu kuulda, on ühele kui teisele neist vastava ametiasutuse poolt sõbralik hoiatus tehtud. Ja paljud ju oma nahka kergemeelselt turule viia ei taha. Muuseas — on see õige, et sinugagi olevat juba südamlikku ja sooja juttu puhutud?»

«Jah, on küll. Eilsest peale olen ma ... töötatööline,» ütles Oskar Tiitus ja punastas korraga kõrvuni, — talle näis jälle, nagu võiks see vastus kõlada suurustlemisena või ebakohase kelkimisena.

Kristjan Sarv vilistas pikalt.

«Vallandati?»

«Jah,» vastas Oskar Tiitus, muutudes veelgi kohmetumaks. Tekkis hetkeline paus, — kõik kolm näisid midagi mõtlevat, kõigil oli nagu millegi üle hädavajalik järele kaaluda.

Pedussaar tõstis käe, silitas üle oma palja lagipea; Kristjan Sarv niisutas keelega huuli; seina tagant kuuldus laste trallitamist ja siia-sinna kõpsivaid samme; ja Oskar Tiitus mõtles mingi valulise kärsitusega, et sääraseid küsimusi ei maksaks siin üldse praegu arutada. Kui teisel pool lauda istuvad mehed ikka veel midagi ei lausunud, pomises ta pahuralt:

«Olgu ... jätame ... see ei puutu täna asjasse.»

Pedussaar noogutas:

«Nojah, seda küll.» Ja karates kohe tagasi äsjasele kõneainele,

lisas ta rahulikult: «Me räägime kogu aeg haritlaskonna progressiivsest osast, kes on oleva korraga opositsioonis või vähemalt ... ei moodusta kapitalistlikkude ringide aktiivset seljatagust ... ühes tõeliselt tagurlike gruppidega. Ometi aga oleks huvitav teada ka seda, kas seesama haritlaskonna progressiivne osa ... kõigest hoolimata ... pooldab meidki ... aktiivselt?»

«Jajah, seda oleks tõesti huvitav teada,» ütles Kristjan Sarv.

(A. Jakobson.)

Harjutus 112. Määrata tegusõnade tüüpkond ja pöördkond.

Inimesed tänavail lisavad veelgi sammu: tahaks kiiremini jõuda eesmärgile, pääseda koju, kinno või klubisse. Väljas ajab ju lausa värinad peale. Talv küll juba peaaegu läbi, käes on veebruari lõpp, kuid ikkagi külm.

Ometi leidub linna kümnete tuhandete elanike seas vähemalt üks, kes ebameeldivast ilmast ei näi sugugi hoolivat. Seisatades iga valgustatud akna ees, mille taga vaid mingeid masinaid või aparaate leidub, uurib see pruunide vilgaste silmadega poiss neid tähelepanelikult ja kaua. «Mis võiks olla selle mootori metallkesta sees?» arutleb ta. «Kuidas tekib seal tiirlemine? Oi, kui saaks järele vaadata, kesta lahti kangutada! Kas selle all näeb umbes niisamuti välja nagu näiteks ratta mootoris? Või hoopis teisiti?»

Poiss koguni ohkab, kui ta edasi sammub. Jaheduse tõttu kompsib ta mõned korrad tugevasti jalgadega vastu maad, nii et lumelörtsist ta tumedale palitule pritsmeid lendab. Seda poiss siiski ei märka. Siinsamas järgmises majas on kaupluseaknale välja pandud mitmesuguseid tööriistu, puure ja peitleid. Tõtt öelda küll üsna harilikud, aga ikkagi huvitavad — nii ilusad, läikivad! Kui endal kas või üksainuski selline oleks! ...

Poiss silmitseb ehitajaid müüril ja ohkab jälle. Kui oleks ka ise nende seas! Siis pääseks väravast läbi, hoolimata sildist, millel seisab: «Võõrastele sisseminek keelatud», ja näeks kõiki neid masinaid, mis plangu taga müriseva. Siit, tänavalt, ei ole võimalik sedagi kindlaks teha, mitu neid seal on. Jah, nüüd võib jälgida üksnes kraana ülemist osa, platvormi, kus seisab inimene — selle tohutu tõsteseadise juht. Kui uhke võib ta olla! Tema tahtel haarab kraana maast terve koorma kive, et need kõrgel üleval otse müüriladujate kätte anda ... Oi, kui palju-palju abi on tehnikast, kuivõrd see aitab tööd kiirendada!

(A. Tigane.)

Harjutus 113. Kirjutada sulgudes olevad verbid *da*-tegevusnimes, *nud*-kesksõnas, *kse*-olevikus või selle eitavas kõnes ja käändsõnad ainsuse või mitmuse osastavas; kriipsu ees olev täht kirjutada kas ühe- või kahekordselt ja märgi + asemele *d* või *t*, nagu on õige.

1. Teil tuleks rohkem (tegelema) ühiskondlik—u+e küsimustega. 2. See riidetükk kuivab sinna kinni ega suuda ma seda enam mil—gi kom—bel (vabastama). *(O. Luts.)* 3. Tun+sin, et kui teda ei (hoiatama), siis võib (juhtuma) õnnetus. 4. Virgul (kuduma) ja (õmblema), (heegeldama) ja (tikkima). *(E. Vilde.)* 5. Tehke rahulikult, ei maksa nii (rabelema). 6. Miku kõrval töötab Mihkel Särg, jutusta+es anek+oote ja oma (öised juhtumised) linnas. *(O. Luts.)* 7. Tek—ib seletamatu silmapet—e: ta niigi juba pikk ning sihvakas keha näib veelgi suuremaks sirguva+. 8. Kuid Jaan ei (laskma) neid (nägelema). *(J. Madarik.)* 9. Ühel hoobil tärk—avad minus kõik vanad valud, ähvarda+es (matma) hinge. *(O. Luts.)* 10. Kõik see ei (andma) (mingid tulemused). 11. Näita, kuidas seda (tegema). 12. Endisel ajal tuli kaevuri+el (töötama) ebainimlik—u+es tingimustes. 13. Sel viisil ei (lahendama) (niisugused küsimused). 14. Kui nii teeme, sat—ume suurtesse raskustesse. 15. Tšehhovi näidendi tegelane Gajev oskas ainult (logelema) ja tühja-tühjaga (tegelema). 16. Tund lõp—eb varsti. 17. Lähen vana Mardi juurde, et (kõnelema) mõni sõna selle üksiku, mahajäe+ud inimesega, kes oli nüüd (kaotama) oma viimse toe. *(O. Luts.)* 18. Õde tahtis venda (lohutama), kuid ei (oskama) seda õigesti teha. 19. Poiss libiseb lumega kat—unud libe+al jääl ja kuk—ub valusalt. 20. Esimehe ettevõt—lik—usest (kõnelema) kolhoosniku+e hulgas alatasa. 21. Ei, poisu, mine aga mine sinna ja hakka tööle, kül—ap siis näed ise, missuguseid imeasju seal (tegema). *(O. Luts.)* 22. Sinu heaolu eest on (kandma) ema hoolt. 23. Selleks ajaks, kui õpilased vastavad, (sulgema) õpikud. 24. Porgandi+e, kaalika+e ja kapsastega arvas Karl ennast küllalt (tegelema) oleva+, ta tahtis astuda vabrikusse ja saigi Sitsi lihttöölise koha. *(A. Hint.)* 25. Ma tahan sinu lähedal (töötama), et sinult (paremad töövõtted) (õppima). 26. Puude tagant on näha pikka (vabrikukorsten). 27. Ei olnud enam (kibe töö) nagu suvel, liigu+i aeglaselt, pea+u+i, vaadel+i koltumist ja hallumist, kuulati ülevalt udu tagant kostva+ lahkuva+e lindu+e kaebust, mõeldi ja kujutle+i enam kui öeldi. *(M. Metsanurk.)*

Harjutus 114. Sulgudes olevad sõnad kirjutada kokku või lahku, nagu on õige.

1. (Tagasi tulijaid) kavatseti pidulikult (vastu võtta). 2. (Kokku voolav) vesi ähvardas aia (üle ujutada). 3. «Ära karda!» julgustas ema teda veel (ukse taga), kust nad valmistusid (sisse astuma). *(E. Krusten.)* 4. (Tagasi tulles) ütles ta: «On hirmus vali tuul.» *(Fr. Tuglas.)* 5. Kangaspuude (koost võtmisele) ja jaokaupa (välja viimisele) võis veel päris rahulikult (kaasa elada). *(Fr. Tuglas.)* 6. Püüti (mõnel pool) veel nüüdki linast kulda (välja ropsida). *(R. Sirge.)* 7. Anu tundis enese olevat nagu teelise, kes on hilisel õhtul (sisse astunud) (võõra juurde) öömajale. *(J. Mändmets.)* 8. Ta oli tõesti suur ja ta (välja sirutatud) käsi oli kui haraline põdrasarv. *(Fr. Tuglas.)* 9. Ta näitas meile ka oma pilte, mida tal

(mitu sada) oli. *(J. Mändmets.)* 10. Vägivalda ei saa eemaldada käte kõrvadele surumisega, silmade (kinni katmisega), pea (ära peitmisega). *(R. Sirge.)* 11. Oli juba pime, kui linnast (välja sõideti). *(M. Metsanurk.)* 12. Ühes paigas oli ordurüütleid üsna tihedalt juba (üles ronimas.) *(E. Kippel.)* 13. Nad olid otsekui (ära hirmutatud) linnuparv iga ilmakaare suunas (laiali kihutatud). *(E. Kippel.)* 14. Ta andis Assole (paar kümmend) ratsanikku, kes pidid küladest (läbi kihutama) ja siis end (metsa vahel) varjates valvet pidama. *(M. Metsanurk.)* 15. (Eemalt vaadates) ei saa aru, kuidas mahuvad (täis kasvanud) inimesed neisse (sisse pugema). *(E. Vilde.)* 16. Enamik (osa võtjaid) oli juba (laiali sõitnud). *(J. Semper.)* 17. Paljusid neist kiskus rongkäik oma hoogsa (edasi liikumisega) kaasa. *(J. Semper.)* 18. Paulil tuli kilomeetri võrra tuldud teed (tagasi minna), siis (metsa poole) pöörduda. *(J. Semper.)* 19. Nagu ennegi juhatas Mikk tööd, kuigi ta pea oli alles (kinni seotud), mispärast ta ise töös pisut nagu (tagasi tõmbus). *(A. H. Tammsaare.)* 20. See kiideti õigeks ja hakati pikkamisi (laiali valguma). *(M. Metsanurk.)* 21. «Soh, nüüd võib kevadel oma kolid (kokku panna) ja Võhunõmme tolmu jalgadelt (maha raputada),» pajatas ta kohe (sisse astudes). *(E. Krusten.)* 22. Heameelega oleks Villu (ümber pöördunud) ja (järele vaadanud), kui kaugele jäljed viivad. *(A. H. Tammsaare.)*

LAUSEÕPETUS.

Vormiõpetuse seos lauseõpetusega.

Vormi- ja lauseõpetus on teineteisega tihedasti seotud; ilma vormiõpetust tundmata ei saa me lauseõpetust omandada.

Kõige tihedamini on lauseõpetusega seotud sõnaliigid ja -vormid.

Igal sõnaliigil on lauses oma kindel ülesanne. Käänd- ja pöördsõnad ning iseseisvad määrsõnad moodustavad lauseliikmed, sellepärast nimetatakse neid i s e s e i s v a t e k s s õ n a d e k s. Abi- ja rõhumäärsõnad ning kaas-, side- ja hüüdsõnad ei moodusta tavaliselt iseseisvalt lauseliikmeid, vaid on abiks lauseliikmete ja lausete moodustamisel, sellepärast nimetatakse neid a b i s õ n a d e k s.

Ülesanne. Korrata sõnaliike.

Harjutus 115. Määrata sõnaliigid.

Illimar oli mitu päeva haige. Talle joodeti vahel kuuma piima, vahel seoti külmi rätikuid pea ümber. Kuid ta ise ei teadnud sellest palju. Oli ainult väga halb olla. Ema murelik hääl kostis temani kaugelt, nagu läbi une. Ja kui koerad ta voodi äärel püsti ajasid ning ta hõõguvaid käsi lakkusid, siis olid need ühelt poolt küll koerad, kuid teiselt poolt ka mitte. Nad muutsid ennast oma heaksarvamist mööda, pikenesid ja lühenesid ning vahetasid värvi. Ja siis käisid nende pikad hännad nagu imelikud lehvikud mööda seinu. Need käändusid väänkasvudena ümber kappide, tulid kord laest, kord põrandalt ja lehvitasid oma sõbralikke tupsusid otse ta näo ees.

See kõik oli nii naljakas, kuid ka piinav. Oleks tahtnud nagu ärgata ega saanud.

(Fr. Tuglas.)

Lauseliikmed, peale määrsõnade, esinevad teatavas kindlas vormis. Selleks et lauseliikmeid ära tunda, on tarvis hästi tunda sõnade vorme. Erilist tähelepanu tuleb juhtida tegusõna vormidele.

Ülesanne. Meenutada tegusõna pöördelisi ja käändelisi vorme.

Harjutus 116. Määrata (suuliselt) käänd- ja pöördsõnade vorm,

nimetades käändsõnadel arvu ja käände, pöördsõnadel tegumoe, kõneviisi, aja, isiku ja arvu, eitava kõne puhul ka kõne.

Harilikult jäädakse tagamailt heinamaalt tulekuga hiljaks. Ja nii see on ikka. Kui lagedal on veel valge ja eha värvib õhtukaare punaseks, siis kuuldub heinaliste laul. Aga jõutakse paksu Karumäe laande, kus mõlemal pool teed kasvavad kümnesüllased kuused, siis on seal öö. Vaikib laul ja igamees hoiab hoolsalt kinni redeli võllastest, sest muidu võib ühest august tõusev ja teise langev vanker seesistuja välja visata. Kui siis jõutakse vana Tiidu ahervareme juurde, siis tundub, nagu käiks vastu palet elumaja õhk, nagu tunneks nina suitsuhaisu, nagu oleks kusagil lähedal mõni elus hing. Aga see on niisama pettekujutus. Ei ole midagi sellesarnast, sest sellest on möödas juba aastat viisteist, kui kisti maha vana Tiidu saun. Äkitselt näed ometi: tee ääres seisavad kaks inimest, nad nagu liigutaksid, nagu noogutaksid päid. Tundub, nagu käiks mingisugune külm hoog inimesest läbi. Aga mis sa neist siis kardad? Ei ole siin inimhinge. Need on ainult kaks väravaposti, mis on veel jäänud siia vana Tiidu ajast.

(J. Mändmets.)

Harjutus 117. Määrata sõnaliigid ja käänd- ning pöördsõnadel ka vorm.

Vaalalaev on omaette väike asula või käitis merel. Selles töötab ning elab mitusada inimest. Kodusadamast on laev mõnikord ära ühtejärge aasta ümber, liikudes arktika või antarktika karmides vetes. Säärase laeva reidiletulek tähendab sagimist igas sadamas, tähendas muidugi ka Las Palmases, kuigi siin nähti iga päev kümneid läbisõitvaid laevu.

Kui «Santa Teresa» kaubapakkujad vaalalaevale lähenesid, kihas selle ümbrus juba kutritest, julladest ja paatidest nagu laadaplats kohtaotsivaist kaubavankreist. Maa pool küljes andis laevavarustaja kaater parajasti üle külmutatud liha kotte, sibula- ja rohelisepuntraid, kartuleid, tomateid. Falrepp rippus laevalt kaatrile. Seda mööda ronisid vormirõivais asjamehed üles ja alla. Väikese käriseva vintsi noka otsas rändasid produktid laevalaele, kümmekonna meetri kõrgusse. Reelingu ääres seisid kaupu vastu võttes tüürimees ja stjuuard abilistega. Samas lähedal maksis teine tüürimees lauakese taga istudes arveid. Laevavarustaja kaatrist ahtri pool, trossidega laeva külge kinnitatud, seisis veetank. Selle kerest suundus jäme voolik nagu palk vaalalaeva luuki. Mootorid töötasid. Oli kuulda, kuidas värske vesi joana paiskus kaugelt tulnud laeva terasbasseini.

(R. Sirge.)

N ä i d i s. *Vaalalaev (nimis. ains. nim.) on (tegus. is. tm. olev. III p.) omaette (määrs.) väike (omaduss. ains. nim.) asula (nimis. ains. nim.) või (sides.) käitis (nimis. ains. nim.) merel (nimis. ains. alalütl.).*

a) Lause ja lauseõpetuse mõiste.

Oma mõtteid ja tundmusi väljendame kõnes. Kõne koosneb lauseist.

Lause on sõnade rühmaga või sõnaga avaldatud terviklik mõte. Lause terviklikkust väljendab suulises kõnes intonatsioon (kõnetoon), kirjas kirjavahemärgid. Näit.:

«Ema, mis päev täna on?»

«Teisipäev.»

«Mis siis tuleb, kui teisipäev möödas on?»

«Kolmapäev.»

«Ja jälle, mis siis tuleb, kui kolmapäev möödas on?»

«Neljapäev.»

Villu küsib kuni nädala läbi ja saab seletuse, et seitsme päeva pärast jälle teisipäev tagasi tuleb ja möödaläinud päevad siis üks nädal on.

(J. Liiv.)

Seda grammatika osa, mis käsitleb lausete koosseisu ja liike, nimetatakse **lauseõpetuseks** e. **süntaksiks.**

b) Lausete liigid koosseisu järgi.

Koosseisult jagunevad laused liht- ja liitlauseiks.

Lihtlause on selline lause, mis väljendab üht mõtet. Näit.: *Nädalad läksid. Viimaks ometi hakkas Arno paranema. (O. Luts.)*

Lihtlaused jagunevad järgmiselt:

1) laiendamata lihtlaused, mis koosnevad ainult pealiikmeist või öeldisest. Näit.: *Auto sõidab. Müristab.*

2) laiendatud lihtlaused, milles on kõrvalliikmeid. Näit.: *Roheline auto sõidab praegu meie õue. Kaugel müristab juba tükk aega.*

3) elliptilised laused, milles öeldis üksi või koos mõne teise lauseliikmega on ära jäetud. Näit.: *Minu järele!* (=Tulge minu järele!) *Head uut aastat!* (=Soovin head uut aastat!)

4) koondlaused, milles esineb korduvaid liikmeid. Näit.: *Kottidesse aeti herneid, jahu ja tangu, purkidesse mett ja soolatud rasva. (R. Sirge.)*

5) lauselühendiga laused, milles esineb lauselühendeid. Näit.: *Teineteisel käest kinni hoides ruttasid need kaks armetut põgenikku mööda pimedat metsaalust edasi. (E. Kippel.)*

Liitlause on selline lause, mis koosneb kahest või mitmest lihtlausest ja väljendab mitut üksteisega tihedalt seotud mõtet.

Näit.: *Pilved varjutasid päikese ja ilm hämardus järsult, nagu oleks minutipealt õhtu saabunud. Samas pimestas silmi sakiline välgutuli; peaaegu vahetult selle kannul kärgatas esimene kuri kõuemürin. (E. Rannet.)*

Liitlaused jagunevad rind- ja põimlauseiks.

Rindlause moodustavad samaväärsed lihtlaused. Näit.: *Tee muutus laiemaks, päike kallas selle valgust täis. (E. Männik.)*

Põimlause moodustavad eriväärsed lihtlaused, kusjuures üks on pealause ja teine või teised kõrvallaused, mis alistuvad pealausele või teisele kõrvallausele. Näit.: *Õuest läbi minnes nägid nad, kuidas Toots seda võru, mis Arno hommikul kooli oli toonud, vägisi Visakule ära tahtis müüa. (O. Luts.)*

Märkus. Sageli ei esine eespool nimetatud lausete tüübid puhtal kujul, vaid üksteisega liitunult, läbipõimunult, näiteks koondlause ja lauselühendiga lause, rindlause ja koondlause, koond-, rind- ja lauselühendiga lause, rind-, põim- ja koondlause jne. Näit.: *Korraks tuli päike pilvede tagant välja, heledasti valgustades verstade kaupa silmaringi taha lumist mõisavälja ja eemalt sinetavat musta metsaparrast. (J. Mändmets.)* (Koond- ja lauselühendiga lause.) *See sügis oli tuuline, nii et meri mühas täiest rinnast, mattes rannaäärsed kivid kihisevasse vahupilve. (O. Tooming.)* (Põim- ja lauselühendiga lause.) *Kaks suurt varju libisesid üle majakatuse, üle muru, üle mändide — luiged lendasid tagasi lahele. (O. Tooming.)* (Rind- ja koondlause.) *Loodus on muheldes tukastama jäänud, nõjatades milleĝi lähedase vastu ja oodates lumemägede peatset virgutavat puhangut; see segab värvid, katkestab päikese kuldlõngad ja heidutab aerude süüdatud varglevad sädemed. (A. H. Tammsaare.)* (Rind-, koond- ja lauselühendiga lause.) *Mine külasse, aga kui jõuad, mine ka Mädasoole, Metstoale ja Põrgupõhja — Katkule jõuad sa ometi minna — ja ütle kõigile, keda tead ja tunned, et nad tuleksid meie järve äärde jaanitulele, sinna, kus varemalt kiik oli. (A. H. Tammsaare.)* (Rind-, põim- ja koondlause.)

Harjutus 118. Määrata (suuliselt) lausete liigid koosseisu järgi.

Kevadine päike oli lumememmele pisarad silmi ajanud, ja missugused veel! Memm nuttis ja nuttis, nii et ta pisarate käes sulas. Miks ta ei pidanud nutma: tema valitsus oli seks puhuks otsas. Orgudesse, kuristikkude kallaste alla sügavasse laande peitis ta ennast veel, lootes seal hõlpu leida ja kahe silma vahele jääda. Petlik lootus. Ka kõige varjulisematest kohtadest leidis ja kihutas päike ta minema; memm läks, aina soga veel, vahutavate ojakeste ja üle kallaste tõusnud jõgede teed uperkuuti lüües ikka mere poole ja mere poole. Sinna ta uppuski.

Päike tegi imet. Ta paistis ja paistis. Mitte tutsu ei pidanud talvest järele jääma, täieline võit pidi noormees-kevadele saama, kes — ise küll veel külma pärast sinine — juba puude ja põõsaste ümber päikesega võidu paitas ja meelitas, nõnda et nende hangunud mahla soontes päris keema ajas. Kes siis niisuguse paistmise vastu külmaks võis jääda!

(A. Kitzberg.)

Harjutus 119. Leida õpetaja poolt kättenäidatud teosest iga lauseliigi kohta kaks näidet.

Harjutus 120. Koostada iga lauseliigi kohta kaks näidet.

c) Lausete liigid funktsiooni järgi.

Väljenduse e e s m ä r g i ehk f u n k t s i o o n i järgi jagunevad laused nelja liiki: **jutustavaiks, küsi-, käsk-** ning **soov-** ja **hüüdlauseiks.**

Ülesanne. Tuua näiteid jutustavate, küsi-, käsk- ning soov- ja hüüdlausete kohta, meenutada nende intonatsiooni ja lõpu-kirjavahemärke.

Harjutus 121. Järgnevat harjutust lugedes nimetada lausete liigid funktsiooni järgi ja vastavad kirjavahemärgid.

Urbak rullis asjad paberisse; kas naine ostab võib-olla veel midagi/

Ei osta, midagi enam ei osta/ Kolm asja on ostnud: tindi, sule, sulepea/

Väljas tibas vihma, Reet ei tahtnud väljuda/ Vihmavarju ta oli jätnud koju, kodus veel vihma ei sadanud/ Rullis asjad tagasi paberist välja/

«Kas on ikka hea tint/» küsis kaheldes/

«Oi, on küll hea tint/»

Ja kaupmees ulatas Reedale paberit/

«Kirjutage midagi, olge lahke/»

Kirjutada tahtis Reet tõepoolest midagi/

Mõtles ja vaatas aknast välja/ Rasked pilved liikusid majade kohal ja räästad jooksid sorinal/ Reet nõjatas küünarpeadega letile ja mõtles edasi/

Midagi ei tulnud pähe, millest kirjutada/ Tindine sulg oli valmis paberil, aga meelde ei tulnud mitte kui midagi/

«Ei tule midagi meelde kirjutada/»

Pea oli tühi, ühtki mõtet ei vilksatanud/

«Mis seal kirjutada/» naeris Urbak/ «Kirjutage ükskõik mida/»

Kuid Reet ei tahtnud kirjutada ükskõik mida/

«Kirjutage: väljas sajab vihma/»

Ei, seda Reet ei tahtnud kirjutada/ Mis sellest vihmasajust kirjutada/ Mõtleb midagi paremat/

«Kirjutage: koer jookseb maanteel/»

Reet vaatas välja — koer jooksiski maanteel/

Ei tahtnud sedagi kirjutada, oodaku, varsti tuleb parem mõte/ Ja ta naeratas väsinult, — imelikke asju sunnib kaupmees teda kirjutama/

Urbak ootas leti taga/ Reet ikka mõtles/

«Kirjutage: pea on tühi/»

Ah, parem mõte tuleb kohe/

Nüüd vaatas isegi Urbak hajameelselt välja ega mõistnud enam midagi ütelda/

Ent nüüd võpatas Reet: nüüd tuli mõte, hea mõte/ Kummardus leti kohale ja kirjutas:

«Suur reheahi/»
Oli küll hea tint, hea sulg ja sulepea/ Rullis asjad paberisse, maksis raha ja lahkus kauplusest/

(P. Vallak.)

d) **Lauseõpetuse ülesandeks on:**

1) õpetada tundma ja kasutama süntaktilisi mõisteid ja mitmesuguseid lausete tüüpe;
2) õpetada lauses õigesti tarvitama täis- ja osaalust, täis- ja osaöeldistäidet ning sihitise ja määruse käändeid [näit.: Õunad on laual. — Õunu on laual. Ta on parim õpilane klassis. — Ta on paremaid õpilasi klassis. Kalju ostab raamatu. — Kalju ostab raamatut. Olime kogu päeva mere ääres. — Oldi kogu päev mere ääres.];
3) õpetada ühildumist ja sõltumist [näit.: Hulk tütarlapsi **jalutab** pargis. Kooli **ruttab** igal hommikul palju õpilasi. Lapsed tervitasid neid ilusate lillede ja hoogsate lauludega.];
4) õpetada tarvitama niisugust sõnade järjekorda, mis väljendab mõtet täpselt ja meie keele iseloomule vastavalt [näit.: Ta oli juba siis kodus, kui ma sulle helistasin (mitte: Ta oli juba kodus siis, kui ma helistasin sulle). Oli vaja tarvitusele võtta kiired ja otsustavad abinõud (mitte: Oli vaja võtta tarvitusele . . .)];
5) õpetada õigesti tarvitama lauselühendeid [näit.: Koolist koju jõudnud, riietus Lembit ümber ja sõi (mitte: Koolist koju jõudes . . .). Kui ma spordivõistluselt koju tulin, sõitis isa Moskvasse (mitte: Spordivõistluselt koju tulles sõitis isa . . .)];
6) õpetada õigesti tarvitama otsest ja kaudset kõnet [näit.: Valve küsis: «Kes tuleb kaasa?» — Valve küsis, kes tuleb kaasa (mitte: Valve küsis, et kes tuleb kaasa).];
7) õpetada kirjavahemärke tarvitama.

2. SÕNADE SEOSEST LAUSES.

a) Lauseliikme ja sõnaühendi mõiste.

Iga sõna, mis lauses vastab omaette küsimusele, on lauseliige. Näiteks lauses *Kas sinu raamatukogus on raamatuid ka Hiina Rahvavabariigi kohta?* on 5 lauseliiget. Sõnad *kas, ka, kohta* lauseliiget ei moodusta, vaid on teistele sõnadele abiks lause ja lauseliikme moodustamisel (abisõnad).

Kui öeldiseks on olemist väljendav tegusõna, siis talle küsimust ei saa esitada. Näit.: *Meri oli ilus.* (Ei saa küsida: *mida meri tegi?) Aadu on nüüd direktor. Vesi tundus jahe. Maja asub künkal.*

Lauseliikmed jagunevad **pea-** ja **kõrvalliikmeiks.** Pealiikmed väljendavad lause põhilist mõtet, kuna kõrvalliikmed täiendavad ja täpsustavad seda. **Pealiikmed on alus ja öeldis.**

Lauseliikmed on omavahel nii mõttelt kui ka grammatiliselt seotud. Näiteks lauses *Südilt ja teineteise käest kinni hoides alustavad Jaak ja Rein teekonda (J. Liiv)* on lauseliikmed seotud järgnevalt:

alustavad südilt	alustavad teekonda
alustavad kinni hoides	käest kinni hoides
alustavad Jaak ja Rein	teineteise käest

Lauseliikmete seost võib kujutada ka skeemi abil:

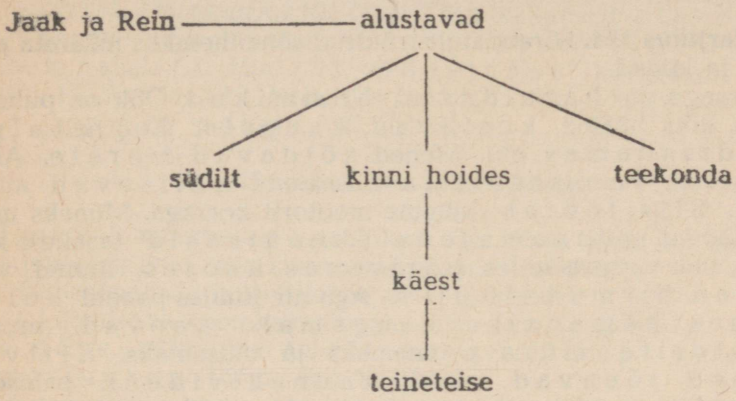

Seotud lauseliikmeid nimetatakse sõnaühendiks.

Harjutus 122. Määrata sõnaühendid.

1. Ta armastas oma lastele head haridust anda. *(E. Särgava.)* 2. Isegi lind ei saanud märkamatult lennata üle lumise välja. *(E. Männik.)* 3. Taati ilmselt erutas säärane päritlemine. *(R. Sirge.)* 4. Sel hetkel märkas ema oma poja rinnas nurgelist märki. *(R. Sirge.)* 5. Punaväelane Laes tundis hobuseid ja hobused tundsid punaväelast Laest. *(E. Männik.)* 6. Jürissoni kõne ajas Madara tema harilikust elust välja. *(E. Särgava.)* 7. Kuid Kaarli teejuht ei hoolinud täna suuremat Kaarli jutust. *(A. Hint.)* 8. Ülalt pajutüügaste tagant kuuldus mootorratta põrinat. *(R. Sirge.)*

b) Põhisõna ja laiend.

Sõnaühendeis, välja arvatud ühend, mille moodustavad alus ja öeldis, on üks sõna põhilise tähtsusega, seepärast nimetatakse seda **põhisõnaks.** Teist sõnaühendi osa, mis määrab põhisõna ligemalt ja vastab sellest lähtuvale küsimusele, nimetatakse **laiendiks.** N ä i t.: Viimaks **tõusid** mõningad tõsised õiglased **mehed** Reinuvaderi vastu **üles.** *(Fr. R. Kreutzwald.)* See harilik **sõnakõlks oli** Juula s ü d a m e l e nagu palsam. *(A. H. Tammsaare.)* Linna poolt **tuli** kuri **komissar** vallavalitsusi r e v i d e e r i m a. *(A. Kitzberg.)*

Toodud näiteis on põhisõnad jämendatult trükitud. Mõned sõnad võivad ühtaegu olla laiendiks ja omakorda põhisõnaks teisele sõnale. Sellised sõnad on näiteis sõrendatult trükitud.

Harjutus 123. Antud sõnaühendeis määrata põhisõna ja laiend: kõndisid tänaval, kaugelt tulek, tõstis laua peale, kiiresti minema, kutsus tuppa, ilus päev, käisime jõe ääres, ületasite raskused, viis ruttu, külaline Kiievist, kena neiu, vette minek, üle aia vaatamine, võttis raamatu, mõistlik mees, tuleksime metsast.

Harjutus 124. Sõrendatult trükitud sõnaühendeis määrata põhisõna ja laiend.

Praegu on haruldased hommikud. Õhk on puhas ja külm, kõik hääled kostavad kaugele. Kell neli algab paadisadamas elu. Mehed sõidavad merele. Aerud nagisevad, roosteselt ja raskelt kõlisevad ankruketid. Siis töötab kümme mootorit korraga. Mõneks minutiks löövad rannamajade aknaklaasid tasakesi kliriseema, õhk vappub selles põrisevas kaoses, linnud viskuvad hirmunult üles. Aga nii, kuidas paadid koidueelses hämaruses kaugemale kaovad, muutub mootorite müra pehmemaks ja unisemaks. Kiilvete lained jõuavad taltsalt rannakivideni, pahisevad ma-uuh! ma-uuh! ja algab uuesti mere tuhm, külm laul. Mets vaikib ärevalt, kevadiselt. Küla magab koidueelset und.

(J. Smuul.)

c) Grammatilise seose liigid.

Sõnaühendis on põhisõna ja laiend seotud mõtteliselt ja grammatiliselt. Grammatiline seos on kahesugune: **ühildumine** e. **kongruents** ja **sõltumine** e. **rektsioon.**

Ühildumiseks nimetatakse grammatiliselt seotud sõnade esinemist samas vormis (käändes, arvus, pöördes). Näit.: *Kuulus eesrindlane kõneleb, kuulsad eesrindlased kõnelevad, mina läheksin, teie läheksite, (tuleb) teisest toast, (kirjutavad) armsale õpetajale.*

Sõltumiseks nimetatakse laiendi käände olenevust põhisõna tähendusest. Näit.: *kohelda inimest, haigestus leetrisse, kirjeldab elamusi, on teadlik eksimustest, tegeleb muusikaga, on veendunud võidus.*

Harjutus 125. Määrata (suuliselt) sõrendatud sõnade grammatilise seose liik.

1. Ja kui ilusasti ta saksa moodi maakeelt räägib! *(J. Kunder.)* 2. Rusude ja küngaste vahel liikusid mustad varjud. *(E. Bornhöhe.)* 3. Ainult õhus heljuvate kuulujuttude järgi teadis talupoeg, et midagi on teoksil, midagi on tulekul. *(E. Vilde.)* 4. Selsamal ajal tuli ka Sassa koolist. *(E. Särgava.)* 5. Selged

pisarad vilksatasid üle Juula palgete. *(E. Särgava.)* 6. Ohvitserid hüppasid higiste hobuste seljast maha. *(E. Vilde.)* 7. Malle kinnitas sedasama. *(M. Metsanurk.)* 8. Soojad päikesekiired äratasid meid hommikul unest. *(J. Mändmets.)* 9. Vello usaldas kogenud sulast. *(M. Metsanurk.)* 10. Tõnis Tihu silmad elavnesid ning ta märkas uuesti veel suitsevat sigarit oma sõrmede vahel. *(A. Hint.)* 11. Oodatakse kõrgemat ülemust. *(J. Semper.)* 12. Noh, siin on nüüd kõik omad tüdrukud ja omad poisid. *(E. Krusten.)*

d) Mitmesõnalised lauseliikmed.

Harilikult moodustab lauseliikme üks sõna. Kuid on ka selliseid lauseliikmeid, mis koosnevad mitmest sõnast.

Mitmesõnalised lauseliikmed on järgmised:

1) käändsõna koos kaassõnaga: *läks linna poole, voolas üle ääre, sõitis mööda teed, veeres kapi alla, tuli tema juurde, töötas kahe eest;*

2) tegusõna koos abimäärsõnaga (ühendverb): *maksis välja, kukkuvat maha, kutsub kaasa, keeras üles;*

3) abi- ja põhiverb: *on kuulnud, ei ole pakkinud, oleksime läinud, ei olevat kukkunud;*

4) sõna **tulema** (tähenduses *tarvis olema*) koos *da*-tegevusnimega: *tuleb sõita, tuleks minna, tuli lugeda;*

5) sõna *kõige* abil moodustatud ülivõrre: *kõige õigem, kõige vastutusrikkam, kõige mustem;*

6) mitmesõnalised pärisnimed: *Hiina Rahvavabariik, Viktor Kingissepa nimeline Teraviljakombinaat, Tallinna Polütehniline Instituut, Tartu I Keskkool;*

7) põhiarvsõna koos nimisõnaga: *kolm õpilast, 200 kolhoosnikut, tuhat sportlast;*

8) fraseoloogilised väljendid: *mehed puhusid juttu, pidasime aru, vesi oli ahjus, süda täis, võttis vaevaks, tegi suured silmad, kops läks üle maksa, puutus silma, tegi minekut.*

Mitmesõnaliste lauseliikmete tundmine on tarvilik lausete analüüsimisel.

Harjutus 126. Laused läbi lugeda ja nimetada mitmesõnalised lauseliikmed.

1. Siis kutsuti Arno tahvli juurde. *(O. Luts.)* 2. Ta luusis mööda metsi ja toitis ennast jahisaagist. *(E. Bornhöhe.)* 3. Meie tõug, Margus, see elab siin Tammarul juba kümme põlve, viis viimast, mis ma ise näinud ja oma vanaema ja ema käest kuulnud olen. *(A. Kitzberg.)* 4. Köster teeb suured silmad, kui ta kirikust

välja tulles nii palju koolipoisse näeb kirikuõues seisvat. *(O. Luts.)* 5. Riia seisis tule ääres ega saanud silmi maast. *(A. H. Tammsaare.)* 6. Järgmisel pühapäeval võeti koguni pikem reis ette. *(E. Särgava.)* 7. Hans pakkus isandale tooli ja palus teda laua taha aset võtta. *(Fr. R. Kreutzwald.)* 8. Meist ei jäänud sinna ükski, pistsime kõik iga nelja tuule poole laiali. *(A. H. Tammsaare.)* 9. Andke mulle vanad patud andeks, enne kui kohtu ette läheme. *(Fr. R. Kreutzwald.)* 10. Seente poolest oli Kilevere kuulus. *(E. Särgava.)* 11. Nüüd kadus Lisetel hirm karu eest ja ta astus vanamehe juurde. *(A. H. Tammsaare.)* 12. Küsija suu peale ei lööda, ehk küll võtjale käe peale lüüakse. *(Fr. R. Kreutzwald.)*

Harjutus 127. Laused ära kirjutada ja mitmesõnalistele lauseliikmetele joon alla tõmmata.

1. Mõlemad rumalad leidsid oma rumaluse läbi otsa. *(Fr. R. Kreutzwald.)* 2. Tasuja äratas mehed ja andis neile teada, mis oli sündinud. *(E. Bornhöhe.)* 3. Teele vaatas Arnole otsa. *(O. Luts.)* 4. Sepapaja uksest sisse astudes põrkas ta kohkudes tagasi ja laskis kausi ning kannu puruks kukkuda. *(E. Bornhöhe.)* 5. Minia, kes jäi õueväravat kinni panema, hüüdis naerdes neile järele. *(A. H. Tammsaare.)* 6. Kuu poolsõõr veeres ühe pilve alt teise alla, mille mustad varjud kiiresti üle sügisese maa jooksid ja mis vahel vihmatibasid maha pillasid. *(E. Särgava.)* 7. Ta on oma vastustega rahul, aimates, et nad pihta läksid. *(E. Vilde.)* 8. Jaanus tänas lubamise eest ja tegi minekut. *(E. Bornhöhe.)* 9. Reinuvader astus «püha-jüri kutsika» tuppa, aga emandat ei olnud kodu. *(Fr. R. Kreutzwald.)* 10. Nüüd on siis ema voodi külge needitud. *(J. Semper.)* 11. Mogri Märdi pojale ei ole kõige rikkam ka veel rikas küllalt. *(A. Kitzberg.)* 12. Sest mina ei pista kellegi eest plehku, aga nagu veidi kutistav oleks niisugusele vastu hakata. *(E. Bornhöhe.)*

Harjutus 128. Analüüsida laused, leides kõigepealt öeldise (tegusõna pöördelise vormi).

1. Isa loeb igal õhtul «Rahva Häält». 2. Sellele kohale ehitatakse uus koolimaja. 3. Nad olid sõitnud aurikuga üle lahe. 4. Oleme käinud kaks korda ekskursioonil. 5. Õde käis täna turul õunu ostmas. 6. Enne eksameid töötatakse väga pingeliselt. 7. Koopast tuli välja suur karu. 8. Teel oli neile vastu tulnud neli meest. 9. Suure puu oksad liikusid tasases tuulehoos. 10. See õpilane ei oleks pannud raamatut lauale.

s. t. t. ö. öt.
Näidis. *Küsimust õppeedukuse põhjustest ei ole kerge*
a.
lahendada.

Harjutus 129. Analüüsida laused.

1. Ilme sünnipäevale tulid ka kaks Tartu Riikliku Ülikooli üliõpilast. 2. Natuke vett oli ämbrist põrandale tilkunud. 3. Palju

inimesi liikus mööda tänavaid lauluväljaku poole. 4. Kalal ja jahil käimine on hea puhkus. 5. Kaks meest seisid metsa ääres ja vahtisid taeva poole. 6. Ilmad olid nüüd väga ilusad. 7. Teine õpilane ei osanud midagi juurde lisada. 8. Meie keeleringi koosolekul esines huvitava ettekandega E. Vilde nimelise Tallinna Pedagoogilise Instituudi üliõpilane. 9. Oli huvitav jälgida nooremate ringiliikmete edusamme. 10. Mõned ei olevat asjast õigesti aru saanud.

LAUSELIIKMED.

1. ALUS.

a) Aluse mõiste ja väljendusviisid.

Alus e. subjekt on lause pealiige, mis väljendab olendit, eset või nähtust, kes või mis on lauses tegijaks või olijaks. Alus vastab küsimusele *kes? mis? keda? mida?* Näit.: *Kunstnikud saabusid ekskursioonilt. Nad jutustasid rikkalikest muljetest. Nende matkatee viis läbi Ukraina. Kolm meest pidasid ettekande. Mehi polnud kodus.*

Aluseks võivad olla:

a) nimi- või asesõna ja nimisõna tähenduses tarvitatud omadussõna, arvsõna või oleviku kesksõna nimetavas või osastavas käändes. Näit.: *Kapten jäi kuulatama. Ukselink klõbises ja saunataat puges poolküürus tuppa. Ta ees on avanenud nüüd palju uut ja enneaimamatut. Üks on teinud midagi hästi, teine midagi halvasti. Otsitavat ei olnud kuskil.*

b) *da*-tegevusnimi, mis on tarvitatud teonime tähenduses. Näit.: *Õhtul koju tulnud, on tal esimeseks mureks Mikk üles otsida. (A. H. Tammsaare.) Suusatada on tervislik.*

c) muud sõnaliigid, mis esinevad nimisõnana. Näit.: *Üks halliluu! kõlab teise järel. (J. Liiv.) «Üksk i» on asesõna. k on klusiil. -line liitub ainult vokaalile.*

Harjutus 130. Leida esimese juhtumi kohta 5, teise ja kolmanda juhtumi kohta kokku 4 lauset.

Alus võib olla ka mitmesõnaline. Mitmesõnaliseks aluseks on harilikult:

a) põhiarvsõna ja sõnad *paar* ning *mitu* koos nimisõnaga või asesõnaga osastavas või seestütlevas käändes. Näit.: *Kaks valget lammast ja kaks pisukest tallekest vaatasid Miinale vastu. (E. Särgava.) Paar tähte pilgutasid kavalalt ja kelmikalt teineteisele silma. (A. H. Tammsaare.) Üks poistest oli klassiorganisaator. Kolm neist ei ilmunud. Mitu raamatut on laual.*

b) mitmesõnalised pärisnimed. Näit.: «*Sirp ja Vasar*» *on meie kirjanike ja kunstnike häälekandja. Ka* «*Hollmann ja Tihu*» *võiks ju Vikströmi teed minna. (A. Hint.)*

Harjutus 131. Määrata alus.

1. Kes ei tule meiega kaasa, see on meie vastane. *(O. Luts.)* 2. Lambarasvaküünal särises ja suitses kolmejalgsel laual. *(J. Madarik.)* 3. Juba eile õhtust saadik oli laagris ärevust ja rabelust. *(J. Semper.)* 4. See tuli sellest, et üks laitis maha, mis teine esitas. *(E. Vilde.)* 5. Reinuvader elas pärast seda suure au sees, tema vaenlased häbis ja viletsuses. *(Fr. R. Kreutzwald.)* 6. Mõlemad läksid esiti näost punaseks. *(O. Luts.)* 7. Järgnes julm-jäine vaikus. *(E. Vilde.)* 8. Nad ei lausunud esiotsa kumbki sõna. *(E. Vilde.)* 9. Kes kastab, see kuivatab. *(Vanasõna.)* 10. Nelikümmend aastat on pikk aeg. *(A. Hint.)* 11. Mulle sünnitab suurt lõbu nõutavaid aineid emale kätte ulatada. *(O. Luts.)* 12. «Kas siis uhked saavad õndsaks?» küsis Jürka. *(A. H. Tammsaare.)* 13. Eide säng oli maailmatu suure ahju taga. *(J. Madarik.)* 14. Päev tõotab tulla kõrvetav nagu eilegi. *(J. Semper.)* 15. Süda hakkas äkitselt valutama ja pakitsema. *(A. Jakobson.)* 16. Sest veel ei ilmu isa Jannseni «Perno Postimees», kust nad seda võiksid lugeda. *(E. Vilde.)*

b) Täis- ja osaalus.

Eesti keeles on alus kahesugune: täisalus ja osaalus.

Täisalus väljendab kõiki kõnesolevaid olendeid või esemeid, samuti tervikut, ning esineb nimetavas käändes.

Osaalus väljendab osa või ebamäärast hulka olendeist või esemeist ja esineb osastavas käändes.

Võrrelda järgnevaid näiteid:

Täisalus	Osaalus
Raamatud on riiulil (s. t. kõik kõnesolevad raamatud).	Ka laual on raamatuid (s. t. osa kõnesolevaist raamatuist).
Vesi on panges (kogu kõnesolev vesi).	Panges on vett (s. t. mingi ebamäärane hulk vett).
Poisid ja tüdrukud mängivad aias (s. t. kõik kõnesolevad poisid ja tüdrukud).	Aias mängib poisse ja tüdrukuid (mingi ebamäärane hulk).

Kui öeldiseks on sihiline tegusõna, siis võib tarvitada ainult täisalust. Näit.: *Tütarlapsed hüüdsid poisse. Õpilased lugesid raamatuid. Mehed püüdsid kalu. Üliõpilased tegid katseid.*

Eitavas lauses tarvitatakse osaalust, kui alusega märgitud olendi, eseme või nähtuse olemasolu antud olukorras eitatakse.

Jaatav kõne — täisalus	Eitav kõne — osaalus
Tal on r a a m a t.	Tal ei ole (ei ole olemas) r a a m a t u t.
J õ g i oli näha.	J õ g e polnud näha.
H ä ä l on kuulda.	H ä ä l t ei ole kuulda.
P o i s s olevat aias.	P o i s s i ei olevat aias (näha).
L õ h n oleks muidu tunda.	L õ h n a ei oleks muidu tunda.

Kui öeldiseks on ühendverbid *vaja olema, tarvis olema, vaja minema, tarvis minema,* siis tarvitatakse osaalust. N ä i t.: *Mul on vaja h a a m r i t. Teile oleks tarvis p u h k u s t. Nüüd läheks meile n a e l u tarvis.*

Rahvapärased kaksikalused esinevad osastavas käändes. N ä i t.: *A n n i t - P e e d u t mõtlesid selle peale vähem. (E. Särgava.) Nõnda olid õ d e t - v e n d a kahekesi arutanud. (A. H. Tammsaare.)*

Harjutus 132. Kasutada täis- või osaalust ning anda vastav seletus.

1. (Lumi) sajab nagu kotist. 2. (Lumi) langes sel aastal varakult. 3. Koplis (kasvama kased). 4. (Tütarlapsed lahendama) ülesandeid. 5. (Inimesed sõitma) näitusele. 6. (Rahvas) tuli koosolekule väga palju. 7. (Ekskursandid vaatlema) Koidula mälestussammast. 8. (Mehed saagima) puid. 9. Mannergust oli (vesi) maha tilkunud. 10. (Lapsed kuulama) vanaema jutustust huviga. 11. Puhkekodusse (tulema puhkajad) iga päevaga rohkem. 12. Panges (ei ole piim). 13. Räästaist hakkas (vesi) tilkuma. 14. (Koer) toas ei ole. 15. (Õpilased) käivat palju teatris. 16. Mul ei olnud selleks (aeg). 17. (Lehed) on juba oktoobri algul langenud. 18. (Suhkur ja jahu) pudenes osalt maha. 19. (Õpilased puuduma) haiguse pärast koolist.

Harjutus 133. Antud sõnadest moodustada täis- ja osaalusega lauseid.

Vihikud, direktor, autod, kolhoosid, pilved, leib, puder, sõber, suled, varblased, pääsukesed.

N ä i d i s. *P ä ä s u k e s e d lendasid lõunasse. Õues lendles p ä ä s u k e s i.*

c) Aluseta laused.

Alus puudub lausetes:

a) mille öeldis on umbisikulises tegumoes. Näit.: *Loetakse ajalehti ja raamatuid. Eile toodi meile teade talgutest. See küsimus tõsteti üles nõupidamisel. Raamat on juba ammu läbi loetud.*

b) mis on sisult umbisikulised, s. t. milles tegijat või olijat pole üldse. Näit.: *Suvel koidab varakult. Juba hämardub. Ajab järjest kõhima. Kas tohib tuppa astuda?*

Märkus. Aluseta lauseiks ei tule pidada selliseid, milles alus pole sõnaliselt nimetatud, kuid väljendub pöördelõpu abil. Näit.: *Tuleme varakult. Võtate poisi kaasa. Lähen rongile vastu.* Neis lauseis on alus kergesti juurdemõeldav (*meie, teie, mina* jt.).

Harjutus 134. Leida järgnevais lauseis alus, kui see on olemas. Aluseta lausete puhul nimetada aluse puudumise põhjus.

1. Rebitud sabaga kuues ei käida võõrsil. *(O. Luts.)* 2. Tibas peenikest õige külma sügisvihma. *(A. Jakobson.)* 3. Keegi jooksis mürinal temast mööda. *(O. Luts.)* 4. Kaeti ja vaeti veel lähemalt Illimari tulevast elumuudatust. *(Fr. Tuglas.)* 5. Mudila köstri Arnika juures peeti jällegi pisukest õhtupidu. *(E. Särgava.)* 6. Kastmine algas ainult käega pildudes. *(A. H. Tammsaare.)* 7. Tootsi-isandale saadeti Rajalt terviseid. *(O. Luts.)* 8. Räägiti teisest ikka head ja kurja, mõlemaid. *(A. Kitzberg.)* 9. Talvel külmaga pidi rehetuppa pugema, kus seisis nurgas kummiga ahi nagu elevant. *(A. H. Tammsaare.)* 10. Kurss oli kindel ja rooli hoidis vilunud madruse osav käsi. *(R. Sirge.)* 11. Tänavu oli juba mõnest asjast tunda, et elati teist aastat talus. *(A. H. Tammsaare.)* 12. Mõne silmapilgu järele ulatati mulle mu käsikiri lahke naeratusega kätte. *(O. Luts.)* 13. Õnnele oli alus pandud. *(A. Kitzberg.)* 14. Kus pole orje, sinna ei saavat sigineda ka isandaid. *(A. H. Tammsaare.)* 15. Algust tehti heinatööga mõni päev enne jaani. *(A. H. Tammsaare.)*

2. ÖELDIS.

a) Öeldise mõiste.

Öeldis e. predikaat on lause pealiige, mis väljendab tegevust või olemist. Näit.: *Saabusid külalised Indoneesiast. Neid võttis lennuväljal vastu hulk töötajaid, kes tervitasid soojalt külalisi. Külalised olid tulnud Moskvast. Neid oli viis.*

Harilikult moodustab öeldise või selle osa tegusõna pöördeline vorm. Peale selle võivad öeldisena esineda *tuleb* + *da*-tegevusnimi või fraseoloogiline väljend.

Näit.: *Tehti kokkuvõtteid sotsialistlikust võistlusest. Koosolek võttis vastu üksikasjalise otsuse. Neid tuleb rohkem esile tõsta. Paljud töölised on silma paistnud kõrgete töönäitajatega.*

NB! Tegusõna pöördeline vorm on lauses **alati öeldiseks** või selle osaks.

Harjutus 135. Laused läbi lugeda ja nimetada alus ning öeldis.

1. Nii hea oli kõige selle ilu keskel ümberringi! *(A. Kitzberg.)* 2. Vanemate endine väike elamine oli hooletul majapidamisel ära pillutatud. *(Fr. R. Kreutzwald.)* 3. «Sa tapad enda tööga ära,» ütles talle ema. *(A. H. Tammsaare.)* 4. Küll teeb luud-kondid pehmeks! *(A. Kitzberg.)* 5. Siis pani ta tähele, et tal on lahti niihästi palitukui ka kuuehõlmad. *(A. H. Tammsaare.)* 6. Pikemalt ei jõudnud sepp oma tulist viha tagasi hoida. *(Fr. R. Kreutzwald.)* 7. Siis haarasid teineteisel kätest ja pugesid tasakesi toast. *(E. Vilde.)* 8. Seega oli meie sõprus põhjendatud. *(E. Vilde.)* 9. Reinuvader päästis enda vaevaga lahti ja andis jalgadele tuld. *(Fr. R. Kreutzwald.)* 10. Küll tundis ta alles kehas unerammestust, aga magada enam ei saanud. *(A. H. Tammsaare.)* 11. Seal tuleb veel enam teha. *(A. Kitzberg.)* 12. Hulk külasid hävitati ära, palju mehi tapeti maha, naised ja lapsed viidi vangi. *(E. Bornhöhe.)* 13. Paks ja tihe ja valge oli vaip olnud, mis Kugli küla inetusi oli katnud. *(E. Vilde.)* 14. Sa oled ju ikka hea isa olnud. *(J. Kunder.)* 15. Klassitoast lahkusid kõik õpilased peale ühe. *(E. Krusten.)* 16. Piiskop pidas sõna, laskis pagenud sulase vabaks ja kinkis talle pärisomanduseks tüki metsa. *(E. Bornhöhe.)* 17. Teine tiivuline on haige jalaga, lonkab. *(O. Luts.)* 18. Sina oled mitmed maad läbi käinud ja mitu keelt sul suus, — seleta mulle nüüd ka ära, mis minu Aadul viga on. *(J. Kunder.)* 19. Rong tasandab jälle käiku, — eemalt puude varjust paistavad juba pooljaama punased katused. *(A. Jakobson.)* 20. Kõik see ei ole muud kui liiva silmapuistamine. *(E. Särgava.)*

Harjutus 136. Laused ära kirjutada ja alusele üks ning öeldisele kaks joont alla tõmmata.

1. Sepp ja ta naine seisid püsti keset tuba. *(E. Krusten.)* 2. «Tütred peavad koju jääma,» seletas Juula. *(A. H. Tammsaare.)* 3. Viimane pidavat seda mõistma, tahes või tahtmata. *(E. Vilde.)* 4. Viimaks muutub mu silme ees kõik mustaks. *(O. Luts.)* 5. Küll noomin ja pahandan, aga ei aita midagi. *(J. Kunder.)* 6. Nende sõnadega võttis ta jälle istet. *(E. Bornhöhe.)* 7. See oli Tooma esimene ebamäärane mälestus. *(E. Vilde.)* 8. Nüüd ta peaks juba varsti tulema. *(A. Jakobson.)* 9. Kuid siin kadus ta julgus, ta jäi kohkunult seisma. *(E. Bornhöhe.)* 10. Ja siis hakkas taat ometi viimaks taipama. *(A. Jakobson.)* 11. Kaubad on mitmesugused, rääkis Ants lõuga sügades. *(A. H. Tammsaare.)* 12. Aa, ma pidin praegu sinu poole tulema. *(E. Vilde.)* 13. Siin jäi Vahuri hing rindu kinni. *(E. Bornhöhe.)*

Harjutus 137. Moodustada (suuliselt) lauseid, milles öeldisena esinevad sõnad *elas, on vaadanud, oli loetud, astus sisse, paneb tähele, võib minna, tuli maksta, viib ära, kutsuti üles, tuleb saata, käiksime läbi, läks luhta, jääb katki, tuleb saavutada, tuleb laiendada.*

b) Öeldise ühildumine alusega.

1) **Öeldis ühildub täisalusega arvus ja isikus.** Näit.:

Auto **sõitis** linna.	Autod **sõitsid** linna.
Laps **mängib** aias.	Lapsed **mängivad** aias.
Karu **elab** metsas.	Karud **elavad** metsas.

2) **Mitme täisaluse puhul on öeldis harilikult mitmuses.** Näit.: Joosep Tootsis **võitlevad** valgus ja pimedus. *(O. Luts.)* Vaadet tänavale **varjasid** ta eest õitsvad taevavõtmed, pelargooniumid ja fuksiad. *(A. Jakobson.)* Tema värskus ja naiivsus, ta kurbus ja lein **ärritasid** teda. *(E. Vilde.)*

Kui alused on eri isikus, siis öeldise pöördelõpu määramisel on esimesel isikul eesõigus teise ja kolmanda ees ning teisel isikul kolmanda ees. Näit.: Jaak ja mina **läksime** loomaaeda. Sina ja Kalju **tulite** uksest. Mina, sina ja Juhan **läksime** kalale.

Mitme täisaluse puhul on öeldis ainsuses sel juhtumil,

a) kui alused on sünonüümsed või täiendavad üksteist. Näit.: Tema silmi **ilmus** põlgus ja viha. *(A. H. Tammsaare.)* Ja siis **algas** tuhnimine ning otsimine. *(A. Hint.)* **Puudus** see igavene nahin, ohkimine ja ähkimine, mis muidu lauta täitis. *(Fr. Tuglas.)*

b) kui aluste eraldi tegevust või olekut ei rõhutata (sel juhtumil on öeldis harilikult aluste ees). Näit.: Malle hooleks **oli** kari, kodune talitus ja näitsikud. *(M. Metsanurk.)* Algul **kohutas** teda linna kära ja rahutu rutt. *(O. Tooming.)* Talle **tuli meelde** valge kaelakott saialeiva ning karpidega, uued riided ja saunavanamees, kes talle 20 kopikat oli andnud. *(A. H. Tammsaare.)*

3) **Osaaluse puhul on öeldis ainsuses.** Näit.: Mehi **tuli** koosolekult. Poisse ja tüdrukuid **jalutas** pargiteedel. Toas **oli** laudu ja toole.

4) **Kui alus väljendab hulka, on öeldis ainsuses.** Näit.: Rühm tüdrukuid **läks** kunstinäitusele. Salk poisse **tuli** jõe äärest. Hunnik kartuleid **oli** keldri ees. Liiter marju **maksis** 3 rubla.

5) **Kui aluseks on arvsõna üksi või koos nimisõnaga, võib öeldis olla ainsuses või mitmuses.**

a) Öeldis on ainsuses, kui selline alus on sisult ainsuslik, s. t. väljendab olendite, esemete või näh-

tuste esinemist ühtse koguna. Näit.: Tema ees pimeduses **säras** kaks silma kui tulesütt. *(A. H. Tammsaare.)* Pikas ooteruumis **ootas** paarkümmend inimest. *(E. Männik.)* Naise seletuse järgi **oli** määratud hoones kolme korra peale kokku tervelt sada kolmkümmend kaks korterit. *(E. Vilde.)*

b) Öeldis on mitmuses, kui selline alus on sisult mitmuslik, s. t. väljendab üksikute olendite, esemete või nähtuste esinemist eraldi, või kui sel on täiend. Näit.: Kaks elektriga laetud pilve **olid** kokku põrkamas. *(A. Kitzberg.)* Maanteel **sõitsid** neli ratsanikku. *(E. Bornhöhe.)* Mis üks ei või, seda üheksa **võivad.** *(Vanasõna.)* Teised kolm **istusid.** *(A. Hint.)*

6) *tuleb* + *da*-**tegevusnimi on öeldisena alati ainsuses.** Näit.: *Kirjad tuleb laiali saata. Tuleb õpilased koju saata. Need tööd tuleb ümber kirjutada.*

Harjutus 138. Panna sulgudes olevad sõnad õigesse vormi lihtminevikus *(m.)* või olevikus *(o.)*.

1. Need asjad (tulema — *o.*) oma kohale tagasi panna. 2. Kõige paremini (töötama — *o.*) need seitse meest. 3. Õuel (nokitsema — *o.*) kukk ja kanad. 4. Aino ja mina (käima — *m.*) eile teatris. 5. Metsas (töötama — *o.*) praegu 25 meest. 6. Hulk inimesi (kogunema — *m.*) koosolekule. 7. Need õpilased (tulema — *o.*) saata laulukoori harjutusele. 8. Peeter, Mart ja Villu (õppima — *o.*) ühes klassis. 9. Kaks poissi (pilduma — *m.*) teineteist lumepallidega. 10. Need raamatud (tulema — *o.*) homseks raamatukogusse tagasi viia. 11. Salk poisse (väljuma — *m.*) uksest ja (suunduma — *m.*) pargi poole. 12. Kolm sõpra (minema — *m.*) rahvamaja poole ja (vestlema — *m.*) omavahel. 13. Akna- ja ukseklaas (purunema — *m.*). 14. Kas sina ja Mari (olema — *o.*) seda filmi näinud? 15. Need vead (tulema — *o.*) parandada juba homseks. 16. Rahvas (käima — *m.*) läinud pühapäeval seenel. 17. Hoone põrand ja seinad (olema — *m.*) pehastunud. 18. Mõned tööd (tulema — *m.*) uuesti teha.

3. ÖELDISTÄIDE.

a) Öeldistäite mõiste ja väljendusviisid.

Öeldistäide e. predikatiiv on tegusõna *olema* **laiend, mis näitab, kes, mis või missugune on alus.** Öeldistäide vastab küsimusele *kes? mis? missugune?*

Näit.: Ülo on **õpilane** *(kes?).* Ta olevat **hoolas** *(missugune?).* Penitsilliin on paremaid **ravimeid** *(mis?).* Puud olid **rohelised** *(missugused?).*

Märkus. Kui tegusõna *olema* pöördeline vorm lauses esineb tähenduses *olemas olema, viibima* või *asetsema*, siis tema juures öeldistäidet ei ole. Näit.: *Aias on (on olemas) lehtla. Ta on (viibib) aias. Raamat on (asetseb) laual.*

Üksikjuhtumeil kuulub öeldistäide ka mõnede teiste verbide juurde, mida tarvitatakse *olema*-verbi tähenduses. Näit.: Taevas näis (oli) **roosa.** Kleit saab (on tulevikus) **ilus.** Ilm tundu-vat (olevat) **külm.** Vili kasvas (oli) **hea.**

Öeldistäiteks võivad olla kõik käändsõnad, kesksõnad ja *da*-tegevusnimi. Näit.: Vask on värviline **metall.** Töö on **hea.** Anne oli **esimene.** Jüri oligi **see.** Tema ettepanek polnud **vastuvõetav.** Töö on homseks **lõpetada.** Ülesanne on **lahendada.**

Öeldistäide võib esineda nimetavas, osastavas või saavas käändes. Näit.: Ants on **lukksepp.** Ants ja Mart on meie tsehhi paremaid **lukkseppi.** Õde on sööklas **ettekandjaks.**

Märkus: Öeldistäidet koos *olema*-verbi pöördelise vormiga võib sisuliselt käsitleda liitöeldisena.

Harjutus 139. Laused läbi lugeda ja nimetada alus, öeldis ning öeldistäide.

1. Nüüd olid laod tühjad. *(E. Männik.)* 2. Matiias oli endale pesakese ehitanud, milles hea oli elada. *(E. Vilde.)* 3. Täna oli tema veel peavastutaja, täna oli tema eksamipäev kogu kihelkonna rahva ees. *(A. H. Tammsaare.)* 4. Õige vilets lugemismeister oli ka Vaitla valla talitaja. *(E. Vilde.)* 5. Ta oli vaikne, sõnaaher inimene. *(E. Männik.)* 6. Mul on siin praegugi üks saks õpipoisiks. *(O. Luts.)* 7. Külasoo Sander oli üks hooandjaid. *(A. Hint.)* 8. See oli täiesti uus kogemus nende elus. *(A. H. Tammsaare.)* 9. Tuul vihises mööda veepinda, ja see oli esimesi puhanguid, mis läksid päikese kerkides üha sagedamaks. *(J. Madarik.)* 10. Arusaadav, et me ise oleme töölised. *(A. Jakobson.)* 11. Jah, see on kurb mälestus, mida nad seal praegu arutavad. *(E. Vilde.)* 12. Ta oli ju sel aastal Rässal ümmardajaks. *(A. Hint.)* 13. Nojaa, eks neid tükke ole mitmesuguseid. *(O. Luts.)* 14. Jaan oli ka ilmalaps. *(E. Vilde.)* 15. Ta oli neid naisi, keda noorus pole hellitanud. *(E. Männik.)*

Harjutus 140. Laused ära kirjutada ning alusele üks, öeldisele ja öeldistäitele kaks joont alla tõmmata.

1. Nad andsid vastamisi nõu, juhtisid tähelepanu ja vihastusidki vahel, kui arvasid, et teine hästi ei tee. *(Fr. Tuglas.)* 2. Ta võttis tahvli ja hakkas kirjutama. *(O. Luts.)* 3. «Oli see tõesti nii?» usutas Ramilda ja vahtis Indrekule nagu pettunult otsa. *(A. H. Tammsaare.)* 4. Oli see ju imelik, nemad ei tohtinud kunagi silku maitsmata jätta. *(J. Madarik.)* 5. Siis kutsuti Arno tahvli juurde. *(O. Luts.)* 6. Et I. kihelkonnas muud tohtrit ega tohtrimaja ei ole, siis ei võivat kirjad ka eksiteele sattuda. *(E. Vilde.)* 7. Korrespondentsreederi sõnad olid endiselt teravad, nende toon oli aga

juba märksa leebem. *(A. Hint.)* 8. Kui palju hunte hakkab nüüd liikuma lambanahas. *(J. Semper.)* 9. Jaanus jäi tükiks ajaks samale paigale seisma. *(E. Bornhöhe.)* 10. Vaheajal on ahi ära küdenud. *(E. Vilde.)* 11. Tanel Õige on «Valteril» tüürimeheks, vana Lember «Anette» peal kapteniks. *(A. Hint.)* 12. Ma võin lugejatele selle kohta huvitava sõnumi teatada. *(E. Särgava.)* 13. Tahad tunnist tulu saada, õnnekesta õngitseda, ära võta aega viita, kauemini kõhelda. *(Fr. R. Kreutzwald.)* 14. Päris hea ja karastav on siin väljas. *(O. Luts.)* 15. Kuid ta asjalikust sammust võis seda ometi arvata. *(Fr. Tuglas.)* 16. Villu aimab, Villu tunneb, et nõnda see jääda ei või, et veel tuleb temal Kõrboja perenaisega kokkupuutumist. *(A. H. Tammsaare.)*

Harjutus 141. Koostada lühikesi lauseid, milles öeldistäitena esinevad sõnad *aednik, kala, koristajaks, töömehi, abikaasa, pioneere, õpetajaks, kolhoose, kübarategijaks, sepp, metsnikuks, kolhoosnikuid, ametnik.*

b) Öeldistäite käänded.

Nägime, et öeldistäide esineb nimetavas, osastavas ja saavas käändes. N i m e t a v a s käändes olevat öeldistäidet nimetatakse t ä i s ö e l d i s t ä i t e k s ja o s a s t a v a s käändes olevat öeldistäidet o s a ö e l d i s t ä i t e k s (vrd. täis- ja osaalusega).

Võrrelda järgnevaid näiteid.

Täisöeldistäide	Osaöeldistäide
Linda ja Lembit on s p o r t l a s e d (*kes* nad on?).	Linda ja Lembit on meie kooli paremaid s p o r t l a s i *(kelle hulka* kuuluvad?).
Haug on r ö ö v k a l a.	Haug on meie vete suuremaid r ö ö v k a l u.
Lepp on p u u.	Kuusk on meie tavalisemaid o k a s p u i d.
Majad on s u u r e d (kõik majad).	Maju on s u u r i ja v ä i k e s i.

Täisöeldistäide näitab, 1) k e s või m i s on alus, 2) m i s s u g u n e on alus.

Osaöeldistäide näitab k e l l e või m i l l e h u l k a kuulub alus.

Võrrelda erinevust nimetavas ja saavas käändes oleva öeldistäite vahel.

Nimetav	Saav
Onu on a r s t (elukutse).	Onu on Otepää rajooni a r s t i k s (ajutine olek).
Madis on t r a k t o r i s t (elukutse).	Väino on h a a k i j a k s (ajutine amet).
Elo on õ p i l a n e (liiki kuulumine).	Vanamees on praegu ö ö v a h i k s.

N i m e t a v a s k ä ä n d e s olev öeldistäide väljendab elukutset või püsivat liikikuuluvust. S a a v a s k ä ä n d e s olev öeldistäide väljendab juhuslikku, ajutist esinemist kellenagi.

Harjutus 142. Panna sulgudes olevad öeldistäited nimetavasse, osastavasse või saavasse käändesse. Kui on mitme käände tarvitamise võimalus, siis anda vastav seletus. Määrata alus ja öeldis.

1. E. Vilde on (suurem eesti kirjanik) (s. o. kuulub nende hulka). 2. Kadri on nüüd (käskjalg) (ajutiselt). 3. Kas te olete «Koduranna» kolhoosi (mees) (s. o. üks nendest)? 4. Tema oli selle kooli (õpetaja). 5. Päev oli väga (pikk). 6. Tiiu ja Malle on meie kooli (õpilane). 7. Kas olete selle pere (inimene)? 8. Lembitu oli meie muistse vabadusvõitluse (vapper vanem). 9. Ülo ja Vello on meie klassi (hoolsad poisid). 10. Poisid olid (haige). 11. Metsloomi on (kasulik ja kahjulik). 12. Riia on (vanem linn) (s. o. üks teistest) Baltimail. 13. Mart on meie klassi (kõige parem õpilane) (s. o. ainuke). 14. Smuul ja Vaarandi on tänapäeva (silmapaistvam luuletaja) (s. t. kuuluvad nende hulka). 15. Eevi oli kaupluses (müüja).

Harjutus 143. Leida näiteid nimetavas, osastavas ja saavas käändes esineva öeldistäite tarvitamisest, iga juhtumi kohta 3 näidet.

Harjutus 144. Määrata lauseliikmed ning anda seletus aluse ja öeldistäite liigi kohta.

1. Vanem poeg on Paduveres kutsar. *(E. Vilde.)* 2. Jah, Roobu mehed olid rikkad. *(J. Madarik.)* 3. Nõnda oleks võinud olla tänane õhtu üks ilusamaid Liisi ja Mareti elus. *(A. H. Tammsaare.)* 4. See oli ühe Leningradi sõjaväehaigla arstliku komisjoni ooteruum. *(E. Männik.)* 5. Noorem poeg on Laupa mõisas kirjutaja. *(E. Vilde.)* 6. Kaugelt mehi oled, va pastlakandja? *(J. Madarik.)* 7. Üks viimaseid saabujaid oli Renni Elts. *(E. Krusten.)* 8. See oli Tooma esimene ebamäärane mälestus. *(E. Vilde.)* 9. Aga mehi on mitmesuguseid, nii et . . . *(A. H. Tammsaare.)* 10. Kas sul on kõht väga tühi? *(E. Vilde.)*

Harjutus 145. Moodustada lauseid, kasutades sõnu 1) *puuvili* ja 2) *liiklusvahend* täis- ja osaalusena, täis- ja osaöeldistäitena.

a. a.

Näidis. *Toit oli maitsev. Toitusid on väga maitsvaid. Aed-*

öt. öt.

vili on tema maitsvam toit. Aedvili on tema maitsvamaid toite.

c) Öeldistäite ühildumine alusega.

1) **Omadussõnaline öeldistäide** ühildub alusega käändes ja arvus. Kui aluseid on mitu, siis on ta mitmuses. Näit.: Raamat on **huvitav.** Raamatud on **huvitavad.** Raamatuid on **huvitavaid.** Õun ja pirn on **maitsvad.** Ema, vend ja õde on muusikas **andekad.**

2) **Nimisõnaline täisöeldistäide** ühildub alusega arvus. Kui aluseid on mitu, siis on ta mitmuses. Näit.: Ilme on **õpilane.** Need tütarlapsed on **õpilased.** Ilme ja Õie on **õpilased.**

Märkus. Kui nimisõnaline öeldistäide väljendab kogu-, aine- või üldmõistet (abstraktset mõistet), siis on ta ainsuses. Näit.: Kivisüsi, rauamaak ja nafta on meie maapõue suurem **rikkus.** Sääsed ja parmud on loomade **nuhtlus.**

3) **Nimisõnaline osaöeldistäide** alusega ei ühildu — ta on alati osastavas käändes. Näit.: Ilme on paremaid **õpilasi** meie klassis. Ilme ja Õie on meie klassi paremaid **õpilasi.** Need tütarlapsed on meie klassi paremaid **õpilasi.**

4) **Öeldistäide on mitmuses,** kui alus väljendab arvu, hulka või mõõtu. Näit.: Kolm tütarlast on **virgad.** Hulk õunu olid **hapud.** Liiter marju olid **magusad.** Enamik inimesi olid **töölised.**

5) Sõnad *valmis* ja *täis* öeldistäitena alusega ei ühildu. Näit.: Kirsid olid *valmis* (mitte: valmid). Ämbrid olid *täis.*

Harjutus 146. Panna sulgudes olevad öeldistäited õigesse arvu ning käändesse ja öelda vastav reegel.

1. Neiu kindad ja portfell on (pruun). 2. Need kaks põldu on väga (suur). 3. Kuub ja püksid on juba (väikene). 4. Arvo on meie (parem maletaja, s. t. üks nendest). 5. See kilo õunu on (hapu). 6. Osa raamatuid on (venekeelne). 7. Juhan ja Eedi on (pillimees). 8. See rühm üliõpilasi on (edasipüüdlik). 9. Viiul ja klaver on (tavalisem muusikariist, s. t. kuuluvad nende hulka). 10. Õde ja vend (oli haige). 11. Need mehed (oli kuulus). 12. Maasikad ja mustikad on juba (küps). 13. Õunad on meie (tavalisem puuvili, s. t. kuuluvad tavalisemate puuviljade hulka). 14. Poiss ja tüdruk on väga (hoolas). 15. Mare ja Juta on meie kooli (parem sportlane, s. t. kuuluvad nende hulka). 16. Need kaks poissi on väga (viisakas ja tähelepanelik). 17. Uksed-aknad on juba (valmis).

a) Täiendi mõiste ja liigid.

Täiend e. atribuut on lause kõrvalliige, mis laiendab nimisõna või nimisõna tähenduses tarvitatud sõna. Täiend vastab küsimusele *missugune? kelle? mille?* Näit.: *Aga kaks esimest hobust kukkusid kohe purustatud peadega maha ja matsid ratsanikud eneste alla. (E. Bornhöhe.) Ütelge puhtast südamest, teil on veel maainimese selge aru peas. (A. H. Tammsaare.) See ootamatu vahejuhtum muutis Illimari plaani. (Fr. Tuglas.) Need olid ehitatavad töökodade hooned, mille tellingurägastikust kostis mürin, ragin, tagumine ja kloppimine, kaikuv käratsemine ning lõikavad hüüded. (J. Madarik.) Tal oli soov meistriks saada. (E. Vilde.) Akna all istuja upitas end puhkides püsti ja suundus ukse poole. (A. Jakobson.)*

Täiend võib olla omadussõnaline, nimisõnaline või *da*-tegevusnimeline.

Omadussõnaline täiend vastab küsimusele *missugune?* ja on väljendatud omadus-, arv- või asesõna, kesksõna või tegijanime abil. Näit.: *Saabus parem aeg. Tuli teine mees. Selline ülesanne on raske. Uuritav küsimus on huvitav. Hakkajal mehel on palju tuttavaid.*

Nimisõnaline täiend vastab tavaliselt küsimusele *kelle? mille?*, kuid võib vastata ka mõnedele teistele küsimustele (*missugune? millest? kelle vastu?* jne.). Nimisõnaliseks täiendiks on nimisõna või nimisõna tähenduses tarvitatud sõna üksi või koos kaassõnaga. Näit.: *Maja katus on punane. Tema vastus on õige. Õpitava meelespidamiseks on seda tarvis korrata. Puust sild ei pea kaua vastu. Võitlus gripi vastu algas kohe.*

da-tegevusnimeline täiend vastab küsimusele *missugune?* ja on väljendatud *da*-tegevusnime abil. Näit.: *Kavatsus Kaukaasiasse sõita oli tal juba ammu. Nüüd avanes võimalus teostada see kavatsus. Tiiul oli tahtmine kinno minna.*

Harjutus 147. Leida täiendid ja nende põhisõnad.

A. Hästi läbimõeldud kehakultuurirežiimil on erakordselt suur tähtsus õpilase elus. Režiimi peamised tingimused on õppimise, füüsilise treeningu ja puhkuse õige vaheldumine, kestuselt küllaldane tugev uni, normaalne toitumine ja isikliku hügieeni reeglite täitmine.

Oma päeva peab õpilane alustama hommikvõimlemisega hästi tuulutatud toas. Võimlemise kestuseks olgu 10—15 minutit. Harjutuste kompleksi väljatöötamisel tuleb nõu pidada kehakultuuri õpetajaga. Harjutustele järgneb minutiline vaheaeg, siis pesemine.

Soovitatav on teha kehalisi harjutusi mitte ainult hommikul, vaid ka päeva jooksul. Iga töötunni järel on vajalik väike vaheaeg, mille kestel tuleb teha mõned keha väljasirutavad harjutused. Pikemal vaheajal aga tuleb minna aeda või spordiväljakule, mängida palli, joosta, hüpata jne., kuid mitte väsimuseni.

B. 1. Töötamine masinate abil on palju produktiivsem kui masinateta töötamine. 2. Esimehel oli kavatsus linna sõita. 3. «Ühenduse» kolhoosi hoogtööpäev rohumaade pealtparandamiseks õnnestus hästi. 4. Nõukogude Eesti teadlaste patriootlikuks kohustuseks on igati soodustada tehnilist progressi, tööviljakuse tõusu. 5. Võitlemine vaenlaste vastu on nõukogude rahvast karastanud. 6. Koosolekul võeti vastu kohustus plaan ennetähtaegselt täita.

b) Omadussõnalise täiendi ühildumine.

Enamik omadussõnalisi täiendeid ühildub oma põhisõnaga käändes ja arvus, välja arvatud o l e v, r a j a v, i l m a - ja k a a s a ü t l e v kääne, mille ees täiend esineb omastavas käändes.

Ühilduva omadussõnalise täiendina esinevad o m a d u s -, a r v - ja a s e s õ n a, samuti o l e v i k u k e s k s õ n a ja t e g i j a n i m i. Näit.: *õ n n e l i k noorsugu, õ n n e l i k u s t noorsoost, õ n n e l i k u l e noorsoole; t e i n e tööline, t e i s e l t tööliselt, t e i s e k s tööliseks; n i i s u g u n e ülesanne, n i i s u g u s t ülesannet, n i i s u g u s e d ülesanded, n i i s u g u s e i d ülesandeid; l o e t a v raamat, l o e t a v a t raamatut, l o e t a v a raamatuga; h a k k a j a poiss, h a k k a j a s t poisist, h a k k a j a t e poistega.*

Mitteühilduva omadussõnalise täiendina esinevad *nud-* ja *tud*-kesksõna, *mata*-vorm ning sõnad *valmis* ja *täis*. N ä i t.: *k o g e n u d tööline, k o g e n u d töölisele, k o g e n u d töölistest; l o e t u d raamat, l o e t u d raamatut, l o e t u d raamatuid; s a a t m a t a pakk, s a a t m a t a pakke; v a l m i s töö, v a l m i s töid; t ä i s ämber, t ä i s ämbrist, t ä i s ämbriga.*

Ka asesõna *oma* ei ühildu harilikult oma põhisõnaga (näit. *oma vihikud, oma lapsele*). *Oma* ühildub ainult lauserõhulises asendis (näit. *tegime omal jõul, elab omas majas*).

Harjutus 148. Panna sulgudes olevad täiendid õigesse käändesse.

1. Meie käitistes ja tehastes töötab palju (väsimatu) töömehi. 2. (Väsinud) ilmet polnud enam tema näol märgata. 3. Luuletajad lõid värsse (oma vabastatud) kodumaale. 4. (Saabunud) kevadet tervitas tuhandehäälne linnukoor. 5. (Eesrindlik) töötajale anti preemia. 6. Ta luges (äsjailmunud) raamatut. 7. (Oodatud) külalisi ei saabunud. 8. Mälestati Suures Isamaasõjas (langenud) kangelasi. 9. Reisisime mööda (ääretu) steppe. 10. (Lähim) kolhoosini

on siit viis kilomeetrit. 11. Puud akna taga nõretasid veest, mida jooksis (pikk) jugadena alla mööda tüvesid ja tilkus (kolletav) lehtedelt. *(A. Jakobson.)* 12. Muidu oli ta tugev ja kõige (jõulisem) aastates mees. *(A. Hint.)* 13. (Tundmata) sõnad tuleb selgeks õppida. 14. (Hele) juustega tütarlaps mängis aias. 15. Tšitšikov ostis kokku (surnud) hingi. 16. (Töökas) inimesele on tööta seismine piinaks. 17. (Ettenägemata) kuludeks oli eelarves tuhat rubla. 18. Sellest (hakkaja) poisist oli (kogu) klassil suur kasu. 19. Kõnelgem nüüd ka (oma) klassist! 20. Ta rüüpas (täis) tassist esimese lonksu.

c) Lisand.

Lisand e. apositsioon on nimisõnaline täiend, mis väljendab oma põhisõna mõistet teise sõnaga. Näit.: NSV Liidu **pealinn** Moskva on suurim linn meie maal. Meie, kommunistlikud **noored,** ei tunne ületamatuid raskusi. Rahvademokraatia režiim, tööliste ja talupoegade revolutsiooniline **võim,** hävitas kapitalismi majandusliku aluse. **Kirjanik** A. Hindi «Tuuline rand» on võitnud üldise tunnustuse. Laps, **väikseke,** oli kõndimisest väsinud. **Trükitööline** Ranne on hea suusataja.

Lisand võib esineda põhisõna ees või järel. Näit.: Rahvaste rahu ja julgeoleku kindel **kants** Nõukogude Liit on maailma demokraatliku leeri eesotsas. Nõukogude Liit, rahvaste rahu ja julgeoleku kindel **kants,** on maailma demokraatliku leeri eesotsas.

Lisand võib olla seotud oma põhisõnaga ka sidesõna *kui* abil või esineda **olevas** käändes. Näit.: Sm. Kaasik *kui* eesrindlik **õpetaja** oli väga lugupeetud. Sm. Kaasikut *kui* eesrindlikku **õpetajat** hinnatakse kõrgelt. Tallinn **pealinnana** on Eesti NSV majandus- ja kultuurielu keskus.

Kirjavahemärgid lisandi eraldamiseks.

1) **Põhisõna ees olevat lisandit komaga ei eraldata.** Näit.: Meie **teadlase** Olga Lepešinskaja avastused bioloogia alal on murrangulise tähtsusega.

2) **Põhisõna järel olev lisand eraldatakse koos oma laienditega muust lausest komadega.** Näit.: Ehitatavad hüdroelektrijaamad, suurimad ehitused meie ajastul, on parimaks tõendiks Nõukogude Liidu rahupoliitikast.

Erandiks on järgmised juhtumid:

a) **Kui põhisõna on lauses täiendiks ja selle järel olev lisand on omastavas käändes, on koma ainult lisandi ees.** Näit.: G. Ernesaksa, Eesti NSV **rahvakunstniku** koorilaulud on võitnud üldise tunnustuse.

b) **Lisandit, mis on ühendatud oma põhisõnaga sidesõna** *kui* **abil, samuti olevas käändes esinevat lisandit komadega ei eraldata.** N ä i t.: Juhan Laansoo *kui* e e s r i n d l i k **tööline** tegi tootmisnõupidamisel rea kasulikke ettepanekuid. «Rahva Võidu» kolhoos r a j o o n i p a r i m a p õ l l u m a j a n d u s l i k u **artellina** teostas külvitööd hästi.

c) **Isikulise asesõna järel asetsev laiendita lisand eraldatakse komadega ainult siis, kui seda nõuab mõtte selgus, muil juhtumeil mitte. Isikulise asesõna järel seisev laiendatud lisand eraldatakse komadega eespool toodud reeglite kohaselt.**

N ä i t.: Meile **õpilastele** tundusid kõik ülesanded kergetena. Aga: Meie, **õpilased,** polnud sellega nõus. Neid, **poisse,** kutsuti põllule kaasa.

Neile, p a r e m a i l e **töötajaile,** korraldati ekskursioon Moskvasse. Teie, S u u r e I s a m a a s õ j a **kangelaste** teod kantakse ajalukku.

M ä r k u s. Mõnikord tarvitatakse mitmesõnalise lisandi, samuti ka põhisõna eriliseks esiletõstmiseks mõttekriipse. *Maailma suurimaid kanaleid — Volga—Doni kanal — valmis 1952. aastal. Nikolai Ostrovskile anti Nõukogude Liidu kõrgeim orden — Lenini orden. Seltsimees Murd — isa Kornei vana hea sõber — esitab paar murelikku küsimust ja noogutab nõus olles. (A. Jakobson.) Aastail 1925—1933 lõi A. H. Tammsaare oma suurima teose — romaani «Tõde ja õigus».*

Kokkuvõte.

Komaga eraldatakse	Komaga ei eraldata
1) põhisõna järel seisev lisand koos laienditega;	1) põhisõna ees seisvat lisandit;
2) täiendiks oleva põhisõna järel seisev lisand omastavas käändes ainult eestpoolt;	2) *kui*-lisandit ja olevas käändes esinevat lisandit;
3) isikulise asesõna järel asetsev ühesõnaline lisand, kui mõtte selgus nõuab, ja mitmesõnaline lisand.	3) isikulise asesõna järel asetsevat ühesõnalist lisandit, kui mõtte selgus ei nõua.

Harjutus 149. Lisand (koos laienditega) alla kriipsutada ja vajaduse korral komaga eraldada.

A. 1. Eesti helilooja Eugen Kapp on loonud balleti «Kalevipoeg». 2. Seda meest kui julget sõdurit tunneb meie roodus igaüks. 3. Kolhoosi aias kasvab nüüd palju viljapuid külmakindlaid mitšuurinlikke puusorte. 4. Meie klassi kommunistlike noorte organisaator Lembi Süva meenutab meile poistele tihti Pavel Kortšagini romaani «Kuidas karastus teras» peategelase sõnu. 5. «Noor Kaardivägi» Aleksander Fadejevi romaan kuulub nõu-

kogude kirjanduse paremiku hulka. 6. Läti kirjaniku V. Lācise neljaköiteline epopöa «Torm» on läti nõukogude kirjanduse suurteos. 7. Tema kui insener oli konstrueerinud uue masina. 8. Teine maailmasõda ajaloo veriseim ja koledaim võitlus nõrgestas tunduvalt imperialistlikku leeri. 9. Tartust meie ülikoolilinnast sõitis ekskursioon Kaukaasiasse. 10. See mees julge sõdurina tõi otsustava pöörde lahingu käiku.

B. 1. Ei tema Külasoo Anu pojapoeg ei tohi omakandi rahva mure juures ükskõikseks jääda. *(A. Hint.)* 2. Meil kõigil on tähendus isegi minul Jaan Sägal on tähendus. *(E. Vilde.)* 3. See oli kunagine vabadik Ermeliine Piit nüüdne kolhoosnik ja kolhoosi hirm keda poisikesed hüüdsid «vakk vilja». *(J. Smuul.)* 4. Pirita klooster jäänus katoliku ajast mis Eestimaal aastal 1525 lõppes oli sel ajal veel suur ja tore ehitus. *(E. Bornhöhe.)* 5. Tuli uus pesutüdruk va Tamme Anu tütar Kadri. *(E. Särgava.)* 6. See on kasupoeg Peeter agronoom praegune sovhoosijuhataja. *(A. Jakobson.)* 7. Meile töölistele usaldati vastutusrikas ülesanne. *(E. Männik.)* 8. Tema Jürka pole ju midagi halba rääkinud. *(A. H. Tammsaare.)* 9. Haruldane sündmus laulatus vangikojas saabuski viimaks. *(E. Vilde.)* 10. Laevaomanik Hollmann olevat teda laadungi omanikku petnud. *(A. Hint.)* 11. Priiuse-laulupeost aga kujutas Sikusarve Siim kui asjatundja ja osav kõnemees oma inimestele järgmise pildi. *(E. Vilde.)* 12. Mis nad meist talupojainimestest siis veel tahavad. *(J. Madarik.)* 13. See oli Aints Toola-ema poeg kes tuli hilja rannast. *(E. Männik.)* 14. Päris-öövahi vana Ansi-Reediku aeglased sammud kostsid kaugemal metsaserval. *(A. Hint.)*

Lisandi ühildumine.

1. **Lisand ühildub harilikult oma põhisõnaga käändes ja arvus.** Kui põhisõna on **rajavas, olevas, ilma-** või **kaasaütlevas** käändes, on põhisõna ees olev lisand **omastavas** käändes, kuna **põhisõna järel seisev lisand ühildub ka neis käändeis täielikult.**

Näit.: **Moskvas,** NSV Liidu **pealinnas,** on maailma nägusaim metroo. **Meile,** IX klassi **poistele,** hakkas meeldima kergejõustik. Ta jutles oma **brigadiri Jaaniga.** Ta jutles **Jaaniga,** oma **brigadiriga.** See aurik läheb **sadamalinna Murmanski.** See aurik läheb **Murmanskini,** meie põhjapoolsema **sadamalinnani.**

2. **Elukutset, aunime, sugulust vms. märkiv lisand ei ühildu oma põhisõnaga, kui ta on ainsuses ja täiendita.** Näit.: **Kirjanik A. Jakobsoni** parimad teosed on ilmunud nõukogude korra ajal. Sain kokku **vend Jaaniga** traktorijaamas. **Doktor M. Veskelt** on ilmunud teos slaavi ja soome-ugri keelte vastastikuseist suhteist. **Seltsimees Pihlaka** kohta saabus uusi teateid.

Elukutset, aunime, sugulust vms. märkiv lisand **ühildub oma põhisõnaga,** kui ta on: a) **mitmuslik,** näit.:

Vendi Künnapuid tuntakse kui eesrindlasi. **Õestele Kaljumäe'dele** anti eeskujuliku töö eest preemia; b) **täiendiga,** näit.: Meie **õpetajat Kaske** autasustati Lenini ordeniga. Saime oma vanemalt **seltsimehelt Kullamilt** häid juhtnööre tööks; c) *ne*-**liiteline,** näit.: **Töölist Kõrverit** autasustati maipühade puhul. **Õpilasel Nigolil** on head hinded.

Võrreldagu lisandi tarvitamise kohta veel näiteid: Eesrindlikule **õpetajale seltsimees Kohandile** anti üle aukiri. Tuntud **keeleteadlase akadeemik doktor F. J. Wiedemanni** eesti-saksa sõnaraamat ilmus 1869. a.

Neis lauseis on põhisõnal mitu elukutset ja aunime märkivat lisandit; selgi juhtumil on täiendita lisandid ainsuse nimetavas käändes **(seltsimees, akadeemik, doktor),** kuna täiendiga lisandid käänduvad (eesrindlikule **õpetajale,** tuntud **keeleteadlase**).

3. **Kui põhisõnaks on teoste, ajalehtede, organisatsioonide, asutuste, käitiste, laevade jne. pärisnimeline nimetus, mis pannakse jutumärkidesse, siis käändub ainult selle ees olev lisand, kuna jutumärkides olev pärisnimi ise jääb muutmata.** Kui aga niisugusel põhisõnal lisand on järel, käänduvad nii põhisõna kui ka lisand. Näit.: Tartus loetakse rohkesti **ajalehte «Edasi».** Käisime **kinos «Oktoober».** Olime kirjanik A. Jakobsoni **näidendi «Öö ja päeva piiril»** esietendusel. Kuid: Lugesime **«Noorte Häält»,** meie noorte **häälekandjat.**

See reegel on kehtiv ka muude pärisnimetaoliste sõnade ja nende lisandite kohta, mis märgivad vastavat liiki. Näit.: Lugesin **lk. 125** (loe: leheküljelt sada kakskümmend viis) seltsimeestele huvitava luuletuse ette. **Punktist O** tõmmake sirgele AB ristjoon.

Märkus. Kui jutumärkides oleva põhisõna lisandiks on lühend, siis käänatakse põhisõna. Näit.: RAT «Estoniast», VSÜ «Tööjõureservidel», RT «Vanemuises».

Harjutus 150. Panna sulgudes olevad lisandid ja põhisõnad õigesse käändesse ja põhjendada nende tarvitamist.

1. Meie (eepos «Kalevipoeg») *(millest?)* ilmus 1950. a. Eesti Riikliku Kirjastuse väljaandel uus venekeelne illustreeritud trükk. 2. Sõitsime suvel meie (suvituslinn Pärnu) *(kuhu?)* ja peatusime (puhkekodu «Estonia») *(kus?).* 3. Võrus, (Kreutzwaldi kodulinn), on Kreutzwaldi muuseum. 4. Õde Lehte viis kingad parandada (artell «Välk»). 5. Artikkel ilmus (ajaleht «Rahva Hääl»). 6. (Teater «Vanemuine») *(kus?)* esitati edukalt G. Ernesaksa (ooper «Tormide rand») *(mida?).* 7. Sain (direktor Tamm) *(kellelt?)* raamatuid lugeda. 8. Seletuse selle küsimuse kohta leiate (lehekülg kakskümmend neli kuni kolmkümmend kaks) *(kust?).* 9. Ma jalutasin Juhaniga, (oma vana sõber). 10. (Autojuht) Kõivul on oma individuaalelamu. 11. Kas te olete näinud helilooja E. Kapi (ooper

«Tasuleegid»)? 12. Isa ootas jaamas (poeg Ants). 13. Ta polnud enam ammu külastanud (oma armas õde Linda).

Harjutus 151. Valida parempoolsest tulbast punktiiri asemele sobivad sõnad, panna need õigesse käändesse ning eraldada komaga, kui tarvis.

1. Üle väina sõitsime . . .	sm. Kadakas oma klassijuhataja
2. . . . poolt korraldatud võistlused õnnestusid hästi.	pealinn Tallinn
3. Nägime onu Mihklit sõitmas . . .	«Looming» kirjanduslik-kunstiline ajakiri
4. Tänases kirjandustunnis käsitlesime . . .	«Rahva Hääl» . . . trükikoda «Kommunist»
5. Rong lähenes . . .	Spordiühing «Kalev»
6. Oma . . . käsitleb R. Sirge maaelu.	draama «Libahunt» . . . ballett «Tiina»
7. Laine kohtas eile teatris . . .	oma uus auto «Moskvitš»
8. Kas te tellisite . . .	mootorlaev «Pobeda»
9. Ajalehte . . . trükitakse . . .	romaan «Maa ja rahvas»
10. A. Kitzbergi . . . on L. Auster loonud . . .	Kristjan Jaak Peterson, esimene eesti luuletaja

Harjutus 152. Valida vasakpoolses tulbas olevatele põhisõnadele parempoolsest tulbast sobiv lisand ja moodustada neist lausedi.

1. Peking	linn üle 13 miljoni elanikuga
2. Everest	Aserbaidžaani NSV pealinn
3. Baikal	maailma sügavaim järv
4. Mississipi	maailma suurim järv
5. New York	suurim saar
6. Bakuu	Hiina Rahvavabariigi pealinn
7. Valge mere — Balti mere kanal	kõrgeim mäetipp
8. Kaspia meri	maailma kõige pikem jõgi
9. Gröönimaa	kõige pikem kanal maailmas

Harjutus 153. Määrata lauseliikmed ning anda seletus aluse, öeldise, öeldistäite ja täiendi (ka lisandi) liigi kohta.

1. Siin maal on mammutite karjad maa alla vajunud ja kivinenud. *(E. Vilde.)* 2. Lepp, Mare truu liitlane, mõistis perenaist. *(A. Hint.)* 3. Meie sillutamata umbuulitsalt ei kosta ainsatki heli. *(O. Luts.)* 4. Kui palju armsaid mälestusi oli tal selle kohaga ühenduses! *(O. Luts.)* 5. Kuberner Lopuhhin, vaene mees, nägi sel ajal

Tallinnas lausa hädapäevi. *(A. Hint.)* 6. Tema sammud muutusid erksamaks. *(J. Madarik.)* 7. Mis ta, hea inimene, sulle on teinud? *(L. Koidula.)* 8. See on ju meile, töölistele, meile! *(A. Hint.)* 9. Mõistlikule jutule on aeg alati paras. *(L. Koidula.)*

Harjutus 154. Moodustada lauseid, kasutades sõnu *õpilane, kolhoos, lind* täis- ja osaalusena, täis- ning osaõeldistäitena ja täiendina (ka lisandina).

a. a. öt.
Näidis. *Õpilane loeb. Tuli ka õpilasi. Mare on õpilane. Mare*
öt. t.
on meie klassi paremaid õpilasi. Õpilase tööks on õppimine. Aadu,
l.
tehnikumi õpilane, tuli meile.

5. SIHITIS.

a) Sihitise mõiste.

Sihitis e. objekt on lause kõrvalliige, mis laiendab sihilist tegusõna, näidates, kellele või millele tegevus on sihitud. Ta v a s t a b k ü s i m u s e l e *kes? mis? kelle? mille? keda? mida? mida teha?* j a e s i n e b n i m e t a v a s, o s a s t a v a s j a a i n s u s e o m a s t a v a s k ä ä n d e s v õ i *da*-t e g e v u s n i m e s. N ä i t.: *T ü d r u k saadeti minema. (O. Luts.) Jaan toppis pisukese k a r b i k e s e neiule pihku. (E. Särgava.) Tema aus meel põlgas v a l e t, kuid t õ t t ei tohtinud ta seekord ometi r ä ä k i d a. (E. Bornhöhe.) Selle asemel võttis ta Indreku sõrmede vahelt rublase p a b e r i, pani s e l l e kokku ja pistis t a kotti, m i d a poiss ikka veel käes hoidis. (A. H. Tammsaare.)*

Harjutus 155. Sihitisele joon alla tõmmata ja määrata (suuliselt), millise sõnaliigi ja vormiga see on väljendatud.

A. Ei ole suuremat lõbu kui proovida, kas linnu mõtteid õieti on loetud või — kas lind tõtt on kõnelnud, kui ta siuksub teatud viisil puuoksal: tahab ta pesale hauduma minna, on tal alles väikesed pojad pesas või on need juba sealt välja lennanud. Poisid istuvad kuhugi põõsa varju ja tükil ajal ei lausuta ainustki sõna, ei liigutata ainustki liiget. Nõnda võtab häälitseja linnuke varsti julgust ja ilmutab oma saladuse, lennates pessa või poja juurde. Kõige avameelsem on väike hall põialpoiss. Kui tal juba pojad pesas, karjub ta hommikust õhtuni mööda puuoksi keksides üüütt, üü-ütt! ja otsib ussikesi, et neid poegadele viia. Nende pesi on poistel kogu soo täis ja mõnikord võistlevad nad, kumb leiab neid rohkem.

On veel võrratu lõbu mööda kraavi suvel, kui vesi vähemaks jääb, väikesi haugisid taga ajada ja neile silmust kaela vedada, et siis veest välja visata. *(A. H. Tammsaare.)*

B. 1. Esimesel külvipäeval seemendati 10 hektarit. 2. Tiit Mäeots kustutas autotuled. *(R. Sirge.)* 3. Inimene on kõigi takistuste kiuste ikka ja jälle võitnud kõik raskused. 4. Ta ehitab ning loob uut. 5. Mees ei osanud esialgu midagi lausuda. 6. Saadud teated ei tõotanud aga head. 7. Brigadir ei lasknud end oma kavas kõigutada. *(R. Sirge.)* 8. Otsustati taastada kauni järve ääres asuv spordiplats. 9. Aga Andres ei taha Vargamäele alla anda. *(A. H. Tammsaare.)*

b) Täis- ja osasihitis.

Täissihitis näitab, et tegevus on suunatud kogu esemele või kõigile kõnesolevaile esemeile ning viiakse lõpule. Ta esineb nimetavas ja ainsuse omastavas käändes.

Näit.: *Eesrindliku töölise nimi pandi autahvlile. Kirjutage kirjand homseks valmis! Vajalikud andmed saime kolhoosi esimehelt.*

Ema saatis tütre leiba ostma. Õpilane oli ülesande õigesti lahendanud. Ta sai selle eest hea hinde.

Osasihitis näitab, et tegevus on suunatud eseme osale (või osale esemeist), **et tegevus jääb lõpule viimata või sellest kõneldakse kui hetkel toimuvast.** Ta esineb osastavas käändes.

Näit.: *Ema tõi lauale leiba ja piima. Andmeid saime kolhoosi esimehelt. Õpilane kirjutas kirjandit. Igaüks ei suuda rasket ülesannet õigesti lahendada.*

Täis- ja osasihitise tarvitamisel tuleb silmas pidada järgmist:

Täissihitist tarvitatakse:	Osasihitist tarvitatakse:
1) **ainult jaatavas lauses:** Kolhoos korraldas oma **majapidamise** eeskujulikult. Meie kool võitis **rändauhinna.**	1) **kui lause on eitav:** Esialgu ei saanud kolhoos oma **majapidamist** hästi korraldada. Meie kool ei võitnud tänavu **rändauhinda.**
2) **kui tegevus on sihitise suhtes lõpetatud või tulevikus lõpetatav:** Isa jutustas õhtul meile huvitava **loo** (loo jutustamine on lõpule viidud). Poiss peab kevadeks **lugemise** selgeks õppima.	2) **kui tegevus on lõpetamata, kestev, korduv:** Isa jutustas meile parajasti huvitavat **lugu** (kõneldakse jutustamisest teataval hetkel). Poiss õpib **lugemist.**

3) **kui sihitisega on tarvis väljendada kõiki kõnesolevaid esemeid, tervikut või täpselt piiritletud osa sellest:**
Õpilane kallas **tindi** pudelisse (kogu tindi).
Meister ostis pojale **ülikonnariide** (ühe ülikonna täie).

3) **kui sihitisega on tarvis väljendada ebamäärast osa:**
Õpilane kallas pudelisse **tinti** (määramata hulga).
Meister ostis artellile **ülikonnariiet** (pole teada, mitme ülikonna jaoks).

Kokkuvõte.

Täissihitist saab tarvitada ainult siis, kui kõik kolm täissihitise tingimust on täidetud: 1) **lause on jaatav,** 2) **tegevus viiakse lõpule** ja 3) **sihitis väljendab kõiki esemeid või tervikut.**

Osasihitist tarvitatakse siis, kui 1) lause on eitav, 2) tegevus pole lõpetatud või kordub või 3) sihitis väljendab osa.

Mõned tegusõnad märgivad kestvat tegevust: tundmust, puudutust, meelte tegevust vms. Näiteks *armastama, kartma, austama, igatsema, ootama, puudutama, nägema, mõistma, pooldama, ärritama, kiitma, noomima, kaitsma* jne. Niisugused tegusõnad nõuavad osasihitist. Näit.: *Armastame oma kodumaad. Ootame rongi tulekut. Tunnen oma sõpra hästi. Meie ettepanekut kiideti.*

Kui sääraste tegusõnade juurde kuulub sõna, mis väljendab tegevuse lõpuleviimist (näit. *ära, läbi, üles, maha, kinni* jt.), siis võib sellise tegusõna juures esineda ka täissihitis. Näit.: *Ootasime ära rongi tuleku. Tundsin videvikus oma sõbra ära. Meie ettepanek kiideti heaks.*

Harjutus 156. Panna sulgudes olevad sihitised (koos laienditega) õigesse käändesse, tõmmata osasihitisele üks joon ja täissihitisele kaks joont alla ning põhjendada (suuliselt) nende tarvitamist.

1. Eeva tunneb (vanker ja hobune). *(E. Vilde.)* 2. Ta tõi oma (näputöö) siia ja katsus siin (töö) teha, aga ei saanud. *(J. Liiv.)* 3. Ta hakkas (üksindus) armastama. *(O. Luts.)* 4. Imetleti (lilled) tee ääres. *(J. Semper.)* 5. Teie tegite (aken) lahti? *(E. Vilde.)* 6. Samal silmapilgul andiski «Poseidon» reisijatele (esimene kell). *(A. Hint.)* 7. Ta ostis natuke (leib ja jahu, räimed) ja turult (kops, maks) ning (soolikaliha) ja veel rubla eest (odav sits), millest ta lastele (pluusid) tegi. *(E. Särgava.)* 8. Nende sõnade juures võttis taat (piip) suust. *(A. Jakobson.)* 9. Kuulutad oma (halb unenägu) teistele nagu tõtt! *(A. Kitzberg.)* 10. Espe katsus kuulata, pakkus (suits), suitsetas ise, puhus (sääsed) minema, vahtis hajameelselt taevasse. *(J. Semper.)* 11. Säherdust (jutt) pole ma veel kuulnud. *(E. Bornhöhe.)* 12. Sa loed (ladinakeelsed raamatud). *(E. Bornhöhe.)* 13. Ado võttis (piip) suust, tõstis (kann) üles ja pani

suu äärde. *(L. Koidula.)* 14. (Kast) toodi lauale, aga et pime oli, siis pidi naine ka (küünal) tooma. *(E. Särgava.)* 15. Ja isa tõi (telliskivikujuline mätas), pani (viljaterad) nende vahele ja jättis (nad) siis sooja. *(Fr. Tuglas.)* 16. Nüüd võttis ta (raha) laualt ja läks (see) sahtlisse panema. *(A. H. Tammsaare.)*

c) Täissihitise käänded.

Ainsuslik täissihitis esineb nimetavas ja omastavas, mitmuslik täissihitis ainult nimetavas käändes.

Näit.: *Pioneeriorganisatsioon sai uue lipu. Lipp tõsteti kõrgele. Tuul pani lipud lehvima.*

Ainsuslik täissihitis on nimetavas,

1. kui lause öeldis on umbisikulises tegumoes. Näit.: *Kolhoosis lõpetati kevadkülv. Ekskursantidel soovitati valida teine tee. Talle olevat määratud auhind. Majale pannakse uus katus;*

2. kui öeldis on käskivas kõneviisis. Näit.: *Täitke plaan enne tähtaega! Õpilane võtku kaasa pliiats ja vihik! Ehitage koolile uus spordiväljak! Too mapp siia!*

3. kui sihitise põhisõnaks on *da*-tegevusnimi, mis on

a) lauses aluseks või täiendiks. Näit.: *On kasulik külvata vili varakult. On soovitav anda uus ülesanne. Meil on ülesanne lõpetada see töö homseks. Õpetaja tegi korralduse ümberjutustus kirjutada. On tarvis (vaja) kitsam peitel võtta.*

b) seoses sõnadega *tuleb, maksab, kõlbab, tarvitseb, sobib, õnnestub, läheb korda* jne. Näit.: *See raamat tuleb teil läbi lugeda. Sul maksab vaid lahke nägu teha, ja kõik on jälle hea.*

Alusena esineva *da*-tegevusnime juurde kuuluv nimetavaline sihitis on kõige sagedamini seoses sõnadega *on (oli, oleks, olevat* jne.) *kasulik, tarvilik, parem, mõistlik, soovitav, lubamatu, otstarbekohane* jt.

Täiendina esineva *da*-tegevusnime juurde kuuluv sihitis on kõige sagedamini seoses sõnadega *on (oli, oleks, olevat* jne.) *mõte, nõu, plaan, kavatsus, soov, võimalus, ülesanne, kohustus* jt.

Näit.: *On parem kirjand homseks jätta. Oleks soovitav uus sulg võtta. Õpilasel olevat kavatsus raamat õhtuks läbi lugeda.*

Ainsuslik täissihitis on omastavas

kõigil muil juhtumeil, s. o.

1. kui sihitise põhisõna on isikulise tegumoe jaatava kõne kindlas, tingivas või kaudses kõneviisis. Näit.: *Tehas täidab plaani enne tähtaega. Õpilane*

võttis raamatu ja luges. Kool ehitavat endale uue spordiväljaku. Ta kutsuks venna kaasa, kui see oleks kodus.

2. kui sihitise põhisõnaks on *ma*-tegevusnimi või sihitiseks olev *da*-tegevusnimi juhtumil, kui öeldis pole umbisikulises tegumoes või isikulise tegumoe käskivas kõneviisis. Näit.: *Peame kirjandi homseks valmis kirjutama. Poiss kavatses jalgratta osta.*

Harjutus 157. Tõmmata nimetavalisele sihitisele sirge ja tema põhisõnale laineline joon alla ning seletada, miks on sihitis nimetavas käändes.

1. See põld küntakse õhtuks üles. 2. Lõpetage kirjandi kirjutamine! 3. Jaagu ainus soov oli hea õng osta. 4. Nüüd on paras aeg seletus anda. 5. On vaja 15. maiks suviteravilja külv lõpetada. 6. Kõigepealt on tarvis kindlaks määrata töömeetod. 7. Sul tuleks see raamat täna ära viia ja uus tuua. 8. Laps kordas oma palvet värviline pall temale anda. 9. Esimeseks tööks oli nüüd, lumemineku ajal, vesi orasepõldudelt ära juhtida. 10. Tehti otsus kooli aed 1. maiks korda seada. 11. Aken tuleb vahetunni ajal avada. 12. Sule uks ja ava aken! 13. Varsti oli ruum kitsas, oli vajalik otsida suurem tuba. 14. Kas te olete kuulnud plaanist kuivendada see soo 2 aasta jooksul? 15. Eeskätt tuleb see meetod tarvitusele võtta.

Harjutus 158. Panna sulgudes olev sihitis (koos laienditega) õigesse käändesse, tõmmata sihitisele joon alla ja anda (suuliselt) vastav põhjendus.

1. (See kiri) viiakse kohe posti. 2. Kas noormees viis (see kiri) posti? 3. Viige (see kiri) posti. 4. Poisile peab ostma (uus müts ja portfell). 5. Tütarlapsele tuleb muretseda (uus kleit ja põll). 6. Taheti osta (uus ülikond). 7. Mees kavatses kohe (jänes) maha lasta. 8. Küti esimene mõte oli (rebane) maha lasta. 9. Parem anname (see küsimus) spetsialistide kätte otsustada. 10. Annan teile edasi oma venna (tervitus). 11. Lubage (mu õnnesoov) teile edasi anda. 12. Otsustasime (see töö) veel täna lõpetada. 13. (See paat) tuleks maale tõmmata. 14. Brigadir käskis (see paat) maale tõmmata. 15. Esimees tegi korralduse (see paat) maale tõmmata. 16. Parem on (see paat) maale tõmmata. 17. Palun (aken) sulgeda. 18. Sulgege (aken)! 19. Sulgeda (aken)! 20. Sõber jutustas mulle (üks huvitav lugu). 21. On vaja ära kasutada ehitusmehhanismide (võimsus). 22. Peaksime valima (teine tee).

Harjutus 159. Panna sulgudes olev *da*-tegevusnime juurde kuuluv sihitis nõutavasse vormi ja põhjendada seda.

1. «Punase Tähe» kolhoos on seadnud endale ülesandeks maksimaalselt kasutada (tehnika). 2. Tehnika aitab tõsta (tööviljakus), kiirendada ehitustööde (tempo) ja alandada ehituste (maksumus). 3. Püütakse võimalikult rohkem mehhaniseerida palju tööjõudu (nõudvad tööd). 4. (Tehniline õppus) tuleb organiseerida kindla programmi järgi. 5. Tuleb järjekindlalt kontrollida õppuse (käik).

6. Tehnika võib teha (imed). 7. On vaja (plaan) täita igas vabrikus ja tehases. 8. Tarvis kiiresti kõrvaldada (see haige loom) teiste hulgast. 9. Juhatusel oli kavatsus ehitada (väike elektrijõujaam). 10. Ema tahtis tütrele kinkida (viiul). 11. Lubage mul (see raamat) kaasa võtta. 12. Sul tuleb (see ülesanne) täita kiires korras. 13. Keskkooli lõpetajatel on kindel nõu korraldada (ekskursioon) Moskva. 14. Direktor andis käsu (saal) kohe korda seada. 15. Tootmisnõupidamine otsustas rakendada töös (uued meetodid).

d) Oleviku ja tuleviku väljendamine sihitise abil.

Eesti keeles puudub tegusõnal eriline tuleviku vorm. Tulevikku väljendatakse oleviku vormiga, millele lisatakse tulevikku väljendavad sõnad *homme, varsti, edaspidi, kohe, hiljem, tulevikus, tuleval aastal* jne. Ka sõnad *hakkab, tuleb* jt. võivad lausele anda tuleviku tähenduse.

Kuid tuleviku väljendamiseks eesti keeles saab tarvitada ka sihitist.

Vaadelda järgnevaid lauseid.

Tegusõna **olevik** + **täissihitis** väljendab tulevikku	Tegusõna **olevik** + **osasihitis** väljendab olevikku
Kirjanik kirjutab **näidendi** (tegevus toimub tulevikus). Traktorist ostab **mootorratta** (tulevikus). Loen **raamatu** läbi.	Kirjanik kirjutab **näidendit** (tegevus toimub praegu). Traktorist ostab **mootorratast** (praegu). Loen **raamatut.**

Tegusõna olevik koos täissihitisega väljendab **tulevikulist,** koos osasihitisega **olevikulist** tegevust.

Kui tegusõna väljendab korduvat tegevust või kestvat seisundit, siis täissihitis ei anna oleviku vormile tulevikulist tähendust. Näit.: *See teos sisaldab kõik tarvilikud andmed. Päike paneb mere sätendama. Ta teab ühe veel parema paiga. See aine värvib vee punaseks.*

Harjutus 160. Muuta olevikuline tegevus tulevikuliseks ja vastupidi. Kui seda ei saa teha, anda vastav seletus.

1. Palgid veame metsast välja ja ehitame kolhoosile uue hobusetalli. 2. Harime üheskoos põldu, külvame ja koristame vilja ning teeme heina. 3. Väikest maalappi võib künda hobusega, suurt põldu tuleb harida masinatega. 4. Küllap saame sinustki veel tubli kolhoosniku. 5. Tuleval aastal kogume korraliku saagi. 6. Põld tuleb aga hästi ette valmistada. 7. Mees rakendab hobuse

vankri ette ja sõidab põllule. 8. Me saadame lapsi kooli. 9. Esimene brigaad võtab kartuleid, teine niidab ädalat. 10. Nad lõpetavad varsti sügiskünni. 11. Kõrgemäel ehitatakse uut sigalat. 12. Ma kirjutan selle kirja valmis, siis lähen sidejaoskonda ja saadan õele linna paki. 13. Karjatalitaja söödab laudas lehmi. 14. Soo laseme kuivaks ja külvame nisu täis; loomadele teeme karjakoplid.

e) Arvsõnaline täissihitis.

1. Arvsõna *üks* ja mõõtu või hulka tähendavad sõnad (nagu *salk, hulk, meeter, tükk* jne.) esinevad täissihitisena või selle osana nimetavas või omastavas käändes vastavalt täissihitise reegleile.

Näit.: *Võtsin ühe vihiku. Toodi üks vihik. Osta üks vihik! Andsime hobusele tüki leiba. Vend tõi meetri puid. Leidsin eest salga oma kooli õpilasi.*

2. Arvsõnad, alates *kahest*, ja sõnad *pool, veerand, paar, mitu* arvsõna tähenduses on täissihitisena või selle osana ainult ainsuse nimetavas.

Näit.: *Ostsin kaks (kümme, kakskümmend) vihikut. Kutsusime kohale kuus meest. Tüdruk leidis mitu maasikat. Müüja pakkis sisse veerand kilo juustu ja pool kilo võid. Võtsin paar raamatut kaasa.*

Märkus. Arvsõnad (alates *kahest*) ja sõnad *pool, veerand* ja *paar* võivad olla täissihitisena omastavas, kui nad esinevad nimisõna tähenduses. Näit.: *Õpilane sai viie. Võtsin ainult poole sellest.*

Harjutus 161. Panna arvsõnaline või mõõtu, hulka tähendav sihitis koos selle laienditega nõutavasse käändesse, tõmmata joon alla ja anda põhjendus.

1. Tüdrukuke tõi emale naistepäevaks (kimp) lilli. 2. Nägime eemal (salk) poisse ja (hulk) tüdrukuid. 3. Tal oli kavatsus juua (pudel) limonaadi. 4. Jõime (pudel) limonaadi. 5. Jooge (pudel) limonaadi! 6. Ta tegi (rida) ülesvõtteid. 7. Eksponaatidest tuli teha (rida) ülesvõtteid. 8. Tellisin (portsjon) praadi. 9. Heinamaalt toodi (koorem) heinu. 10. Valime (üks teine muster). 11. Laps ostis (pool) leiba. 12. Ta ostku ka (pool kilo makarone)! 13. Õde ostis (meeter) riiet. 14. Võeti veel (meeter) riiet. 15. Jutustage meile (üks lugu) oma koolipõlvest! 16. Onu jutustas meile (üks lugu) oma jahiretkest. 17. Meie sõdurid võtsid (hulk) vaenlasi vangi. 18. Mul oli kavatsus juua (klaas) teed, kuid tellisin (tass) kohvi. 19. Kolhoos kuivendas (tükk) sood. 20. (See tükk) sood kuivendati paar aastat tagasi.

f) Asesõnaline sihitis.

Asesõnalise sihitise puhul esineb kõrvalekaldumisi üldistest sihitise reeglitest.

a) Asesõnad *mina, sina, meie, teie* ja *enese* e. *enda* on täissihitisena **osastavas** käändes.

Võrrelda järgnevaid lauseid:

Käitis võttis **mind** tööle.	Kas **sind** võeti tööle?
Onu viis **sind** maale.	Vii **mind** maale!
Ta võttis **end** kokku.	On tarvis **end** kokku võtta.
Direktor kutsus **meid** tagasi.	**Teid** kutsutakse tagasi.

Märkus. Veaks ei tule lugeda ka omastavalist täissihitist sõnadest *mina, sina* ja *enese*. Näit.: *Käitis võttis minu tööle. Isa viis sinu maale. Ta võttis enese kokku.*

b) Asesõnadest *tema (ta)* ja *nemad (nad)* tarvitatakse täissihitist vastavalt üldreegleile. Näit.: *Ma sain tema (ta) kätte. Nemad (nad) võeti hästi vastu.*

c) Asesõna *mis* täissihitisena esineb ainsuses nimetavas ja omastavas, mitmuses ainult nimetavas käändes. Näit.: *Laul, mis (mille) te laulsite, meeldis meile väga. Laulud, mis te laulsite, . . .*

Kui *mis* esineb siduva asesõnana, siis on ta osasihitisena osastavas käändes. Näit.: *Filmis, mida ta vaatas, näidati elu meresügavuses. See oli toit, mida ta armastas.*

Ainult küsiva asesõnana võib *mis* olla osasihitiseks nimetavas käändes. Näit.: *Mis te tahate? Mis sa sellest arvad?*

Harjutus 162. Panna sihitis nõutavasse käändesse, tõmmata joon alla ning anda põhjendus käände kohta.

1. Sa päästsid (mina) hädaohust. 2. Õpilane võttis (enese) käsile ja saavutas head hinded. 3. (Sina) ju premeeriti 1. mai puhul. 4. Sa leidsid (tema) üles. 5. Seadke (enese) korda! 6. Võta (mina) ühes! 7. Kutsuge (tema) kaasa ekskursioonile Krimmi. 8. Õpilane tõi tagasi raamatu, (mis) ta oli laenanud. 9. Sa unustasid (tema) kaasa kutsumast. 10. Õde oli (see) juba ammu unustanud. 11. Äkki kerkis ta ette kõrge hoone, (mis) ta polnud enne näinud. 12. See oli vilistamine, (mis) ta sugugi ei kannatanud.

Harjutus 163. Lauseid läbi lugedes panna sihitis õigesse käändesse.

1. Eeva näeb (tema) aga juba kaugelt eemalt. *(E. Vilde.)* 2. Leena tõi (teemasin) tuppa. *(J. Liiv.)* 3. Eideke paneb (käsi) kõrvalestale abiks. *(E. Vilde.)* 4. Kõrgemäe Peedu võttis (müts) maha. *(E. Särgava.)* 5. Ma armastan (tema), nagu ma (sina) põlgan ja vihkan. *(E. Bornhöhe.)* 6. «Tehke (hea lõõm), ma tahan ennast

soojendada,» ütles kirjutaja. *(A. H. Tammsaare.)* 7. Ootamatult puudutati tema (õlg). *(E. Vilde.)* 8. Anna (üks kringel) ja (üks apelsin). *(A. Jakobson.)* 9. Ta tõmbas (müts) pähe ja lipsas õue, (võti) oma taskusse pistes. *(E. Särgava.)* 10. Eestlane unustas ajutiseks oma (rahvas), unustas (esivanemad) ja nende (vabadus), ja pikk raske uni algas. *(E. Bornhöhe.)* 11. Perenaine lõi (nuga) ja (leib) käest, loom jooksis uludes metsa. *(A. Kitzberg.)* 12. Ametnike (otsus) võttis ta vaikiva rahuga vastu. *(E. Vilde.)* 13. (Mis) see küll tähendas? *(E. Vilde.)* 14. Aga siis hoidke (enese), oi, oi, hoidke oma (nahk)! *(E. Bornhöhe.)*

Harjutus 164. Lauseid ära kirjutades panna sihitis õigesse käändesse ja tarviduse korral anda vastav seletus.

1. Nende (otsus) kiideti heaks. 2. Klassijuhataja kiitis heaks (õpilaste otsus). 3. Kiitke ometi (see otsus) heaks! 4. Kirjanik mõistab oma teoses hukka (isekus ja hoolimatus). 5. (Isekus ja hoolimatus) tuleb hukka mõista. 6. Mõisteti hukka ka (isekus ja hoolimatus). 7. Viige (see riiul) teise tuppa! 8. Kas võib (see kapp) teise tuppa viia? 9. Joodi (klaas limonaadi) ja söödi (üks pirukas). 10. Toidubaaris jõime (pudel piima) ja sõime kumbki (üks võileib). 11. Tellige (klaas teed)! 12. Võõras tellis (klaas kohvi) ja (üks sai). 13. See töö nõudis neilt (hulk pingutust). 14. Nõudku see töö (hulk pingutust), lõpetada tuleb (ta) nädala jooksul. 15. Noormees sulges parajasti (aken). 16. Praegu ei või veel (aken) sulgeda.

Harjutus 165. Vasakpoolses tulbas antud verbide juurde valida parempoolsest tulbast sobivad sõnad ja kasutada neid lauses sihitisena õiges käändes.

vaatles, luges läbi,	õpilased, üks pakk,
anti tagasi, küsitleb,	poeg, ülikond,
vii ära, ei võetud vastu,	süü, enamik saadikuid,
kutsu siia, kiideti,	ekskursioon, raamat,
võttis omaks, viis kaasa,	mina, pilt, mõni ajakiri,
ei osta.	dokument.

Näidis. *Külaline vaatles pilti. Lugesin raamatu läbi.*

Harjutus 166. Määrata lauseliikmed ning anda seletus ligemalt tundmaõpitud lauseliikmete (aluse, öeldistäite, täiendi ja sihitise) liigi kohta.

1. Aukartuses pani ta suure raamatu laua peale. *(E. Särgava.)* 2. Ja nüüd jätkas ta Indreku ülekuulamist. *(A. H. Tammsaare.)* 3. Ta luges kõik neli salmi soravalt ette. *(O. Luts.)* 4. Ta kahvatuid ja sirgeid näojooni ning läikivalt tumedaid juukseid tõstis

esile tumeroheline särk õige heleda kaelasidemega ja valge rätik rinnataskus. *(J. Semper.)* 5. Kutse võeti vastu. *(E. Vilde.)* 6. Ta võtab rehe alt suure koti. *(O. Luts.)* 7. Vaadake seda pehmet lõuga väikese lotikesega. *(E. Vilde.)* 8. Ma sain Petrogradist jälle kirja. *(A. Kitzberg.)* 9. Mina tahan õnnetu inimese röövlite käest päästa. *(E. Bornhöhe.)* 10. Mann täidab käsku. *(E. Vilde.)*

Harjutus 167. Moodustada lauseid, milles sõna *ajaleht* esineks täis- ja osasihitisena eri reeglite kohaselt.

Näidis. *Tüdruk sai kingituse. Saadi kingitus. Andke tütarlapsele see kingitus. Ta ei ostnud kingitust. Ostsime parajasti kingitust* jne.

Harjutus 168. Moodustada lauseid, kasutades sõnu *koduloom, taim* alusena, öeldistäitena, täiendina (ka lisandina) ning täis- ja osasihitisena.

6. MÄÄRUS.

a) Määruse mõiste.

Määrus e. adverbiaal on lause kõrvalliige, mis laiendab tegu-, omadus- või määrsõna, näidates kohta, aega, määra, viisi ja muid tingimusi ning suhteid.

Näit.: *Meie pealinnas Tallinnas (kus?) pole kunagi (millal?) nii palju (millisel määral?) ehitatud kui nüüd (millal?). Kõikjal (kus?) võime näha ehitustellinguid, käib kibe töö uute hoonete rajamiseks (milleks?). Laialdaselt (kuidas?) kasutatakse ehitamisel (missugusel puhul?) mitmesuguseid mehhanisme.*

Töö on väga hea. Ilm on üsna soe. Osavõtt sportlikest üritustest on kaunis elav.

Meie klass otsustas sooritada eksamid hästi ja väga hästi. Käime üsna sageli võrkpalli-treeningul. Mäkke sõitev auto liikus päris aeglaselt.

Harjutus 169. Määrused alla kriipsutada ning märkida, millise sõnaliigi ja vormiga nad on väljendatud.

Põllud kividest puhtaks.

Kolhoosi kesapõllu ääres seisab omavahel nõu pidades salkkond mehi. Brigadir osutab käega mulla alt väljaulatuvaile kivimürakaile: «Need peavad siit kaduma. Muidu ei saa masinatega töötada.»

Järgmisel varahommikul ruttavad kolhoosnikud kangide ja labidatega kesapõllule. Sinna tuleb ka traktor. Jätnud järelehaa-

gitud veoki pisut eemale, manööverdab masin end otse kivide juurde. Traktorist asetab tugeva terastrossi pooleldi maa sees lebavale lahtikaevatud kivile ümber. Nii tõmmatakse kivid üksteise järel maapinnale. Nüüd veeretatakse need «reele». Võimas traktor veab korraga ära kaks kuupmeetrit kive. Kolme päeva jooksul puhastatakse viis hektarit põldu kividest. Pärast töö lõpetamist kodu poole astudes arutavad kolhoosnikud, kuidas vanasti põletati kive tulega ja lõhuti dünamiidiga. Kuid nõukogude võimu ajal tungib tehnika üha rohkem põllule ja kergendab inimeste tööd.

b) Määruse liigid.

Vastavalt määruse tähendusele eraldatakse järgmisi tähtsamaid määruse liike: koha-, aja-, hulga- ja mõõdu-, viisi-, võrdlus-, sihitis-, põhjus-, otstarbe-, teo-, öeldistäite-, tegija-, aine- ja suhtemäärus.

Kohamäärus.

Kohamäärus väljendab tegevuse kohta, suunda, lähtekohta ja piiri ning vastab küsimustele *kus? kuhu? kust? kui kaugele? kust saadik?*

Näit.: *Sovhoosi töölised olid heinamaal (kus?). Väljaotsa saunas (kus?) pesitses popsi terve viletsus. (E. Vilde.) Üksteise järel kadus väike rühm põõsaste vahele (kuhu?). (E. Männik.) Arno pani viiuli kasti (kuhu?) ja viis oma sängi kõrvale (kuhu?) toolile (kuhu?). (O. Luts.) Polgukomandöri hallidelt juustelt (kust?) tilkus vett ja ta jalad olid põlvini (kust saadik?) märjad. (E. Männik.) Kolhoosi esimees saatis külalised ristteeni (kui kaugele?).*

Märkus. Määruse puhul tuleb hoiduda liigsetest kaassõnalistest väljendustest, nagu *peale, peal, pealt, sisse, sees, seest, kuni, ilma* jt. Näit.: *Raamat on laual (mitte: laua peal). Võtan raamatu laualt (mitte: laua pealt). Panin marjad pudelisse (mitte: pudeli sisse).*

Kohamäärus on sisekohakäändeis, kui kõneldakse tegevusest või olemisest seoses ruumi sisemusega, ja väliskohakäändeis, kui märgitakse pealasetsemist või kohalviibimist üldisemas mõttes. Näit.: *vankris, vankril; laevas, laeval; rongis, rongil* jt. tuleb kohamäärusena tarvitada vastavalt sellele, kas on mõeldud seesolemist või pealasetsemist.

Õige on: *(Ema läks) turule, (käis) turul, (tuli) turult (mitte: turgu, turus, turust). Elame Kreutzwaldi tänavas; aga: jalutasime tänaval.*

Praegu on päevakorral (kõne all) rahu kindlustamise küsimus. Koosoleku päevakorras (päevakorra nimestikus) oli kolm punkti. Nõukogudemaal (ainsus) *ja rahvademokraatia maades* (mitmus) *ei tunta tööpuudust.*

Ajamäärus.

Ajamäärus väljendab tegevuse aega, algust ja lõppu, kordumist ja kestust ning vastab küsimustele *millal? kui kaua? kui kauaks? mis ajast? mis ajani? mitmendat korda?*

Näit.: *Vanasti oli tööliste elu raske. Inimesed pidid hommikust õhtuni väikese tasu eest töötama. Niisugune olukord kestis Oktoobrirevolutsioonini, mis vabastas meie töölise alatiseks kurnamisest.*

Pärast Karla lahkumist oli taat jäänud nõnda tõsiseks nagu rohi kivi all. (E. Männik.) Vesi kohiseb tammil päevase sula järel vihasemalt kui hommikul. Popsitalu oli aastatega lagunenud.

Vaadelda tabelit:

Põhisõna vorm	Ajamäärus *(kui kaua?)*	Sihitis *(mis? mille? mida?)*
Isikuline tegumood	Ekskursandid olid Moskvas **terve nädala.**	Kirjutasime **kirjandi.**
Umbisikuline tegumood	Moskvas oldi **terve nädal.**	Kirjutati **kirjand.**
Käskiv kõneviis	Ole **terve nädal** Moskvas!	Kirjuta **kirjand!**
da-tegevusnimi aluseks	Elada Moskvas **terve nädal** oli tore.	Kirjutada sel teemal **kirjand** on kerge.
da-tegevusnimi täiendiks	Ekskursantidel oli tahtmine elada Moskvas **terve nädal.**	Tal oli tahtmine kirjutada **kirjand** lõpuni.
Eitav kõne	Ekskursandid ei olnud Moskvas **tervet nädalatki.**	Sel päeval me ei kirjutanud **kirjandit.**

Ajamäärus, mis vastab küsimusele *kui kaua?*, on nimetavas, omastavas või osastavas käändes vastavalt sihitise reegleile.

Ajamäärus, mis vastab küsimusele *millal?*, on harilikult alalütlevas käändes. Näit.:

Minu isa võitles sõja ajal Leningradi rindel. Jõudsin tootmisnõupidamiselt tagasi kella 5 ajal. Möödunud aastal saavutas meie kodumaa uusi töövõite. Tuleval kuul ületame plaani veelgi enam.

Kuude nimetused ilma kuupäevata on seesütlevas käändes. Näit.:

Jaanuaris ja veebruaris teostasid kalurid jääalust kalapüüki. Mais lõpetati kevadkülv.

Nimetava käändega väljendatakse kellaaega ja aastaarvu, viimasel puhul nimelt siis, kui sõna *aasta* seisab arvu ees või puudub. Näit.:

Tõusin kell seitse. Läksin tööle kell kaheksa. Ta on sündinud aastal 1925.

Kui aga kellaaja järel esineb sõna *ajal* või *paiku*, siis on kellaaeg omastavas käändes. Näit.:

Rong saabus kella seitsme ajal. Ta jõudis koju kella kümne paiku.

Kokkuvõte määruse kohta, mis vastab küsimusele *millal?*

Harilikult alalütlevas käändes	Kuude nimed üksi esinedes — seesütlevas	Kellaaeg ja aastaarvud (kui sõna *aasta* on ees) — nimetavas
Tulen **õhtul.** E. Vilde on sündinud **4. märtsil 1865. aastal.**	**Aprillis** on muutlikud ilmad. E. Vilde on sündinud **märtsis 1865.**	Läksin tööle **kell 9. Aastal 1900** ilmus ajalehe «Iskra» esimene number.

Harjutus 170. Panna ajamäärused õigesse käändesse, tõmmata neile joon alla ja anda (suuline) põhjendus.

1. Külvitööd olid suuremalt jaolt teostatud juba (aprill). 2. (Teine hommik) jõudsime tagasi linna. 3. Ta viibis Moskvas (üks aasta). 4. (Juulikuu) on palavad ilmad. 5. Tulen tagasi umbes (kell kaheksa ajal). 6. Seda pikka teed sõitsime (üks päev). 7. Koosolek peeti (15. veebruar). 8. (Märts) lähevad ilmad soojemaks. 9. (Möödunud kuu) käis ta Tartus. 10. (Reede) sõidame ekskursioonile. 11. Keemik töötas usinasti (terve ööpäev). 12. Uue õpetaja saabumist oodati juba (mõni nädal).

Harjutus 171. Kirjutada sulgudes olevad arvud ja lühendid sõnadega ja panna need õigesse käändesse.

1. 6. (VI) 1949. (a.) pühitseti A. Puškini 150. sünni-aastapäeva. 2. Laev jõuab sadamasse (kl.) 15.35 ajal. 3. «Küti kirjade» autor I. Turgenev sündis 9. (XI) 1818. 4. «Kalevipoeg» hakkas ilmuma 1857. (a.). 5. E. Vilde suri 26. (XII) 1933. 6. 1957. (a.) pühitses Nõukogude riik oma (40.) aastapäeva.

Hulga- ja mõõdumäärus.

Hulga- ja mõõdumäärus vastab küsimustele *mitu korda? kui palju? kui raske? kui pikk? kuivõrd?* jne. Näit.: *Ma koputasin kolm korda. Laps sööb vähe. Ilm oli väga ilus. Kirjand on peaaegu hea.*

Neist väärib erilist tähelepanu määrus, mis vastab küsimusele *kui palju?* ning esineb sihitise käändeis (niisama nagu ajamäärus, mis vastab küsimusele *kui kaua?)* vastavalt sihitise reegleile.

Tegusõna vormid	Hulgamäärus *(kui palju?)*	Sihitis
Isikuline tegumood	Leib kaalus **kilogrammi.**	Ostsin **leiva.**
Umbisikuline tegumood	Leiba kaaluti **kilogramm.**	Osteti **leib.**
Käskiv kõneviis	Leiba kaaluge mulle **kilogramm!**	Osta terve **leib!**
Eitav kõne	Leib ei kaalunud **kilogrammigi.**	Ma ei ostnud **leiba.**

Harjutus 172. Panna hulga- ja mõõdu- ning ajamäärused nõutavaisse käändeisse ning esitada põhjendus.

1. Käisime jala (hulk maad). 2. (Tükk teed) mindi vesteldes. 3. Jookse (tükk maad) edasi. 4. Isa tõi kartuleid (terve koorem). 5. Porgandeidki osteti (terve kott). 6. Jõin vett (mõni tilk). 7. Rohtu tuleb võtta (mõni tilk) enne sööki. 8. See kala kaalub (üks kilogramm), kuid väiksem ei kaalu (poolgi kilogrammi). 9. Töö kestis terve (päev). 10. Direktorit oodati (üks nädal). 11. Mihkel vestles naabriga (tükk aega). 12. Külalised ootasid veel (mõni aeg). 13. Lapsed ei tahtnud enam (tundki) toas olla. 14. Olgu ta (üks kuu) sanatooriumis!

Teised määruse liigid.

Viisimäärus väljendab tegevuse viisi ja vastab küsimustele *kuidas? mil viisil?*

Näit.: *Õppige usinasti! Aeg möödub kiiresti. Laps kõndis palja päi ja palja jalu. Ta sammus aeglaselt. Teata mulle sellest telefoni teel!*

Võrdlusmäärus esitab tegevuse toimumise viisi või omaduse astet võrdluse teel sidesõnade *kui, nagu, otsekui, niikui,* asesõna *mis* ja oleva käände abil.

Näit.: *Mehed võitlesid nagu lõvid. Enam tehakse nõuga kui jõuga. Käid otsekui asjamees ringi. Ta oli tugev kui tamm.*

Sihitismäärus väljendab tegevuse või olemisega seoses olevat olendit, eset või nähtust ja vastab käänete küsimustele, välja arvatud sihitise küsimused.

Näit.: *Õpetaja andis õpilastele uue ülesande. Sain vennalt kirja. Töösse suhtuti täie tõsidusega. Õpilane mängis klaveril Tšaikovski «Barkaroli». Noormees õppis kombaineriks. Tutvuti sovhoosi kasvuhoonetega.*

Põhjusmäärus väljendab tegevuse põhjust või ajendit ja vastab küsimustele *mispärast? mis põhjusel?*

Näit.: *Oma püüdlikkuse tõttu jõudis poiss hästi edasi. Ta puudus koolist haiguse pärast. See eksitus juhtus tähelepanematusest.*

Otstarbemäärus näitab tegevuse eesmärki ja vastab küsimustele *milleks? mis otstarbel? misjaoks?*

Näit.: *Kooli minnakse õppima. Ta sõitis puhkekodusse ennast kosutama ja tervist parandama. Meie Nõukogudemaa kaitseks on valmis iga noor. Võtsin raamatukogust paar raamatut lugemiseks.*

Teomäärus väljendab tegevuses olemist, tegevusse astumist või tegevusest lahkumist, esineb *ma*-tegevusnimes ja selle käändevormides, ka *des-* ja *vat*-vormis ning vastab küsimustele *mida tegema? mida tegemas? mida tegemast? mida tegemata? mida tehes? mida tegevat?*

Näit.: *Asusime niitma. Poisid olid suplemas. Esimene traktor tuli parajasti kündmast. Lapsed olid metsas marjul. Mees tuli puid raiumast. Läheme heinale. Kõndides hakkas lapsel palav. Ärge jätke vigu parandamata!*

Öeldistäitemäärus näitab, millisena esineb või milliseks muutub alus või sihitis.

Näit.: *Peeter kaevas kraavid sügavamaks. Majad värviti pruuniks. Õpilane tuli kooli värskena ja väljapuhanuna.*

Saavas käändes esinev öeldistäitemäärus on harilikult ainsuses. Näit.: Ilmad läksid **ilusaks.** Need ettepanekud kiideti **heaks.** Mall ja Mari seati teistele **eeskujuks.**

Kui aga määrus käib iga olendi või asja kohta üksikult, siis esineb ta mitmuses. Näit.: Mikk ja Tiit valiti **esindajaiks.** Meid Jaaguga määrati **korrapidajaiks.**

Olevas käändes esinev öeldistäitemäärus esineb alusega või sihitisega samas arvus. Näit.: Meie võtsime spartakiaadist osa **võimlejatena.** Meid kutsuti spordikomiteesse kooli **esindajatena.**

Kui aga selline määrus väljendab aluse esinemist ühe koguna, siis on ta ainsuses. Näit.: Mehed läksid **salgana** mööda teed. (Vrd. Mehed läksid salkadena.)

Tegijamäärus näitab tegijat, olijat või omajat, mis ei ole vormi tõttu aluseks.

Näit.: *Venna saadetud kiri on laual. Õe saabudes olime kõik rõõmsad. Ministeeriumi poolt saadetud ringkiri on direktori laual. Vaatlesime lainetest uhetud kallast.*

Ainemäärus näitab ainet või materjali, millest miski on tehtud. Näit.: *Sild tehakse betoonist. Uut kleiti õmmeldi siidriidest. Kas maja ehitatakse puust või kivist?*

Suhtemäärus märgib tegevuse olukorda ja vastab küsimusele *mille poolest? mis suhtes?* jne.

Näit.: *Kaup oli kvaliteedilt hea. Käitumiselt oli ta teistele eeskujuks. See mees oli kuulus oma osavuse poolest.*

Harjutus 173. Laused läbi lugeda ja nimetada koha-, aja-, hulgajt. tuntud määrused.

1. Mahtra mehi tahetakse täna vastuhakkamise pärast nuhelda. *(E. Vilde.)* 2. Mis sa siis nagu võõras sinna ukse ette seisma jäid, astu ometi lähemale. *(A. H. Tammsaare.)* 3. Esimest korda elus tundis Indrek end tõesti üksikuna, mahajäetuna ja nagu maailmast eraldatuna. *(A. H. Tammsaare.)* 4. Alandlikult ja sõna lausumata tahtis ta alistuda Juuli otsusele, olgu see hea või halb. *(E. Vilde.)* 5. Ema seisis maja nurga juures asuval suurel raudkivimürakal, hoides kätt varjuks otsaesisel ja valmistudes hõikama. *(A. Jakobson.)* 6. Eile hommikul sõitis ta hobuse seljas metsa ja tuli lõuna ajal jala tagasi. *(E. Bornhöhe.)* 7. «See on Mihkli pärast,» lisas ta juurde. *(J. Liiv.)* 8. Jätke see kiri endale mälestuseks. *(A. H. Tammsaare.)* 9. Ma peitsin enese väikesesse salakambrisse, mis elutoa kõrval seisab. *(E. Bornhöhe.)* 10. Vähe aja pärast olid nii hobused kui tõldsaan tuisku kadunud. *(E. Krusten.)* 11. Haige hääl muutus ülepingutusest kähedaks. *(A. Hint.)*

Harjutus 174. Laused ära kirjutada ja määrustele joon alla tõmmata ning juurde märkida määruse liik.

1. Ta nägu oli valge kui lubi, silmadest paistis isevärki võõrastav läige. *(J. Liiv.)* 2. Seekordne lehm oli veel hullem kiitsakas kui esimene. *(A. H. Tammsaare.)* 3. Päev tõotas tulla kõrvetav nagu eilegi. *(J. Semper.)* 4. Oli juba kaunis pime ja tee inimestest tühi. *(E. Bornhöhe.)* 5. Professor Miilas on selle sagimise pärast pahaseks muutumas. *(A. Jakobson.)* 6. Noor koolmeister Martin Klaar töötas siin juba kolmandat aastat. *(E. Krusten.)* 7. Need kivid on minu pärast pandud. *(E. Bornhöhe.)* 8. Vahetevahel tonkas ta saapakontsaga vastu pingi alla pistetud kasti. *(A. H. Tammsaare.)* 9. Tallinna jõudes hakkas rahvas vagunis kohe

ukse poole trügima. *(J. Semper.)* 10. Ilm oli halb; siin männimetsa ääres polnud küll väga vigagi, aga lagedal tuiskas. *(E. Krusten.)* 11. Keskpäeval libisesid kolm sõiduautot kuulmatult laagri peahoone ette. *(J. Semper.)*

Harjutus 175. Määrata lauseliikmed.

1. Siin toibus mahalöödud sulane uimastusest ja tõusis istukile. *(E. Bornhöhe.)* 2. Nagu pühapäevapäikese terad langevad niisugused õnnelikud mõtted argipäevase taeva hallide pilvede sekka. *(L. Koidula.)* 3. Vallakirjutaja Ants Saar, Pammana kalamehe poeg, võis vajaduse korral ka üksi purjepaadiga hakkama saada. *(A. Hint.)* 4. Niisugune jänespüks julgeb minu Maie peale mõtelda? *(E. Bornhöhe.)* 5. Mis sina, haljas oks, selle kuivetanud inimesekännuga tahad teha? *(L. Koidula.)* 6. Oli nii hea mõelda, et homme võis hinge tagasi tõmmata. *(A. H. Tammsaare.)* 7. Nüüd, naaber Hans, võime rahus üksteisega kõnelda! *(L. Koidula.)* 8. Seal seisis nurgas kummiga ahi nagu elevant. *(A. H. Tammsaare.)* 9. Keegi ei julgenud enam otsekohe tema kallale tungida. *(E. Bornhöhe.)* 10. Selle asemel püüti lämmatavat raudvõru tema ümber tõmmata. *(E. Bornhöhe.)*

Harjutus 176. Moodustada lauseid, kasutades sõna *mets* ja *aed* eri lauseliikmetena.

ÜTE.

Üte e. kõnetlussõna on selline sõna, mis väljendab selle nime või nimetust, kelle või mille poole kõnes pöördutakse.

Ütteks on harilikult nimisõna nimetavas käändes, mis on lauseliikmetega grammatiliselt seostamata. N ä i t.:

«M e i s t r i - i s a n d, võtke mind mõneks ajaks proovigi peale,» palus ta. (E. Vilde.) Aga, K a d r i, mis sina siis veel siin vahid? (E. Vilde.) Katsuge, a r m a s p e r e m e e s, tänavu uutmoodi lõikusetalgud ilma viinata teha! (Fr. R. Kreutzwald.) «Kas sa ei taha minuga ühes Venemaale tulla, A a d n i e l?» küsib Toots. (O. Luts.) «A u s t a t u d j a a r m a s t a t u d k o o l i õ p e t a j a!» algab Toots pisut väriseval häälel. (O. Luts.) Laske mind, o h e m a, õ e d, minna! (L. Koidula.)

Üte ühes tema juurde kuuluvate laienditega (ka hüüdsõnadega) eraldatakse muust lausest k o m a g a. Kui üte väljendab vaimustust, üleskutset jne., siis pannakse ta järele hüüumärk.

Kirja algul on ütte järel h ü ü u m ä r k, kui üttes on eriline tundevarjund, ja p u n k t, kui seda ei ole. N ä i t.: *Kallis õde! Sain eile Sinult kirja... Lp. sm. Raamaste. Pöördun teie poole palvega...*

Harjutus 177. Panna koma, hüüumärk või punkt, kuhu vaja, ja tõmmata üttele joon alla.

1. Miks sa nutad lillekene? *(L. Koidula.)* 2. Nüüd huuga tehas vili nurmel vooga sirp lõika alasile haamer löö! *(J. Semper.)* 3. Ole terve memmekene teiseks terve taadikene! *(Rahvalaul.)* 4. Seltsimees brigadir missugused on meie võistluse tulemused? 5. Tervitan ja õnnitlen teid naised ja emad rahvusvahelise naistepäeva puhul! 6. Laula laula suukene liigu linnu keelekene mõlgu marja meelekene ilutse südamekene! *(Rahvalaul.)* 7. Seltsimees Kivi kas see autobuss sõidab Pühajärvele? 8. Seltsimehed Meil on tarvis mõelda šeflusaluse kolhoosi abistamisele. 9. Armas ema Tänan Sind paki eest, mille eile kätte sain ... 10. Lp. sm. Kuusk Oleme mõndagi Teie kolhoosist kuulnud ...

LAUSELAIEND.

Lauses võib leiduda niisuguseid sõnu, mis ei laienda üht teatavat lauseliiget, vaid annavad kogu lausele tähendusliku varjundi.

Näit.: *Kahjuks ei tulnud vihma mitu nädalat järgemööda. Me ei saanud paraku varem tulla. Külaline oli nähtavasti väga väsinud ja magamata.*

Niisuguseid sõnu, mis ei laienda üksikut sõna, vaid kogu lauset, nimetatakse **lauselaiendiks.** Nad näitavad kõneleja suhtumist lauses väljendatud mõttesse, kuid ei ole lauseliikmeks.

Lauselaienditeks võivad olla sellised sõnad, nagu *nähtavasti, loomulikult, arvatavasti, kuuldavasti, loodetavasti, lühidalt, endastmõistetavalt, õnneks, kahjuks, muidugi* jt. Näit.: *Sina lähed arvatavasti keeleteadust õppima. Õnneks jõudis loomaarst lehmi õigel ajal süstida, nii et ükski loom ei saanud otsa. Direktor muidugi nõustub.*

Lauselaiendid võivad esineda nii lause keskel kui ka algul ega ole komadega eraldatud.

Märkus 1. Lauselaiendid erinevad kiilsõnadest selle poolest, et kiilsõnad on lauses nii mõttelt kui ka intonatsioonilt teravasti esile tõstetud ja eraldatud muust lausest kõnes intonatsiooniga ja kirjas komadega, lauselaiendid aga ei ole muust lausest eraldatud.

Märkus 2. Sidesõnu ei tule lauselaiendeiks pidada, sest neil on lauses oma spetsiaalne ülesanne — siduda lauseid ja lauseliikmeid, mis väljendubki nimetuses sidesõnad.

REKTSIOONIST.

Vaadelda **sõltumise** e. **rektsiooni** näiteid.

Nad süvenesid töösse (millesse?). Lektor kõneleb rahvusvahelisest olukorrast (millest?). Me oleme teadlikud nõukogude korra eelistest (millest?). Oleme veendunud selles (milles?), et maailma töötavad inimesed tahavad rahu.

Iga tegusõna juures võib tarvitada tema laiendeid üksnes teatavates käänetes. Mõnd tegusõna võib tarvitada ainult ühe käändega, nagu *taotlema mida?, olenema millest?* jne. Teiste tegusõnade puhul võib tarvitada mitut käänet, näit. *võtma mida? kelle? kellelt? millest?* jne. Sama nähtus esineb ka teonimisõnade ja omadussõnade juures, näit. *suhe kellega? millega?, suhtumine kellesse? millesse?, uhke kellele? mille üle?*

Rektsiooni näiteid.

alistama *keda? kellele?*
alistuma *kellele? millele?*
alluma *kellele? millele?*
asendama *kellega? millega? keda? mida?*
eelistama *mida? millele?*
jagama *mida? kellega? millega? kellele? millele?*
jälgima *keda? mida?*
kalduma *millesse? millele?*
keelduma *millest?*
kiinduma *kellesse? millesse?*
kohanema *millega?*
kohtama *keda? mida?*
kohtlema *keda?*
koostama *mida? millest?*
liituma *kellega? millega? millele?*
mõjuma *kellesse? kellele? millesse? millele?*
nakatama *keda? millesse?*
omistama *kellele? millele?*
peegelduma *milles?*
pettuma *kelles? milles?*
põhinema *millel?*
põhjendama *mida? millega?*
põlvnema *millest? kellest?*
rajanema *millele?*
rakendama *mida? keda? millele? kuhu?*
reageerima *millega? millele?*
samastama *mida? keda? millega? kellega?*
sarnane, sarnanema, sarnlema *millega? kellega?*
sisendama *mida? kellele?*
suhtlema *kellega?*
suhtuma *kellesse? millesse?*
suunama *keda? millele?*
tagama *kellele? mida? millega?*
teadlik olema *millest?*
tegelema *millega?*
tuginema *millele?*
tõestama *mida? millega? kellele?*
uskuma *keda? mida? kellesse? millesse?*
veenduma *milles?*
veenma *keda? milles?*
vihjama *millele?*
võrdne, võrduma *millega?*
vältima *mida? keda?*

Harjutus 178. Panna sulgudes antud sõnad nõutavasse käändesse. Mõttepunktide asemele kirjutada vajalik kaassõna.

1. Kommunistlik partei suhtub tähelepanelikult töörahva (vajadused ja huvid). 2. Ainult hästi sorteeritud, puhas ja kõrge külviväärtusega seeme tagab (kolhoos) (kõrge saak). 3. Süüdistus põhineb (kindlad faktid). 4. Need andmed, mis ettekandja esitas, ei vasta ajalehes ilmunud (andmed). 5. Vend eelistas (maletamine) (kabemäng). 6. (Kapitalistlikud maad) on riigivõim kodanluse ... 7. Kapitalistlik maailm kaotas pärast Teist maailmasõda (terve rida maa). 8. (Uus olukord) oli vaja kiiresti kohaneda.

9. Mees oli sügavalt kiindunud (kunst). 10. Õeldis ühildub (täisalus) pöördes ja arvus. 11. Vältige (vead)! 12. Need arvud ei võrdu (eelmised). 13. Agronoom veenis (kolhoosnikud) põlevkivituha väetusainena tarvitamise (kasulikkus). 14. Kõik on veendunud karja piimatoodangu tõstmise (võimalus). 15. Me omame (oskus) lihtlauseid analüüsida. 16. Ta on tegelnud majanduslike (küsimused). 17. Neiu taotleb balletitantsija (kutse). 18. Selle küsimuse lahendus sõltub (mitmesugused asjaolud). 19. Meister pälvib (kiitus) (hea töö . . .). 20. Meie teadmised rajanevad (praktika). 21. Välismaailm eksisteerib (meie) sõltumata ja peegeldub meie (peaaju). 22. Meie omistame (suur tähtsus) karjakasvatuse (küsimus). 23. Koosolekul esiletoodud vigade kriitika mõjus (töötajad) nii, et järgmise kuu tulemused olid juba palju paremad. 24. Oma (seisukoht) ei saanud teadlane loobuda. 25. Viimane arv liitus (eelmine). 26. Käitise direktor kohtles (noored töölised) sõbralikult ja abivalmilt. 27. Ma nakatusin (vend) (gripp). 28. Hoia, et sa (laps) ei nakata (tuberkuloos). 29. Autor käsitleb (see küsimus) pealiskaudselt. 30. Õpilased ei suuda (niisugune küsimus) käsitada.

Harjutus 179. Analüüsida laused.

A. 1. Esimene mängupäev möödus läbistikku kaunis õnnelikult. *(E. Vilde.)* 2. Teise päeva hommikul läks Jaan mõisa renti maksma. *(E. Särgava.)* 3. Kambrist piilus lambituluke nagu tondisilm pilkasse pimedusse. *(E. Vilde.)* 4. Uue laevakamba kokkulöömine polnud muidugi mingi lihtne asi. *(A. Hint.)* 5. Ühes seinas asuval lihtsal puuvoodil oli kodukootud villane triibuline vaip peal. *(A. H. Tammsaare.)* 6. Kodupaigast lahkumiseks andis talle iseäralikku hoogu veel ta noore naise surm. *(E. Vilde.)* 7. Viimaks jõudis ühel päeval Tasuja salk talupoegade laagrisse Tallinna all. *(E. Bornhöhe.)* 8. Järgmine päev oli määratud uue koduga tutvumiseks. *(A. H. Tammsaare.)* 9. Mõni aeg pärast Suurt Isamaasõda tuli mul sõita ajakirjanikuna ühte väikesse rannakülla. *(E. Männik.)*

B. 1. Üldiselt sattus aga terve lugu ikka enam unustusse. *(E. Vilde.)* 2. Rätsepmeister Kiir Paunveres on kuulus oma hea töö ja korralikkuse poolest. *(O. Luts.)* 3. Rääkija viskas mungakuue seljast ja seisis sõjamehe riides imestavate talupoegade ees. *(E. Bornhöhe.)* 4. Habetunud saarlase seni liikumatuna püsinud nägu kõverdus korraga teravas naerumuiges. *(A. Jakobson.)* 5. «Noh, Jaan, kas toon tuleval kevadel veel mõisast vasika?» *(E. Särgava.)* 6. See küsimus ärritas ootamisest kohevale aetud Vanapagana meeli veel enam. *(A. H. Tammsaare.)* 7. Kõige rõhuvamalt mõjus aga tema otsusesse mõte tuleviku peale. *(E. Vilde.)* 8. «Aga miks sa selles nii kindel oled?» *(A. Jakobson.)* 9. Pisut toomingast eemal kasvava väikese pajupõõsa all seisis söögikorv. *(E. Särgava.)*

Küsimusi ja ülesandeid kordamiseks.

1. Mis on lause? lauseõpetus?
2. Kuidas jagunevad laused koosseisu järgi?
3. Kuidas jagunevad laused funktsiooni järgi?
4. Millised on lauseõpetuse tähtsamad ülesanded?
5. Mis on lauseliige? sõnaühend?
6. Millistest osadest koosneb sõnaühend?
7. Millised on grammatilise seose liigid?
8. Nimetage mitmesõnalisi lauseliikmeid!
9. Mis on alus?
10. Millised sõnaliigid ja -vormid võivad alusena esineda?
11. Mida väljendab täis-, mida osaalus?
12. Millised laused on aluseta?
13. Mis on öeldis?
14. Milliséd tegusõna vormid on öeldiseks?
15. Mida teate öeldise ühildumisest täisalusega? mitme täisalusega? osaalusega?
16. Milline on öeldise vorm, kui aluseks on hulka väljendav sõna? arvsõna üksi või koos nimisõnaga?
17. Millises vormis esineb alati *tuleb* + *da*-tegevusnimi öeldisena?
18. Mis on öeldistäide?
19. Millised sõnaliigid ja -vormid võivad olla öeldistäiteks?
20. Mida väljendab täis-, mida osaöeldistäide?
21. Mida teate öeldistäite ühildumisest alusega?
22. Mis on täiend?
23. Milliseid täiendi liike teate?
24. Mida teate omadussõnalise täiendi ühildumisest?
25. Mis on lisand?
26. Millal eraldatakse lisand komaga, millal mitte?
27. Mida teate lisandi ühildumisest?
28. Mis on sihitis?
29. Nimetage täis- ja osasihitise tarvitamise reeglid!
30. Millal esineb täissihitis ainsuse nimetavas käändes?
31. Mida teate arv- ja asesõnalise sihitise tarvitamise erijoontest?
32. Mis on määrus?
33. Nimetage tähtsamad määruse liigid ja iseloomustage neid!
34. Mida teate kohamääruse tarvitamisest?
35. Millal esineb ajamäärus alalütlevas ja seesütlevas, millal sihitisekäändeis?
36. Mida teate hulga- ja mõõdumääruse käändeist?
37. Mis on üte?
38. Kuidas eraldatakse üte?
39. Mis on lauselaiend?
40. Mis on sõltumine e. rektsioon?

Kordamisharjutusi.

Harjutus 180. Vastavalt täis- ja osaaluse ning täis- ja osaöeldistäite tarvitamise reegleile panna sulgudes olevad sõnad õigesse käändesse.

1. See noormees on meie (parem deklamaator) (s. t. kuulub paremate deklamaatorite hulka). 2. (Õpilased) on endale suusad ostnud. 3. Minu akna all on (sirelid ja jasmiinid). 4. D. Vaarandi ja J. Smuul on eesti nõukogude (paremad luuletajad). 5. Tänavail tõttas (rahvas) lauluväljaku poole. 6. G. Ernesaks on Nõukogude-

maa (tuntum dirigent). 7. Meie üliõpilastel on käinud külas soome (üliõpilased). 8. Tallinn on (vanem linn) Baltimail. 9. Mina ja Priidu oleme ühe klassi (poisid). 10. Tütarlaste hulgas polnud (hea uisutaja). 11. Põllu ääres on (mehed ja naised). 12. Kutsutud (mehed ja naised) on kõik koosolekule tulnud. 13. (Laps) ei olnud toas, vaid aias. 14. C. R. Jakobson on eesti ärkamisaja (nimekam tegelane). 15. Maailm on kõige (suurem kooliraamat) ja elu kõige (targem koolmeister).

Harjutus 181. Panna sulgudes olev sõna õigesse vormi (olevikus — *o.*, lihtminevikus — *m.*) ja mõttekriipsu asemele leida sobiv öeldis.

1. Metsa ääres (olema — *m.*) kõrvuti odra- ja rukkipõld. 2. Metsas (töötama — *o.*) hooajal 150 töölist. 3. Need 150 töölist (elama — *o.*) lähedal olevas asulas. 4. Metsatööd — suurvee tõttu lõpetada. 5. Salk jalaväelasi — pargis. 6. Kas Jüri ja sina (käima — *m.*) kalal? 7. Need kolm poissi (tulema — *m.*) meile äsja vastu. 8. Jänes ja rebane — metsa. 9. Mina ja Andres — teatris. 10. Kõik aiad (tulema — *o.*) kevadel kohendada. 11. Sina ja sinu vend — just parajal ajal. 12. Rühm poisse — võimlasse. 13. Need asjad — panna kappi. 14. Viis tütarlast (ootama — *o.*) õpetajat. 15. Jalanõud — esikus hoolikalt puhtaks pühkida. 16. Viimased kaks päeva — ekskursioonil imekiiresti. 17. Kaks liitrit sõstraid — 8 rubla. 18. Koosolekule — ka Mait, Mall ja Peet. 19. Kas sina ja Mare — ka kunstinäitusel? 20. Suurte salkadena — kolhoosirahvas jaanitulele.

Harjutus 182. Panna sulgudes olevad sõnad õigesse vormi.

1. Aino ja Mall on (õpilane). 2. Tema uus luuletus ja jutustus on (huvitav). 3. Kõik kotid on (täis). 4. See liiter marju on (toores). 5. Hulk mehi on (arusaaja). 6. Püksid ja pintsak on poisile liiga (suur). 7. Osa selle linna elanikke on (venelane). 8. Madis ja Tõnu on (hoolsam) kui Mihkel. 9. Ka isa ja vend (olema — *m.*) mõne päeva (haige). 10. Sõstrad on juba (valmis). 11. See rühm pioneere on väga (ettevõtlik).

Harjutus 183. Panna sulgudes olevad täiendid õigesse käändesse.

1. Praegune tehnika nõuab (haritud) töötajaid. 2. Teile (usaldatud) ülesandeid täitke korralikult. 3. Selle töö tegime täiesti (oma) jõul. 4. Mati on (oma) töös täpne ja korralik. 5. Mardile ja Tiidule, (tubli mees), anti eesrindlase nimetus. 6. Vaadeldakse ja imestatakse (lahtimurtud) uksi, (tühjendatud) ja (segiloobitud) kaubariiuleid poes ning (avatud) kappi kambris. *(E. Vilde.)* 7. Seda (mõistmatu) tegu ei saa isegi (parem) sõbrale andestada. 8. Antsu vend elab juba kaks kuud (oma) majas. 9. Siin jätkus tööd (mitme) mehele. 10. Õpetaja noomis (vallatu) lapsi. 11. Nägime (väike) akendega (mahajäetud) majahütte. 12. (Oma) ajal oli siingi elatud.

Harjutus 184. Panna sulgudes olevad sõnad õigesse käändesse.

1. Kas olete (teater «Estonia») näinud (ballett «Tiina»)? 2. Kas teie koolis loetakse rohkesti (ajakiri «Noorus»)? 3. Klassijuhataja tegi (õpilane Õispuu) ettepaneku esitada klassiõhtul (katkend poeem «Järvesuu poiste brigaad»). 4. Käsitlesime J. Liivi (jutustus «Vari»). 5. See laev saabus Hollandi (sadam Rotterdam). 6. (Õeksed Arumaad) on majake järve ääres. 7. Kõnelesime (sõbratar) Enega (P. Tšaikovski ballett «Luikede järv»). 8. (Ajakiri «Pilt ja Sõna») oli fotosid meie kooli (iluuisutaja Anne). 9. Turistid käisid ka Bulgaaria (pealinn Sofia). 10. Seda küsimust käsitletakse (paragrahv seitse). 11. Andrus sai oma (õde Ilme) telegrammi. 12. (Aurik «Endla») sõitsime Tartust Võõpsu. 13. (Treener) Randveest kõneldakse kui heast ujujast. 14. Möödunud suvel puhkasime (kodukoht Vändra). 15. Kas Viljandis olles käisite ka (teater «Ugala»)?

Harjutus 185. Arvestades sihitise reegleid, panna sulgudes olevad sõnad õigesse käändesse.

A. 1. (Maa) küntakse mitu korda, (seeme) külvatakse üks kord. 2. Orasest tuntakse (vili), tegudest (inimene). 3. Varane vares pühib (nokk), hiline siputab (tiivad). 4. Perenaine andis teekäijale (kruusitäis piima). 5. Ta ei saanud kannust enam (liitergi piima). 6. Võta mannergust (klaas piima). 7. Nägime telefonitraadil istuvat (hulk kuldnokki). 8. Poiss hirmutas oma hüüuga (hulk kuldnokki) lendu. 9. Võeti kaasa (hulk raamatuid). 10. Nägime teel (salk pioneere). 11. Kutsusime kaasa (salk poisse). 12. Võta see (salk poisse) kaasa! 13. Jõime (klaas teed). 14. Teised tüdrukud joogu (klaas kohvi). 15. Joodi (pudel limonaadi). 16. Laps andis külalisele (kimp lilli). 17. Kaugelt külalisele antakse (kimp lilli). 18. Väike abiline äestas (hektar põldu). 19. Kas sa kündsid (hektar põldu)? 20. Ants harivat üles (tükk sood).

B. 1. Ma ostsin (üks hea raamat). 2. Ostetakse (üks raamat). 3. Raamat, (mis) ma kogusse tagasi viisin, oli sarjast «Suuri sõnameistreid». 4. Raamat, (mis) loeti, kuulus kohustusliku lektüüri hulka. 5. Pildil, (mis) näituselt osteti, oli kujutatud Pühajärve maastikku. 6. Perenaine võttis kaevust (ämbritäis) vett. 7. Ekskursioonil tegime (rida) fotosid. 8. Mehe esimene töö oli (hobune) ette rakendada. 9. Nüüd võiks (küünal) põlema panna. 10. Otsustasime (see töö) ennetähtaegselt lõpetada. 11. Peaks valima (üks teine tee). 12. (Mis) nüüd poisiga peale hakata? 13. Kas Elo (sina) kaasa ei kutsunud? 14. Ta kutsus (mina) kaasa. 15. Kui ta (see hoop) poleks saanud, elaks ta veel praegugi. 16. See teos sisaldab (kõik tarvilikud andmed).

Harjutus 186. Arvestades määruse reegleid, panna sulgudes olevad sõnad õigesse käändesse.

1. Neid peetakse (kangelane) ja seatakse teistele (eeskuju). 2. Möödunud (suvi) (augustikuu) käisime Leningradis. 3. Olime terve (päev) Ermitaažis. 4. Reis kestis terve (öö-päev). 5. Saime

öösel ainult (viivuke) magada. 6. Enne võistlust saime (väheke aega) puhata. 7. Võistlused kestsid kogu (õhtupoolik). 8. Sellest ajast said nad (lahutamatu sõber). 9. (Vaikiv pealtvaataja) jälgisid nad kõike toimuvat. 10. Läinud (aasta) polnud veel (veebruargi) lund maas. 11. Kontrolltöö pidi kestma (üks tund), aga see ei kestnud (pool tundigi). 12. Tuleb veel (mõni kilomeeter) sõita. 13. Kas te võite veel (mõni kilomeeter) sõita? 14. Sõitke veel (üks kilomeeter)! 15. Sõidetigi (üks kilomeeter) edasi. 16. Raskused popsi elus muutusid (ülepääsmatu), puudused (väljakannatamatu). 17. Oldi (kogu aeg) ärkvel. 18. Ema kuulas juttu (tükk aega) vaikides. 19. Mehe juuksed läksid mõne nädalaga (hall). 20. Onu elab M. Veske (tänav).

Harjutus 187. Panna sulgudes olevad sõnad õigesse vormi ja anda vastav seletus.

1. E. Einman, R. Sagrits ja R. Uutmaa on eesti (tuntumad maalikunstnikud). 2. Ootasime teid (üks nädal). 3. Arvo (vend) Kaljul on täna kavas (RAT «Estonia») minna. 4. Katrin ostis (meeter riiet). 5. Naaber ei ostnud (meetergi riiet). 6. Osteti meeter riiet). 7. Ants vedas masina juurde vilja (koorem) koorma järel. 8. See teade mõjus (mees) tugevasti. 9. Eesti NSV (pealinn) Tallinna siluett paistis kaugele merele. 10. Lapsed on ema (ainus rõõm). 11. Kirjandite vead (tulema) homseks parandada. 12. Suhtuge tema (sõnavõtt) arvustavalt. 13. Need 3 aastat (mööduma) õppimise tähe all. 14. Minu (koolivend) Arvo Laukal on kavatsus Riiga sõita. 15. Kas te olete lugenud («Tõde ja õigus» II köide)? 16. Üks kolmandik võrdub (kaks kuuendikku). 17. Anname teile selleks (parem võimalus). 18. Kas sa saad (esmaspäev) (pärast lõunat) randa tulla? 19. (Vesi) tilkus puulehtedelt rannaliivale. 20. Päike, tuul ja merevesi (oli muutunud soojemaks).

Harjutus 188. Analüüsida laused.

A. 1. Seltskond oli vaheajal läbi kuusiku Riesemanni suvila juurde jõudnud. *(E. Vilde.)* 2. Kui nüüd seda metsa ees ei oleks... *(J. Liiv.)* 3. Toots, mis sa teed seal? *(O. Luts.)* 4. Sandri enese poole võitmine oleks aga tunduvalt ka ta enese südant rahustanud. *(A. Hint.)* 5. Taaniel Lesta, kuuekümne-aastane vanamees, võtab liivi selga ja läheb jõele. *(O. Luts.)* 6. Noorhärrat piinas vastupandamatu himu tiigi äärde minna. *(E. Vilde.)* 7. Tõld nelja hobusega astus ette. *(Fr. R. Kreutzwald.)* 8. Järgmisest päevast peale hakkas Andrei Petrovitš pärastlõunail Riesemanni vabrikus tööl käima. *(E. Vilde.)* 9. Kõigele lisaks oli veel tugev köis ta sarvede ümber seotud. *(Fr. Tuglas.)* 10. Maidu, kelle poeg sa oled? *(E. Vilde.)*

B. 1. Kõige rõhuvamalt mõjus aga tema otsusesse mõte tuleviku peale. *(E. Vilde.)* 2. Ainult metallitööline Kivistik oma naisega käis vahel meil. *(J. Kärner.)* 3. Eriti hakkas millegipärast just selle tundmatu sõna viimane kääne tema meeltesse kinni. *(A. H. Tammsaare.)* 4. Toomale tuli suur himu tohtrit näha saada.

(E. Vilde.) 5. Lapse näole ilmub jälle vanakese tõsidus. *(J. Liiv.)* 6. Kesamaa vend oli oma talu ilusa onutütre Mari nimele kinnitanud. *(O. Luts.)* 7. Nobedasti liiguvad akna all ema näpud. *(J. Liiv.)* 8. Sukk venib niisama igavalt kui sügisõhtud. *(J. Liiv.)* 9. Kuid ta asjalikust sammust võis seda ometi arvata. *(Fr. Tuglas.)* 10. Kutsar, alles noor mees, rebis trepi ees hobuste pead vastu rindu. *(E. Krusten.)* 11. Ja kõlab kui tervitus igal pool vastu me kodumaa töö- ja sõpruselaul. Nii käime. Ja ühte meil kõlavad hääled. Ühised plaanid meil kohavad peas. Pole kaugusi. Alati ühte me jääme. Hea on elada sõprade seas. *(D. Vaarandi.)*

KOONDLAUSE JA KOONDLAUSE KIRJAVAHEMÄRGID.

1. Koondlause mõiste.

Koondlauseks nimetatakse niisugust lihtlauset, milles on kaks või enam ühele ja samale küsimusele vastavat lauseliiget.

Ühele ja samale küsimusele vastavaid lauseliikmeid nimetatakse koondlause korduvateks liikmeteks. Näit.:

Midagi rõõmsat ja vallatut helkis ta silmis. (Sõnad *rõõmsat* ja *vallatut* vastavad ühele ja samale küsimusele *mida?*) *Ilm oli soe, kuid tuuline.* (Sõnad *soe* ja *tuuline* vastavad küsimusele *missugune?*) *Metsast ja järvelt kostis hüüdeid ja laulu.* (Selles lauses on kaks rühma koondlause korduvaid liikmeid: *metsast* ja *järvelt*, mis vastavad küsimusele *kust?*, ning *hüüdeid* ja *laulu*, mis vastavad küsimusele *mida?*)

Kui ühele ja samale küsimusele vastavatel lauseliikmetel on laiendeid, tuleb koondlause korduvaiks liikmeiks pidada ainult põhisõnu. Näiteks lauses *Aknast paistis haljendavaid põlde, väikesi metsasalusid ja üksikuid maju* on koondlause korduvaiks liikmeiks ainult *põlde, metsasalusid* ja *maju.*

Koondlause korduvaiks liikmeiks ei tule lugeda lause kõrvalliikmeid, mis vastavad küll ühele ja samale küsimusele, kuid millel ei ole ühist põhisõna või millest üks asub põhisõna ees, teine järel. Näiteks lihtlauses *Ilusatel pühapäevadel läks Paul alati juba varastel hommikutundidel järve äärde kalaõnne katsuma* ei ole *ilusatel* ja *varastel*, samuti ka *pühapäevadel* ja *hommikutundidel* koondlause korduvateks liikmeteks. Ka ei ole koondlause *Aias kasvas peenral maasikaid*, sest kuigi *aias* ja *peenral* vastavad ühele ja samale küsimusele *(kus?)*, asub neist esimene põhisõna *(kasvas)* ees, teine aga järel.

Harjutus 189. Leida koondlause korduvad liikmed.

1. Puhuti pasunat ja taoti mõõka vastu kilpi, hõisati ja leelutati võidulaule. *(M. Metsanurk.)* 2. Ta hoidis Hiljast veidi eemale, heitis talle altkulmu pilke, haaras maast oksakese ja hakkas seda

tükeldama. *(J. Semper.)* 3. Jää merel muutub iga päevaga laigulisemaks, hapramaks, vahetab kogu aeg värvi. *(J. Smuul.)* 4. Osa sellest pidi ema täna, osa homme küpsetama. *(Fr. Tuglas.)* 5. Ma kuulsin siit ja sealt pilkavat naerukihinat, osatavaid sõnu, teravaid vahelehüüdeid. *(E. Vilde.)*

Tuleb vahet teha samalaadiliste ja erilaadiliste omadussõnaliste täiendite vahel.

Samalaadilised omadussõnalised täiendid	Erilaadilised omadussõnalised täiendid
1) pruunid, hallid ja mustad kingad	ilusad pruunid kingad
eestikeelsed ja saksakeelsed raamatud	vanemad eestikeelsed raamatud
2) tubli, eesrindlik tööline	tubli noor tööline
selge, päikesepaisteline päev	sündmusterikas päikesepaisteline päev
uus, sotsialistlik ühiskond	tihe kõrge rohi
vana, kapitalistlik kord	kõver kitsas teerada

Samalaadilised on sellised omadussõnalised täiendid, 1) millest igaüks käib eri asjade kohta (pruunid, hallid ja mustad kingad — kolm liiki kingi, ühed neist on pruunid, teised hallid, kolmandad mustad), 2) mis käivad küll ühe ja sama asja kohta, kuid märgivad üht ja sama või enamvähem sama tunnust (tubli tööline on ühtlasi eesrindlik tööline; sotsialistlik ühiskond on ühtlasi uus ühiskond).

Erilaadilised on sellised omadussõnalised täiendid, mis käivad ühe ja sama asja kohta ning märgivad selle eri tunnuseid (tubli tööline ei tarvitse ühtlasi olla noor ja noor ühtlasi tubli).

Harjutus 190. Leida 5 samalaadiliste ja 5 erilaadiliste omadussõnaliste täiendite lauset.

2. Kirjavahemärgid koondlauses.

Koondlause kirjavahemärkideks on **koma, mõttekriips, koolon** ja **semikoolon.**

a) Koma koondlauses.

Põhireegel: koondlause korduvate liikmete vahele pannakse kirjas koma, kui nende vahel pole sidesõna *ja, ning, ega, ehk, või, kui (ka).*

Sidesõnad *ent, aga, kuid, vaid, ometi, samuti, järelikult, seega, niisiis, eriti* on koma nõudvad sidesõnad, ja kui need on koondlause korduvate liikmete vahel, siis pannakse nende ette koma.

Sidesõnadena saab käsitada ka lühendeid *s. o.* (= see on) ja *s. t.* (= see tähendab). Nende ette pannakse kirjas samuti koma.

Erandid põhireeglist.

a) **Erilaadiliste omadussõnaliste täiendite vahele koma ei panda,** samuti ei tarvitata nende vahel ka sidesõna *ja, ning, ega, ehk, või, kui (ka).* Näit.: *Tal oli seljas lühikeste varrukatega* (tegumood) *sinine* (värvus) *villane* (materjal) *kleit.* Kui aga niisuguste koondlause korduvate liikmete vahel on koma nõudev sidesõna, siis pannakse selle ette koma: *See oli sügav, kuid kitsas jõgi.* (Vrd. *See oli sügav kitsas jõgi.)*

Samalaadiliste omadussõnaliste, samuti kõigi nimisõnaliste täiendite puhul kehtib põhireegel. Näit.: *Kaupluses on müüa pruune, musti ja halle kingi. Maie, Helju ja Aavo suusad on kuuris.*

Täiendeid mitte ära segada öeldistäidetega! Öeldistäidete vahel on koma põhireegli järgi: *See kleit on lühikeste varrukatega, sinine, villane.*

b) **Kui kõrvu on määrused, millest üks ulatuselt või mahult hõlmab teist** (näit. riik — rajoon — külanõukogu — kolhoos; rubla — kopikas; kilomeeter — meeter — sentimeeter; aasta — kuu — kuupäev; tund — minut — sekund jne.), **siis nende vahele koma ei panda.**

Näit.: *August Kitzberg sündis Halliste kihelkonnas Laatre vallas Puldre talus. See juhtus 16. juulil 1955. aastal. Raamat maksab 3 rubla 50 kopikat. Maratonijooksu distantsiks on 42 kilomeetrit 195 meetrit.*

Nädalapäeva ja kuupäeva märkivate sõnade vahele pannakse koma põhireegli järgi, sest neist üks ei hõlma teist: *Koosolek toimub esmaspäeval, 13. mail.*

c) **Kui kõrvu on kaks koha- või ajamäärust, millest teine täpsustab esimesega märgitud kohta või aega, siis eraldatakse teine mõlemalt poolt komaga:** *Heinamaal, küüni lähedal, on palju kullerkuppe. Suvel, heinaajal, oli lastel eriti tore põli. Vahel harva, peamiselt õhtuti, tuli udu lahelt maale, varjates enda taha silmapiiri avaruse. (A. Jakobson.)*

Kui kohta või aega täpsustaval sõnal on laiendeid, siis jäetakse teine koma ära: *Heinamaal, väikese lagunenud küüni lähedal on palju kullerkuppe. Siit, lahe maapoolsest sopist ligemale kümme versta loodesse asetses Vesiloo piklik saaretriip. (A. Hint.)*

Mõlemad komad jäävad ära juhul, kui kohta täpsustavat sõna ei taheta esile tõsta ja hääldamises ei ole pausi: *Musta metsa ser-*

val puude vahel liiguvad hallid kogud. (P. Vallak.) Oli seal purdel nii ilus ja huvitav seista ja vahtida alla vette, kus mängisid kalad. (J. Vahtra.)

Harjutus 191. Koondlause korduvad liikmed alla kriipsutada ja panna puuduvad komad.

A. 1. Ema sõnad äratasid tema enda kui ka koera vastu õrnusehoo Villu südames. *(A. H. Tammsaare.)* 2. Kohe seejärel tõstsid jalameesteks muutunud rüütlid oma rasked pikergused pronksist ja rauast kilbid pea kohale ja hakkasid mööda linnusevalli nõlvakuid üles ronima. *(E. Kippel.)* 3. Nagu toas nõnda oli Mossa metsaski kärsitu väsimatu uudishimulik. *(A. H. Tammsaare.)* 4. Roosi polnud mitte üksnes ilus inimene vaid ka tööinimene ettevõtlik tööinimene. *(A. Hint.)* 5. Ta sätendavates silmades vilkus metsik ning tige viha. *(E. Kippel.)* 6. Nüüd ei olnud see tuul sugugi kõle nõeltena torkiv vaid mahe jahutav. *(J. Mändmets.)* 7. Taevas lõi vasakul idapoolse metsa kohal pisut helkjaks. *(M. Metsanurk.)* 8. Soos ei kasva midagi liivikul puhta valge liiva sees vast õieti mitte midagi. *(J. Liiv.)* 9. Tal oli lihtne kuid omapärane ja meeldejääv nägu. *(J. Smuul.)* 10. Seda head, pehmet naeratust tundsin temast juba endisest ajast. *(E. Vilde.)* 11. Otse Härravariku äärel, viimaste puude all kerkis sale sinivalge ehitus. *(Fr. Tuglas.)* 12. Ta pilk ei riivanud nüüd mitte ainult ust vaid vilksas sõõri ka mööda seinu ja põrandat. *(E. Vilde.)* 13. Oli kesknädal kuid neljapäeval 13. oktoobril algasid sündmused, mis sundisid mõisnikku veel mõneks päevaks Tartu jääma. *(E. Krusten.)*

B. 1. Ta oleks iga lõhna ja hääle järgi midagi oletanud või arvanud oleks tundnud tingimata looma, kes teelt põgeneb oleks tundnud linnu, kes krabistab tiibadega puus või lendab muidu metsa all. *(A. H. Tammsaare.)* 2. Nina oli tal punane silmad väärpühadusest õlitatud hääl vagatsev aga salalik ja meelitav. *(M. Metsanurk.)* 3. See on sihuke lillakate sametiste õitega tagasihoidlik lilleke. *(Fr. Tuglas.)* 4. Poisikese suured sinised silmad hiilgasid ja raha võttes värises ta väike kõhn käsi. *(J. Mändmets.)* 5. Kantseleis üle koja istus laua taga koolijuhataja Taader. *(R. Sirge.)* 6. See oli raske kuid mitte elukardetav teekond. *(J. Smuul.)* 7. Ta väikesed tuhmi läikega silmad näisid millegi üle nagu imestavat millestki nagu kahju tundvat. *(E. Krusten.)* 8. Vaksaliplatsil kõnniteede ääres silmasin ka teist tõugu sõidukeid. *(E. Vilde.)* 9. Ta oli langetanud raamatu rüppe ja laskis päikesel kuumalt kõditada pikkade tumedate ripsmetega silmalauge. *(O. Tooming.)*

b) Mõttekriips ja koolon koondlauses.

Mõttekriips ja **koolon** pannakse koondlauses loetelu ja muu lause vahele juhul, kui kõnes nende vahel on paus. Pausi tingib mõni kokkuvõttev

sõna, nagu *järgmised, niisugused, need, need kõik, kõik, kõikjal, miski* jne., arvsõna või sõna, mis on üldisema tähendusega kui loetelu üksikud liikmed.

Koolon pannakse sellisel juhul siis, kui loetelu järgneb muule lausele. Näit.:
Eesti NSV suuremad linnad on järgmised: Tallinn, Tartu, Narva, Pärnu ja Kohtla-Järve. (Kui selles lauses ära jätta sõna *järgmised*, jääb ära ka koolon.) *Kalevipojal oli kolm koera: Irmi, Armi ja Mustukene.* (Vrd. *Kalevipoja koerad olid Irmi, Armi ja Mustukene.*) *Metsas kasvas mitmesuguseid puid: mände, kuuski, kaski, leppi jt.*

Mõttekriips pannakse, kui loetelu eelneb muule lausele. Näit.:
Tallinn, Tartu, Narva ja Kohtla-Järve — need on Eesti NSV suuremad linnad. (Kui selles lauses ära jätta sõna *need*, jääb ära ka mõttekriips.) *Õpingud, töö, sport, isetegevus — kõigeks jätkus tal indu.*

c) Semikoolon koondlauses.

Semikooloniga eraldatakse loetelu rühmad. Näit.:
Soome-ugri keeled on järgmised: ungari, handi ja mansi (ugri keeled); *komi-permi, komi-sürja ja udmurdi* (permi keeled); *mordva ja mari* (volga keeled); *eesti, liivi, vadja, soome, isuri, karjala-aunuse ja vepsa keel* (läänemere-soome keeled).

Harjutus 192. Koondlause korduvad liikmed alla kriipsutada ja panna puuduvad kirjavahemärgid.

1. Nii need teosed kui isegi näituseruum ja külastajate mass kõik oli uudne. *(Fr. Tuglas.)* 2. Need aiad talude ümber teevad asunduse nagu haljaks õitsvaks oaasiks. *(E. Vilde.)* 3. Peremees perenaine ja tüdrukud kõik olid täna lahked viisakad kuid ilma roomava põlgust äratava alandlikkuseta. *(E. Vilde.)* 4. Ta otsis üles vana vaskse teemasina ja hakkas seda parandama ja puhastama. *(P. Vallak.)* 5. Võlvide hämaruses käib töö tikitakse taotakse viilitakse õmmeldakse. *(Fr. Tuglas.)* 6. Tormi jäine külmus leinaline ulgumine piinavad tõusud ja lühikesed langused kõik see polnud üksnes väline viie meelega vastuvõetav. *(J. Smuul.)* 7. Sel saarel kasvas ilusaid põõsaid ja puid kaski haabu pajusid leppi. *(R. Roht.)* 8. Edelasse tuleb avar palkon aga üles kõrge kivikatuse alla kaks väikest tuba. *(O. Tooming.)* 9. Meie kõnelus rii-vas kõige mitmekesisemaid aineid kirjandust poliitikat ja Liivi enese saatust. *(Fr. Tuglas.)* 10. Nõnda nautisin nii koolimajas kui ka asunduse üksikutes taludes heade südamlikkude inimeste hulgas päris pidupäevi. *(E. Vilde.)* 11. Vana Paavo ja ausus need on meie kolhoosis kaks kokkukuuluvat sõna nagu päev ja valgus või maja ja aken. *(O. Tooming.)* 12. A. Kitzbergi toodang langeb

väliselt kahte ossa jutustused ja näidendid. *(Fr. Tuglas.)* 13. Inimeses peab kõik olema täiuslik harmooniline terviklik. *(O. Tooming.)*

Ülesanne. Korrata ütte ja lisandi kirjavahemärkide reeglid.

Harjutus 193. Leida ütted, lisandid ja koondlause korduvad liikmed, panna puuduvad kirjavahemärgid ja kirjutada iga kirjavahemärgi järele sulgudes, kas ta on ütte, lisandi või koondlause kirjavahemärk (lühendid: *ü.* — üte, *l.* — lisand, *kl.* — koondlause).

1. Jüri polnud teda veel kordagi näinud nii rõõmsana nii ülemeelikuna aga ühtlasi ka nii ilusana. *(E. Krusten.)* 2. Üle kanga oli tikitud kuldsete tähtedega eesti ja vene keeles: «Kõigi maade proletaarlased ühinege!» *(J. Semper.)* 3. Kuid nemad praegused kuuekümneaastased jäid kuidagi vahe peale hingeliselt poolikuks ilma kõvema tõmbejõuta ühes või teises suunas. *(Fr. Tuglas.)* 4. Tee oma tööd ela oma elu ja ära usu kedagi niisugune oli Sassi selle vana umbuskliku sulase maailmavaade. *(R. Sirge.)* 5. Varsti tutvustati meile teda kui uut ametivenda ja meie kui viisakad ja haritud inimesed võtsime teda lahkesti vastu. *(J. Mändmets.)* 6. Paremal äärel oli Ervin Räim noor pikk kõhn poiss kes varsti pidi minema sõjaväkke. *(J. Smuul.)* 7. Tasa unenäoliselt imbus aasadelt rammestavaid rohu- ja lillelõhnu hauduvasse õhustikku. *(E. Vilde.)* 8. Novembriöö salalikum kõikidest öödest saatis väinale oma kolm poega täieliku pimeduse külma vihma ja vaikuse. *(J. Smuul.)* 9. Rikši ja Raksi mõlemad noored kasvajad koerad leidsid talu väravast aia alt siili. *(J. Liiv.)* 10. Üürike elu sind teretan ma lauludega! *(L. Koidula.)* 11. Ruumide sisemine sead on umbes järgmine avar eeskoda kaks tuba paremal kaks pahemal pool köök keskpaigas, millest käib uks eeskotta kui ka maja taha. *(E. Vilde.)* 12. Läksin linna otsisin Stepani oma sõbra üles ja mängisin tema ja ta venna juures kaks päeva päriselt väejooksikut. *(E. Krusten.)* 13. Inimeste kogunemine kohtadele asumine ja kohendamine kõik võttis aega. *(R. Sirge.)*

LIITLAUSE JA LIITLAUSE KIRJAVAHEMÄRGID.

1. Liitlause mõiste ja ehitus.

Liitlause on lause, mis koosneb kahest või enamast lihtlausest ja väljendab mitut üksteisega tihedalt seotud mõtet. Liitlause koosseisu kuuluvaid lihtlauseid nimetatakse osalauseiks. Tavaliselt koosneb liitlause niimitmest osalausest, kuimitu öeldist on lauses. Näit.:

Rein asus siia juba siis, kui tõrvatünn vardast maha kukkus, mispeale noored tantsumurule koondusid, kus pill mängis. (A. H. Tammsaare.) Selles lauses on neli öeldist *(asus, maha kukkus, koondusid, mängis)*, järelikult koosneb see neljast osalausest:

1) *Rein asus siia juba siis,* 2) *kui tõrvatünn vardast maha kukkus,* 3) *mispeale noored tantsumurule koondusid,* 4) *kus pill mängis.*

Mitu öeldist on osalauses ainult sel korral, kui nad moodustavad koondlause korduvad liikmed. Näiteks lause *Suuremad lapsed ajasid omavahel juttu, / väiksemad aga jooksid ringi, hüplesid ja kilkasid* koosneb kahest osalausest, kusjuures teisel osalausel on kolm öeldist *(jooksid ringi, hüplesid, kilkasid).* Lause *Tuul tuhises akna taga ja vingus korstnas* ei ole liitlause, sest öeldised *tuhises* ja *vingus* on siin koondlause korduvateks liikmeteks.

Osalause võib koosneda ainult öeldisest. Näit. lauses *Paistab, / nagu hakkaks varsti sadama* koosneb esimene osalause ainult öeldisest *paistab.*

Öeldiseks tuleb pidada ka *da*-tegevusnime, kui see on seoses mõne kõrvallauset alustava siduva sõnaga, nagu *et, kas, miks, kuidas, mis* (*mille, mida* jne.), *kuhu, millal, nagu.* Näit.:

Ma ei tea, / mis teha. Kas sa oskad, / kuidas seda parandada? Ta ei teadnud, / kuhu pesu riputada.

Lause *Kartus rongist maha jääda oli asjatu* on lihtlause, sest selles on ainult üks öeldis *(oli). da*-tegevusnimi *maha jääda* ei ole öeldis, sest ta pole seotud kõrvallauset alustava siduva sõnaga. Vrd. lauset *Kartus, [et ta rongist maha jääb,] oli asjatu,* kus on kaks eraldi seisvat öeldist *(maha jääb* ja *oli)* ning mis on seega liitlause.

Vahel harva jäetakse mõnes osalauses stiililistel põhjustel (peamiselt kordamise vältimiseks) öeldis ära. Näit.:

Uni ei anna uuta kuube, magamine (ei anna) maani särki. Nõukogude inimene vihkab kõike reaktsioonilist, (vihkab) kõike seda, mis edasiliikumist takistab.

Sageli jäetakse ära *on,* eriti vanasõnades ja rahvalikes väljendites. Näit.: *Kus tegijaid, / seal nägijaid. Kahju, / et ma seda ei näinud. Õhtu juba käes. Juba kodus?*

Rahvalikes väljendites ja kiires või katkelises kõnes puuduvad tihti ka teist laadi öeldised. Näit.: *Kus nüüd sina (võid)! Mees (asus) kiiresti teele. Laps (jooksis) kohe õue.*

Osalaused võivad asetseda üksteise järel (järjestikune asetus) või teise osalause sees (hõlmav asetus). On ka liitlauseid, kus mõned osalaused on järjestikuse, mõned hõlmava asetusega. Näit.:

1. *Kui homme on ilus ilm, / läheme varakult kalale* (järjestikune asetus). 2. *Kraav, [mille nad sohu kaevasid,] juhib hästi vett* (hõlmav asetus). 3. *Aastad olid laevameistri nii allapoole kokku kuivatanud, / et Tõnis Tihu, [kes ju muidu kellegi ees ei kummardanud,] teda tervitades paratamatult selja looka pidi tõmbama* (järjestikune ja hõlmav asetus).

Harjutus 194. Öeldised alla kriipsutada, leida nende järgi osalaused, eraldada järjestikuse asetusega osalaused püstkriipsuga ja hõlmavad osalaused nurksulgudega.

1. Juba muinasjutt teab rätsepatest rääkida, kes vanal ajal Türgi sõtta läksid ja kelle karutükkidest karjalapsedki üksteisele pajatavad. *(A. Kitzberg.)* 2. Poleks nüüd saarlasi jõel olnud, siis oleks neile järele rutatud ning nad kinni võetud. *(E. Kippel.)* 3. Minna oli otsustanud varem või hiljem sinna üle kolida, nüüd aga, kus Mihkli tagasitulek oli mõne nädala või isegi mõne päeva küsimus, polnud enam mingit mõtet viivitada. *(J. Semper.)* 4. Nüüd, kus ma selle peale tagasi mõtlen, võin ma teda linnukesega võrrelda, kellele haljas metsas ette lauldakse, kui õnnis elu kullases puuris on. *(J. Liiv.)* 5. Mõni kaldal kasvav puu, mis suutis vastu pidada, sai ometi raskeid haavu, nii et nende küljed, kus ripnesid laiad kooresiilud, õhtustes päikesekiirtes aina valendasid. *(J. Mändmets.)* 6. Berliinist tean ma kui tõsiasja, kuidas perekonnast, kellele just söömaajaks külaline tuleb, üks liige teise järel kordamisi söömas käib, kuna külalist toas nälgida lastakse ja tehakse, kui oleks lõuna juba söödud. *(E. Vilde.)* 7. See, kes on kirjutanud niisugused read, on luuletaja kõige ülevamas ja ilusamas mõttes. *(Fr. Tuglas.)* 8. Kuigi nad väliselt Tiinaga kaunis hästi läbi said, ei suutnud ta ometi uskuda, et Tiina talle päriselt midagi head soovib. *(A. Hint.)* 9. Öeldakse ju ka, et taltsutatud ja täitsa vagusaks tehtud murdja, kui ta kord verd saab, enam murdmist ei jäta. *(A. Kitzberg.)* 10. Aprikooside saak oli mineval sügisel nii rohke, et suur osa neist loomale, kes kõik ära sööb, toiduks pidi antama. *(E. Vilde.)* 11. Sepp kõndis nii tuliselt, et õhk kõrvadest mööda vuhises, aga siiski läks terve tund aega mööda, enne kui ta seatud sihile jõudis. *(E. Bornhöhe.)*

2. Pea- ja kõrvallause.

a) Pea- ja kõrvallause mõiste.

Osalaused jagunevad iseseisvaiks lauseiks ja sõltuvaiks lauseiks ehk kõrvallauseiks.

Iseseisvat lauset seoses kõrvallausega nimetatakse **pealauseks.** Pealause ei sõltu teise osalause mõnest sõnast. Ta algab kas ilma sidesõnata või rinnastava sidesõnaga *ja, ning, ega, ehk, või, ent, aga, kuid, vaid, siis, siiski, ometi, ikkagi, seega, niisiis, eriti, sellepärast, s. o., s. t.* (Samad sidesõnad, mis võivad esineda koondlause korduvate liikmete vahel.)

Kõrvallause on sõltuv lause; ta kuulub teise osalause mõne sõna kui oma põhisõna juurde. Ta võib seista oma pealause järel, enne pealauset või pealause sees (hõlmava asetuse korral). Näit.:

Varsti tuli Peeter tagasi ja ütles, / et õnged on korras. (Mida ütles? — Kõrvallause *et õnged on korras* põhisõnaks on *ütles.*) *Kui ta heinamaale jõudis, / oli seal töö juba alanud.* (Millal oli alanud? — Kõrvallause *kui ta heinamaale jõudis* põhisõnaks on *oli alanud.*) *Televiisor, [mis nad ostsid,] tõi majja palju elevust.*

(Missugune televiisor? — Kõrvallause *mis nad ostsid* põhisõnaks on *televiisor.*) *Laskusime orgu, / mis oli okasrohtu tihedalt täis kasvanud.* (Missugusesse orgu?) *Ilm oli nii vaikne, / et ükski leht ei liikunud.* (Kuivõrd vaikne?)

Harjutus 195. Järgnevates liitlausetes on kõrvallaused trükitud sõrendatult. Leida nende põhisõnad.

A. 1. Vaesed mulgid olid sel aastal lammaste sarnased, kelle seljast mitu nahka korraga tahetakse nülgida. *(E. Bornhöhe.)* 2. Mõned lõngajupid on nii lühikesed, et neid ei saa kokku sõlmidagi. *(O. Luts.)* 3. Kui määr jutu oli lõpetanud, astus äkitselt kukk Kannusjalg oma suguvõsa ja naabritega kuninga ette. *(Fr. R. Kreutzwald.)* 4. Külanaised teadsid ammu, kuidas kadunud Lohasaare Madli oma poega sellega oli hellitanud. *(L. Koidula.)* 5. Kui ta selle liniku enese üle heitis, nägi ta õnnelikku minevikku ja elas seda uuesti läbi veetlevas pettekujutluses. *(Fr. R. Faehlmann.)* 6. See koht, kus nad maale said, oli üks mereäärne ilus ning õitsev heinamaa. *(J. Sommer.)* 7. Ema katsus siiski korra kodus ära käia, et näha, mis lapsed teevad. *(R. Roht.)* 8. Kui sanitar lahkus, tundis ta jälle südame all imelikku pigistust. *(E. Männik.)* 9. Alles siis, kui ta oli juba koduväravasse jõudmas, suutis ta end jälle pisut tugevamini kätte võtta, taibates esmakordselt, et õieti peaks ta ju praegu hoopis kuskil mujal olema. *(A. Jakobson.)* 10. Alma katsus teiste nägudelt lugeda, mis nad venna jutust arvavad. *(M. Metsanurk.)*

B. 1. Kui õhtu tuli, ruttas Jaak välja heinamaale, kuhu laskis hobuse ööseks ädalale. *(J. Mändmets.)* 2. Et asi oleks kindlam, tegi ta iga vastutulijaga seapõrsast juttu. *(A. H. Tammsaare.)* 3. Algul, kui see kukk alles väike poeg oli, ei teinud ta kellelegi kurja, aga juba sel kevadel hakkas igaühele, kes ta kanakarjale lähenes, külge tikkuma. *(A. Hint.)* 4. Laevapurjed, mida tuul kogu aeg paisutas, olid kootud punase- ja valgetriibulisteks, nii et silmalgi oli rõõm kõike seda värvide eredust sinisel veeväljal näha. *(E. Kippel.)* 5. Mitmed asunikud, kes armastavad omakootud riiet kanda ja kel on kodumaal sugulasi ja sõpru, laskvat oma villad seal lõngaks ja riideks teha. *(E. Vilde.)* 6. Kui ta sepa ees seisis, nägi see poolpimedaski, et tüdrukul punaseks nutetud silmad olid. *(E. Bornhöhe.)*

Kõrvallause algab alistava sõnaga. Alistavateks sõnadeks on alistavad sidesõnad, siduvad määrsõnad ja siduvad asesõnad, näit. *et, kuna, kui, nagu, ehk küll, kuigi, millal, kus, kuhu, kust, kes* (*kelle, keda* jne.), *mis* (*mille* jne.), *missugune, kumb* jt.

Ainult kordamise vältimiseks võib alistava sõna kõrvallause algult mõnikord ära jätta. Näit.:

Alles siis läks ta magama, kui ta aruande koostamisega oli lõpule jõudnud ja (kui) kell lõi juba kaksteist. Ühel hommikupoolikul, kui ta oli võõrasema lehtlasse talutanud ja (kui) see seal silmapilguks uinus, nägi ta Aleksandrit tiheda sõstrapõõsa taga seisvat. (A. Jakobson.) Ta nägi, kuidas Epu põsed punetama lõid ja (kuidas) silmad imelikult halliks muutusid. (P. Vallak.)

Kõrvallausel on seega **kolm tunnust:** 1) ta ei saa esineda iseseisva jutustava lausena, 2) ta algab alistava sõnaga ja 3) tal on põhisõna teises osalauses.

Märkus. Põhisõna puudub ainult vähestel alus- ja öeldistäidelausetel, näit. *Kes teab* (aluslause), *tõstab käe. Tema oligi, keda nii väga oodati* (öeldistäidelause).

b) Kõrvallausete liigid.

Kõrvallause põhisõnaks saab olla nimisõna, omadussõna, tegusõna, asesõna ja (iseseisev) määrsõna. Iga kõrvallause esineb tervikuna mingi lauseliikme funktsioonis.

Kui kõrvallause põhisõnaks on **asesõna** või **määrsõna,** siis esineb kõrvallause sama lauseliikmena, millena esineb ta põhisõnagi. Näit.:

1. *See, [mis ma kuulsin,] huvitab kahtlemata sindki.* (Kõrvallause põhisõnaks on asesõna *see,* mis on antud lauses aluseks, järelikult on kõrvallause *mis ma kuulsin* aluslause.) 2. *Ants oli see, / kes esimesena finišisse jõudis.* (Kõrvallause põhisõnaks on asesõna *see,* mis on antud lauses öeldistäiteks, järelikult on kõrvallause *kes esimesena finišisse jõudis* öeldistäidelause.) 3. *Ma usun kõike, / mis sa räägid.* (Kõrvallause põhisõnaks on asesõna *kõike;* et *kõike* on sihitis, seepärast on selle juurde kuuluv kõrvallause sihitislause.) 4. *Ma jõudsin juba siis koju, / kui ta alles magas.* (Kõrvallause põhisõnaks on määrsõna *siis;* et *siis* on määrus, sellepärast on selle juurde kuuluv kõrvallause määruslause.) 5. *Kus suitsu, / seal tuld.* (Kõrvallause on määruslause, sest ta kuulub määruseks oleva määrsõna *seal* juurde.)

Kõrvallause, mis kuulub **nimisõna** juurde (piirates või täpsustades selle tähendust), on **täiendlause.** Näit.:

Rääk, [kes kogu öö oli siinsamas pargitaguses ristikheinas häälitsenud,] jäi äkki vait. (E. Krusten.) Töö, [mida ta tegi,] tundus võõrale tehtud tööna. (J. Smuul.) Revolutsiooni võis neil päevil võrrelda noormehega, / kes jõudsate sammudega ja täiel rinnal hingates mäkke tõuseb. (E. Krusten.) Mööda maad ümber sõites ja sobivat kohta otsides oli ta kuskil sood näinud, / mis kraavidega oli läbi põimitud. (A. H. Tammsaare.)

Kõrvallause, mille põhisõnaks on **omadussõna,** on **määruslause.** Näit.:

Poiss jäi äkki nii vaikseks, / nagu oleks keegi teda solvanud.

Kõrvallause, mille põhisõnaks on **sihiline tegusõna** ja mis vastab küsimusele *mida?*, on **sihitislause.** Näit.:

Madaras tundis, / kuidas ta palged lõid punetama. (E. Särgava.) Teadsin, / et ta minu käekäigust hellasti osa võtab. (J. Mändmets.) Ta nägi, / kuidas vaenulikud laevad püüdsid neid igast küljest ümber piirata. (E. Kippel.) Ta tahab tingimata teada, / kas jäljed pöörduvad järvele. (A. H. Tammsaare.)

Kõrvallause, mille põhisõnaks on **tegusõna** ja mis märgib tegevuse kohta, aega, viisi, tingimust, põhjust jne., on **määruslause.** Näit.:

Kui esimene üllatustuhin möödus, / istusid nad teeveerde maha. (E. Kippel.) Esimese õhinaga tõmbas ta kohe püssi seljast, / et rebasele tuld anda. (A. H. Tammsaare.) Kõik seisid, / nagu nad olid seisma jäänud. (M. Raud.) Vaevalt möödus esimene lennuk, / kui ta juba unustas selle ja hakkas teraselt jälgima teise liigutusi. (E. Männik.) Ehk küll säng oli kõva nagu rehepõrand, / ärkasin siiski alles kell kolm pärast lõunat. (E. Vilde.)

Nagu määrus liigitub koha-, aja-, viisi-, sihitis- jne. määruseks, nii liigituvad ka määruslaused kohamäärus-, ajamäärus-, viisimäärus-, sihitismäärus- jne. lauseteks. Näit.:

Eks vasar ole seal, / kuhu sa ta panid (kohamääruslause). *Hommikul, [kui ärkad,] tule kohe pesukööki* (ajamääruslause). *Ratsanik kihutas, / nagu oleks tal mõni väga kiire teade edasi toimetada* (viisimääruslause). *Et ta ikka veel ei tulnud, / muutusin juba üsna rahutuks* (põhjusmääruslause). *Kirjutage sellest, / mida hästi tunnete* (sihitismääruslause).

Kõrvallause liikide kokkuvõtlik tabel.

Põhisõna	Tingimus	Kõrvallause liik
Asesõna või määrsõna	—	Alus-, öeldistäide-, sihitis- või määruslause (sõltuvalt sellest, milliseks lauseliikmeks on põhisõna).
Nimisõna	—	Täiendlause.
Sihiline tegusõna	Kõrvallause vastab küsimusele *mida?*	Sihitislause.
Tegusõna	Kõrvallause märgib tegevuse kohta, aega, viisi, tingimust jne.	Määruslause.
Omadussõna	—	Määruslause.

Harjutus 196. Leida kõrvallause põhisõna ja määrata kõrvallause liik (kõrvallaused on trükitud sõrendatult).

A. 1. Sooloikusid, mida sügisvihmad suuremaks on paisutanud, katab jää, kaikad ja kivid seal peal tunnistavad, et ta juba lapsi kannab. *(J. Liiv.)* 2. Kes neid järgnevaid lehti loeb, see rääkigu neist ka teistele. *(J. Sommer.)* 3. Villu ei tõstnud enne pead, kuita järsku kõrge õuevärava ette seisma jäi. *(E. Bornhöhe.)* 4. Et Mesikäpp eluga rahva käest oli pääsenud, see ehmatas rebast. *(Fr. R. Kreutzwald.)* 5. Ta ütles, et tal on seal parem ja mõnusam. *(P. Vallak.)* 6. Aparaat oli asetatud nii madalale, et kogu ekraani alumist serva katsid mingid naljakad pead. *(J. Smuul.)* 7. Tema arvas vist, et täidab auga oma kohust. *(E. Särgava.)* 8. Küllap on Kiir juba ammu voodis ja tänab häid vaime, kes ta õnnelikult koju aitasid. *(O. Luts.)* 9. Selge silmaga vaatas Andres kõige peale, mis tema ümber liikus. *(L. Koidula.)* 10. Suve ajal ei kanna soo kõik kohad inimest, nimelt seal, kus virtsane vesi ja pudrurabe turvas on. *(J. Liiv.)* 11. Keda nimepidi hõigatakse, see võtab kõik oma õpperaamatud kaenlasse ja läheb annab aru, mis ta paari päeva jooksul on õppinud. *(A. Haava.)* 12. Kui vanaisa oli selle karistuse täide saatnud, näeb ta üht hilpharakat oksalt oksale hüppavat, kes oma ilusat ülikonda laseb päikesepaistes läikida ja oma muretut laulukest vilistab. *(Fr. R. Faehlmann.)*

B. 1. Et Tõnis Tihu seejuures tema peale tõsiselt oleks mõelnud, seda ei uskunud ta iial. *(A. Hint.)* 2. Et mõista seda revolutsioonilist sammu, selleks tuletagem meelde, milline oli meie teater ja meie näitekirjandus alles kakskümmend aastat tagasi. *(Fr. Tuglas.)* 3. Meelis, kes kõike seda vaikselt pealt vaatas, tundis nüüd ometi, kuidas ta süda hakkas üha valjemini rinnus põksuma. *(E. Kippel.)* 4. Nõnda arvasid nooremad mehed, aga vanemad, ehkki nad seda mõtet algul pooldasid, lõid varsti ometi kõhklema. *(E. Krusten.)* 5. Nägin küllalt selgesti ta tänulikku vaadet ja mõtlesin, kuidas võiksin ka edaspidi talle head teha. *(J. Mändmets.)* 6. Kuid enne veel, kui Illimar jõudis aevastadagi, oli ta juba all. *(Fr. Tuglas.)* 7. Kivimurrus, kuhu sisse astusin, pani mind imestama nähtus, et kive saeti pika saega. *(E. Vilde.)*

Harjutus 197. Leida kõrvallaused ja määrata nende liik (mõned laused harjutuses on rindlaused, s. t. koosnevad ainult iseseisvatest lausetest).

1. Paik, kus ta asus, polnud temale veel elumõtteks, vaid seal elades lootis ta elule mõtet leida mingisuguse kõrvalise tegevusega. *(A. H. Tammsaare.)* 2. Kõik need, kes hea näo ette teevad ja sulle meelitusi ütlevad, on sinu arvates su õiged sõbrad. *(J. Semper.)* 3. Kus puid raiutakse, seal langevad laastud. *(Vanasõna.)* 4. Kui ma jälle tänavale astusin, siis tundsin, et nüüd on mõõt ääreni täis. *(Fr. Tuglas.)* 5. Kui esimene üllatustuhin möödus, istusid nad teeveerde maha ning hakkasid teineteisele oma elujärjest pajatama. *(E. Kippel.)* 6. Ta tahtis juba tükikese aja eest tulla küsima, kas Linda ka tuleb pardijahile, et teaks püssid korda seada, aga kuulis ärritatud hääli ja jäi ukse taha kõhklevalt ootama. *(O. Tooming.)* 7. Kui metsavaht oli neile naeru põhjuse seletanud, purskasid ka nemad täiest kõrist naerma, nii et talvine mets aina kohas. *(A. H. Tammsaare.)* 8. Kõik, mis Paul ette võttis või rääkis, oli hea. *(J. Semper.)* 9. Lained tulid vahutades vastu hooga jooksva paadi rinda, põrkasid peenteks piiskadeks ning veetolm lendas üle poiste peade. *(A. Hint.)* 10. Kelle hammas valutab, küll see ise endale sauna kütab. *(Vanasõna.)* 11. Luik oli nõrk, ta ei jaksanud ujuda kaugele, aga iga kord, kui Linda oli teda haaramas, rabeles ta end jälle lahti. *(O. Tooming.)* 12. Oli käre külm, kuid päike helendas ja lumi sätendas silmipimestavalt. *(Fr. Tuglas.)*

c) Sama ja eri astme kõrvallaused.

Osalause, kus asub kõrvallause põhisõna, võib ise olla kas pea- või kõrvallause. Kõrvallauset, mille põhisõna asub pealauses, nimetatakse **1. astme kõrvallauseks;** kõrvallauset, mille põhisõna asub 1. astme kõrvallauses, nimetatakse **2. astme kõrvallauseks** jne. Liitlauses võib olla ka mitu ühe ja sama astme kõrvallauset.

Nüüd läks ta ema juurde (pealause), / *et see seoks varba uuesti kinni* (1. astme kõrvallause, mille põhisõnaks on *läks*) /, *sest muidu võib veri jällegi jooksma hakata* (2. astme kõrvallause, mille põhisõnaks on *seoks kinni*).

Nüüd jutustas ta (pealause), / *mis temaga oli juhtunud* (1. astme kõrvallause, mille põhisõnaks on *jutustas*) / *ja kuidas ta siia sattus* (1. astme kõrvallause sama põhisõnaga).

Harva juhtus (pealause), / *et see* (1. astme kõrvallause algus), / *mis üks tegi või mõtles* (2. astme kõrvallause põhisõnaga *see*), / *teist väga huvitas* (1. astme kõrvallause lõpp).

Liitlauseid saab **kujutada ka** graafiliselt.

Pealause

Võttis aega, | 1. astme kõrvallause

enne kui Illimar mõistis, | 2. astme kõrvallause

et nad just neist metsadest olid, | 3. astme kõrvallause

millest isa nii tihti rääkis.
(Fr. Tuglas.)

Pealause algus | Pealause lõpp

Rahvas, | 1. astme kõrvallause | *tõstis kaugemal õuel häält,* | 1. astme kõrvallause

kes kogu aeg oli vaikinud,

mis tekitas mulje, | 2. astme kõrvallause

nagu oleks seal rasket tööd tehes hingeldatud.
(E. Krusten.)

Pealause

tuli Juula tema juurde,

1. a. kõrvallause

Kui Jürka õhtul toamaile läks,

2. a. kõrvallause

kus ta istus pakule,

1. a. kõrvallause

sest peenike pere oli juba magama uinunud,

2. a. kõrvallause

nii et silmapilguks leidus vaba aega.
(A. H. Tammsaare.)

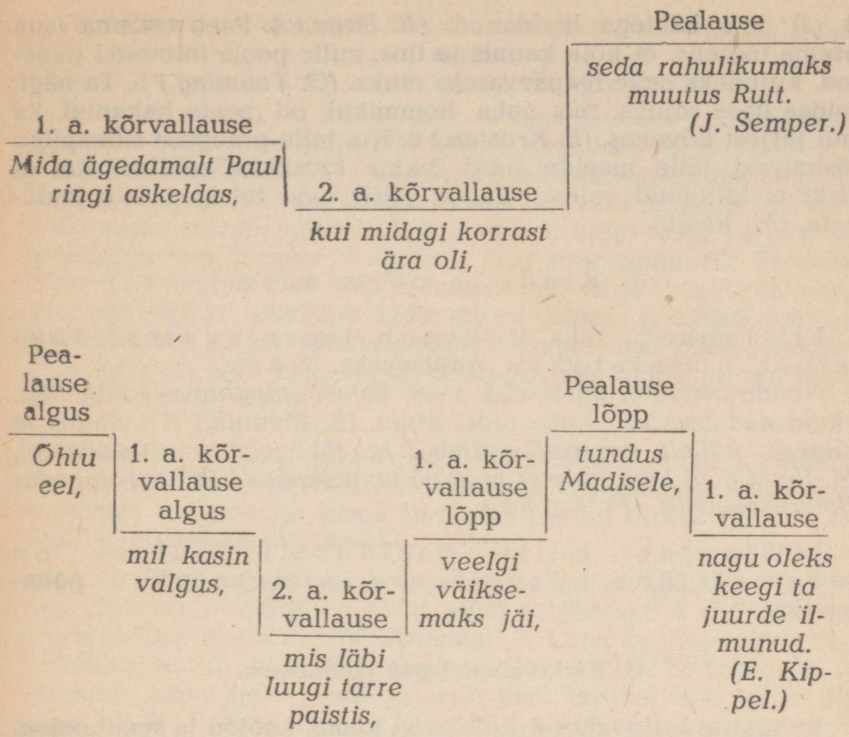

Harjutus 198. Kujutada järgnevad laused graafiliselt.

A. 1. Siit oli hästi näha tee, mis kollase ussina väänles põõsaste vahel, et sealt sirgjoones söösta külla. *(O. Tooming.)* 2. Mõne aasta pärast on ta juba suur poiss, kellele ema enam ei oskagi kõike õpetada, mis poisil elus tarvis läheb. *(A. Hint.)* 3. Kui ta pärast hakkas arutama, mis ta küll peaks tegema, et rebane hakkaks teda armastama, siis oli ta hoopis nõutu, sest rebasele ei meeldinud nähtavasti midagi, mis Ats katsus tema heaks teha. *(A. H. Tammsaare.)* 4. Hilja, kellel ees oli esimene pikem reis autoga, tuli enesele ette tähtsa isikuna, kes võib mõnusalt pehmele seljatoele nõjatuda ja läbi akna vaadata, kuidas teekäijad eest kõrvale astuvad, et teda mööda lasta. *(J. Semper.)* 5. Mõni tegi, nagu otsiks arveametnikku, kuigi teadis, et selle tööpäev on lõppenud. *(J. Smuul.)* 6. Nähtavasti lootis eesel, et ameeriklane, keda ta ei sallinud, seda kollitamist kardab. *(E. Vilde.)*

B. 1. Sa ei oska ette arvatagi, mida sul peale rammu, millest pole puudu, olema peab selleks, et tükki raiesmikku harida. *(E. Krusten.)* 2. Püstvõlvi külge on tiisel kinnitatud, mille ette rakendatakse hobune, kes võlvi ja ratast ümber veab. *(E. Vilde.)* 3. Nüüd, kus ta toolile laskudes teise juttu kuulas, tundis ta isegi,

et oli oma häälega liialdanud. *(R. Sirge.)* 4. Peab oskama ning tahtma töötada, et kõik kaunis ja ilus, mille poole inimesed püüavad, kujuneks meie igapäevaseks eluks. *(O. Tooming.)* 5. Ta nägi, kuidas ühes sajuga, mis juba hommikul oli peale hakanud, ka tuul järjest kõvenes. *(E. Krusten.)* 6. Kui talle praeguse silmapilgu küsimused jälle meelde tulid, tekkis kiuslikke kahtlusi, kas ta siiski ei talitanud valesti, kui ta jättis oma tulekust ette teatamata. *(M. Raud.)*

d) Rind- ja põimlause.

Liitlauset, mis koosneb iseseisvatest lausetest, nimetatakse **rindlauseks.** Näit.:

Nende otsmikel pärlendas veel äsjase pingutava sõidu higi, / kuid nad haarasid kohe tööst kinni. (E. Männik.) Nii jõudis ta kõigega küllalt aegsasti valmis / ja jäi aega veel oodatagi. (M. Raud.) Oli käre külm, / kuid päike helendas / ja lumi sätendas silmipimestavalt. (Fr. Tuglas.)

Liitlauset, mille osalausete hulgas on vähemalt üks kõrvallause, nimetatakse **põimlauseks.**

3. Kirjavahemärgid rindlauses.

Rindlause kirjavahemärkideks on **koma, koolon** ja **semikoolon.**

Komaga eraldatakse rindlauses osalaused, kui nende vahel ei ole sidesõna *ja, ning, ega, või.* Näit.:

Lumi laulis ree jalaste all, / look naksus kergelt / ja hobune puristas vahetevahel. (Kahe esimese osalause vahele pannakse koma, sest nende vahel ei ole sidesõna *ja, ning, ega, või;* teise ja kolmanda vahele ei panda koma sidesõna *ja* tõttu.)

Koolon pannakse kirjas niisuguse osalause ette, mis eelmist seletab või põhjendab (saab alata sõnaga *nimelt* või *sest*). Näit.:

Otepää vanem ei eksinud: vaenlase jõugud olid edasilükumises kiired. (Osalausete vahele saab panna sõna *nimelt,* mispuhul koolon asendub komaga.) *Meister muheles heameelest: ta töö tunnistati preemia vääriliseks.* (Osalausete vahele saab panna sõna *sest.*)

Koolon pannakse iseseisvate lausete vahele ülalmärgitud juhul ka siis, kui neid lahutab kõrvallause. Näit.:

Sul on täielik õigus: kui me selliselt toimime, laheneb asi väga hõlpsasti. (Koolon eraldab siin tegelikult kaht iseseisvat lauset, kusjuures teise ees seisab kõrvallause *kui me selliselt toimime.) Sündis ime, mida ta isegi ei uskunud: ta hakkas paranema ja aasta kolme pärast oli ta tervis üsna hea. (J. Mändmets.)*

Semikoolon pannakse kirjas niisuguste osalausete vahele, mis on omavahel lõdvemini seotud, eriti kui liitlauses on ka tihedalt seotud, komaga eraldatavaid osalauseid. Näit.:

Jälle küsitakse ja kostetakse ja imestatakse; vahe on ainult selles, et nüüd juba paljudele küsimustele meister ja tema pojad võõra eest vastavad. (O. Luts.) Simul mäletas täpselt iga teose kirjutamisaega, ei eksinud sündmustikus ega kõrvaltegelastegi nimedes; teadis, mis kirjanikel oli kavatsusel, kuigi tema vihjeist võis aimata, et neid teoseid ei oodanud just suur menu. (O. Tooming.) Mõned loomad on juba täis ja mäletsevad varjus puude all pikali; üks noor kirju tallekene lööb murul kepsu ja tõttab ema alla imema; kaks valget sikutalle löövad eemal lusti pärast poksu ja koer kase all ajab oma valget sabaotsa taga, mida ta aga kunagi kätte ei saa. (J. Liiv.)

Harjutus 199. Öeldised alla kriipsutada, leida koondlause korduvad liikmed ja liitlause osalaused, eraldada osalaused püstkriipsuga ning panna koma ja koolon, kuhu tarvis. (Mõned lausedharjutuses on lihtlaused.)

A. 1. Regi ragises jää kõlises ja mehed ise ähkisid. *(Fr. Tuglas.)* 2. Ainult sinuga on nüüd asjad selged sul ei ole selles ega teises mõisas enam elu. *(E. Krusten.)* 3. Liina kaalus mõttes kõiki võimalusi ent ükski et tõotanud noortele abi. *(O. Tooming.)* 4. Ats sai kõva käsu kasti kaant ja selle peal lasuvat kivi mitte puutuda. *(A. H. Tammsaare.)* 5. Istuti küll nii tihedalt kui iganes võimalik pika kaetud laua taga aga kõik ei mahtunud sinna ära ning mõned pidid leppima voodiääre ja aknalauaga. *(J. Semper.)* 6. Tal oli ainult üks lootus koerad väsivad ära ja lähevad minema. *(Fr. Tuglas.)* 7. Poiss katsus rebast küll söötmisega lepitada aga esiotsa polnud sel tagajärge loom oli harjunud kord poisi emalt toitu vastu võtma ja ei loobunud nii kergesti oma harjumusest. *(A. H. Tammsaare.)* 8. Kehval ajal nõiduslikult mõjuvat summat kokku saada polnud naljaasi aga sellega tuldi siiski toime. *(J. Semper.)* 9. Meil oli veel õnne polnud praegu siin üleval tuhatuisust tuult ega kõrvetanud ka tuline päike lakkamatult selga. *(Fr. Tuglas.)* 10. Lind ise oli väike aga pojad olid veel väiksemad vaevalt sõrmeotsa suurused. *(A. Hint.)* 11. Murulaigud lõid küll rohetama puud läksid ka Kadriorus lehte ja merigi selgis sinisemaks aga see kõik oli midagi muud. *(M. Raud.)* 12. Elu oli seal nii nukker madal ja hall. *(J. Mändmets.)*

B. 1. Tammemägi võitles väsimusega viimaste päevade rabelused ja magamata ööd andsid end tunda. *(J. Semper.)* 2. Tal on midagi südame peal aga julgus rääkima hakata puudub. *(A. Kitzberg.)* 3. Nüüd oli esialgu väljatungi hädaoht nõrgendatud ja Vello tõmbas rahulikumalt hinge ta ei ole malevat hädaohtu toonud. *(M. Metsanurk.)* 4. Aja järgi arvates on nad juba üle poole järve aga hirmus ränk on käia kange tuulega. *(J. Liiv.)* 5. Mõni

koer haugub küll kuid ei hammusta. *(Vanasõna.)* 6. Kõneleja oli hoogu sattunud muutus üha ägedamaks ega katkestanud enam tükil ajal oma kirglikku kõnevoolu. 7. Kas tuled meile külla või sõidame sinu poole? 8. Sellest poisist saab tubli töömees ta on lahtise pea ja suure tahtejõuga.

Harjutus 200. Öeldised alla kriipsutada, leida ütted, koondlause korduvad liikmed ja liitlause osalaused, eraldada osalaused püstkriipsuga ja panna puuduvad komad, koolonid ja semikoolonid.

1. Peoleol on sel ajal tõsisematki teha ta õpetab poegi lendama harjutab putukaid püüdma. *(R. Sirge.)* 2. Nagu öeldud, olid Kitzbergi jutustused laiali pillatud ajalehtedesse ainult üks, legendiaineline «Maimu», oli kättesaadav eriraamatuna. *(Fr. Tuglas.)* 3. Ma tean emake sul on tänavuaastast kärjemett ole hea paki paar kärge paberisse ja pane need munadega ühte korvi. *(E. Krusten.)* 4. Mõne päeva pärast puhkevad õunapuud seejärel löövad vahtrad mesilastest helisema ja karusmarjad paotavad oma tagasihoidlikud aga magusad silmad. *(O. Tooming.)* 5. Nõnda siis oli Põrgupõhjal jällegi endine kord majas isa ja tütar hoidsid kokku. *(A. H. Tammsaare.)* 6. Ta on pisut pikem kui keskmise kasvuga ta rõugearmiline nägu on väga vähe muutunud ainuke muutus, mis esialgu silma puutub, on väikesed punakad vurrud, mis ta ülemist mokka ehivad. *(O. Luts.)* 7. Mauridel oli küpress vaikuse sümboliks ta ei kahise tuules nagu teised puud. *(Fr. Tuglas.)* 8. Ilm oli kergelt tuuline pikad siidised valged pilvekiud ulatusid kirdest edelasse päike oli tulikollane ja rippus madalal Soontagana kohal. *(M. Metsanurk.)* 9. Nõnda see oligi Ats oli istunud nurka pisut jalgu puhkama ja oli sinna magama jäänud. *(A. H. Tammsaare.)* 10. Kes palju teeb, see palju saab kes vähe teeb, see vähe saab. *(Vanasõna.)* 11. Naine ei saanud edasi rääkida äge köhahoog mattis tal hinge kinni. *(J. Mändmets.)* 12. Tasakesi lobisesid haabade erkpunased lehed pihelgad kummardusid verevate marjakobarate all sarapuupõõsast hüppas kase otsa orav, pähkel hammaste vahel. *(O. Tooming.)* 13. Kukk kanadega on vankri alla peitu pugenud seal nad seisavad nõutult, sabad sorgus ja läbi ja läbi märjad. *(E. Särgava.)*

4. Kirjavahemärgid põimlauses.

Põimlause kirjavahemärgiks on **koma.**

Komaga eraldatakse kirjas kõrvallause pealausest ja eri astme kõrvallaused omavahel. Kui kõrvallause asub oma pealause sees, eraldatakse ta komaga mõlemalt poolt. N ä i t.:

Linnud laulsid, / nii et mets rõkkas. (Esimene osalause on pea-, teine kõrvallause.) *Põõsas, mille peidus ta istus, oli üleni õites.* (Kõrvallause asub pealause sees.)

Me teadsime (pealause), *et see oli Arvo* (1. astme kõrvallause, põhisõnaga *teadsime), kes päästis meid hädast* (2. astme kõrvallause, põhisõnaga *Arvo*), *millesse juhuslikult olime sattunud* (3. astme kõrvallause, põhisõnaga *hädast*).

Kõrvu asetsevad sama astme kõrvallaused eraldatakse komaga, kui nende vahel ei ole sidesõna *ja, ning, ega, või.* N ä i t.:

Äkki käis nii kõva piksekärgatus, / et poiss jäi tardunult seisma, / loomad tõstsid ehmunult pea / ning koer tõmbas saba jalge vahele. (Pealausele järgneb kolm 1. astme kõrvallauset, põhisõnaga *nii kõva;* esimese ja teise kõrvallause vahele pannakse koma, sest nende vahel ei ole sidesõna *ja, ning, ega, või;* teist ja kolmandat kõrvallauset seob sidesõna *ning,* mistõttu nende vahele koma ei panda.)

Jälgida, millal *nagu, kui, otsekui* ja *kuni* ette pannakse ja millal ei panda koma.

kui, nagu, otsekui ja *kuni* ees ei ole koma	*kui, nagu, otsekui* ja *kuni* ees on koma
K a d u s nagu tina tuhka.	K a d u s, /nagu k a o b tina tuhka.
Ta o l i rahulik nagu puhta südametunnistusega inimene ikka.	Ta o l i rahulik, /nagu p o l e k s midagi erilist j u h t u n u d k i.
Laps u u r i s mänguautot otsekui mingit imeasja.	Laps u u r i s mänguautot, /otsekui o l e k s see mingi imeasi.
S a d a s kui oavarrest.	S a d a s, /kui me v ä l j u s i m e.
Nõnda v õ i d e l d i kuni hilise õhtuni.	Õhtul, [kui ta koju s a a b u s,] t a b a s meid üllatus. Nõnda v õ i d e l d i, /kuni vaenlane taganema h a k k a s.

Sõnade *nagu, kui, otsekui* ja *kuni* **ette pannakse koma ainult sel juhul, kui nendega algab osalause.**

Harjutus 201. Koostada looduskirjeldus, kus esineb rohkesti võrdlusi.

Harjutus 202. Öeldised alla kriipsutada sirge joonega, kõrvallaused lainelise joonega, järjestikku asetsevad osalaused eraldada püstkriipsuga, hõlmatavad osalaused nurksulgudega ja panna vajalikud komad. (Mõned laused harjutuses on lihtlaused.)

A. 1. Ta on äkki nii arg et ei leia tükil ajal ühtki sõna. *(P. Vallak.)* 2. Ehk küll võõruspeolisi küllalt koos oli saadeti igale poole siiski uuesti palujaid et rahvast rohkem tuleks. *(Fr. R. Kreutzwald.)* 3. Kui vihikud jälle tagasi tuuakse puudub Manni oma teiste hulgas. *(A. Haava.)* 4. Näib nagu tahaks kütja puid ja hagu niikaua ahju ajada kuni sauna korsten punetama hakkab ja taevas korstna kohal lõkendama lööb. *(O. Luts.)* 5. Araablased kes olid enne vähe tegelnud põllutööga omandasid nüüd selle kunsti ja viisid peagi säärasele kõrgusele millisel see polnud kuskil mujal. *(Fr. Tuglas.)* 6. See oli just samal silmapilgul kui keegi oli heale mõttele tulnud Jürka poeg Kusta kohale kutsuda. *(A. H. Tammsaare.)* 7. Nad vaatasid esmalt argselt ja saamatult ringi nagu karjast hälbinud lambad. *(J. Mändmets.)* 8. See et temaga siin jagati kõige igapäevasemaid muresid ei peletanud ega tüüdanud teda nagu Tiina ekslikult kartis. *(E. Krusten.)* 9. Kui ma sinu tujude peale mõtlen siis tuleb mul vahel himu sinuga kassi ja hiire mängu nüüdki veel peale hakata. *(E. Bornhöhe.)* 10. Kes siis paremad on sinu südame mõtteid teadma kui sinu isa ja ema? *(A. Kitzberg.)* 11. Ta peatus pisut kauemaks sest siin oli mida vaadata. *(M. Raud.)* 12. Siin-seal oli tänav lagedaks pühitud aga teisal paistsid pimedast ööst mida ainult kollakas tulesilm hoone läve kohal valgustas kõrged lumehanged. *(J. Semper.)*

B. 1. Kas ta vahest liiga rutuline ei olnud kui ta peremehele nõu andis Villu kasupojaks võtta? *(J. Liiv.)* 2. On nagu puudutaks mõte midagi üleloomulikku mille iseloomustamiseks kõik sõnad on kahvatud. *(Fr. Tuglas.)* 3. Õigusega öeldi et tõsisemaid tööinimesi kui see lesepaar pole Heistres olemaski. *(R. Sirge.)* 4. Ado Murak kummardus et aidata tädil kaupa kotti ajada. *(M. Raud.)* 5. Näis nagu lehviks laeva taga lai hõbedane lehvik mis tumeda vee vahel helkis ja sädeles tuhandeis litreis. *(E. Männik.)* 6. Kõike mis nägemispiirkonda jääb püüavad silmad haarata. *(J. Sütiste.)* 7. Ta oli nõutu nagu jäljed kaotanud koer. 8. Nii võideldi kuni karminäoline metsaott lõpuks lamama jäi.

Ühendsidesõnade puhul (*olgugi et, nii et, sellepärast et, selleks et, peaasi et, sel ajal kui, sellal kui, parajasti kui, pärast seda kui, niipea kui, sedamööda kuidas* jt.) **saab olla ainult üks koma.** Kui ühendsidesõnaga algav kõrvallause asub pealause järel, pannakse koma ühendsidesõna ette. Näit.:

Mees ei kaotanud külma verd, / olgugi et olukord oli väga kriitiline. Ma tulen, / niipea kui mahti saan. Parajasti kui me metsa jõudsime, / hakkasid langema esimesed vihmapiisad. Sel ajal kui sepp ratast parandas, / saime pisut hinge tõmmata. Sedamööda kuidas sihtkohale lähemale jõuti, / läks meeleolu ühä paremaks.

Ainult harvadel juhtudel, nimelt kui ühendsidesõna esimene sõna on rõhutatud[1], pannakse koma selle järele. Näit.:

Tegin seda ainult selleks, / et su töö oleks produktiivsem. Ta jõudis pärale nimelt sel ajal, / kui tema abi kõige enam vajati.

Harjutus 203. Öeldised alla kriipsutada sirge joonega, kõrvallaused lainelise joonega, järjestikku asetsevad osalaused eraldada püstkriipsuga, hõlmatavad osalaused nurksulgudega ja panna koma, kuhu vaja.

1. Sedamööda kuidas täisealiste tööväsimus ja söögiisu vähenesid muutus asi lõbusamaks. *(Fr. Tuglas.)* 2. Niipea kui Ants oli murest võitu saanud hakkas ta muret tagasi tõrjuma. *(E. Krusten.)* 3. Liina naeratas rõõmsalt nii et vasakusse põske tekkis pikergune lohuke. *(O. Tooming.)* 4. Sepp Villu esivanemad olid ikka esimeste seas olnud kes ennast ristimisveest puhtaks pesid niipea kui ristijad selja pöörasid. *(E. Bornhöhe.)* 5. Pikkamisi astudes jõudis ta ilma et oleks isegi märganud välja laanest seljandikku mööda käivale teele. *(J. Mändmets.)* 6. Inimesed on sulle üldiselt head olnud ja su elu on paremini läinud kui sul endal oli selleks eeldusi. *(Fr. Tuglas.)* 7. Kõik mis ma lugesin sütitas mind kui tuli takku. *(M. Raud.)* 8. Siis hakkas langema esimesi laiu lumeräitsakaid mis hõljusid alla kahkjaist pilvedest kuni kõrgemad künkad kattusid nagu paksu õrnvalge hallituskorraga. *(A. Jakobson.)* 9. Algul jäi koopas kõik vaikseks olgugi et ärritaja ühtepuhku aina torkis. *(E. Kippel.)* 10. Siis heideti sinnasamasse metsa äärde rohu peale ning magati senikaua kui päike oli juba kastegi kuivatanud ja vari oli seitsme jalapöia pikkune. *(M. Metsanurk.)* 11. Selle asemel et võõras kohas karta ja põgeneda toimis ta hoopis teisiti. *(Fr. Tuglas.)* 12. Küllap ma olen vist rohkem käinud ja näinud kui ükskõik kes teine meie kolhoosist. *(O. Tooming.)* 13. Samal ajal kui noorem rahvas pritsikuuri juurde kogunes ja Sass pimedas tares oma mõttekesi veeretas kogunes Loginale külalisi. *(R. Sirge.)* 14. Hiljale keda uudishimu piinas meenus ema soov saladuse asupaigast ka Tammemäele teatada. *(J. Semper.)*

KIILLAUSE JA KIILSÕNAD NING NENDE KIRJAVAHEMÄRGID.

Liitlause hõlmatav osalause on alati kõrvallause, sest ta kuulub laiendina mõne sõna juurde hõlmavas lauses, oma pealauses. Kuid on olemas ka niisuguseid teise lause vahele paigutatud lauseid, mis tervikuna ei esine lauseliikmena ja on seega pealaused.

Iseseisvat lauset, mis on teise lause sisse kiilutud, nimetatakse kiillauseks.

[1] Sel korral on ta tegelikult lauseliige.

Kiillausega väljendab rääkija oma suhtumist lauses väljendatud mõttesse või seletab või täiendab seda.

Vahel paigutatakse kiillause ka pea- ja kõrvallause või kahe iseseisva lause vahele.

Ta tuleb, olen selles kindel, varsti tagasi. Aprillikuu esimesel laupäeval — laupäev on õnnepäev — oldi siis sealmaal, et kapten Tõnis Tihu võis anda käsu ankru hiivamiseks. (A. Hint.) Kui siis mõnel aastal laevaehitajad siin ringi askeldasid — laev oli ju suur asi, ega's igal aastal uut juurde teha jõuta —, polnud neilt seni keegi tühja ehitusplatsi eest mingit renti nõudnud. (A. Hint.)

Kiillause eraldatakse põhilausest kõnes erilise intonatsiooniga, kirjas mõttekriipsude, komade või sulgudega.

Mõttekriipsudega eraldatakse pikemad kiillausest, eriti kui kiillauses esineb komasid või ta on hüüd- või küsilause, samuti lühemad kiillausest, mida tahetakse esile tõsta. Näit.:

Räägitakse, et täna — ma ei tea, kas see on õigus — olla see hull mõisahärra kepi katki murdnud. (E. Krusten.) Ta on — kes seda siis ei tea! — kogu asja algataja. See poiss — kuidas ta nimi nüüd oligi? — lubas ka tulla. Viimaks siis tulid ühisusepoe poolt, liivaluidete tagant — Kuramaa rannas on ju suured luited — veel kaks lätlast. (A. Hint.)

Kui mõttekriipsudega eraldatav kiillause on põimlauses pea- ja kõrvallause vahel, siis pannakse kõrvallause koma mõttekriipsu järele. Näit.:

Kui Ants rääkis isamaa-armastusest — ja seda tegi ta väga sagedasti —, siis mõtles ta ikka oma õigustele ja eesõigustele. (A. H. Tammsaare.)

Komaga eraldatakse lühemad kiillausest, mida ei taheta eriti esile tõsta. Näit.:

Ma austan teid, te olete suurepärane inimene, aga, vabandage mind, te olete ajast maha jäänud. (O. Tooming.) Sul on ikka tark pea otsas, sa oled, nagu kõik ütlevad, riukaid täis. (A. Kitzberg.) Selle tööga, arvasin, saan valmis.

Sulgudesse pannakse seletavad ja täiendavad märkused, mis on lausega vähem seotud, nagu nimede hääldus, sõnaseletused, kuhugi juhtivad viited jne. Näit.:

Goethe (l. *gööte*) *on saksa suuremaid kirjanikke. Muidu lepib ta otmeki (nisuleiva), vedelate jahutoitude, katõki (hapu lambapiima) ja aedviljaga. (E. Vilde.)*

Peale kiillausete on olemas veel **kiilsõnad.** Tavalisemateks kiilsõnadeks on *tõsi (küll), vastupidi, ühe sõnaga, näiteks . . ., eriti . . ., arusaadav.*

Kiilsõnad eraldatakse kirjas põhilausest komadega. Näit.:
Sootaga pere, tõesõna, polnud kerget põlve näinud. (R. Sirge.) Mart, tõsi küll, on väga vastutulelik, Lembit aga, vastupidi, tahab alati palumist. Seljakotid olid valmis, õngeridvad korras, ussid plekk-karbis, ühe sõnaga, kõik ettevalmistused olid tehtud. Paljud E. Vilde teosed, näiteks «Mahtra sõda», «Kui Anija mehed Tallinnas käisid», «Prohvet Maltsvet» ja «Külmale maale», on tõlgitud vene keelde. Poisid, eriti Mart, olid seekord väga agarad.
Kui kiilsõnad, mis algavad sõnaga *näiteks* või *eriti*, on omastavas käändes, pannakse koma ainult kiilsõnade ette. Näit.:

Paljude oma teoste, näiteks «Mahtra sõja» ja «Prohvet Maltsveti» loomiseks kogus E. Vilde hoolega materjali. Poiste, eriti Mardi käitumine oli otse eeskujulik.

KIRJAVAHEMÄRGID HÜÜDSÕNADE ERALDAMISEKS.

Hüüdsõna on muutumatu sõna, mis esineb terve lause funktsioonis, asendab tervet lauset, väljendades tundeid, loodushääli, kutset või peletust, jaatamist või eitamist.

Kui hüüdsõna ja muu lause vahel on kõnes paus, eraldatakse ta kirjas koma või hüüumärgiga; kui pausi ei ole, jääb hüüdsõna eraldamata. Näit.:
Oh, ei jõua iial öelda ma, kuis täidad südame! (L. Koidula.) «Noh, heake küll,» ütles Jaan. (E. Särgava.) Oi heldeke, perenaine, niisuguste juttude vastu ei või ma midagi. (A. Kitzberg.) «Ah Toots või?» — «Nojah, Toots jah.» (O. Luts.) Nõõ, las käia! Hõissaa! Võit on meie.

Hüüdsõnadeks on ka jaatussõna *jah (jaa)* ja eitussõna *ei*. Nad eraldatakse kirjas komaga. Näit.:
Jaa, nii see on. Tema, jah, ongi see õige mees! Ei, ma ei tunne teda.
Ainult lause lõpul olev *jah*, kui selle eel ei ole kõnes pausi, jääb eraldamata. Näit.:
Nii see on jah. «Kas see oli Eedi?» — «Eedi jah.»

Harjutus 204. Leida kiillaused, kiilsõnad, hüüdsõnad ja liitlause osalaused ning panna vajalikud kirjavahemärgid.

A. 1. Aga Kaugatoma kuningas talle enesele see hüüdnimi meeldis ei ole väiklane. *(A. Hint.)* 2. Kärsitusega ootasime kõik meid oli mitu eestlast näitelava eesriide kerkimist. *(E. Vilde.)* 3. «Ei see pole siiski võimalik,» kordas Suurma nagu poleks ta Elgit kuulnudki. *(O. Tooming.)* 4. «Sinna nagu ma juba ütlesin saadetakse meid veelgi,» jätkas Oskar. *(E. Krusten.)* 5. Mugav see

jah ei olnud. *(R. Sirge.)* 6. Hm siin oleks juba küsida kas te targu nii tüür olete. *(E. Vilde.)* 7. Võttis suure ridva otsis pihlakat aga leidis toominga painutas sellest suure pikerguse võru millele perenaine õmbles külge tüki särgiriiet. *(A. H. Tammsaare.)* 8. See nali oligi veel alles paar nädalat tagasi ja Kuno see oli noore krahvi nimi oli praegu kodus. *(J. Liiv.)* 9. Oh näe sealt vahtiski puu hämarusest suurte punakate silmadega orav. *(Fr. Tuglas.)* 10. Külamees võttis taskust midagi küllap see oli vist raha ja andis tummale. *(J. Mändmets.)* 11. Tõsi ka kalasadam oli pidanud jääma endisse kohta paatidega ju sohu ei pääse ja sinna Joosep ja Kaarli nüüd tõttasidki. *(A. Hint.)* 12. Tema nagu ta ise ütles ei suutnud elada ilma lootusteta. *(E. Krusten.)* 13. Paljas pealiskaudne vaatlemine pani teda imestama ja mis peaasi äkki hakkas see koht talle kangesti meeldima. *(J. Mändmets.)* 14. Nojaa eksida võib igaüks kord. *(E. Vilde.)* 15. Ah nii hea oli kõige selle ilu keskel! *(A. Kitzberg.)* 16. No miks ta's ei pea tulema? *(A. Kitzberg.)*

B. 1. Ööd ja päevad jah ka läbi valgete suveööde urasid Kurenõmme metsades ja padrikuis ekskavaatorid. *(O. Tooming.)* 2. Oh seda pidu ja põlve! 3. Oo mäherdust hinda olen ma oma lühikese õnne eest maksnud! *(E. Vilde.)* 4. Kõik kolm roolikambris viibijat endise vahetuse roolimadrus oli siit juba välja astunud vaatasid korraga vööri poole. *(A. Hint.)* 5. Ta oli ju muidu tasakaalukas inimene aga seekord imelik küll oli ta toiminud impulsiivselt. *(J. Semper.)* 6. Meie uus traktorist eks ole nii? on kõigiti tubli töömees. 7. Ainult üksikud Koidula luuletused näiteks «Jutt» on nukra põhitooniga.

Harjutus 205. Leida ütted, lisandid, koondlause korduvad liikmed, liitlause osalaused, kiillaused ja hüüdsõnad ning panna vajalikud kirjavahemärgid; iga kirjavahemärgi järele kirjutada sulgudes, kas ta on ütte (lühend *ü.*), lisandi *(l.)*, koondlause *(kl.)*, rindlause *(rl.)*, põimlause *(pl.)*, kiillause *(kiill.)* või hüüdsõna *(h.)* kirjavahemärk.

1. Naa see just kerge leib ei ole! *(E. Vilde.)* 2. See väljak mille äärde ta nüüd oli jõudnud näis oma valvurite ja valge lossiga liiga pidulik selleks et siit niisama lihtsalt läbi minna. *(M. Raud.)* 3. Parajasti kui Toots nendele märkustele midagi tahab vastata tuleb teisest toast pereema ja toob jutusse pöörde. *(O. Luts.)* 4. Kuna Nurm nagu öeldud oli alles noor mees polnud seesinane elutarkus mille üle ta niimoodi endamisi muiates mõtteid mõlgutas tervenisti ta oma kogemustest võrsunud. *(E. Krusten.)* 5. Hundiüksindus mida ta juba varem tundis ja kartis piiras teda raske rusuva tundega. *(J. Smuul.)* 6. Tamme Priit rätsep hüüdis et tunnistatagu praegune juhatus tulevaseks komiteeks. *(R. Sirge.)* 7. Veel vähem hindas ta teiste katseid säärases asjas oma arvamusi maksma panna. *(Fr. Tuglas.)* 8. Parem varblane peos kui tuvi katusel. *(Vanasõna.)* 9. Minu nõu on nüüd see teie jääte siia pad-

rikusse ootama ja hoiate ennast hästi varjul kuna mina luurama lähen. *(E. Bornhöhe.)* 10. Tasapisi nagu väike aga kuivamata allikas nirises see mõte Liinas kasvas ja tugevnes. *(O. Tooming.)* 11. Aga vanamees pane nüüd tähele mis ma sulle ütlen sa pead siit juba varsti ära minema. *(J. Mändmets.)* 12. Kuid seda teadis nii apteeker kui ka Juhan et neid arstimeid viidi põdejale enam lohutuseks kui surmahaiguse võitmiseks. *(P. Vallak.)* 13. Küll ta mehike meid ja meie pakki nüüd piiluma hakkas! *(E. Vilde.)* 14. Loitvad tukid tuleasemel suitsuving kätega üleskaabitud mulla lõhn ja sügise enese kargus see oli karjapõlve ilu mis poisikesi siia tõmbas. *(Fr. Tuglas.)* 15. Oh ei sindki mina tundnud kallis kallis kodumaa! *(J. Liiv.)*

LAUSELÜHENDID JA LAUSELÜHENDITE KIRJAVAHEMÄRGID.

1. Lauselühendi mõiste ja tähtsamad liigid.

Kõrvallause, nagu teada, on sõnarühm, mis esineb tervikuna mingi lauseliikmena ja millel on olemas oma põhisõna. Üksikud sõnad kõrvallauses on omavahel grammatiliselt seotud.

Kõrvallausele on oma olemuselt lähedased lauselühendid. Lauselühend on ka sõnarühm, mis esineb tervikuna mingi lauseliikmena (täiendina, sihitisena või määrusena) ja millel on olemas oma põhisõna ning mille üksikud sõnad on omavahel enamasti grammatiliselt seotud kui laiend ja põhisõna. Erinevus on põhiliselt ainult selles, et lauselühendis puudub öeldis (verbi pöördeline vorm), kuna aga kõrvallauses on see alati olemas.

Näiteks lauses *Metsaäärset põldu kündes vilistas noor traktorist rõõmsat viisi* on lauselühendiks *metsaäärset põldu kündes;* ta põhisõnaks on *vilistas* ja ta esineb määrusena *(millal vilistas?);* öeldis puudub; sõna *metsaäärset* põhisõnaks on *põldu, põldu* põhisõnaks *kündes.*

Niisiis **lauselühendiks** nimetatakse öeldiseta sõnarühma, mis esineb tervikuna mingi lauseliikmena.

Harvadel juhtudel, nimelt seoses kõrvallausega, võib lauselühendi moodustada ainult üks sõna. Näiteks lauses *Ma ei tulnud eile sinu poole, arvates, et sind pole kodus* on lauselühendiks *arvates* (on seotud kõrvallausega *et sind pole kodus).* Seevastu sõna *õppides* lauses *Aeg kulus ära õppides* ei tule pidada lauselühendiks, sest see on üksik sõna ega ole seotud kõrvallausega.

Vrd. veel ühesõnalise lauselühendiga lauseid: *Veendunud, et see võib olla ainult Aleksander, pühkis ta silmad kuivaks ja tegi rõõmsa näo, kuna ei tahtnud näidata end murelikuna. (A. Jakobson.) Murak, märgates, et minek on ees, võttis roobi, segas söed laiali ja pani ahju kinni. (M. Raud.)*

Vaadelda lauseid.

Liitlause või koondlause	Lauselühendiga lause (lauselühend on trükitud kursiivis)
1. Kohtasin teda, kui linna sõitsin. Tütarlaps istus diivanil ja luges raamatut.	1. Kohtasin teda *linna sõites.* Tütarlaps istus diivanil *raamatut lugedes.*
2. Ema vaatas mulle tõsiselt otsa, ilma et oleks sõnagi lausunud.	2. Ema vaatas mulle *sõnagi lausumata* otsa.
3. a) Kui ta mäe otsa oli jõudnud, jäi ta hetkeks peatuma. b) Siin oli rohkesti puid, mis olid tormis murdunud.	3. a) *Mäe otsa jõudnud,* jäi ta hetkeks peatuma. b) Siin oli rohkesti *tormis murdunud* puid.
4. a) Kui masin oli parandatud, sõideti jälle põllule. b) Lugesin huviga raamatut, mis mulle sünnipäevaks kingiti.	4. a) *Masin parandatud,* sõideti jälle põllule. b) Lugesin huviga *mulle sünnipäevaks kingitud* raamatut.
5. Ma arvasin, et ta on haige.	5. Ma arvasin *tema haige olevat.*
6. Vastu tuli poisike, kellel oli õngeritv seljas. Mees läks metsa ja tal oli kirves vöö vahel.	6. Vastu tuli poisike, *õngeritv seljas.* Mees läks metsa, *kirves vöö vahel.*

Lauselühendis võib verb olla 1) *des*-vormis (tabeli parempoolses lahtris p. 1), 2) *mata*-vormis (p. 2), 3) *nud*-vormis (p. 3), 4) *tud*-vormis (p. 4), 5) *vat*-vormis (p. 5) või 6) verb võib hoopis puududa (p. 6).

Vastavalt sellele nimetatakse lühendeid *des*-lühendeiks, *mata*-lühendeiks, *nud*-lühendeiks, *tud*-lühendeiks, *vat*-lühendeiks ja verbita lühendeiks.

nud- ja *tud*-lühendeid on kaks liiki: määruslikud ja täiendilised. Määruslikud *nud*-, *tud*-lühendid esinevad määrusena (p. 3a ja 4a), täiendilised aga täiendina (p. 3b ja 4b).

Verbita lühendis on alati kas nimisõna nimetavas käändes, millele järgneb määrsõna või teine nimisõna (küsimus *mis kus?* või *kes kus?*, näit. *müts peas, kepp käes, laps käekõrval, lilled peos, nukrus silmis, tõsine ilme näol, rõõmsad mõtted peas, kirves vöö vahel),* või omadussõna nimetavas käändes (küsimus *missugune? kellena missugune? millest missugune?* jne.). Näit.:

Viisakas ja siiras, võitis ta kõigi poolehoiu. Seal ta seisis, väsimusest jõuetu.

Väljendumine lauselühenditega on lühem ja mõnikord ka paindlikum, pealegi toob see väljendusse vajalikku vaheldust. Eriti tuleb võimaluse korral tarvitada verbita lühendit ja *vat*-lühendit, näiteks *Ta hoidis kõvasti ema käest kinni ja ta süda oli täis imelikku argust ja pidulikkust* asemel öelda: *Ta hoidis kõvasti ema käest kinni, süda täis imelikku argust ja pidulikkust. (Fr. Tuglas.) Ma arvasin, et see on nii* asemel on sobivam öelda: *Ma arvasin selle nii olevat.*

Harjutus 206. Leida lauselühendid ja määrata nende liik.

Tormates peale koolitöö lõppu jooksujalu läbi parkide ning puiesteede tagasi kodu poole, tundis ta end jälle üle hulga aja nii õnnelikuna, et ta oleks kas või kilganud, hüpanud ning laulnud. *(A. Jakobson.)* 2. Istusin kõrgel vankril jahukottide otsas, kaenlas valge jahukott, milles küll ainult leib oli. *(J. Vahtra.)* 3. Ta seisis alistunult, vesihallid silmad sihitud lähenevale laevale. *(Fr. Tuglas.)* 4. Raudjas tegi paar nõksatust, ent, hirmunud libisemisest, ei söandanud ta välja panna oma täit jõudu. *(J. Sütiste.)* 5. Endel mõtles, et tunneb Tartut juba kirjandusest ja ajaloost, kuid teda nüüd enda ees nähes oli noormees äkki imelikult pettunud. *(A. Kaal.)* 6. Ta tuli valutava südamega tagasi oma kohale, kõigest nähtust kellelegi sõna lausumata. *(E. Männik.)* 7. Hambad ristis, nutt silmis, võitles ta, kui lüüa sai. *(R. Sirge.)* 8. Kui Lisl hilisõhtul teda oli masseerinud, ta voodisse aidanud ja hetkeks väsinult käsipõsakile aknale toetus, silmas ta Joanni kühmuvajunult rõdul lamamistoolil istuvat. *(M. Nurme.)* 9. Rangid õlal, sammus Tiiskäpp talli poole, külmast küürus. *(P. Vallak.)* 10. Soo põõsaste vahelt järve kaldale jõudes olin esimesel hetkel otse ängistunud: minu ees oli tumesinine pikerik helkiv veeväli, raamitud osalt madala põõsastiku, osalt noore männikuga. *(M. Metsanurk.)*

2. Lauselühendite kirjavahemärgid.

Lauselühendite kirjavahemärgiks on **koma.**

vat- **ja täiendilist** *nud-, tud-***lühendit ei eraldata komaga.**

Verbita lühend eraldatakse kirjas alati koma või komadega. Näit.:

Uksel tuli talle vastu Karl, puhas särk ja seebitükk pihus, käterätik kaelas. (R. Sirge.) Salgake punapüksilisi soldateid, püssid seljas, tuli vahi pealt. (E. Vilde.) Perenaisena töökas, abikaasana leplik, oli ta alati kannatlikult talunud mehe kõiki tujutsemisi. (E. Krusten.) Illimar vaatas, silmad imestusest suured. (Fr. Tuglas.)

Määruslikud *nud-*, *tud*-**lühendid eraldatakse kirjas alati koma või komadega.** Näit.:

Koju tulnud, hakkas ta filmi sisu õele jutustama. Kott kärule visatud, võtsid nad kõrvu aisade ristpuust kinni ja läksid. (M. Raud.) Nooruk, sirutanud käed lõkkele lähemale, tegi juba neljandat korda katset oma lugu jutustada. (E. Krusten.)

des- ja *mata*-lühendi puhul sõltuvad komad lühendi asendist lauses ja sellest, kas *des-*, *mata*-vorm asub lühendi algul või lõpul.

Kui *des-*, *mata*-**lühend asub lause sees aluse ja öeldise vahel, eraldatakse ta mõlemalt poolt komaga.** Näit.:

Lapsed, oodates isa koju, olid väga kärsitud. Arno, varjamata oma meelepaha, silmitses meid etteheitvalt.

Kui *des-*, *mata*-**lühend asub lause algul, eraldatakse ta ainult sel korral komaga, kui ta on pikem ja** *des-* **või** *mata*-**vormis sõna on lühendi algul.** Näit.:

Kõõritades tusaselt tundmatule külapoisikesele, surub mees käed kuuetaskutesse ja sammub vilistades aleviku poole. (P. Vallak.) Nähes neid kauneid lilli ja kuuldes kiiduavalduste ikka veel kestvat hoogu, valdas Murakat suur liigutus. (M. Raud.) Hoolimata kõigest viletsusest ja saatuse hoopidest, tundis vanamees ometi aeg-ajalt suurte loomishetkede õnne. (Fr. Tuglas.) — Kui neis lauseis *des-* või *mata*-vorm paigutada lühendi lõppu *(Tusaselt tundmatule külapoisikesele kõõritades . . .)*, siis koma ei tule panna.

Kui *des-*, *mata*-**lühend asub lause lõpul, siis ta harilikult eraldatakse komaga.** Näit.:

Andsin enese saatuse hoolde, unustades kõik ja nähes jälle kõike mitmekordselt teritatud pilguga. (Fr. Tuglas.) Ta silmitses neid, varjamata oma rõõmu.

Ainult sel korral, kui *des-* või *mata*-vorm on lühendi lõpul ja mõtte selgus lubab, tuleb koma ära jätta. Näit.:

Poiss jalutas puiesteel nukraid mõtteid mõlgutades. Ta silmitses meid oma rõõmu varjamata.

Lauses *«Ma ei teadnud seda,» lausus tüdruk, energiliselt pead raputades* ei saa *des*-lühendi eest koma ära jätta, sest siis pole arusaadav, kas sõna *energiliselt* kuulub sõna *lausus* või *raputas* juurde.

Kõrvallausest eraldatakse lauselühend alati komaga. Näit.:

Poiss ei peatanud siiski hobust, arvates, et ta valesti kuulis. Tikkija istus laua ääres, lastes nõelal kiiresti käia, et õhtuks lina valmis saada. Teadmata, mis edasi teha, seisid nad tükk aega nõutult paigal.

Harjutus 207. Leida lauselühendid ja eraldada need komaga, kus vaja.

A. 1. Kaarli sammus mõtlikult, laasitud kasevits peos. *(P. Vallak.)* 2. Olles natuke aega nõnda nõutult seisnud, kuulis ta korraga selja taga toksimist. *(M. Raud.)* 3. Saamata vastust oma küsimusele, jätkas Illimar teed. *(Fr. Tuglas.)* 4. Suur aga oli ta hämmastus tohutut hulka omataolisi tütarlapsi trepikojast eest leides. *(J. Semper.)* 4. Nähes suplevat ja jäätükkidega heitlevat Tõnut, kisendas ta kõigest jõust appi. *(J. Mändmets.)* 5. Eevi tuli palja jalu, suurrätik ümber, mööda kaevuteed. *(A. H. Tammsaare.)* 6. Poiss käis keha veidi tahapoole hoides, pea püsti. *(R. Sirge.)* 7. Ka taanlased, nähes nüüd abiväe päralejõudmist, võtsid uuesti südant ja hakkasid kõvasti peale suruma. *(E. Kippel.)* 8. Vana sepp juuksed peas lühikeseks pöetud, habe ära aetud, hallid vurrudki lühemaks lõigatud, istus, prillid ees, valge linaga kaetud laua taga, kõhukas raamat peaaegu keskkohalt lahti löödud. *(A. Hint.)* 9. Viimast rammu kokku võttes ajas karu möirates end uuesti püsti ning äigas Meelist käpaga, kiskudes tal riided ainsa ropsuga lõhki. *(E. Kippel.)* 10. Kohe otsustas Sulli, meeles pidades minevakordset õpetust, seda asja täna hoopis teisiti teha. *(J. Mändmets.)* 11. Külmaga harjumata inimesed kisuvad end küüru ja sammuvad nii ruttu kui võimalik, aeg-ajalt tuulest vesiseks läinud silmi pühkides. *(O. Luts.)* 12. See tehtud, toetus ta seljaga vastu kuusetüve ja jäi südaööd ootama. *(O. Tooming.)*

B. 1. Sel silmapilgul tuleb Mart, hõlmad laiali, surnuaialt ja jääb Leena ette seisma. *(A. Kitzberg.)* 2. Suur kaljukotkas vajub vaevalt tiibu liigutades kuristiku poole. *(Fr. Tuglas.)* 3. Süda täis ärevust ja rahutust, ruttas noor naine teele. *(E. Krusten.)* 4. Seljaku harjale jõudes nägi ta selgesti enese ees taganevaid metsakoeri. *(M. Metsanurk.)* 5. Õppinud isa juures veidi ametit, lendasid nad maailma. *(R. Sirge.)* 6. Ta lahkus, heitmata meile pilku. 7. Ta lahkus meile pilku heitmata. 8. Ümisedes omaette vaikselt laulda, läks ta mööda teerada edasi. 9. Omaette vaikselt laulda ümisedes läks ta mööda teerada edasi. 10. Ma nägin teda õueväravast sisse astuvat. 11. Vanamees ees, eit järel, kolisid nad kahekesi uksest välja. *(A. H. Tammsaare.)*

3. Lauselühendite õigekeelsust.

Eesti keelele on iseloomulikud verbita ja *vat*-lühendid, mis paljudes teistes keeltes puuduvad. Seevastu aga esineb eesti keeles suhteliselt harva *des-* ja määruslikke *nud-, tud*-lühendeid, palju harvemini kui vastavaid lühendeid näiteks vene keeles (деепричастие). Rohked *des-* ja *nud-, tud*-lühendid ei kuulu eesti keeles hea stiili juurde ja nende sagedast tarvitamist tuleb vältida. Liiatigi tehakse nende moodustamisel ja kasutamisel palju halbu vigu. Silmas tuleb pidada järgmist.

Kui lauselühendiga lauses on olemas alus, siis asub see põhilauses. N ä i t.:

Liit- või koondlause	Lauselühendiga lause
Kui brigadir oli meile töö kätte näidanud, läks ta teisele põllule.	*Meile töö kätte näidanud,* läks brigadir teisele põllule.
Tiina rohis peenraid ja mõtles eelolevale koosolekule.	*Peenraid rohides* mõtles Tiina eelolevale koosolekule.
Me jätkasime oma vestlust, kui õhtul paadiga üle järve sõudsime.	Me jätkasime oma vestlust *õhtul paadiga üle järve sõudes.*

des-**vormi abil moodustatakse lauselühendeid, mille tegevus on põhilauses väljendatud tegevusega samaaegne või sellele ajaliselt lähedane, s. o. üks tegevus järgneb vahetult teisele.** Näit.:

Mererannas suvitades käis ta tihti kalal. (Mererannas suvitamine ja kalalkäimine toimuvad samaaegselt.) *Kuuldes, et ma lepin tingimustega, naeratas meister mahedalt.* (Naeratus järgneb vahetult kuulmisele.) *Kaotades ühe sõjalaeva, jäi vaenlane märgatavalt nõrgemaks.* (Nõrgemaks jäämine toimus kohe pärast sõjalaeva kaotust, s. o. teine tegevus järgnes esimesele katkematult.)

nud- **ja** *tud*-**vormi abil moodustatakse lauselühendeid, milles väljendatav tegevus on toimunud enne põhilauses väljendatud tegevust ja vahepiir kahe tegevuse vahel on selgesti tajutav.** Näit.:

Harjunud käsku täitma, reageeris poiss korraldusele silmapilkselt. (Harjumine on toimunud ammu enne korraldusele reageerimist.) *Masin parandatud, sõideti jälle põllule.* (Põllule sõideti, kui masina parandamine oli täielikult lõpetatud.) *Mäe otsa jõudnud, jäi ta hetkeks peatuma.* (Peatuma jäädi siis, kui oli tippu jõutud.) *Lõpetanud keskkooli, astus Vello ülikooli.* (Siin ei tohi tarvitada *des*-lühendit, sest ülikooli astumine ei toimunud keskkooli lõpetamise momendil, s. o. teine tegevus ei järgnenud esimesele katkematult.)

Kui *des*-**lühendis pole käändsõna omastavas käändes, peab nii lühendis kui ka põhilauses olema üks ja sama tegevuse korda-saatja.** Näit.:

Metsa minnes ümises mees laulda. (Mees oli nii metsa mineja kui ka laulda ümiseja.) *Nõnda rääkides olid poisid koolimajani jõudnud.* (Nii rääkijad kui ka koolimajani jõudjad olid poisid.)

Vigane on näiteks lause *Endisi aegu meenutades läks ta nägu tõsiseks,* sest nägu ei ole meenutaja. Samuti on vigased laused: *Ta silmad läksid suureks, kuuldes neid uudiseid. Sellele mõeldes kuivasid Linda pisarad peagi. Rahulik naeratus ilmus tema näole oma poega nähes.*

Selgitada, milline viga on neis lauseis.

Kui *des*-lühendis on teine tegevuse kordasaatja, siis peab seda väljendama käändsõna omastavas käändes. Nii liitlausest *Kui päike tõuseb, asume teele* lauselühendiga lauset moodustades ei tohi välja jätta sõna *päike*, sest tõusja ja teele asuja ei ole üks ja sama. Sõna *päike* peab jääma lühendisse, kuid omastavas käändes: *Päikese tõustes asume teele.*

Kuidas saab liitlausest *Kui pühad saabusid, saime tunnistused* moodustada lauselühendiga lause?

***des*-lühendis väljendatud tegevus ei tohi kesta pärast põhilauses väljendatud tegevuse lõppu, eriti kui lühend järgneb põhilausele.** Vigane on näiteks lause *Madis puhkes nutma, nuuksudes nagu naine*, sest nuuksumine kestab kauem kui nutma puhkemine.

Selgitada, kas järgnevad laused on õiged: *Mees vajus mõttesse, näppides oma habemekest ja vidutades silmi. Poiss müüs uisud ära, andes raha ema kätte. See mõjus temasse nii, et ta haigestus, põdedes pikaldast palavikku. Hakkasin oma traktorit armastama, puhastades ta iga kord pärast töö lõppu mullast.*

Tuleb vältida eitavat *des*-lühendit (sõna *mitte* + *des*-vorm). Järgmised laused ei ole head: *Sõitsin ära teda mitte nähes.* (Parem: *Sõitsin ära teda nägemata.*) *Ta oli ähmi täis, mitte teades, kuidas käituda.* (Parem: *Ta ei teadnud, kuidas käituda, ja oli seetõttu ähmi täis.) Olin hämmastunud, mitte nähes teda seal. Mitte leides teda kodunt, läksin kinno.*

Kuidas saab kaht viimast lauset parandada?

Kui *des*-lühendis pole täissihitist, on soovitav *des*-lühendi verb (*des*-vorm) **paigutada lühendi lõppu.** N ä i t.:

Põllule m i n n e s (mitte: *minnes põllule) kuulsin käo kukkumist. Seda n ä h e s jäi ta peatuma. «Tulen toime,» ütles poiss rõõmsalt, ema otsa v a a d a t e s. Mees kohkus väga sellest õnnetusest k u u l d e s.*

Kui *des*-lühendis on täissihitis, asub lühendi verb lühendi algul. N ä i t.:

K a o t a d e s sõjalaevad (*sõjalaevad* on täissihitis), *jäi vaenlane märgatavalt nõrgemaks. «Kas läheme jalutama?» küsis Mihkel, h e i t e s mulle uuriva pilgu.*

Harjutus 208. Moodustada lauselühendiga laused ja panna vajalikud komad.

A. 1. Kui üks töö oli lõpetatud, asusime kohe teise kallale. 2. Pilved kerkisid ja ilm läks hämaramaks. 3. Sa jooksid trepist alla, kusjuures supellina oli sul kaenlas. 4. Matkaja, kes oli pikast rännakust väsinud, istus vähekeseks puhkama. 5. Sel ajal kui ta

kodu poole astus, oli ta rõõmsas meeleolus. 6. Hobune tegi head sörki, nagu oleks ta aimanud, et varsti oleme päral. 7. Ma nägin, et Maie läks tuppa. 8. Näib, et ta tuleb selle tööga hästi toime. 9. Ta uskus, et see on õige. 10. Tütarlaps istus akna all ja lahtine raamat oli tal põlvedel. 11. Kui tema laulis, kuulasime kõik vaikselt. 12. Auto, mis oli tühjaks laaditud, sõitis minema. 13. Kui rändaja eemal vilkuvat tuld silmas, muutus ta rõõmsamaks. 14. Kui vanaisa oli prillid ette pannud, hakkas ta lugema. 15. Ta sõitis ära, ilma et oleks minuga hüvasti jätnud. 16. Vanake tuli mööda teed ja korv oli tal käsivarrel. 17. Paistab, et täna tuleb ilus ilm. 18. Veepiisad sätendasid, kui mõlad tõusid ja laskusid. 19. Ta seisis seal tükk aega ja oli hämmastusest keeletu. 20. Ma kuulsin, et Anu kaevu juures kolistas. 21. Peep ei leidnud siit soovitud tööriista ja läks tuppa tagasi.

B. 1. Kui kajas vile, lõpetasime töö. 2. Ta lõi mulle oma laia pihuga sõbralikult selga, ilma et juttu oleks katkestanud. 3. Poisid jäid vait, kui öökulli huiget kuulsid. 4. Kui Peeter pärast keskkooli lõpetamist kaks aastat vabrikus oli töötanud, astus ta ülikooli. 5. Ta ei leidnud venda toast ja läks aeda. 6. Kui päike tõusis, olid poisid juba jõe ääres. 7. Ta vestis huvitavaid jutte, kusjuures ta tööd ei katkestanud. 8. Laps jooksis trepist alla, kusjuures kohver oli tal käes. 9. Ma kuulsin, et ta laulis. 10. Kui vili oli ära antud, asuti koduteele. 11. Kui hein oli saadu pandud, tõmbasime natuke hinge. 12. Onu astus väravast sisse, kusjuures jalutuskepp oli tal käes. 13. Kui isa hilja õhtul koju jõudis, heitis ta kohe magama. 14. Kui ta raamatut luges, unustas ta kogu ümbruse. 15. Päikesekiired, mis tungisid kanalasse, äratasid linnud üles.

Harjutus 209. Panna vajalikud kirjavahemärgid ja iga kirjavahemärgi järele kirjutada sulgudes, kas ta on ütte, lisandi, koondlause, rindlause, põimlause, kiillause, hüüdsõna või lauselühendi *(II.)* kirjavahemärk.

1. Kindlas usus mis põhines vanadel kogemustel siirdus rebane põõsastesse et asuda ligemalt katsuma eset mis vanamees nii uskus ta kindlasti talle oli visanud põõsastesse. *(R. Roht.)* 2. «Sind teretan ma vanemate kodu!» ütleb ta pühalikult võtab kübara peast ja äigab käega üle otsaesise. *(O. Luts.)* 3. Kurikas käes seisab vanaldane naisterahvas esimese Kukulinna hüti ligidal sooloigu ääres madal pesupingike ees mille peal ta üht riidetükki ümber keerutab ja talle tublisti pihta annab. *(J. Liiv.)* 4. Iga samm mis ta astus kõrget kallast palistaval teerajal tõstis teda pikkamisi aga pidevalt kõrgemale ja kõrgemale küttes südant aina soojemaks ja elavamaks. *(M. Raud.)* 5. Talle meenus et see on kolmas kord tema elus kus ta kuuleb sääraseid helisid mis nagu otsiksid midagi kadumatut. *(E. Särgava.)* 6. On nagu kohiseks kuldne jõgi kauguses. *(Fr. Tuglas.)* 7. See naeruväärselt kitsuke riba merd mis lahutas laeva kaldast näis ületamatuna. *(J. Smuul.)* 8. Ainult

ühte pani Ats tähele kuke nokast nõrgus verd värske rohu sisse. *(A. H. Tammsaare.)* 9. Siia oli Indrek hoolas töömees vanasti kodus olles endale töötoa meisterdanud. *(A. Hint.)* 10. Pärast neid sõnu tuul kandis nad üsna selgesti siia taipas Tõnis Tihu oma hirmu põhjust see oli rahva viha mida ta kartis. *(A. Hint.)* 11. Opman seisis küünal käes selle ukse taga ja kuulatas. *(E. Vilde.)* 12. Tema ilusad lootused kullassepa-tööga ennast ja oma last toita ei leidnud Kaski kõrvus kuulmist. *(A. Kitzberg.)* 13. Tiina ei vastanud midagi ta süütas lambi ja viis selle meeste ette lauale tehes seda veidi häbelikult silmad maas sunnitud sõnakuulelikkusega. *(E. Krusten.)* 14. Tükike aega hiljem nähtigi teda küla poole marssivat vastne värvitud kodaratega ratas turjal nagu päike. *(R. Sirge.)*

OTSENE JA KAUDNE KÕNE.

1. Otsese ja kaudse kõne mõiste.

Kõneleja ütlust võib edasi anda otseselt või kaudselt, otseses või kaudses kõnes.

Otsene kõne annab kõneleja ütluse edasi muutmata, kõneleja enese sõnadega. Näit.:

Aga kui Pearu sellega kiitles, ütles talle Andres: «Sina tegid enne, aga mina mõtlesin enne. Sina tegid seda minu mõtte järele.» — «Kui sa tõtt tahad kuulda, siis kuula: mina tegin seda Hundipalu Tiidu mõtte järele, sinu mõttest ei tea ma teragi,» vastas Pearu. (A. H. Tammsaare.)

Andrese ütlus ja Pearu vastus on otsene kõne. Kõnelejat nimetav osa *(ütles talle Andres* ja *vastas Pearu)* on saatelause. Saatelause võib asuda otsese kõne ees, sees või lõpul.

Kaudne kõne väljendab kõneleja sõnu kolmanda isiku poolt ümberjutustatuna. Näit.:
Aino vastas, et ta ei olevat sellest midagi kuulnud. (Vrd. *Aino vastas: «Ma ei ole sellest midagi kuulnud.») Isa ütles poistele, et ärgu nad praegu järvele mingu* (Vrd. *«Ärge minge praegu järvele, poisid,» ütles isa.)*
Otsene kõne on isikupärasem, tunderikkam ja sisukam kui kaudne kõne. Ta annab jutustajale või kirjanikule häid võimalusi jutustust elavamaks ja sisurikkamaks muuta ning tegelasi iseloomustada. Otsene kõne sisaldab tavaliselt rohkesti ütteid, hüüdsõnu, küsi-, hüüd-, katkelisi ja elliptilisi lauseid.

2. Otsese kõne kirjavahemärgid.

Otsene kõne on jutumärkides. Jutumärkidesse ei panda ainult näidendi repliike.

Kui otsene kõne järgneb saatelausele, on ta ees koolon ja otsene kõne algab suure tähega. N ä i t.:

Kuskil avati aken ja keegi hea inimene sosistas: «Seltsimees... ärge siit edasi minge, kõrvalmajas on sakslased.» (E. Männik.) Vanem peatus talle vastu astudes, kummardus veidi ja hüüatas imestunult: «Vaike! Kuhu sa nii hilja?» (M. Metsanurk.)

Kui saatelause on otsese kõne keskel, siis eraldatakse ta komadega. N ä i t.:

«Lähme,» ütles Kaasike, «küllap me saame ühte kohta välja.» (E. Särgava.)

Kui otsene kõne on saatelause ees, pannakse otsese kõne järele vastavalt sisule koma, küsimärk, hüüumärk või katkelise lause puhul mõttepunktid. N ä i t.:

«Saunatädi on sul kodus seltsiks,» ütles perenaine poisile nagu lohutuseks. (A. H. Tammsaare.) «Mis sa ütlesid köstrile Metuusala asemel, et ta pragama hakkas?» küsis Teele koju minnes. (O. Luts.) «Välja!» karjus opman vahutava vihaga nii Päärna kui Pritsu poole. (E. Vilde.) «Tegin selle... üüri eest...» pomises Murak piinlikult. (M. Raud.)

Kui eri isikute kõnet ei alustata uuelt realt, pannakse vahele mõttekriips. N ä i t.:

«Ants, mis Peeter seal teeb?» — «Ei midagi.» — «Ja mis sina teed?» — «Aitan Peetrit.»

Harjutus 210. Panna puuduvad kirjavahemärgid.

1. Kui hästi teie deklameerite ei suutnud Liina imestust tagasi hoida. *(O. Tooming.)* 2. Tänaste tööde hulgas algab ta kuivalt on mõned mis õige hästi on korda läinud. *(A. Haava.)* 3. Natuke aega vaikinud ütles Oskar Kasu sellest on vähe õieti ei mingisugustki. *(E. Krusten.)* 4. Vaata Priidu ütles ta ma tõin sulle sõbra. *(R. Roht.)* 5. Ära haugu ära haugu koerakene ütles tulija murtud häälel näed isegi kui väsinud ja haige ma olen. *(O. Luts.)* 6. Ühel hommikul hüüdis Linda tuppa tulles Kaarlile Luiged on tulnud. *(O. Tooming.)* 7. Ega ta ometi luiska küsis Jürisson. *(E. Särgava.)* 8. Ma ei mõelnud mitte üldist vaid kohalikku tormi selgitas Aer. *(J. Smuul.)* 9. Ta jõi suutäie magusat mõdu ja lisas Ma tunnen orjapõlve tunnen oma rahva häda aga ma ei suutnud muud kui hambaid kiristada. *(E. Bornhöhe.)* 10. Mis sünnib küll teiega õnnetud teomehed mõtleb ta. *(J. Liiv.)*

3. Otsese kõne asendamine kaudsega.

Otsest kõnet saab asendada kaudsega. Vrd.:

Otsene kõne.	Kaudne kõne
1. «Mis sa siin teed?» küsis Ants Jürilt.	1. Ants küsis Jürilt, mis ta siin teeb.
2. «Minge kiiresti koju!» hüüdis isa meile.	2. Isa hüüdis meile, et me kiiresti koju läheksime.
3. Ta ütles: «Ma olen sellega nõus.»	3. Ta ütles, (et) ta olevat sellega nõus.
4. Ma ütesin ju sulle: «Sa võid selle endale võtta.»	4. Ma ütlesin ju sulle, et sa võid selle endale võtta.

Otsese kõne asendamisel kaudsega tuleb silmas pidada järgmist.

a) 1., 2. ja 3. isiku asesõna asendatakse otsest kõnet edasiandja seisukohalt vastava isiku asesõnaga.

b) Kui otsene kõne on küsilause, muutub küsimus kaudseks küsimuseks; selle järele küsimärki ei panda (1. lause).

c) Kui otsene kõne on käsklause, muutub käskiv kõneviis harilikult tingivaks (2. lause).

d) Kui otsene kõne on jutustav või hüüdlause, muutub kindel kõneviis harilikult kaudseks (3. lause). Kindlasse kõneviisi jääb tegusõna sel korral, kui otsese kõne edasiandjaks on 1. isik (4. lause).

e) Kaudne kõne algab harilikult sidesõnaga *et*. Sidesõna *et* ei asetata kaudse küsimuse ette (1. lause); kaudse kõneviisi puhul võib *et* puududa (3. lause).

Harjutus 211. Muuta otsene kõne kaudseks.

A. 1. «Minule see ei meeldi,» ütles noormees. *(E. Särgava.)* 2. Teisel päeval kutsus Vanaisa mõlemad enese ette ning ütles: «Ma olen teie ametikohuste täitmisega rahul.» *(Fr. R. Faehlmann.)* 3. «Pea ometi vahel suu ja vaata parem, kus Kadri on!» ütles peremees talle. *(L. Koidula.)* 4. «Kuhu me talveks läheme?» küsis Kaarel. 5. «Opman käskis sind homme karjapoisiga mõisa tulla,» vastab Salu-onu viimaks. *(J. Liiv.)* 6. «Kui palju makstakse teile

seal palka?» uudishimutseb meister. *(O. Luts.)* 7. Isa küsis poisilt naljatades: «Kas said rebase kätte?» *(R. Roht.)* 8. «Sõjakohus olen mina!» müristab noormees talle vastu. *(E. Vilde.)* 9. «Kas olete natuke juba meie pool ümber vaadanud?» küsis Peeter, kui külalisega tagakambris laua juures istus. *(A. Kitzberg.)* 10. «Pane ikka rohkem põhku vahele,» ütles ta potikaupmehele. *(P. Vallak.)* 11. Perenaine lõi imestades käed kokku ja hüüdis: «Ega te ometi niisugust risuhunnikut ostma ei lähe!» *(Fr. R. Kreutzwald.)* 12. «Minule ei ole sellest midagi kõneldud,» ütlesin mina.

B. Teed mööda edasi minnes leidis hobune ühe vana koera nukrameelselt ja aegamisi edasi astuvat. Ta küsis: «Mis sa, vana sõber, nii nukker oled?» Koer vastas: «Peremees ajas mind kodunt välja, sest ma ei kuule ega näe enam hästi, ei suuda enam maja valvata.» — «Noh, lähme siis üheskoos teenistust ja toitu otsima,» ütles hobune, «mul sihukesamane lugu käes.» Rändasid kahekesi edasi.

Ühe õuevärava juures nägid nad vana kassi ja küsisid: «Mis sul viga on, et nii murelik oled?» Kass vastas: «Ma ei jõua enam hiiri püüda, seepärast ajas peremees mind ära.» — «Tule kaasa,» ütles koer, «mul sihukesamane lugu käes.» Läksid kolmekesi edasi.

Siis jõudsid nad kuhugi külaväravasse, nägid kukke värava poole tulevat ja küsisid: «Mispärast sa nii kurb oled?» Kukk kostis: «Mind aeti ära, sest ma olen vanaks jäänud, ei oska enam õigel ajal laulda ega töörahvast äratada.» Mindi neljakesi edasi.

(Rahvajutust.)

TÄIENDAVAID MÄRKUSI KIRJAVAHEMÄRKIDE TARVITAMISE KOHTA.

- **Koma pannakse sidesõna** *ja, ning, ega, ehk, või, kui (ka)* **ette, kui**

a) **sellega algab lauses mõttepööre** (sidesõna *ja* või *ning* saab asendada sidesõnaga *aga*), **teistsuguse funktsiooniga lause** (näit. käsk-, soov- või küsilausele järgneb jutustav lause või vastupidi) **või kui koma panemine on vajalik mõtte selguse huvides,** n ä i t.:

Muidugi, palava pliidi juures ei saanud ta kuidagi oma uudishimu rahuldada, ja pliit oli enamasti ikka palav. (A. H. Tammsaare.) Kõik töötavad kibedasti, ning sina uitad niisama ringi. Mis te ilmaasjata ootate, ega ta niikuinii ei tule. Astu natuke kõrvale, ja sa näed midagi huvitavat. Lõikajailt pääseb ehmatushüüe, ja hääl, mis ennegi oli armas, tekitab nüüd südames rõõmuvärinaid. (E. Krusten.)

b) **selle ees on üte,** näit.:
Võta see kiri, H e n n, ja vii posti.

c) **selle ees on koma nõudev lisand,** näit.:

Kreutzwald, «Kalevipoja» koostaja, ja Koidula, esimene eesti naislüürik, on eesti kultuuriloos esmajärgulise tähtsusega osa etendanud.

d) **selle ees lõpeb kõrvallause,** näit.:

Meile tulid külla sm. Kaasik, kes on tuntud eesrindlane, ja tema sõber. Ta katkestas jutu, sest kostis koputus uksele, ja jäi hetkeks kuulatama.

e) **selle ees lõpeb koma nõudev lauselühend,** näit.:

Mees läks mööda metsateed, rutates koju, ning ümises omaette laulda. Ta seisis vaid keset maanteed, püss pihus, ja tundis rahutust. (Fr. Tuglas.)

Kui kahe pealause või kahe koondlause korduva liikme vahel, mida seob sidesõna *ja, ning, ega, ehk, või, kui (ka),* **asub kõrvallause, siis pannakse esimene kõrvallause koma sidesõna ette.** Näit.:

Laps heitis pilgu aknast välja, ja kui nägi ema tulevat, jooksis ust avama. (Vrd. *Laps heitis pilgu aknast välja ja jooksis ust avama.) Tõttasime linna, ning et kiiremini pärale jõuda, läksime läbi metsa.*

Kui kahe pealause või kahe koondlause korduva liikme vahel, mida seob sidesõna *ja, ning, ega, ehk, või, kui (ka),* **asub kiilsõna või komadega eraldatav kiillause, siis pannakse esimene kiilsõna või kiillause koma sidesõna järele.** Näit.:

Laev jõudis sadamasse ning, nagu kuulda, tõi suure laadungi kivisütt. Peeter sai eile külmetada ja, see on kindel, ei tule täna kooli.

Kui kahe pealause või kahe koondlause korduva liikme vahel, mida seob sidesõna *ja, ning, ega, ehk, või, kui (ka),* **asub koma nõudev lauselühend, siis on soovitav esimene lauselühendi koma panna sidesõna järele.** Näit.:

Ta süütas tule ja, istunud diivanile, hakkas lugema.

Parem on selletaolisi konstruktsioone üldse vältida, antud lause sõnastada nii: *Ta süütas tule, istus diivanile ja hakkas lugema.*

Fraseoloogilised väljendid moodustavad kirjavahemärkide seisukohalt tavaliselt erandi.

Saagu mis saab. Maksku mis maksab. Ta on mees mis mees. Tule aga tule. Ta oli poiss et lase olla. Hobune kihutas kuidas andis. — Selliseid lauseid ei tule käsitada liitlausetena.

Mõnedes väljendites esineb **mitmesõnaline lihtöeldis.** Sellise öeldise moodustavad 1) sõnad *palun, tule (tulge), mine (minge)* ja *võta (võtke)* koos järgneva käskivas kõneviisis oleva verbiga

ning 2) liikumisverbid *minema, tulema, jooksma* ja *sõitma* kindlas kõneviisis koos samas vormis oleva teise verbiga.

Mitmesõnalise lihtöeldise koosseisu kuuluvate verbide vahele koma ei panda. Näit.:

Palun tule siia. Tule too mulle haamer. Minge viige Antsule juua. Võta vii emale õunu. Ma lähen toon paberit.

Kui *palun* seisab öeldise järel, tuleb teda käsitada kiillausena ja seega komadega eraldada, näit.: *Tule, palun, siia.*

Omadussõnaline täiend seisab harilikult oma põhisõna ees, stiililistel kaalutlustel, eriti luulekeeles, võib aga paigutada ka põhisõna järele, näit.: *Mu armas kodu väikene seal eemal mäe peal. (J. Liiv.) Sest puhke lauluks, süda õnnekuum! (D. Vaarandi.) Ving mõrumaiguline hõljub õhus. (J. Sütiste.)*

Harvemini paigutatakse omadussõnaline täiend oma põhisõna järele proosas. Seda saab teha nimelt siis, kui omadussõnalisi täiendeid on mitu või täiend on mitmesõnaline või selle juurde kuulub võrdlus. **Sellised omadussõnalised täiendid eraldatakse muust lausest komaga.** Näit.:

See oli kütkestav neiu, julge ja rõõmus. (O. Tooming.) Suur kevad, soe ja päikesepaisteline, voogas mööda vaguni aknast. (M. Raud.) See oli pikk kõhetu mees, uhke otsaesisega. (Fr. Tuglas.) Otse tema ees astus Hirm, suur nagu tohutu karu. (Fr. Tuglas.)

Kui sõnad *mis, kes, kust, millal* jts. **ei asu osalausete vahel, ei ole nende ees koma.** Näit.:

Tal oli peaaegu sama vabadus mis Karlalgi. (Fr. Tuglas.) Luik kukub nagu kivi alla, hukkudes samas kus ta eluseltsilinegi. (O. Tooming.) See vandumine oli pärit samast vihaallikast kust nende tumm kinnisuski. (E. Krusten.) Tehku seda kes tahes. Tulgu ta meie poole millal tahes, ma olen täna kogu päeva kodus.

Harjutus 212. Panna koma, kuhu vaja.

A. 1. Villu oli ta käest kinni rabanud ja enne kui kubjas aega sai silmapilku aru pidada oli kepp käest ära kistud pooleks murtud ja eemale põllule visatud. *(J. Liiv.)* 2. Kes valmis on tuleb näitab mulle kohe ette. *(A. Haava.)* 3. Anti käsk maksku mis maksab veel kord sisse tungida sest politseinik pidi majas olema. *(A. H. Tammsaare.)* 4. Kellapostide all seisis kupja naine varrukad üles kääritud ja punavöödiline seelik ümber ning sikutas kellanööre. *(Fr. Tuglas.)* 5. Mine pane ennast valmis sest pole enam palju aega. *(J. Mändmets.)* 6. Endine võimumees hellitas lootust et rabistavad mis rabistavad küllap kord tüdinevad ja jätavad vallatüüri jälle peremeeste hooleks. *(R. Sirge.)* 7. Taevast tibas vihma halli udutaolist. *(A. Kitzberg.)* 8. Küsiti sosistades mis on sündinud ja vastati samuti sosistades. *(M. Metsanurk.)* 9. Pea-

aegu kõigil neil lappidel käis sel õhtupoolikul töö ja kuna Toomatare põld oli kaugel teiste taga läks Mai nagu läbi kadalipu. *(E. Krusten.)* 10. Olen nagu juhuslik rändur kes mõneks ajaks peatub et jalgu puhata või nagu rändlind kes laskub et enne edasilendu kõht täis süüa. *(O. Tooming.)* 11. Koer langes koplis murule maoli ja lastes pea esimestele käppadele vajus mõttesse. *(J. Mändmets.)* 12. Idataevast kus teistel hommikutel lõõmas koidu noorrõõmus tulekahju katsid vihased sinised pilved öised ja sünged nagu mure. *(J. Smuul.)* 13. Tule siia poiss ja jutusta kuidas läks. 14. Sellest siis Antsu krundil kõik nõnda lokkab mis ime. *(A. Kitzberg.)* 15. Tule siia ja sa näed et pole midagi karta. 16. Masin on remonditud ja võid uskuda hakkab nüüd kindlasti korralikult töötama.

B. 1. Ta tegi nagu ei kuulekski ta ema sõnu ja läks luugates kuuri poole et vaadata mis teevad rebane ja surnud vares. *(A. H. Tammsaare.)* 2. Karul on küll paks nahk ja tihe karv aga mesilaste pisted teevad ta pööraseks ja et neist lahti saada hakkab ta maas püherdama. *(J. Semper.)* 3. Palun võtke loos Õhu käest ära ja andke mulle kätte. *(A. Kitzberg.)* 4. Sass karvane ja kõhetu nagu lahja kevadine metsloom kiipas häbeliku olemisega üle kuiva põranda. *(R. Sirge.)* 5. Peremehel oli mõne päevaga enam kui selge et saagu muud mis saab aga salakividega peab kohe võitlust algama. *(A. H. Tammsaare.)* 6. Ta ärkas hommikuti nagu juhtus kord varem kord hiljem. *(Fr. Tuglas.)* 7. Afanassi Matvejevitš vaikis peaaegu kogu tee püüdes piinlikkusest võitu saada ja muutus jutukamaks alles pärast pikemaid peatusi. *(E. Krusten.)* 8. Ta näitas Mossale pisut hambaid ja läks heitis eemale puhkama. *(A. H. Tammsaare.)* 9. Varsti ilmuski autojuht nahkjope seljas ja jäi ukse kõrvale seisma. *(J. Semper.)* 10. Aeti juttu ja kui siis paluti Peeti mängida täitis ta pikapeale ka selle soovi. *(J. Mändmets.)* 11. Ära karda tädi ega ma laps ei ole! ütles Murak tõsise kindlusega. *(M. Raud.)* 12. Teele saab aru et asi koolivendade vahel korras ei ole ja algab teist juttu. *(O. Luts.)* 13. Nüüd tahtis ka Ats maksku mis maksab ketiotsa korraks oma pihku saada. *(A. H. Tammsaare.)* 14. Nõidus mis ta nõidus aga üle 37 kraadi välja ei nõidunud. *(J. Smuul.)* 15. Ta valetas nii et suu suitses.

SÕNADE JÄRJEKORRAST LAUSES.

Stiili ladusus oleneb suurel määral sõnade paigutusest lauses. Teos või kirjutis, kus sõnad on ebaloomulikus järjekorras, ei jäta head muljet. Mõnus ja lahe on seevastu lugeda teost, kus sõnad lauses on normaalses, loomulikus järjestuses.

Peale selle on sõnade järjekorral ka sisuline tähtsus. Sõnade paigutusega on nimelt võimalik osutada, millisel sõnal lauses on suurem kaal.

Sõnade järjekorra küsimus on ulatuslik; siin peatutakse ainult niisugustel juhtumitel, mille puhul sageli eksitakse.

1. Lauserõhk sõnade järjekorra määrajana.

Olulise tähtsusega teguriks, mis määrab sõnade järjekorra, on lauserõhk.

1. **Rõhutatav sõna nihkub harilikult oma tavalisest asendist ettepoole, sageli lause algusse.** Vrd. lauseid:

Ma ei maksa venimise eest palka. (Ükski sõna ei ole eriliselt rõhutatud.)

V e n i m i s e eest mina palka ei maksa, venimise eest mitte. (Mogri Märdi repliik A. Kitzbergi draamast «Kauka jumal». Rõhutatud on sõna *venimise.*)

Nüüd on juba kolmas päev, aga haigus ei tagane, veel k õ v e m a k s näib palavik minevat. (O. Luts.) H u k k a tahtis ta ennem saada kui igaveseks kõik lootused kaotada. (Fr. Tuglas.) Rumalus, v a a d a t a võin ma ikka. (J. Liiv.) Huulil liikus üks «oleks» teise järel, aga m e e l e l a h u t u s t see ei toonud. (A. H. Tammsaare.)

2. **Lause lõppu asetub pealause öeldis, millele tugev rõhk langeb.** N ä i t.:

Saksa rabelemisest hoolimata ta teda enne l a h t i e i l a s k n u d, kui selle jalad juba hästi märjad olid. (A. Kitzberg.) Joosep juba teda ä r a e i a n n a. (A. Hint.) Nii pude ja kobe kui äkke alt tulnud maa see e i o l n u d, aga seemendada v õ i s, võis küll. (R. Sirge.)

3. **Vahel nihkub ka alus lause lõppu.** N ä i t.:

Kõige rõõmsam oli L e e n u. (J. Pärn.) Küllalt avarad olid veel nende p õ l l u d k i. (R. Sirge.)

4. **Sageli ei muuda rõhutatav sõna oma asukohta lauses.** N ä i t.:

Siis kolime ikkagi, kui sinu t ö ö seda nõuab. (E. Vilde.) Katuselaudade jaoks oli ka p a l k e varutud. (M. Metsanurk.) Katku Villu murdis tööd teha, ta murdis niisuguse jõu ja püsivusega, et esimene kord elus i s a g i temaga rahul oli. (A. H. Tammsaare.)

Ülesanne. Leida lauserõhulised sõnad ja jälgida nende asendit lauses.

1. «Kas sa seda meest enam ei tunne?» küsib Imelik Tootsilt, kui nad pisut eemale on jõudnud. *(O. Luts.)* 2. Mõru on mõelda kõigi nende hallide aastate peale. *(E. Vilde.)* 3. Ei ta öelnud kellelegi: Maksa ära! *(J. Liiv.)* 4. «Ei tea mis häda neid vikateid siin kodus on ihuda,» mõtles Mats iseeneses. «Täna läheme ju jõe ligidale raiestikku niitma, eks seal jõua neid ihuda.» *(A. H. Tammsaare.)* 5. Küsivalt vaatasid nad teineteist. *(E. Särgava.)* 6. Mina naersin suure häälega: nii õnnetu oli Hennu nägu, kui ta seda

ütles. *(A. Kitzberg.)* 7. Õiget hoogu töösse kohe sisse ei saadudki. *(O. Tooming.)* 8. E-ei, mõtles ta, ka edev polnud ta. *(Fr. Tuglas.)* 9. Mehed ruttavad, kõvemaks läheb mühin. *(J. Liiv.)* 10. Ta näib väga igapäevane olevat ja sellepärast ma temast just kirjutan. *(E. Särgava.)*

Peale lauserõhu oleneb sõnade järjekord tihti ka lause pikkusest ja konstruktsioonist. Kõrvallauses näiteks asub öeldis harilikult lõpus, kuid kui kõrvallause on väga pikk, nihkub öeldis ettepoole.

Lauserõhku, lause pikkust ja konstruktsiooni tuleb sõnade järjestamisel alati arvestada, ka alljärgnevaid reegleid rakendades.

2. Aluse asend öeldise suhtes.

1. **Alus on lauses harilikult enne öeldist.** Näit.:

Hirm ja igatsus oli meeste tõsistelt nägudelt näha, kui nad kodu poole vaatasid. (J. Liiv.) Päike oli veel kõrgel, kui meie, vana karja-Valka ühes, järve poole sammusime. (A. Kitzberg.) Tugev Vahur ehitas enesele metsa sisse majakese. (E. Bornhöhe.)

2. **Öeldis** (liitajalise öeldise puhul abiverb) **seisab aluse ees järgmistel juhtudel:**

a) **kui lause algab öeldise laiendiga,** näit.:

Nüüd võttis Henn linnu koera lõugade vahelt ära. (A. Kitzberg.) Nii kestab vaikus mõne silmapilgu, siis vaatab koer altkulmu noormehe poole ja püüab end uuesti sügada. (O. Luts.) Samal ajal kihutas tänavalt alla kolmetonnine sõjaväeauto. (J. Sütiste.) Laua ääres katsus poiss ühte ja teist, aga miski ei tahtnud maitseda. (A. H. Tammsaare.) All orus olid sügavad kraavid ning puudus sild. (P. Vallak.) Pärast isa seletust paistsid need loomakesed talle äärmiselt tarkadena. (Fr. Tuglas.)

b) **kui pealause ees on öeldist laiendav kõrvallause või lauselühend,** näit.:

Kui Arno isaga koolimajja jõudis, olid tunnid juba alanud. (O. Luts.) Parajasti kui Mare nõndaviisi mõtles ja ise seejuures laia kaart ahnitses, sähvas vikat kõlinal salakivisse. (A. Hint.) Kus ta parajasti viibis, sellest ei teadnud ta esialgu midagi. (E. Kippel.) Heintele heitnud, püüdis ta magama jääda, aga uni ei tulnud. (A. H. Tammsaare.) Vilistades, keelt laksutades ja piitsa plaksutades hakkas poiss vaest looma ergutama. (E. Bornhöhe.)

c) **otsesele kõnele järgnevas saatelauses,** näit.:
«Kuule, see on hirmus!» ütles Ronk heitunult ja tõusis küünarnukkidele. (E. Krusten.) «Teie olete ohvitser?» päris Jaan oma järsul kombel Uibolt. (R. Sirge.)

d) **soovlauses, kus öeldis on tingivas või käskivas kõneviisis,** näit.:
Peaks ta ometi meid kuulma! Jäägu nad ometi juba vait!

e) **kui öeldis või alus on lauserõhuline,** näit.:
Haljendasid ja õitsesid metsad ja aasad, puhus soe lõunatuul, säras kuldne päike üle ilusa maailma. (A. H. Tammsaare.) Läks siis hunt hobuse juurde ja küsis: «Kas varss müüa?» (Rahvajutust.)

3. Aluse ja öeldise kõrvu- ja lahusasend.

Pealauses asuvad alus ja öeldis tavaliselt kõrvu; kui lauses on liitajaline öeldis, siis asub alus abiverbi juures. Näit.:

Elu pühitses oma võidupidu. (M. Metsanurk.) «Osaku vaikida!» hüüdis Juss siiralt. (P. Vallak.) Hoides nägu esimehe laia selja varjus, kiskus tütarlaps teda varrukast. (J. Smuul.) Nagu võis arvata, oli Riti ka seekord neile ülearust kiirust taha teinud. (A. Hint.)

Kõrvallauses on alus ja öeldis enamasti lahusasendis. Näit.:
Ta ootas, kuni harakas poegade pesa peale lendas. (Rahvajutust.) Järgmisel hommikul ärkas Illimar nii vara, et päikesekiir veel truubini ei ulatunud. (Fr. Tuglas.) Kui ta oma avalduse kirjutas, ei huvitanud teda, mis inimesed tema sammust mõtlevad. (O. Tooming.)

4. Öeldise asend kõrvallauses.

Kui kõrvallause ei ole väga pikk, asub öeldis normaalselt selle lõpul. Näit.:

Mineval talvel, kui see hirmus torm ja tuisk oli, lasti kõla lahti, et Pearu ollagi läinud. (A. H. Tammsaare.) Pime-Kaarli ei näinud enam midagi, kuid see ei tähendanud, et tal maailmast oma ettekujutust poleks olnud. (A. Hint.) Kui rumal ma olin, et silku sööma ja taari jooma hakkasin. (J. Liiv.) Kui ta oma kohale tagasi läks, oli tal natuke piinlik, et ta nii hästi oli vastanud. (O. Luts.)

5. Abiverbi asend põhiverbi suhtes.

Liitajalise öeldise abiverb asub nii pea- kui kõrvallauses normaalselt enne põhiverbi. Näit.:

Loo perest o l i d varem kõik luhas k ä i n u d, ainult Hildale oli siin alles kõik uus. (M. Metsanurk.) Laev, mille peale ma o l i n s a t t u n u d, oli väike kaljas. (A. Hint.)

Ainult harvadel juhtudel, nimelt rõhuolude tõttu ja mõtte täpsuse huvides, võib lühemais lauseis abiverbi paigutada põhiverbi järele. Näit.:

P ü ü d n u d ta ju o l i, seda ei saa salata. Et sa just l a i s e l n u d e i o l e, see on õige. Aga lubage, kuhu siis halvad inimesed m a e t u d o n? (J. Smuul.) K u u l n u d o l e n temast, aga n ä i n u d e i o l e. (M. Metsanurk.)

6. Abi- ja põhiverbi lahus- ja kõrvuasend.

Pealauses on abi- ja põhiverb harilikult lahusasendis. Näit.:

Ta o l i juba kutsika t o o n u d ja seda karjas käima ja käsku täitma õ p e t a n u d. (Rahvajutust.) Vabadikud-moonakad o l i d oma paepealsetesse kadarikkudesse või sooveersetesse metsatukkadesse laiali p i l l a t u d. (A. Hint.) Need inimesed o l i d ühel või teisel põhjusel miinisadamast väljuvatele laevadele h i l i n e n u d. (E. Männik.)

Kõrvallauses on abi- ja põhiverb harilikult kõrvu- või lähiasendis. Näit.:

See maja on, just meie tarvis tühjaks jäetud, sest ega siis muidu siit majarahvas o l e k s ära l ä i n u d. (Rahvajutust.) Kui igaüks oma osa o n a n d n u d, käsib Kippel koolivendi istet võtta. (O. Luts.) Mart Kaalep nägi, et ta o l i s u u t n u d oma noore kaaslase jälle elule äratada. (E. Männik.) Sander, kes oma väheste aastatega siiamaani üksnes napisõnalist Vanaõue Mihklit o l i t u n d n u d, imestas meistri praegust kõnekust. (A. Hint.)

7. Abimäärsõna asend verbi suhtes.

1. Pealauses on abimäärsõna lihtajalise öeldise puhul öeldisverbi järel, lühemas lauses harilikult lõpul. Näit.:

Ta pani seda suure hoolega t ä h e l e. (Rahvajutust.) Juliette tundis seal kohe selle suure tugeva teomehe ä r a, kes teataval õhtul mõisas vitsu oli saanud. (E. Vilde.) Ta istub pingile, katab silmad kätega k i n n i. (J. Liiv.) Tühjale nurmele aleviku taga lüüakse kärmesti poetelke ü l e s. (P. Vallak.)

2. **Kõrvallauses on abimäärsõna lihtajalise öeldise puhul harilikult öeldisverbi ees.** Näit.:

Et hunt sugugi paigal ei püsinud, siis sidus rätsep ta kinni. (Rahvajutust.) Kell oli juba kahe peal, kui Hans aidalakast maha tuli. (A. H. Tammsaare.) Paiguti seisavad nad nii tihedas kobaras koos, et aru ei saa, kus üks hurtsik lõpeb ja kust teine peale hakkab. (E. Vilde.)

3. **Kesksõna ja tegevusnime suhtes asub abimäärsõna alati eesasendis.** Näit.:

Ta oli juba hommikul kodust ära läinud. (Rahvajutust.) Kass silmas hundi liikuvat hända, mis kogemata välja oli jäänud. (Rahvajutust.) Talle näis, nagu oleks härg teda sõrgade plaginal taga kihutanud. (Fr. Tuglas.)

Hästi ei taha see küll korda minna. (J. Liiv.) Ats tõstis häält ja hakkas Mossale järele jooksma, et ketist kinni haarata. (A. H. Tammsaare.)

8. Käändsõnalise sihitise asend tegevusnimelise sihitise suhtes.

Kui *da*-tegevusnimelisel sihitisel on käändsõnaline sihitis, siis seisab viimane harilikult enne *da*-tegevusnimelist sihitist. Näit.:

Selle kasukaga ei pruugi sa kangematki külma karta. (Rahvajutust.) Tahtis teine oma võimu näidata. (A. H. Tammsaare.) Papa, sa ei tohi Ludvigi meeleolu rikkuda. (E. Vilde.)

9. Kõrvallause paigutus.

1. **Kui lause mõte jääb selgeks, ei tule pealause loomulikku sõnade järjekorda kõrvallause pärast muuta, s. t. kõrvallause ja ta põhisõna võivad lahusasendis olla.** Näit.:

Sumbunud õhku katsus ta sellega värskendada, et eeskambri uks lahti jäeti. (O. Luts.) Mööda maad ümber sõites ja sobivat kohta otsides oli ta kuskil sood näinud, mis kraavidega oli läbi põimitud. (A. H. Tammsaare.) Kui välk ta maja põlema lõi, kus vanem poeg oli peremeheks, oli Mari ainuke, kes tulest välja toodi. (J. Liiv.)

2. **Kõrvallauset ei tohi paigutada täiendi ja selle põhisõna vahele.** Seega on lubamatu tarvitada selliseid lauseid, nagu: *Nende teemade, mida seni paljud kirjanikud olid käsitlenud, edasiarendamine polnud enam oluline.* (Võib öelda: *Nende teemade edasiarendamine, mida seni paljud kirjanikud olid käsitlenud, polnud enam oluline.* Või: *Paljude kirjanike poolt seni käsitletud teemade edasiarendamine polnud enam oluline.)*

Harjutus 213. Panna sulgudes olevad sõnad õigesse kohta lauses ja anda põhjendus.

1. Juba hommikul (väikesed poisid) kiskusid omaalgatuse korras valju kisaga (maha) pehastunud katuselauad ja sarikad. *(J. Smuul.)* 2. Kui Võllamäe Päärn (on) mõisa ligikonnast (saanud) välja, (ta käik) muutub pikaldasemaks. *(E. Vilde.)* 3. Ants ei lasknud endale kaht korda ütelda (seda). *(R. Roht.)* 4. See oli viimane peotäis, mis ta sel kevadel (viskas) mulda. *(P. Vallak.)* 5. Ösel Toots (aeleb) rahutult voodis. *(O. Luts.)* 6. Kolmel päeval ei olnud (saanud) Metsa talust keegi lossi ega külasse. *(E. Bornhöhe.)* 7. Pärastpoole (lapsed) ei saanud (kokku) enam nii tihti. *(J. Mändmets.)* 8. Teel oli Huko tinginud (välja) nõusoleku teda sidepidamises aidata. *(R. Sirge.)* 9. Koerad olid (kohutanud) Illimari varem ikka. *(Fr. Tuglas.)* 10. Vello oli (läinud) veel mõne viivu mõtiskledes kahe tumerohelise müüri vahel edasi, kui talle (kostis) (kõrvu) küla poolt koerte haukumine. *(M. Metsanurk.)* 11. Ta hakkas hädaliselt mööda redelipulki minema (alla). *(A. H. Tammsaare.)* 12. Sellesama päeva õhtul, mil urjadnik Kirill Kiisk (oli) Külasoo uksele koputanud, astusid (sisse) sellestsamast uksest kaks päris tõsist reisimeest ilma koputamata. *(A. Hint.)* 13. Lõpetanud oma uurimiskäigu, (Tinn) viskas ohjad kaela ning lõi mõlemad käed vankri külge. *(J. Sütiste.)* 14. «Vabandage, kas teie majas leidub külalisi Võrumaalt?» küsis (sõbralikult) Murak, *(M. Raud.)* 15. Aleks Laansoo ei jõudnud veel pöörduda (ümber), kui juba drapp-palitus mees kargas (püsti) ning ahervaremete vahelt jooksis (välja). *(E. Männik.)*

Harjutus 214. Parandada sõnade järjekord, vajaduse korral muutes lause konstruktsiooni.

1. Kui ta oli toonud ära kaks koormat, oli käes lõuna. 2. Kõik need tõed, millele ta oli kogu oma elu jooksul toetunud, varisesid kokku selle inimese ees. 3. Näidendi keskpunktiks on kahe aktiivsema töölise, kes organiseerisid palgavõitlust, matus. 4. Ta oli juba kodus siis, kui ma helistasin sulle. 5. Kollase värvikorraga kaetud krohv oli pudenenud siit-sealt maha suurte lahmakatena. 6. Selles teoses kirjanik käsitleb aktuaalseid probleeme. 7. Niisugused vaated oli ta isakodust toonud kaasa. 8. Seda kõike otsustas endamisi Ellen. 9. Ära karu nahka nüli enne, kui karu tapetud on. 10. «Kas näete?» segas ennast uuesti vahele nõunik. 11. Peahoones on nähtud ette klubiruumid ja raadiosõlm.

12. Teadus on relvastanud inimese vahenditega, mis võimaldavad ohjeldada loodusjõude. 13. Laupäeval pere käis saunas. 14. Iga aastaga üha ulatuslikumaks muutub vennasvabariikide abi meie põllumajandusele. 15. «Ma tulen,» ütles alistunult poiss. 16. Siis heinamaad muutuvad kuivaks. 17. Ta pani tähele kõike. 18. Kas sa talle oskad seletada seda? 19. Elu sees polnud ta tundnud midagi niisugust. 20. Vasar kukkus maha pingi pealt. 21. Lähemal ajal kutsutakse kokku üldkoosolek, kus arutatakse põhjalikult läbi sm. Reimani ettepanek. 22. Juba lähemal ajal hakkab meie käitis laskma välja 1,6 miljonit meetrit riiet aastas. 23. Oli vaja võtta tarvitusele kiired ja otsustavad abinõud. 24. Õhtul poisid tegelesid spordiga.

ÜLEVAADE KIRJAVAHEMÄRKIDE TARVITAMISEST.

1. Punkt.

Punkt pannakse:

1) **jutustavate lausete lõppu,** näit.:

Tuul puhus ning lõõtsus niisuguse hooga, nagu oleks ta mõne tähtsa käsu või mõne tarviliku teo pärast ei tea kuhu tõttamas. (E. Särgava.) Lühike rõõmuaeg, laulu- ja lillerikas lühimate ööde aeg hüvitab meie põhjamaa elanike karmi talve pikad kannatused. (Fr. R. Faehlmann.)

2) **araabia numbritega märgitud järgarvude järele,** näit.:

1. mail 1956. a., 20. sajand, 5. peatükk, 8. klass, 152. lk.

Märkus. Punkti ei panda,

a) kui araabia numbriga märgitud järgarvu juurde kuulub seda lähemalt määrav täheline märk, näit. *9-b klass;*

b) kui järgarvu järele on märgitud käändelõpp, näit. *152-l leheküljel, 80-ndatel aastatel;*

c) rooma numbrite järele, näit. *XX sajand, V peatükk, VIII klass.* Vrd. aga: *I. Vormiõpetuse seos lauseõpetusega,* kus on tegemist kahe lausega: *I (osa)* ja *Vormiõpetuse seos lauseõpetusega.*

3) **peal- ja allkirjade järele.**

Märkus. Punkti ei tarvitata raamatute tiitellehtedel, ajaleheartiklite peal- ja allkirjade järel ning käitiste, asutuste jne. siltidel.

Punkti ei tarvitse panna ka teiste pealkirjade järele, kui need on laotud kursiivkirjas, sõrendatult või suurtähtedega.

4) **lühendite järele.**

Näiteid traditsioonilistest lühenditest.

a.	— aastal	nr.	— number
aadr.	— aadress	näit.	— näiteks
a.-ü.	— ametiühing	p.	— poeg
dir.	— direktor	pk.	— postkast
dr.	— doktor	p. l.	— pärast lõunat
e.	— ehk	p. o.	— peab olema
e. l.	— enne lõunat	prof.	— professor
e. m. a.	— enne meie aja-arvamist	P. S.	— postskriptum (= järelkiri)
jj.	— ja järgmised	ptk.	— peatükk
jm.	— ja muud	rbl.	— rubla
jms.	— ja muud seesugust	s. a.	— sel aastal
jmt.	— ja mitmed teised	skp.	— selle kuu päeval
jne.	— ja nii edasi	sm.	— seltsimees
jt.	— ja teised	s. o.	— see on
k.	— keel; korter	s. t.	— see tähendab
kand.	— kandidaat	stj.	— saatja
kl.	— klass; kell	surn.	— surnud
kod.	— kodanik	sünd.	— sündinud
kop.	— kopikas	t.	— tund; tänav
krt. ehk k.	— korter	tel.	— telefon
kt.	— kohusetäitja	täh.	— tähendab
lk.	— lehekülg	u.	— umbes
lp.	— lugupeetud	v. a.	— välja arvatud; väga austatud
lüh.	— lühendatult; lühend	vrd.	— võrdle
m. a.	— möödunud aastal	vt.	— vaata
m. a. j.	— meie ajaarvamise järgi	õ.-a.	— õppeaasta
min.	— minut	õp.	— õpetaja
mnt.	— maantee	õpil.	— õpilane
nn.	— niinimetatud	üliõpil.	— üliõpilane

Peale eespooltoodute võib lühendada ka kõiki teisi sõnu. Lühendamine toimub järgmistel põhimõtetel.

1. **Võetakse ainult esimene täht** (näit. *a. — aasta, e. — ehk, l — liiter, t — tonn*), **või kui sõna algab konsonantühendiga, siis kõik alguskonsonandid** *(kl. — klass, Fr. — Friedrich)*.

2. **Võetakse kõik esimese silbi tähed ja järgmise silbi alguskonsonandid,** näit. *tel. — telefon, mitm. — mitmus, gramm. — grammatika.*

3. **Võetakse kas kõik või tähtsamad konsonandid,** näit. *nr., vrd., vt., krt., mnt.*

4. **Liitsõnadel võetakse ainult eri sõnade algustähed,** näit. *sm., lk., lp., õ.-a., kg, dm.*

5. **Mitmest sõnast või liitsõnast moodustatud lühendi puhul pannakse punkt ainult lühendi lõppu, kui vastavate tähtedega ei saa alata ükski sõna,** näit. *jne., jt., jmt., nn., jj., skp.*

Kui vastavate tähtedega algab mõni sõna, siis pannakse punkt iga tähe järele, näit. *s. a., s. o., s. t., p. l.*

Punkti ei tarvitata:

a) **rahvusvahelistes lühendites ja sümbolites,** s. o. meetermõõtude lühendites *(m — meeter, g — gramm, kg — kilogramm, t — tonn, l — liiter)* ja matemaatikas, füüsikas ning keemias kasutatavates lühendites ja sümbolites *(log — logaritm, sin — siinus, r — raadius, V — volt, H — vesinik);*

b) **suurtähtedest koosnevates lühendites** *(ÜLKNÜ — Üleliiduline Leninlik Kommunistlik Noorsooühing, AÜKN — Ametiühingute Kesknõukogu),* **samuti juhtudel, kus suurtähtede vahel on väiketähti või mõni sõna on täielikult välja kirjutatud** *(NSV Liit, Eesti NSV, KrK — Kriminaalkoodeks).*

2. Hüüumärk.

Hüüumärki tarvitatakse:

1) **hüüd- ja soovlausete järel, samuti käsklausete järel, mis väljendavad käsku teravalt või tunderõhuliselt,** näit.:

Ilus oled, isamaa! (M. Veske.) Jõua, oh, kätte, jõua sa, igatsev, õnnistav tund! (L. Koidula.) Kui seda metsa ees ei oleks! (J. Liiv.) Mürise, meri, väära ning murra! (Fr. Tuglas.)

2) **üksikute hüüdsõnade järel,** näit.:

Ju kõlab läbi hommiku üks pasun eemal: tu, tu, tu! (J. Liiv.)

3) **tunderõhulise ütte järel,** näit.:

Mehed! Kodumaa kutsub.

4) **lausete ja** (s u l g u d e s) **sõnade järel, mis lugejale on ootamatud ja äratavad imestust,** näit.:

See viiekorruseline maja olevat kolme nädalaga valmis ehitatud! Ta käis päevas 70 (!) kilomeetrit maha.

3. Küsimärk.

Küsimärk pannakse:

1) **küsilause järele, kui küsimus on pealauses,** näit.:

Kas sa tunned kätt, kes päikese vastu võtab ja puhkama viib, kui ta oma käigu taevavõlvil on lõpetanud? (Fr. R. Faehlmann.) Õhtul näeme teineteist kontserdil? (E. Vilde.)

2) **mõistatuste järele,** näit.:

Seest siiruviiruline, pealt kullakarvaline?

3) **üksiku küsiva sõna järele lauses,** näit.:

Küsimuse kuhu? puhul tarvitatakse VI käändkonna sõnadel lõputa ainsuse sisseütlevat.

4) **lause keskel sulgudesse sõna järele, mille mõte äratab kahtlust,** näit.:

Pärnu lahes olevat heeringaparvesid (?) nähtud.

Harjutus 215. Panna puuduvad kirjavahemärgid, ka lause lõppu.

1. Esimene eestikeelne raamat ilmus 1535 aastal 2. C. R. Jakobson sündis 26 VII 1841 ja suri 19 III 1882 3. Kas sa juba tead et 15 skp kl 6 pl toimub komsomoli algorganisatsiooni koosolek 4. Lõpetanud kooli asus ta tööle «Noorte Hääle» ELKNÜ häälekandja juures 5. Kes võitis 100 m jooksu 6. See kaalub 15 kg 600 g ja maksab 12 rbl 7. Paarisarvud on 2, 4, 6, 8 jne. 8. Võistlusest võttis osa üle 30 sportlase 9. Ta oli 15 mees rivis 10. Tundsin osalt «Meelejahutaja» osalt raamatute järgi juba väga varakult Kunderit Pärna Suve Jaani Reinvaldi jt. *(Fr. Tuglas.)* 11. Oo missuguseid pakse raamatuid te loete lausus ta kuid mitte pilgates vaid mingi avala kõrvalmuigega *(E. Männik.)* 12. Missugune tore loss imetleb Toots elumaja ees seisatades *(O. Luts.)* 13. Kas oled veel üleval Tasuja *(E. Bornhöhe.)* 14. Kui minu püüdmine teile maja kodusemaks ja armsamaks teha selleks vähegi kaasa on aidanud kas ma siis selle peale uhke ei ole *(A. Kitzberg.)* 15. See tuli eriti ilmsiks 1904 aastal kui ta 18 aprillil sai nelikümmend aastat vanaks *(Fr. Tuglas.)* 16. Neli teevad aset kaks näitavad tuld üks heidab magama *(Mõistatus.)*

4. Koma.

Komaga eraldatakse:

1) **üte muust lausest** (vt. lk. 183),

2) **põhisõna järel seisev lisand** (lk. 162),

3) **koondlause korduvad liikmed, kui nende vahel pole sidesõna** *ja, ning, ega, ehk, või, kui (ka)* (lk. 192),

4) **rindlauses osalaused, kui nende vahel pole sidesõna** *ja, ning, ega, või* (lk. 206),

5) **põimlauses kõrvallause pealausest ja eri astme kõrvallaused omavahel; samuti kõrvu asetsevad sama astme kõrvallaused, kui nende vahel ei ole sidesõna** *ja, ning, ega, või* (lk. 208, 209 ja 227),

6) **kiilsõnad ja lühemad kiillaused muust lausest** (lk. 212, 213),

7) **hüüdsõnad, kui nende ja muu lause vahel on kõnes paus** (lk. 211),

8) **mõned lauselühendid põhilausest** (lk. 217, 218),

9) **põhisõna järel seisvad omadussõnalised täiendid muust lausest** (lk. 228).

5. Koolon.

Koolon pannakse:

1) **koondlauses loetelu ette, kui selle ees on kõnes paus** (lk. 195),

2) **rindlauses niisuguse osalause ette, mis eelmist seletab või põhjendab** (lk. 206),

3) **saatelause järele, millele järgneb otsene kõne** (lk. 224).

6. Semikoolon.

Semikoolonit tarvitatakse:

1) **koondlauses loetelu rühmade eraldamiseks** (lk. 195),

2) **rindlauses niisuguste osalausete eraldamiseks, mis on omavahel lõdvemini seotud** (lk. 207).

7. Mõttekriips.

Mõttekriipsu tarvitatakse:

1) **lisandi põhisõna eraldamiseks, kui selleks on üldnimi ja kui see seisab lisandi järel,** näit.:

Suurimast võitlusest inimkonna ajaloos — võitlusest rahu eest — võtavad miljonilised rahvamassid osa.

2) **koondlauses loetelu eraldamiseks muust lausest** (lk. 195),

3) **pikemate kiillausete eraldamiseks** (lk. 212),

4) **elliptilistes lausetes väljajäetud sõnade asemel,** näit.:

Noorus — külviaeg. August ja Peeter läksid põllule, Maie — heinamaale. Ta isa oli ametnik, keda kord-korralt väiksematele kohtadele paigutati, ema — endine kooliõpetaja, kes nüüd juba ammu tööta kodus istus. (A. Kaal.)

Märkus. Mõttekriipsu tarvitamisega elliptilises lauses ei tohi liialdada. Kui mõtte selgus võimaldab, tuleb mõttekriips ära jätta. Näit.:

Meist ühtedele meeldis eriti maalikunst, teistele muusika. Sina tahad saada lenduriks, mina aga arstiks. Rooste sööb rauda, kurvastus südant. (Vanasõna.)

5) **üllatava ning ootamatu mõtte või sõna ees,** näit.:

Tõmbasin kiiresti õnge välja ja õnge otsas oli — riidekalts.

6) **poolelijääva mõtte järel, samuti pikema pausi märkimiseks dialoogis;** kui mõttekriips on lause lõpul, siis punkti enam ei panda, hüüu- ja küsimärk aga pannakse, näit.:

Aga, Märt, ma ütlen sulle: sa oled esimene mees — mees, mis ütelda, ja see 125 rubla — ja need tangud — ma tänan — ma tänan sind, Märt, jah, südame põhjast tänan, tänan! (L. Koidula.) Nojaa — kõik ripub ju oludest, paikene; ilmad — tervis — meele-

mõnu — hingeline tasakaal — õnnelik inspiratsioon — (E. Vilde.) Sul on midagi valmis, Tiit, — ? (E. Vilde.)

7) **dialoogis eri isikute ütluste** (repliikide) **eraldamiseks** (lk. 224).

8. Mõttepunktid.

Mõttepunktid pannakse:

1) **poolelijääva mõtte järele ja pausi märkimiseks dialoogis** (nii nagu mõttekriipsugi), näit.:

Raha ... paljast raha tahad sa saada ... raha on sinu jumalaarm! ... Surija ei tohi oma testamendis kirikut ega ... õpetaja laululehti ... unustada! Seda mõnda kopikat, mis mul siin koikus ... õlgede all on, tahad sa laste ja ... lastelaste käest ... enese kätte kiskuda ... oma rahakotti kokku kraapida! Välja siit, must ...

(A. Hint.)

2) **tsitaadis väljajäetud sõnade asemele,** näit.:

«Kalevipoja» kohta ütleb luuletaja Ado Reinvald: «Kalevipoja laul on ... sügav laul ... Tema ilmumisel pidid nüüd meie rahva põlgajad ... punastama, ja ei jõudnud mitte uskuda, et meil nii suur ja sügav vaimuvarandus on.»

9. Jutumärgid.

Jutumärkidesse pannakse:

1) **otsene kõne** (lk. 224),

2) **tsitaadid** (teise autori teosest sõna-sõnalt toodud väljendid);

3) **teoste, kirjutiste, ajalehtede, ajakirjade ja laevade nimetused muu teksti sees, samuti asutuste ja käitiste erinimetused, mis ei märgi tegevusala, vaid ainult eristavad neid teistest asutustest ja käitistest,** näit.:

Eduard Bornhöhe jutustus «Tasuja»; ajaleht «Noorte Hääl»; reisilaev «Pobeda»; RAT «Estonia».

4) **sõnad või laused, mis antakse grammatiliste vormidena,** näit.:

Sõna «hetk» käändub nagu «sarv». «Käitis täitis aastaplaani ennetähtaegselt» on lihtlause.

5) **sõnad ja ütlused, millele antakse ebatavaline või pilkeline tähendus,** näit.:

Toots läks ettevaatuses isegi niikaugele, et ta araverelisi hoiatas: tema «müristaja» pauk olevat nõndasama kõva kui suur tükipauk. (O. Luts.)

10. Sulud (klambrid).

Sulgudega eraldatakse igasugused seletavad ja täiendavad märkused ja sõnad, s. o. kiillaused ja kiilsõnad. Näit.:

Enne oli ta kirglik jahimees, kuid niipea kui leiutas sisevetes iheruse (forelli), taganes jahtimisest. (J. Sütiste.) Enne seda olid ilmunud ainult Bornhöhe «Tasuja» (1880) ja Jaak Järve «Vallimäe neitsi» (1885) ning samal aastal ilmus Andres Saali «Vambola». (Fr. Tuglas.) Nii pikale kui rahva mälestus ulatub (muud kirjatunnistust meil sealsest põlvest ei ole), ei olnud keegi seda kuulnud ega näinud, et Suntsi soost üks nurja oleks läinud. (Fr. R. Kreutzwald.)

11. Kõrvuolevate kirjavahemärkide järjekorrast.

1. Kõige sagedamini esinevad kõrvu punkt, küsimärk, hüüumärk ja koma jutumärkide või mõttekriipsuga.

2. **Jutumärgid on tavaliselt pärast punkti, küsimärki, hüüumärki ja koma. Kui saatelause asub otsese kõne keskel, siis on saatelause kirjavahemärgid enne jutumärke.** Näit.:

«Nad on vist maanteel tükk maad tagasi ja siis metsast läbi koju sõitnud,» mõtles sepp. «Aga miks nad sel korral nii ettevaatlikud olid?» (E. Bornhöhe.)

Ainult sel korral, kui jutumärgid käivad vaid üksiku sõna või üksikute sõnade kohta, on punkt, küsi- või hüüumärk pärast jutumärke. Näit.:

Kuidas käändub sõna «ministeerium»?

Vrd. *Õpetaja küsis: «Kuidas käändub sõna «ministeerium»?»*

«Kui tore on Eduard Vilde jutustus «Minu esimesed «triibulised»»!» hüüdis ta.

3. **Kui mõttekriipsudega eraldatav kiillause on paigutatud pea- ja kõrvallause vahele, siis pannakse kõrvallause koma mõttekriipsu järele.** Näit.:

Ta teab — olen selles päris kindel —, kuidas see kõik juhtus.

Harjutus 216. Põhjendada mõnes tekstis kirjavahemärkide tarvitamist.

Harjutus 217. Panna puuduvad kirjavahemärgid.

A. 1. Vanad vanemad imestasid poja äkilise ilmumise üle ja noored vennad rõõmustasid et tema keda nad nii väga igatsesid nüüd jälle kodus on. *(J. Mändmets.)* 2. Veduri suits langedes kas lagedale või raudteeäärsetesse metsasaludesse sulas kõikjal ühesuguse nobedusega udukoonaldesse. *(E. Krusten.)* 3. Mina tutvusin Pariisiga just tema kõige kaunimal aastaajal päikesepaistelisil sügispäevil. *(Fr. Tuglas.)* 4. Nüüd oli tal äkki kõik selge nöör oli keti küljest kuidagi lahti tulnud. *(A. H. Tammsaare.)* 5. Oi Illikene-

pojukene sina oled ainus kes mind mahajäetut ei unusta! *(Fr. Tuglas.)* 6. Iilid mänglesid viljapuude ladvus ja kui õielehed pudenesid siis paisati neid lahtisest aknast sisse. *(J. Mändmets.)* 7. Professori truu eluseltsiline oli sellega harjunud et ei tohtinud palju mehe asjadesse segada ega pärinud siis ka enam midagi. *(J. Semper.)* 8. Ta ronis üle aia poisi juurde ja katsus teda lohutada maksku mis maksab. *(A. H. Tammsaare.)* 9. Tabatud lind lamas veepinnal tiivad laiali. *(O. Tooming.)* 10. Lootusele panna Johannes veerema ainult soovitud suunas aitasid omajagu kaasa ka need rahustavad teated mis Alatskivilt Võhunõmmele jõudsid. *(E. Krusten.)* 11. Kui võõrad olid läinud ja kui isagi väsinult magama puges istus Villu alles väljas ukse ees nagu vaataks ta ilma või nagu kuuleks ta kaua aja tagant jälle kord rohutirtsude laulu. *(A. H. Tammsaare.)* 12. See mis teie jutustasite oli väga huvitav ja ikka rohkem ja rohkem hakkan veenduma et teil seisab ees kenake luuletulevik. *(O. Tooming.)* 13. Samas taipas vana rannanaine isegi et ta midagi valesti oli öelnud ja jäi poolelt sõnalt vait. *(A. Hint.)*

B. 1. Siis tuli talv külm ning pakaserohke. *(E. Kippel.)* 2. Kui ta maaküsimuseni jõudis ta oli ise sulane olnud ei suutnud teda enam keegi pidada. *(J. Semper.)* 3. Kast lumesogasele asfaldile pandud põrnitseb inimene tühja taevast nagu kes teab mis imet. *(M. Raud.)* 4. Ega sa ei tea ema küsib Joosep seepeale ruttu kus see Raja peremehe tütar praegu on *(O. Luts.)* 5. Aastal 1900 tuli A. Kitzberg jälle kodumaale kus oli esiti kolm aastat Postimehe ärijuhiks ja raamatupidajaks ning pärast seda Tartus Liivimaa Hüpoteegi Seltsi arhivaariks kuni 1920 aastani. *(Fr. Tuglas.)* 6. Kui kohtunik oli talle seletanud milles teda süüdistatakse ja lõpuks küsis kas ta end selles süüdi tunnistab süü omaks võtab vastas ta lühidalt Ei. *(A. H. Tammsaare.)* 7. Paul kes peaaegu oli unustanud et ta viimase proovi ajal Rutile meelehärmi oli valmistanud ja must kass nende vahelt läbi oli jooksnud tundis äkki et ta on Ruti vastu tähelepanematu olnud. *(J. Semper.)* 8. 29 aprill tuli suurepärase soojuse ning päikesepaistega. *(J. Sütiste.)* 9. Üleval oligi mida vaadata tähele panna ja õppida. *(M. Raud.)* 10. Ta kummardus nägu virildades kogu aeg mereväelase liigutusi silmas pidades ning tõstis äravisatud püssi üles. *(E. Männik.)* 11. Oh seda elu ja õnne oh seda pidu ja põlve mis kuningakojas oli *(Fr. R. Kreutzwald.)* 12. Aga neiu Luise te teete oma jalad kastega märjaks naeris ta. *(E. Särgava.)* 13. On seal nõusid mitmevärvilisi siniseid kollaseid rohelisi punaseid. *(P. Vallak.)* 14. Varju Juhan Liivi jutustuse 1 peatüki motoks on Põllukene mis sa põed

C. 1. Martin vaatas oma vennapoega nii nagu näeks ta teda esimest korda nagu poleks nad aastaid nii enne kui pärast sõda püüdnud ühes paadis nagu poleks ta ees mees keda tema õpetas aru saama mere hingest. *(J. Smuul.)* 2. Kui ta lõunavalgust puistab üle õitsva Eestimaa oh kuis tahame tall' tänu õis siis vastu õhata *(L. Koidula.)* 3. Ta vabastas end näokattest kohendas kiiruga oma

heledaid käharaid juukseid ja sidus neile sinisekirju räti. *(O. Tooming.)* 4. Teie maa on külm kare kurb nii kurb! *(E. Vilde.)* 5. Ei näinud ühegi silm etenduse ebanägusat koomilist külge vaid kõigi näod peegeldasid puhast kõrget igast pilkest vaba inimlikku kaastundmust. *(E. Vilde.)* 6. Võida sõita pealinna see tähendas talle esimest tõelist võitu. *(M. Raud.)* 7. Nüüd rakendas perenaine hobuse ree ette nii et look raksatas ja kihutas tuisanud külateele. *(P. Vallak.)* 8. Ta peatus ja nägi et kutsuja seisis käru kõrval millel surises priimusetuli ja auras kuum katel. *(M. Raud.)* 9. Täiskuu mis õhtul oli paistnud Leinamänniku pealt polnud vahepeal kaugemale jõudnud kui alevi kohale. *(E. Krusten.)* 10. Seepärast on tal huulil meemaitse kui ta vahetab ükskõik mis tähtsusetu sõna Jaaniga kel on täna manisk ees ja kamassid jalas. *(A. H. Tammsaare.)* 11. Näib nagu polekski laeval enam pääsu edasi. *(Fr. Tuglas.)* 12. Puruväsinult nagu jahikoer pärast päevast jooksmist tuli ta sinnasamasse tühja kuuri kus pidi puhatama. *(E. Särgava.)* 13. Viimaks märkas ta ometigi et ta suure häbi sisse jääb ning pani seda väga imeks et meie väike merevägi nii kangesti ja validasti suurele väele vastu jõudis panna. *(J. Sommer.)* 14. See on aga mulle juba peaaegu sama mis kodu. *(A. H. Tammsaare.)*

D. 1. Kord pühapäeval kui vana Jakob kodunt ära läks võttis Kusta labida ja läks kaevas Jakobi hüti taha kitsa sügava augu. *(R. Roht.)* 2. Ott seisis ühe silmapilgu käed värisemas nägu kahvatu ja pistis siis järsku mööda mäekülge alla jooksma. *(E. Männik.)* 3. Miinat ühes toanurgas märgates küsis ta Noh Miinakene kuidas läheb *(E. Särgava.)* 4. Räägi seda kuidas ta karja hunte maha lõi ja puu otsa riputas nõudis Oodo kuningliku toredusega kõrgelt alla vaadates. *(E. Bornhöhe.)* 5. Väike kivi tõukab tihti hõlpsamini koorma ümber kui suur. *(O. Tooming.)* 6. Jah Simul oli kahvatum kui inimesed kellega Siina iga päev koos viibis. *(O. Tooming.)* 7. Emale meeldis väga kui Paul ta voodiservale istus ta kätt patsutas ja talle ette fantaseeris kuidas kõikide elu varsti põhjalikult muutub nii et enam kellelgi ei tarvitse homse päeva pärast mures olla ja kuidas emal tervis tagasi tuleb nii et saab varsti voodist üles tõusta. *(J. Semper.)* 8. Üks lohutus oli ometi kui kõik peavad õppima eks siis tema õpi ka ega siis temagi viletsam ole kui Mossa keti otsas või linavästrik toaharjal. *(A. H. Tammsaare.)* 9. Iga kord kui kallatavad kivid kolisesid tundus Peetrile et nende külm raskus peksab ta südant et iga uus korvitäis mis kerkib halli kuhjakesena peenral rõhub tema rinda. *(J. Smuul.)* 10. Mõtle ometi ema sellest on ju üle kümne aasta aega ja kui ma nõnda siin räägin siis on mul nagu oleks see alles eile või tunaeile olnud. *(A. H. Tammsaare.)* 11. Jüri Hein meestest kõige noorem kuid kõige kogenum ei vaadanud kellelegi otsa ega võtnud ka jutust osa. *(E. Krusten.)* 12. Ühel päeval õde Liine tulnud külast teadis jutustada et Juuli ei tulevat koju enne kui jaanipäevaks sest varem ei saavat ta mees puhkust ja noorik üksi

ei tahtvat tulla. *(M. Raud.)* 13. Ta valmisolek teiste eest seista ta vankumatu usk töörahva võidusse ka kõige raskemal ajal julgustas igaüht kes temaga kokku puutus. *(J. Semper.)*

Küsimusi ja ülesandeid kordamiseks.

(Vastamisel tuua näiteid.)

1. Mis on ütte?
2. Ütte kirjavahemärgid ja nende tarvitamine.
3. Mis on koondlause?
4. Missugused omadussõnalised täiendid on samalaadilised ja missugused erilaadilised?
5. Koondlause kirjavahemärgid.
6. Koondlause koma põhireegel.
7. Erandid koondlause koma põhireeglist.
8. Mõttekriips ja koolon koondlauses.
9. Semikoolon koondlauses.
10. Mis on liitlause?
11. Liitlause ehitus.
12. Kõrvallause kolm tunnust.
13. Nimetada alistavaid sõnu.
14. Nimetada sidesõnu, millega saab alata pealause.
15. Milline sõna saab olla kõrvallause põhisõnaks?
16. Missuguse lauseliikmena esineb kõrvallause, mille põhisõnaks on ase- või määrsõna?
17. Milline kõrvallause on täiendlause?
18. Milline kõrvallause on sihitislause?
19. Milline kõrvallause on määruslause?
20. Mis on 1. astme kõrvallause? 2. astme kõrvallause?
21. Koma rindlauses.
22. Koolon rindlauses.
23. Semikoolon rindlauses.
24. Koma põimlauses.
25. Millal pannakse *kui, nagu, otsekui* ja *kuni* ette koma?
26. Nimetada ühendsidesõnu.
27. Koma ühendsidesõnade puhul.
28. Mis on kiillause?
29. Milline kiillause eraldatakse mõttekriipsudega? komadega?
30. Nimetada kiilsõnu.
31. Kiilsõnade eraldamine muust lausest.
32. Hüüdsõnade eraldamine muust lausest.
33. Mille poolest erineb lauselühend kõrvallausest?
34. Nimetada tähtsamad lauselühendid.
35. Milliseid lauselühendeid ei eraldata komaga?
36. Millised lauselühendid eraldatakse alati komaga?
37. Millisel juhul eraldatakse *des-* ja *mata*-lühend komaga?
38. Millal saab moodustada *des-, mata*-lühendit? *nud-, tud*-lühendit?
39. Millisel juhul peab *des*-lühendis olema käändsõna omastavas käändes?
40. Verbi asend *des*-lühendis.
41. Mille poolest erineb otsene kõne kaudsest?
42. Otsese kõne kirjavahemärgid.
43. Millisel juhul puudub kaudses kõnes sidesõna *et*?
44. Millal pannakse *ja, ning, ega, ehk, või, kui (ka)* ette koma?
45. Kuhu pannakse koma, kui kahe pealause või kahe koondlause korduva liikme vahel, mida seob sidesõna *ja, ning, ega, ehk, või, kui (ka)*, asub kõrvallause? kiillause? koma nõudev lauselühend?

46. Lauseõhku kandva sõna asend lauses.
47. Millisel juhul seisab öeldis enne alust?
48. Aluse ja öeldise kõrvu- ja lahusasend.
49. Öeldise asend kõrvallauses.
50. Abiverbi asend põhiverbi suhtes.
51. Abi- ja põhiverbi lahus- ja kõrvuasend.
52. Abimäärsõna asend öeldisverbi ja tegevusnime suhtes.
53. Käändsõnalise sihitise asend tegevusnimelise sihitise suhtes.
54. Kõrvallause paigutus.
55. Milliste arvude järele pannakse punkt?
56. Millisel juhul pannakse rooma numbriga märgitud järgarvu järele punkt?
57. Milliseid põhimõtteid rakendatakse sõnade lühendamisel?
58. Põhjendada punkti tarvitamist järgnevates lühendites: *jne., s. a., s. t., jt., nn., s. o., jj., p. l., m. a., m. a. j., skp., v. a., lp., jms., e. m. a., e. l.*

Kordamisharjutusi.

Harjutus 218. Leida ütted, lisandid ja koondlause korduvad liikmed ning panna puuduvad kirjavahemärgid.

1. Heleene jooksis kohe põksuva südamega mööda kitsast treppi üles avas roostetanud võtmega tollipaksuse tolmukorra alla maetud ukse ja astus suurde külma pööningukorterisse. *(A. Jakobson.)* 2. Sina kui mitme maleva valitud vanem pead juhtima maa paremaid. *(J. Sütiste.)* 3. Vanamees on oma pika pingelise tööpäeva lõpul rahul iseendaga ning kõigiga on rahul tänaste inimestega ega kurjustagi nende kiirustamise pärast. *(I. Sikemäe.)* 4. Ei ole tarvis Peeter teisi tülitada. *(E. Rannet.)* 5. Mitte ainult muusika vaid ka kroonlühtrite särav valgus palju nägusid hästiriietatud inimesed kogu see kontserdisaali elevusrikas õhkkond mõjus temasse. *(A. Kaal.)* 6. Võrumaal Mooste vallas Kaaru külas Kitse talus oli mu sünnipaik oli mu lapsepõlvekodu. *(J. Vahtra.)* 7. Tema toodang pole mitte ainult sügav vaid ka mitmekülgne. *(Fr. Tuglas.)* 8. Vara tuleb sul lapsukesel tõusta. *(J. Smuul.)* 9. Mis siis sind noort inimest nii araks teeb? *(E. Krusten.)* 10. Ta oli pikk kõhn mees kuid seisis ikka sirgelt ja käis vilkalt. *(O. Tooming.)* 11. Kopli Ants ja Lehtmaa Värdi tol suvel Mäe Silbri suiline lõikasid seljatäied kaski tassisid koolimaja juurde. *(R. Sirge.)* 12. Räästa küljes rippusid pikad inetud roostekarva purikad. *(J. Mändmets.)* 13. See oli üldiselt küll valge kuid ometi mitmevärviline paiguti roosakam paiguti sinakam ja paiguti võis näha isegi tumedaid laikusid. *(Fr. Tuglas.)*

Harjutus 219. Panna puuduvad ütte, lisandi, koondlause ja rindlause kirjavahemärgid.

1. Ühte võis neid mehi nähes kohe öelda argu ega äbarikke ei olnud nende hulgas. *(M. Metsanurk.)* 2. Tuulgi ei tundunud enam külm vaid värske kosutav. *(A. Kaal.)* 3. Sina poeg ära sega end vanemate inimeste jutusse. *(A. Jakobson.)* 4. Ta teravad kuid

ümarad ning nooruslikud näojooned ja hallid lokkis juuksed tuletavad meelde Moskva Kunstiteatri loojat Stanislavskit. *(J. Sütiste.)* 5. Rõõmuhõisked ei kestnud kaua ja varsti võttis äärmine pettumus rahvalt viimase lootuse vabadusele kohe detsembri algul algas revolutsioonilise liikumise mahasurumine terrori abil. *(P. Pinna.)* 6. Erutus värvis ta kõhnad laiad põsed laiguliseks. *(M. Nurme.)* 7. Minule väikesele mehikesele oli seal metsaonnis elamine siiski huvitav. *(J. Vahtra.)* 8. See polnud nutt vaid piinav kogu sisemust käristav oie. *(E. Männik.)* 9. Uisud pidid teed otsima kas mööda sooni ja lohke või nad kahisesid rohulatvade vahel, mis ulatusid läbi jää. *(A. H. Tammsaare.)* 10. Lombaka jalaga Kiiratsi Mihkel rendikoha peremees ei kiidelnud just asjata. *(A. Hint.)* 11. Ilusad riided tubade hubane avarus tänavalt kostev voorimeeste hobuste jooksutümin ja autode tuututamine kõik see oli uus ja huvitav. *(A. Jakobson.)* 12. Siinsamas hunnikus olid ka nende vähesed asjad kulunud käsikohvrid nööridega seotud pambud mõni vana puukast või hõõrdunud vineerkartong. *(E. Männik.)* 13. Tagasiteel juhtus esimehega mõistmatu lugu ta pöördus äkki kõrvale ja hakkas üle tumerohelise taliorase Lehiste kaasiku poole kahlama. *(O. Tooming.)* 14. Mis autoõnnetuse sina mees oled läbi elanud? *(E. Rannet.)*

Harjutus 220. Leida kõrvallaused, määrata nende põhisõna ja liik.

1. Kui nad ise asusid tegevusse, leidsid nad eest jalalt teisele tammumise õhkkonna, milles polnud ruumi värskele tundele ning mõttele. *(Fr. Tuglas.)* 2. Need, kes kümmekond aastat pärast neid tulid, kandsid veres juba tõusva aja rütmi ning neid kannustas lootus. *(Fr. Tuglas.)* 3. Tule ääres, mille valgus tumedat augustikuu ööd valgustab, on hulk mehi. *(J. Liiv.)* 4. Kõik nägid, kes seisid jaanitule ümber, et Kõrboja perenaine ise andis Katku Villule käe, ja kõik kuulsid, et perenaine nimetas Villut oma vanaks tuttavaks. *(A. H. Tammsaare.)* 5. Paul tundis üha elavamalt, kui tugevate sidemetega ta ise on rahva külge köidetud ja kuidas ta viimse hingetõmbeni valmis on rahva õnne eest võitlema. *(J. Semper.)* 6. Kui ta kord jälle nõnda mõtetes lossi valli ääres seisatas, nägi ta kurja kubjast irvitades enese poole tulevat. *(A. Kitzberg.)* 7. Tihti juhtub nõnda, et need, kes ärevusse satuvad, usuvad ikka julgemate sõna, ja nõnda oli nüüd lugu ka Meelisega. *(E. Kippel.)* 8. Endisest ajast oli tal veel rohtu sarves, ja kui ta veel kuus jämedat kuuli rauda pani, tundis, kuidas südamesse asus imelik julgus. *(J. Mändmets.)* 9. Oli õhtu ja Laarits viibis oma kabinetis, kuhu ta oli kaasa võtnud mingi referaadi, et seda täies rahus lugeda. *(A. Kaal.)* 10. Kui autod veidi hiljem ähkides peatusid, ei tahtnud ta kuidagi uskuda, et nad on juba koju jõudnud, ehkki ta tundis väga hästi ära oma maja. *(A. Jakobson.)* 11. Ma tahtsin parajasti veel üht lusikatäit suhu pista, et järele proovida, kas ma oma pühalikku väidet mitte kergemeel-

selt ei väljendanud, kui ta mind veidi ootamata viisil takistas. *(E. Vilde.)* 12. Põhjusi, miks nad teda täna kuulata ei tahtnud, leidus Johannese jaoks rohkem kui tarvis. *(E. Krusten.)*

Harjutus 221. Leida ütted, lisandid ja koondlause korduvad liikmed, öeldised alla kriipsutada, liitlause osalaused eraldada püstkriipsu või nurksulgudega ning panna puuduvad kirjavahemärgid.

1. Mõnes sookäärus kus kasvas tihe võsa tegi isa veel muudki tööd raius võsa maha laskis ära kuivada ja siis ühel päeval kui oli kuiv ilm ning tuul puhus välja põllulappide poolt pani punaseks kuivanud haole tule otsa. *(J. Vahtra.)* 2. Tema lokid tema pill tema lubadused päike taevast alla tuua kõik see mõjus Ehale. *(J. Smuul.)* 3. Kui ta võttis kadakase kepi, oma vanadusepäevade sõbra, ja läks välja oli juba keskpäev käes. *(J. Sikemäe.)* 4. See on omapärane kuid kõle maailm. *(J. Sütiste.)* 5. Ses piiratud ruumis näen isegi mingit elu kraavipõhjas komberdab tolmune konn sisalik sibab mööda seina üles ja kuskilt rohututi alt pahvatab pisike lind lendu. *(Fr. Tuglas.)* 6. Isegi ta hallivõitu nägu mis kindlasti oli saanud enam ääsitule kui suvepäikese paistet vajus pikaks. *(R. Sirge.)* 7. Tule Lembitu poeg seisa siin selle masti varjus kus ükski vaenlase kivi ei või sind tabada. *(E. Kippel.)* 8. Näis nagu oleks maapind ta jalge all tuline nii ruttu lendas ta edasi. *(J. Mändmets.)* 9. Selle asemel et liikuda joosta ja vallatada pidi ta leppima toasistumisega. *(A. Jakobson.)* 10. Küll tundis ta alles kehas unerammestust aga magada enam ei saanud luis-kontides uimles mingisugune magus valu nagu ta seda oli tundnud paljude aastate eest kui ta oli mõtelnud minna kalale jahile või ühes teistega kaugemale metsa marjule. *(A. H. Tammsaare.)* 11. Kõik mis on kaugemal kui eilne päev ei tohi sulle enam muret teha. *(E. Rannet.)*

Harjutus 222. Panna puuduvad koondlause, liitlause, kiillause, hüüdsõnade, lauselühendite ja otsese kõne kirjavahemärgid.

1. Ruske loomake seisatas hetke käpad krobelisel koorel ja vaatas oma erksate silmadega tahapoole jooksis siis mööda oksi edasi ja hüppas laias kaares teise puu oksale välgatades oma suure karvase sabaga. *(J. Semper.)* 2. Vöötanud enese ja võtnud nurgast kepi surus ta mütsi pähe ja astus õue. *(M. Metsanurk.)* 3. Õppida ja maailma näha seda ei võinud enam kuigi kauaks edasi lükata. *(M. Raud.)* 4. Lehmaga kõrvu kodu poole minnes pani perenaine talle käe seljale. *(A. H. Tammsaare.)* 5. Kasetukast möödunud nägi Logina et jutud vastasid tõele Ott ise sampsis vedru taga. *(R. Sirge.)* 6. Selle asemel et juhile signaaliks kellanööri tõmmata vilistab ta ülilõbusalt oma jumalast antud vilega. *(J. Sütiste.)* 7. Niipea kui uus päev kergitas Merivälja kohale oma punase kukeharja tuli välja hootine tihe lõunatuul. *(J. Smuul.)* 8. Kasuema kauasest valvamisest surmani väsinud oli uinunud. *(A. Jakobson.)* 9. Kui nad üles tähetorni juurde jõudsid säras iga

oksake nagu rohelises tules. *(A. Kaal.)* 10. Tihti oli kui oleksin näinud tuliseid tondisilmi süsimustas öös. *(J. Vahtra.)* 11. Reinvaldi luuletuste rahvalikkuse tõttu imbus tema revolutsioonilikkus nagu tähendatud kõige laiematesse hulkadesse. *(Fr. Tuglas.)* 12. Olgugi et ma Madist lapsest saadik tundsin tean ainult ühte juhtumit kus see mees oma argipäevajume kaotas ja mulle tundmata inimeseks muutus. *(J. Mändmets.)* 13. Noh on sul laul valmis või küsis Riti oma vihmamärga rätikut peast võttes ning seda pliidinöörile laiali riputades. *(A. Hint.)* 14. Ühel pilvisel ööl see oli jüriöö peatus üksik ratsamees kõrgel künkal umbes poolteist penikoormat Tallinnast. *(E. Bornhöhe.)* 15. See pahandas tüürimeest veel enam nii et ta hakkas päris kuuldavalt torisema miks just nüüd mil hakkas olema midagi huvitavat võetakse temalt pikksilm ja talitatakse sellega nagu peremees. *(E. Männik.)*

Harjutus 223. Panna puuduvad kirjavahemärgid (harjutus hõlmab kõiki kirjavahemärkide juhtumeid).

A. 1. Näete siin on mul maalide nimekiri käes ja kui te seda ei usu siis küsige teenrilt järele mis koht see siin on. *(E. Vilde.)* 2. Surm oleks oma tulekuga võinud veel sügiseni viivitada seni kui pojad on jälle uuesti kodumail sügiseni mil kogu küla on nagu rohkem koos. *(A. Hint.)* 3. Kiri on nagu postitemplist näha kaua teel olnud ka on suur sinine ümbrik palju kannatanud otsekui oleks ta tulles mõne jaamavahe jalgsi pidanud kõmpima. *(O. Luts.)* 4. Nende hulgas on palju häid aatelisi töökaid ennastohverdavaid inimesi. *(Fr. Tuglas.)* 5. Oh mis ta küll nüüd annaks hea pikksilma eest. *(E. Männik.)* 6. Minnes ennist kuhja juurest kindla nõuga kooliõpetaja Taadri oma käli poole sisse astuda ja Meeliga rääkida oli ta teel ometi kõhklema löönud. *(R. Sirge.)* 7. Kavaldab mõtles ta heites kiire pilgu sõbra kinnisesse näkku. *(A. Kaal.)* 8. Võib ju arvata et minul kui operetinäitlejal ning näitejuhil ei olnud kerge koos töötada sellise rahutu näitlejaga nagu seda oli Saarnio. *(P. Pinna.)* 9. Jah nii kujutlesin teda kui mul väga raske oli ja see kujutlus lohutas ning toetas mind. *(Fr. Tuglas.)* 10. Isa kas laev ei võtagi meid peale küsis ta vihiseva tuule käes õlgu koomale tõmmates. *(E. Männik.)* 11. Samas märkas Mare kuidas keegi sepikojale lähenes ning ringi pöördudes nägi ta Vanaõue Mihklit laevameistrit sepikoja uksel seisvat. *(A. Hint.)* 12. Ega seda ole kinnitas poiss Ujun üle jõe mis laksub. *(A. H. Tammsaare.)* 13. Kord õhtupoolikul heinamaalt koju tulnud nägi ta Leinit õues maja seina ääres muldril istumas. *(M. Metsanurk.)*

B. 1. Lahke mees tahab kambrisse minna pöördub aga lävelt ümber vaatab korra Tootsile uurivalt näkku ja küsib siis viisaka naeratusega Lubage küsida kas te mitte pole härra Toots *(O. Luts.)* 2. Talle jäid meelde soojad pruunid silmad ja täidlased ovaalsed huuled mis tahtsid nagu sõbralikult naeratada kuid ei naeratanud. *(A. Kaal).* 3. Pea sõna Lilli ja jää rahulikuks.

(E. Vilde.) 4. Rannakülas oli palju inimesi kes tulid ja läksid ning igaüks neist eriti tulija tõi enesega kaasa mitte ainult kinke omastele vaid ka mingi elevuse millest nii või teisiti kogu küla osa sai. *(A. Hint.)* 5. Järvelt koju tagasi tulnud oli Villu esimene küsimus emale Kes on järve ääres käinud *(A. H. Tammsaare.)* 6. On küsimusi millele vastata on lõbus ja teisi mis lähevad otse südamesse ning teevad valu. *(J. Semper.)* 7. Enne oli ikka mis ta oli aga sest saadik kui see avalik kohus tuli ei maksaks enam sugugi seda ametit pidada. *(A. Kitzberg.)* 8. Aga Mossa tegi nagu ei kuulekski ta mis räägib Ats või nagu ei saaks ta tema keelest põrmugi aru. *(A. H. Tammsaare.)* 9. Algul oli ta nüüd üsna segane sest ta ei teadnud ju mis paik see on ning kus ta õieti viibib. *(E. Kippel.)* 10. Seekord õnnestus Lindal haarata luigel tiivast ja kuidas lind ka rabeles ja end vabastada püüdis tõmbas Linda ta jääle kus lind väsinult lamama jäi. *(O. Tooming.)* 11. Mis on siin lastel rikkuse ja vaesusega asja kui nad ümmargusi kivisid järsust kaldast alla viskavad mis sulpsatades ojasse kukuvad või mäeküljel kasvavate põõsaste äärest pohlamarju otsivad. *(J. Mändmets)* 12. Isa hüüdis meile Poisid mis te kardate ega vähk kallale tule *(J. Vahtra.)* 13. Kust sa seda tead päris Paul ja vaatas taevasse kus praegu oli nii selge ja sinine ainult mõni harv pilvemürakas ronis aeglaselt mööda taevast nagu oleks neilgi palav. *(E. Särgava.)*

C. 1. Seal näinud ta tee ääres kivi ja viimse rammuga vedanud ta ennast kivi peale ja õhanud Halasta sinagi kivi inimeste südamed on kivised nemad ei tunne armu! *(J. Liiv.)* 2. Esiteks olid habemikud kitsed nõnda naljakad et nad poisi tihti naerma ajasid ja sigade hoidmise eest seda teadis ta anti talle sügisel ühest kui teisest talust seasaba palgaks tükk kamarat veel küljes. *(J. Liiv.)* 3. Jürka võttis Antsu nõu kuulda ja kui ta jõudis tagasi suure kase alla pöördus ta mööda jalgrada pahemale eit kannul. *(A. H. Tammsaare.)* 4. Ja küsis ametnik mis küsis ähvardas mis ähvardas Jürka jäi eneses kindlaks teist korda ta enam ei seleta sest keegi ei saa aru ja sellepärast ei usu nagu oleneks usk puhtpaljast arusaamisest. *(A. H. Tammsaare.)* 5. Ei Vidiste Mart Vaitla mõisa rehepapp polegi nii kuri nagu ta suuga püüab olla ja et kõik rehelised seda teavad siis laseksid nad teda rahuga pragada kui mitte kilter kepiga ka rehes ei seisaks ja kui see pikk kondine jutukehv pilvetõukaja mitte alati nii pahas tujus ei oleks. *(E. Vilde.)* 6. See oli pikk kõhetu mees uhke otsaesisega. *(Fr. Tuglas.)* 7. Lõpuni väsinud vajusid nad viimaks lõõtsutades ühte hunnikusse. *(Fr. Tuglas.)* 8. Tõnis Tihu ohverdas Kaugatoma oma kõige parema purjeka aurulaeva pärast ja see ohverdamine oli siiamaani hästi korda läinud. *(A. Hint.)* 9. Palun ärge laske ennast eksitada. *(A. Kitzberg.)* 10. Juba arvasid kütid et nad on sattunud tühjale koopale ning peavad seegi kord saagita jääma. *(E. Kippel.)* 11. Siin visati ahju kuivi halge mis põlesid lustiliselt praksudes ja nii oli üsna meeldiv järjekorda oodata. *(J. Mänd-*

mets.) 12. Kiskjad kargasid laiali mustavat tumpu maha jättes. *(M. Metsanurk.)*

D. 1. Seda teiste kohtlemise oskust tal igatahes ei olnud mis Maretil. *(R. Sirge.)* 2. Näed siin need jooned on Laanemetsa jõgi see ring veskijärv need mustad punktid hooned see kriips tähendab tammi ja need numbrid tammi all näitavad mitu jalga vesi kukub. *(J. Mändmets.)* 3. Parem sõber kes ligi kui vend kes kaugel. *(Vanasõna.)* 4. Me ei ela selleks et süüa vaid sööme selleks et elada. *(Vanasõna.)* 5. Ega pajust palki saa ega laisast töötegijat. *(Vanasõna.)* 6. Sõbrad ootasid mind palee ees ja et nüüd pääsetähed igaühel näpus olid siis polnud sissesaamiseks enam mingit takistust. *(E. Vilde.)* 7. Küsige aga mis teid meie asjust huvitab ja ma püüan teile vastata. *(E. Vilde.)* 8. Seisukord oli niivõrd tõsine et isegi meie tema ametivennad ta elu eest värisesime. *(J. Mändmets.)* 9. Isa tundis poiss ainult piltide järgi ja kuna isa pildid olid kõik emal alles siis ei osanud Enn ka isa kadumist tõsiselt võtta. *(A. Hint.)* 10. Jõudnud koju ütles Ats isale Las ma veel natukene käin temaga ega ma kaugele lähe. *(A. H. Tammsaare.)* 11. Kuid siis toimus otsekui ime ühel päeval saabus reisiks vajalik raha. *(Fr. Tuglas.)* 12. Kaski hüüdis Kuule mind mu rahvas ja võta vastu minu suust oma lahkunud vanema Venda tervitus *(A. Kitzberg.)* 13. Nõnda mõteldes tundus Jürile et maailmas pole teist viisipärasemat võimalust inimestele nende head tasuda. *(E. Krusten.)* 14. Muidu krapsid koerad küll aga kadrisante kartsid nagu tuld. *(Fr. Tuglas.)* 15. Peale selle võtsid nad linnusest ka kogu vilja mida nad kaasa viia ei suutnud ja põletasid selle tuhaks nii et rahvale pidi ainult kibe näljasurm varaks jääma. *(E. Kippel.)*

E. 1. Emakeel su kaunis heli sütitab mu südame. *(A. Haava.)* 2. Kui nad vahel isakoju ilmusid võis igaüks kes sinna sattus kuulda et nii avasüdamlikult vesteldi või naerdi peredes harva kui just sepa selle karmi mehe juures. *(R. Sirge.)* 3. Käsi rippus tal üle voodiserva kahvatu ja pikk. *(E. Krusten.)* 4. Ta pani kaustiku kinni ja käed kukla all jäi üksisilmi lakke vahtima. *(M. Raud.)* 5. Tema kui meremehe kohus oli aidata eeskätt eraisikuid. *(E. Männik.)* 6. Sõna koolivend juures lendab üle Tootsi läikiva näo mingi kohmetu vari. *(O. Luts.)* 7. Nagu ikka noor äsja koolipingist tulnu rääkis ta keerukalt mõni sõna jäi Kaarlile ähmasekski kuid metsavaht torises vastu Räägi mis sa räägid aga sa oled ikkagi tüdruk. *(O. Tooming.)* 8. Peaaegu ei saanud sellest Villu isegi aru sest tema arvas et olgu muud mis on aga hea naise saaks ta endale Eevist küll allaheitliku ja sõnakuuleliku virga ja tööka. *(A. H. Tammsaare.)* 9. Oma elupäevad palju neid on! ikka veeretan kuidagi lõpuni. *(M. Metsanurk.)* 10. Ei ole kõik mesi mis tilgub ega tuli mis vilgub. *(Vanasõna.)* 11. Murak oli nagu teelahkmel kas nüüd kohe jälle mõni jutt käsile võtta või üritada vahelduseks luuletusi kirjutada? *(M. Raud.)* 12. Äkitselt sai ta aru et tal selleks jõudu ei ole ja et keegi teine seda ka ei tee ja ta

süda läks nii kurvaks et otse nutt kurku tõusis. *(M. Metsanurk.)* 13. See oli suur ja tore loom sinakalt läikivate sulgede ning kaklustes rebitud harjaga. *(Fr. Tuglas.)* 14. See hoog läks harilikult ruttu üle ja kui ta lühikesed hallid harjasjuuksed jälle madalamale langesid käed vagusamaks jäid võis temaga õige mõistlikku juttu ajada. *(J. Liiv.)* 15. Seal tegi kukk oma punase suu nii pärani lahti nagu see vähegi andis ja laulis nõnda et rebasel hakkasid suu ja silmad korraga sorinal vett jooksma. *(A. H. Tammsaare.)*

F. Põhjendada kirjavahemärkide tarvitamist.

Esimene mängupäev möödus läbistikku kaunis õnnelikult. Et saksalapsed just paid lapsed oleksid, et nad kedagi ei löö ega tõuka, seda ma noorest parunist küll ei märganud. Ta hakkas mulle juba esimesel pooltunnil oma labidaga liiva silma loopima, ajas mulle oma käru jalge vahele, nii et ma kõhuli kukkusin, ja kiskus vahel ajaviiteks mu karvu. Ema käsku mööda ja «ilusate asjade» peale mõeldes, mida mul parun proualt oli oodata, neelasin valupisarad alla ja kannatasin kõik kätte maksmata ära. Tasuks oma kannatamise eest sain õhtul proualt — õhukese viilaka kollast saia.

Võite arvata, et tundsin end veidi petetud olevat, mispärast noorhärra käsi järgmisel päeval enam nii hästi ei käinud. Loopis ta mulle jälle liiva silma, siis loopisin talle vastu; ajas ta mulle jälle käru jalge vahele, siis kukutasin ta oma labidaga ninali, ja kiskus ta minu karvu, siis rebisin teda kõrvust, sest karvad olid tal kiskumiseks liiga lühikeseks pöetud, kõrvad aga just parajad. Tema — mehike tõstis iga kord põrgukära, kuid õnneks polnud saksu sel päeval kodus, nii et ta mu peale kaebama ei võinud minna.

Kolmandal päeval sündis midagi, mis mu kuulsusele ja hiilgusele — olla noorhärra mänguseltsiline, niisama äkilise kui traagilise lõpu tõi. Noorhärrat piinas vastupandamatu himu tiigi äärde minna, ja nagu varsti selgus, ka tiigi peale, — tegu, mis meile nii kõvasti oli keelatud. Aga et noorhärra tahtis ja mina tema tahtmisi ema käsu järgi pidin täitma, ja et ma ka ise tahtsin, siis ei leidnud ma põhjust sellele vastu panna.

Oli ka minu teada täiesti hädaohutu ettevõte, sest vesi oli tiigis vaevalt jala sügavune, kõik muu oli paks pori, milles mustad verekaanid looklesid. Sinna ei võinud ju keegi uppuda! Ma ise olin «laevaga» nii sagedasti terve tiigilombi risti-põigiti läbi sõitnud. Laevadeks nimetasime meie, teenijate-lapsed, vana vettinud ust ja niisama vana vettinud tõrrekaant, mis me kord viinaköögist ühendatud jõul tiiki olime vedanud, et nende peal — teivastega tagant tõugates — meresõitusid ette võtta.

Noorhärra ja mina olime varsti laevul — tema uksel, mina tõrrekaanel. Sõit läks teivaste tõukel toredasti, ja kui Ameerika mitte juba avastatud poleks olnud, meie oleksime ta julgesti avas-

tanud. Aga «ookean» oli meiesugustele kangelastele liiga väike, ta oli meil varsti igast sopist läbi purjetatud ja me püüdsime meremehe-elust uusi huvitavaid külgi leida. Leidja oli noorhärra. Ta hakkas mind oma teiba abil veega pilduma. Selles oli ta nii osav, et mu õhuke sitskuub varsti nõretas ja porist mustakirjuks muutus.

«Noh, kui meresõda tahad, siis olgu meresõda,» mõtlesin iseeneses, seadsin oma laeva lahinguvalmis ja panin suurtükid sülgama.

Väike saks oli minu julguse üle esmalt kohmetanud, hakkas siis appi karjuma ja palus viimaks sõjariistaderahu. Ma olin nõus. Aga kes rahu ei pidanud, kes lepingu truudusetult murdis, oli väike saks. Ta tõukas oma laeva minu omaga külg külje vastu — me peatusime kalda ääres —, ja enne kui mina tema salalikku plaani mõistsin märgata, oli ta mul teibaga mütsi peast vette virutanud, kusjuures teivas nii valusasti mu pead puudutas, et mul silmad tuld lõid.

See kelmus kisendas kättemaksmist! Haavatud lõvi vihaga kiskusin truudusetu vaenlase käest sõjariista, hüppasin tema laevale — ja nüüd algas käsitsivõitlus, mille koledusi sulg tõrgub kirjeldamast.

Mäletan ainult veel, et kindel pind meie jalge alt äkitselt kadus, et süsimustad paksud lained meie peade üle kokku lõid — siis valitses tükk aega sügav vaikus . . .

Kui mu silmad jälle veidi seletama hakkasid — nõudis palju meeleheitlikku kraapimist, enne kui nii kaugele jõudsin —, nägin oma jalgade ees sügavas poris midagi siputavat. Ja kuidas siputavat! Nii siputab ainult elukas, kel surmahäda käes. Ja see elukas oli meie vaene noorhärra . . .

Mu südamest tuksatas tundmus läbi, et midagi on sündinud, mis ei ole mitte väga hea. Välgukiirusel asusin siputaja peast kinni — ma usun vähemalt, et see pea oli — ning hakkasin teda, kõike oma kangelasjõudu kokku võttes, kaldale rebima. Seejuures oli mu õnnetu vaenlane vait kui sukk. Polnud ka ime: ta suu oli paksu pori täis.

Minu päästetöö läks õnnelikult korda. Varsti seisis väike saks kaldal omal jalal. Aga jumala eest, nii «kurva kujuga rüütlit» nägin elus esimest korda. See mehike, kes seal kössis ja lossis mu ees seisis, tuletas meelde enam koerte puretud ja mudast väljatõmmatud vaest varest kui meie mõisa noorhärrat. Ta kingad hõbedast pannaldega, ta peenike madruse-ülikond kuldsete ankrutega, ta helevalge läikiv krae — kõik oli nagu pigipatta kastetud, ning tiigi mustaval pinnal ujus ta kuldtähtedega meremehe-müts minu kahekümnekopikase Kondivalu lätuga võidu Ameerika poole . . . Et ka minu enese välimus mõndagi soovida jättis, et mu roosa kuub ja potisinised säärikud sisseimetud veest ja porist tinarasked olid, seda ei pannud ma oma kaastundlikus ärevuses tähele.

Nüüd algas mul samaaria mehe teine järk pisikese porise sõja-

mehe kallal. Ma hakkasin ta nina, suud, silmi ja kõrvu mustast mudast tühjendama. Oh, et ma ta suu kinni oleksin jätnud! See suu sai mulle hukatuseks, sest niipea kui ta jälle hinge läbi laskis, hakkas ta hüüdma — ta hakkas hüüdma nagu auriku hädasarv, nagu see pasun, miș Jeeriku linna müürid ümber lükkas. Terve mõis, mõisa terve ümbrus kuni kolme verstani ringi rõkkas, ja mõisas ning külas hakkasid koerad ulguma ja inimesed jäid kahvatades seisma.

(E. Vilde.)

SÕNAVARAÕPETUS.

Sõnavaraõpetus käsitleb keele sõnavara rikastamise võimalusi, eeskätt sõnade tuletamist liidete abil ja liitsõnade moodustamist.

Sõnavaraõpetuse eesmärgiks on õpetada keeletarvitajaid sõnu kasutama reeglipäraselt, korrektselt ja nende õiges tähenduses, nagu seda nõuab mõtete selgus ja väljenduste täpsus.

KEELE SÕNAVARA JA SELLE ARENEMINE.

1. Keel, nagu teada, on vahend, mille abil inimesed üksteisega suhtlevad, mõtteid vahetavad ja üksteist vastastikku mõistavad.

Inimeste vastastikune suhtlemine on kujunenud kollektiivses töös. Ühiselt töötades arenesidki inimesed nii kaugele, et neil tekkis tarvidus üksteisele midagi öelda, vahetada mõtteid, kogemusi, teadmisi, oskusi. Ilma mõtete vahetamiseta ei ole võimalik korraldada inimeste tegevust materiaalsete hüvede tootmisel ega saavutada edu ühiskonna elus. Seega ilma keeleta, mis on kogu ühiskonnale arusaadav ning tema liikmetele ühine, ei saa olla tootmist ega ühiskonda.

Keel on kollektiivne looming, rahvahulkade väga pikka aega kestnud ühislooming. Seepärast tuleb keelt vaadelda mitte kui ühe ajastu saavutust, vaid kui terve rea ajastute produkti.

Keeles on eriti olulised kaks põhikülge: s õ n a v a r a ja g r a m m a t i l i n e e h i t u s.

Kõik keeles esinevad sõnad moodustavad keele **sõnavara.**

Keele sõnavara ei ole alatiselt püsiv, kindlaks määratud ja muutumatu. Iga keele ajaloo vaatlemisel võib näha sõnavara lakkamatut muutumist, tema pidevat arenemist ja täienemist.

2. Kuid mitte kõik sõnavara kihid ei muutu ühesuguselt. Sõnavaras on olemas väga püsiv osa, mis säilib eriliste muutusteta paljude sajandite vältel. See püsiv osa on keele p õ h i s õ n a v a r a, mis moodustab kogu sõnavara aluse.

Põhisõnavara kauast püsimist seletab asjaolu, et siia kuuluvad sõnad on eluliselt vajalikud ja seetõttu üldrahvalikud sõnad, mis antakse edasi põlvest põlve. Eluliselt vajalikud on need sõnad aga seepärast, et nad märgivad inimeste elus, tegevuses ja suhtlemises kõige olulisemaid põhimõisteid. Neid sõnu tunneb ja tarvitab kogu rahvas. Põhisõnavarasse kuuluvad näiteks sõnad, mis väljendavad inimese põhilisi tegevusi ja seisundeid, kõige lihtsamad sõnad, mis on seotud inimest ümbritseva loodusega, sugulusvahekordi märkivad sõnad jne.

Eesti keele põhisõnavarasse kuuluvad sellised sõnad, nagu *maa, vesi, jõgi, kala, puu, mets, tuli, elama, minema, saama, tulema* jt. Need on enamasti ühised kõigile läänemeresoome keeltele ning ulatuvad paiguti kaugemaissegi sugulaskeeltesse. Need sõnad on ajalooliselt väga vanad, kuid elavad jõuliselt ka tänapäeva keeles, sest nad märgivad püsivaid põhimõisteid, mis on olulised igas ühiskonnakorras.

3. Tänapäeva keeled on saanud oma alguse väga kauges minevikus. Siis oli keel lihtne ja napi sõnavaraga.

Kauges minevikus kujunesid ka soome-ugri keelte alused. Aastatuhandeid on neis keeltes elanud ühised sõnad *nool, õng, kivi, tuli, süsi, vesi, jõgi, kala, orav, rebane, lind, peni* jt., samuti inimese kehaosi, sugulussuhteid jm. märkivad sõnad, nagu *pea, silm, süda, veri, käsi, jalg; ema, isa, poeg; nägema, kuulma, tegema, andma, lükkama, vedama* jt. Oma pika ajaloo vältel on soome-ugri keelte, sealhulgas eesti keele sõnavara pidevalt arenenud ja täienenud.

Keel on seotud inimese igasuguse tegevusega. Seepärast kajastuvad keeles, eeskätt selle sõnavaras, kõik muutused ühiskonnas ja tootmises.

Karjanduse, põllunduse ja käsitöö arenemine lisandas eesti keelde uusi sõnu, nagu *veis, lehm, siga; lüpsma, kündma, kitkuma, rehi, vart, õlg, jahu; king, ketrama, kuduma, lõim* jt. Vastavalt ühiskonna arenemisele ja ühiskondlikele vajadustele täieneb keele sõnavara järjest.

Keele pidevalt rikastuv sõnavara kajastab seda keelt kõneleva rahva, aga samuti kogu inimühiskonna kultuuri arenemist. Et näha inimkonna progressi kajastumist sõnavaras, võib võrrelda kas või eesti keele varasemat ja uuemat sõnavara mistahes elualalt. Tänapäeval tarvitatavad sõnad, nagu *aurik, lennuk, telegraaf, telefon, raadio, televisioon, fotograafia, kino* ja paljud teised sõnad kõnelevad teaduse ja tehnika tohutust arenemisest. Uued sõnad, mis sõnavarasse lisanduvad ja seda täiustavad, peegeldavad kõike uut, mis tekib ühiskonna võitluses parema tuleviku eest.

4. Keeles hiljuti tarvitusele võetud sõnu nimetatakse neologismideks. Nii näiteks on eesti sõnavarasse nõukogude ajal tulnud uued sõnad: *leninlane, mitšuurinlane, eesrindlane,*

juurutama, kombain, jaroviseerima, ekskavaator jt. Hoogsalt arenev elu toob meie sõnavarasse järjest uusi sõnu.

Sõnavara täienemisele vastupidine nähtus on sõnade vananemine ja keelest kadumine. Rahva riiklikus, ühiskondlikus, kultuurilises ja majanduslikus elus toimunud muutuste tõttu osutuvad paljud endise eluga seotud esemed, nähtused või toimingud tarbetuks. Koos nendega vananevad ja kaovad tarvituselt ka neid esemeid või toiminguid märkivad sõnad. Selliseid vananenud sõnu nimetatakse arhaismideks. Eesti keele arhaismideks on näiteks sõnad *kilter* (alamkubjas, töö ülevaataja mõisas), *haagreht* (kohus feodaalajal), *petkel* (uhmrinui), *kihelkond* (muistne administratiivüksus maakonnas) jt., mis esinesid vanemas keeles, kuid mida tänapäeva elus enam ei tarvitata ja mille sisugi üldiselt enam ei tunta. Arhaismideks on muutunud terve hulk endise administratsiooni, sõjaväekorralduse, mõõtude ja rahasüsteemi ning paljude muude nähtustega seotud nimetusi, nagu *kubermang, kreis, miravoi* (tsaariaegne kohus), *arssin, verst, teng* jt.

Seoses ühiskondlike olude muutumisega on paljud sõnad saanud täiesti uue tähenduse. Näiteks tähendas sõna *tööline* varem inimest, keda kapitalistid ekspluateerisid, rõhusid ja alandasid. Sotsialistlikus ühiskonnas on *tööline* kõigi austust ja lugupidamist väljendav sõna, mis tähendab ekspluateerimisest vaba ja uut elu loovat nõukogude inimest. Endise tähenduse kõrval on täiesti uue tähenduse saanud ka sõnad *kaader, brigadir, dialektika, pioneer* jt.

5. Et õigesti mõista eesti keele sõnavara kujunemist ja arenemist, tuleb jälgida ka neid ühiskondlikke tegureid, mis põhjustavad keele sõnavara rikastumist. Mõistagi, et feodaalajal, kui saksa orjastajad kõigiti pidurdasid eesti rahva arenemist, oli takistatud ka eesti sõnavara arenemine. Ometi taotlesid juba siis rahva hulgast võrsunud kirjamehed, nagu Kr. J. Peterson, hiljem Fr. R. Faehlmann, Fr. R. Kreutzwald jt., eesti keelele eluõigusi, siiralt uskudes eesti keele eluvõimesse ja tulevikku.

Seoses tootmise ja kultuuri edasise arenemisega möödunud sajandi teisel poolel rikastus eesti sõnavara paljude uute sõnadega, näit. *haridus, õpetlane, ülikool, üliõpilane, luuletaja, kirjandus, teadus, kunstnik, etendus, teisend, erand, algupärane, helilooja, keelpill, häälik, kääne, olevik, minevik, palavik, põletik, kirjeldama, huvitama, võistlema.*

Seoses revolutsioonilise liikumisega käesoleva sajandi algul täienes sõnavara ühiskondlikke suhteid ja proletariaadi klassivõitluse uusi vorme märkivate sõnadega, nagu *klassivõitlus, bolševik, lendleht, punakaart, valgekaart, ühiskond, väikekodanlus, külakurnaja* jt.

Teaduslik ja tarbekeel rikastusid käesoleva sajandi esimestel kümnenditel sõnadega igalt alalt, näit. matemaatika alalt *tehe, joonis, valem, mõõde, lõik, ühtima, arvutama, korrutama;* geo-

graafia ja geoloogia alalt *jõgikond, ajastu, kivim, pinnas, maak, ilmastu, aegkond;* keemia alalt *erikaal, süsivesik;* arstiteaduse alalt *annus, elund, nakkus, haigla, lahkama, imik, nõuandla* jne.

Nõukogude ajal on eesti keelde lisandunud palju uusi sõnu, mis on saanud meie sõnavara lahutamatuks koostisosaks. Sotsialistliku ülesehitustöö käigus on tarvitusele tulnud arvukalt sõnu, mis on seotud ühiskondliku ja poliitilise eluga *(leninlane, komsomol, vennasvabariik),* administratsiooniga *(ülemnõukogu, rahvakohus),* rahvamajanduse, tootmistöö ja tehnikaga *(viisaastak, töökangelane, buldooser),* põllumajandusega *(sovhoos, normipäev, karjafarm),* kultuuri, hariduse ja spordiga *(kunstidekaad, õpilaskomitee, spartakiaad)* jne. Nõukogude ajal keelde tulnud sõnades kajastub uus elu meie maal.

6. Oma laadilt ja ülesandelt pole kõik keeles esinevad sõnad üldkasutatavad. Paljud sõnad on käibel ainult keeletarvitajate piiratud ringkondades või kitsamatel keelealadel. Seesuguste sõnade hulka kuuluvad mitmesuguste e r i a l a d e o s k u s s õ n a d, nagu *hagi, lisaväärtus, öeldistäide, haldama, puhtima, tüsistus* (haiguse komplikatsioon), ja m u r d e s õ n a d, nagu *verev, hame, koost* (lusikas), *rend* (laud), *poolpäev* (laupäev), *voon* (lambatall). Samuti kuuluvad seesuguste sõnade hulka ž a r g o o n i s õ n a d.

Nõukogude ühiskonnas võideldakse žargoonide vastu. Üldtarvitatav keel peab olema kõigile arusaadav, puhas ning selge.

7. Sõnavara rikastamiseks on keelel olemas mitmesugused teed, allikad ja võimalused. Eesti keele sõnavara rikastamise peamised võimalused on:

1) **uute tüvisõnade laenamine murdeist või teistest keeltest:** *luide, kümblema, nakkama; kollektiiv, partei, kolhoos;*

2) **olemasolevaist tüvedest uute sõnade tuletamine liidete abil:** *lend/ur, rahva/stik, tööt/le/ma;*

3) **olemasolevate tüvede liitmine:** *ajalugu, kehakultuur, ühe-perekonnaelamu.*

Kirjakeele rikastumine murdesõnadega.

Et teenindada võrdselt kõiki ühiskonnaliikmeid, peab kirjakeel olema rahvapärane ja otstarbekas. Seetõttu on loomulik, et kirjakeel rikastub eeskätt rahvakeele enese varasalvest.

Rikkalikuks salveks, kus kirjakeel võib ammutada uut ainestikku, on m u r d e d.

Meie kirjakeel on tõhusalt rikastunud murdesõnadega. Nimetame neist mõned:

sirvima (lehitsema)
hajuma (laiali valguma)
kulgema (edasi liikuma, minema)
loobuma (end lahti ütlema)
taluma (välja kannatama)
lammutama (maha lõhkuma)
võluma (kütkestama, nõiduma)

kümblema (end vannitama)
hüübima (tarduma)
läitma (süütama)
viipama (käega märku andma)
halisema (kaebama, hädaldama)
kulles (konnapoeg)
leebe (mahe, pehme)
luide (liivahang)

Laenud sugulaskeeltest.

Üheks sõnavara rikastumise võimaluseks on laenud sugulaskeeltest. Kuigi ajalooline arenemine on toonud läänemeresoome keeltesse rea erijooni, on need keeled oma põhistruktuurilt ja põhisõnavaralt võrdlemisi sarnased. Eesti keele sugulusastmelt lähedasemaid keeli on soome keel. Soome keelest on tulnud meie sõnavarasse rida laene. Vanemaist laenudest võib märkida sõnu *aade, võrdne, tavaline, olemus, algupärane, üliõpilane, toimetaja, näitlema* jne.

Hilisemaid soome laene:

häirima (segama, takistama)
tulvama (üle voolama)
lakkama (lõppema, järele jätma)
levima (laiali kanduma)
solvuma (haavuma)
masendama (hingeliselt maha rõhuma, alla suruma)
tajuma (välismaailma muljeid meeltega vastu võtma)

säilima (alal hoiduma)
suhe (vahekord)
julm (toores, jõhker)
sujuv (ladus, ühetasaselt voolav)
aare (kallisvara)
hetk (silmapilk, moment)
retk (sõit, teekond)

Ülesanne. Kasutada tabelis esitatud laensõnu lauseis.

Harjutus 224. Asendada järgnevad sõnad teiste samatähenduslike sõnadega:

kokku hoidma (summasid); *kinni panema* (ust); *külge hakkama* (haiguse puhul); *äkki tormama; mitte-asjatundja; aru saama, mõistma; trööstima; ulatuma* (millenigi); *üles tõmbama* (lippu); *suuresti imestama panema; leebemaks tegema;* (töötama) *vaimustatult, agaralt.*

N ä i d i s. *Väärima, ära teenima — p ä l v i m a.*

Harjutus 225. Asendada järgnevais lauseis sõrendatult trükitud sõnad teiste samatähenduslike sõnadega.

Suvi on k ä t t e j õ u d m a s. Kavatseme juunikuu m ö ö d a s a a t a puhkekodus. Hiljem läheme j a l g s i r ä n d a m a Taga-Kaukaasiasse. Ujumiskursustel õppisime v e e a l l a m i n e k u t. Meie võitlejad alustasid p e a l e t u n g i vaenlasele ja s a i d k ä t t e hiilgava võidu.

Laenud teistest keeltest.

Ajalooliste ja ühiskondlike tingimuste tõttu suhtlevad rahvad üksteisega majanduslikult, kultuuriliselt, poliitiliselt jne. Nii puutuvad erinevaid keeli kõnelevad rahvad üksteisega kokku ja see hõlbustab teistest keeltest sõnade laenamist. Laenatakse igasuguste mõistete tähistamiseks tarvilikke, kuid omas keeles puuduvaid sõnu nende rahvaste keeltest, kellega suheldakse. Selle tulemusena esineb tänapäeval kõigis keeltes hulgaliselt laenatud sõnu.

Keele struktuuri suure püsivuse tõttu kodunevad võõrsilt laenatud sõnad, kohanedes laenava keele iseloomuga hääldamise, märkimise ja muutmise poolest. Aja jooksul sulab võõrsõna keele sõnavarasse niivõrd täielikult, et tuhmub tema võõras algupära, nagu sõnade *tuhat, hammas, küünal, lusikas, värten, raamat* jt. puhul.

Eestlaste pikaajalised kokkupuuted oma naabritega on toonud eesti sõnavarasse rohkesti laensõnu.

Saksa keele kaudu on meile tulnud hulk käsitööalaseid sõnu: *käärid, traageldama, liist, pinsol, saag, tisler* jt.; sõnu elamu ja elamusisustuse alalt: *kamber, kelder, trepp, kapp, pilt* jt.; kehakatete nimetusi: *kleit, krae, müts* jne.

Pidev suhtlemine idanaabritega on rikastanud eesti sõnavara slaavi ja vene laenudega, nagu *sirp, und, look, aken, koonal, lusikas, nädal, raamat, verst, määr, turg, jaam, vaksal, pajuk, vabadus* jt.

Balti hõimude (leedu, läti) keeltest on eesti keelde laenatud sõnad, nagu *angerjas, oinas, hernes, luht, hein, sild, hari, talgud* jt.

Germaani laenudest võib märkida sõnu, nagu *tursk, noot, põld, kaer, küünal, karikas, lukk, aer, tõld, kaup, raha* jt.

Laenud teistest keeltest on eesti sõnavara tunduvalt rikastanud ja muutnud selle painduvamaks, ilmekamaks, väljendusvõimelisemaks. Laenude uurimisel on suur tähtsus rahva ajaloo ja kultuuri ajaloo seisukohalt. Keeleline materjal on üheks tähtsamaks abinõuks, mis võimaldab meil kindlaks määrata, millist laadi suhted on valitsenud meie esivanemate ja nende naabrite vahel.

Võõrsõnad ja tõlkelaenud.

1. Suhtlemisel teiste rahvastega on eesti sõnavarasse tulnud hulk võõrsilt laenatud sõnu. Vastavalt laenatud sõnade kodunemise astmele võib neid liigitada laensõnadeks ja võõrsõnadeks. **Laensõnad** on eesti keeles täiesti kodunenud ja muutunud eestipäraseks nii oma häälduselt kui ka kirjapildilt. Osa võõrsilt laenatud sõnu pole üldse või on ainult osaliselt kodunenud meie keele hääldusse ja märkimise põhinõuetega ning säilitavad enam-vähem oma võõrapärase ilme. Selliseid sõnu nimetatakse **võõrsõnadeks.**

Eesti keeles on rohkesti võõrsõnu, mis on ühised enamikule kaasaegseist keeltest ja mis esinevad kõigis neis keeltes ühes ning samas tähenduses. Eriti palju on niisuguseid sõnu teaduslikus, tehnilises ja ühiskondlik-poliitilises terminoloogias.

Näit. teadusalaseid sõnu: *kategooria, argument, filosoofia, energia, aatom, analüüs, hüpotees, mateeria, molekul, sufiks, pedagoog;*

tehnikaalaseid sõnu: *elekter, telefon, telegraaf, kino, raadio, mootor, akumulaator, termomeeter, mikrofon, auto, traktor, antenn, gaas, metall, transport;*

ühiskondliku elu alaseid sõnu: *bolševik, kommunist, partei, sotsialism, poliitika, demokraatia, proletariaat, revolutsioon, preemia, propaganda, komisjon, instituut, agitaator.*

Suur osa võõrsõnadest põlvneb kreeka ja ladina keelest (näit. *grammatika, fantaasia, sümbol, materjal, teater, hümn, poeet, demokraatia, proletaarlane*) või on loodud nende keelte elementidest, näit. sõnad *termomeeter, mikrofon, teleskoop, ventiil, lokomobiil, telefon, kilomeeter, millimeeter, detsigramm.* Kuigi viimaste sõnade elemendid on kreeka ja ladina päritoluga, pole sõnad tervena ei kreeka ega ladina keelest, ja nimelt sel põhjusel, et vanades keeltes niisuguseid sõnu polnud, sest polnud olemas nende sõnadega tähistatavaid esemeid ega mõisteid.

On ka teistest keeltest pärinevaid võõrsõnu, nagu prantsuse keelest: *kupee, garaaž, brošüür;* inglise keelest: *sport, trust, miiting, streik, film* jt.

Ühiste võõrsõnade hulk kõigis keeltes kasvab pidevalt ja kiiresti.

Võõrsõnade tunnusteks on:

1) *b, d, g* sõna algul: *ball, gaas, diivan;*
2) pikad vokaalid järgsilpides: *ateljee, kultuur, revolutsioon;*
3) *o* järgsilpides: *aatom, pension, sümbol;*
4) võõrhäälikud: *afišš, zooloog, žest;*
5) võõrapärane rõhk: *moment, intelligent, realism.*

Harjutus 226. Selgitada antud võõrsõnade tähendus:
grandioosne, aktuaalne, paatos, sümbol, patriotism, traditsioon, illustreerima, kollektiiv, reageerima, perspektiiv, portree, saluut, triumf, agressioon.

2. Tõlkelaenud on sõnad, mis saadakse võõrkeelsete sõnade tõlkimisel.

Paljud eesti keeles esinevad tõlkelaenud on moodustatud vene keele eeskujul. Meie sõnavara on vene tõlkelaenudega tunduvalt rikastunud eriti nõukogude korra ajal. Esineb tõlkelaene veel saksa, prantsuse jt. keeltest.

Vene keelest: *viisaastak* (< пятилетка); *seinaleht* (< стенная газета); *autahvel* (< доска почета); *punanurk* (< красный уголок) jt.

Saksa keelest: *ajakiri* (< Zeitschrift), *ülesvõte* (< Aufnahme), *kõnetund* (< Sprechstunde) jt.

SÕNADE TULETAMINE LIIDETE ABIL.

Eesti keele sõnavara on pidevalt rikastunud uute sõnade tuletamise teel omadest sõnatüvedest. Rahvakeele sõnavara ja tuletusliidete rohkus annab selleks ammendamatuid võimalusi. Hoogsasti arenes uute sõnade tuletamine möödunud sajandi lõpul ja käesoleva sajandi esimestel kümnenditel, kui teadlikult asuti tasandama meie sõnavara lünki. Tuhandeid tuletuslikke sõnu on muutunud üldtarvitatavaks, nagu *elamu, asula, andmed, tase, näidis* jt. Ohtrate tuletistega on rikastunud oskussõnavara, näit. *ilmastu, ajastu, pinnas, kivim, mõõde, süstel* jt.

Sõna osad.

Mõtte väljendamiseks ühendatakse sõnad lauseks. Sõnade mõttelist ja grammatilist seost lauses väljendavad sõna osad.

Sõnade grammatilist seost näitavad muutelõpud ja tunnused. **Muutelõpud** määravad sõnade suhteid lauses. Sõna osa, mis väljendab üldisemaid kategooriaid (arvu, aega, kõneviisi jne.), nimetatakse **tunnuseks.**

Kui sõnal eraldada muutelõpp ja tunnus, siis jääb järele **tüvi.** Sõna tüvi on sõna tähenduse kandja ning väljendaja. Näiteks kui sõnas *kodu/de/sse* eraldame käändelõpu *-sse* ja mitmuse tunnuse *-de-*, jääb järele sõna tähendust kandev tüvi *kodu.* Eraldades sõnas *kanna/ksi/me* pöördelõpu *-me* ja tingiva kõneviisi tunnuse *-ksi-*, saame tähendust kandva tüve *kanna.*

Tüved, mis ei jagune enam osadeks, on **lihttüved,** näit. *õnn, küsi/ma, tule/ma.*

Mitmest osast koosnevad tüved on **tuletatud tüved,** millesse kuuluvad ka neid tuletanud liited, näit. *õnne/lik, vaid/le/ma, tule/ta/ksi/me.*

Sõna osa, mis seisab tüve järel ja muudab selle tähendust ning mille abil tuletatakse sellest uusi sõnu, nimetatakse **liiteks** e. s u f i k s i k s. Sõna moodustamist liite abil nimetatakse **tuletamiseks** e. d e r i v a t s i o o n i k s. Liite abil moodustatud sõna nimetatakse **tuletiseks.**

Tüvi		Liide	Tunnus	Lõpp
Lihttüvi	Tuletatud tüvi			
ela-	——	-mus-	-te-	-ta
	elamus-	-likku-	-de-	-ks
võit-	——	-le-	-ksi-	-me
mahu-	——	-ta-	-si-	-te

Ühest ja samast tüvest võime liidete abil tuletada rea uue tähendusega sõnu: *elanik, elamine, elamu, elamuslik, elanikkond, elatama, elatis, elav, elavdama, elavnema, elavus* jne.; *asemik, asend, asendaja, asendus, asetsema, asetus, asetama* jne.

Ühe ja sama tüvega sõnad moodustavad samatüveliste sõnade rühma. Nii on sõnast **sõber** tuletatud *sõbrake, sõbralik, sõbrustama, sõbrustus, sõprus* jt.; sõnast **täht** (omast. *tähe*) on tuletatud *tähtis, tähtsus, tähtsusetus, tähendama, tähendamine, tähendus, tähenduslik, tähestik, tähestikuline, tähis, tähistama, tähistamine* jt.; sõnast **olema** on tuletatud *olematu, olemus, olemuslik, olend, oleng, olevik* jt.

Sõna tüvi ei esine iga kord ühesugusel kujul (vrd. *loe/ng, lug/u* ja *luge/mik, tunne/tus* ja *tund/mus, venna/likkus* ja *vend/lus*), kuid ometi märgib ta alati kõigi samast lähtest tuletatud sõnade põhitähendust.

Sõnade tähenduse sõltuvus liidetest.

Eesti keel on liidete poolest rikas. Need võimaldavad tuletada vajalikke sõnu. Nii saame *ilmsiks tulema* asemel öelda *ilmnema, kangakuduja* asemel *kangur, laekahoidja* asemel *laekur* jne.

Iga liige annab sõna tüvele teise mõttevarjundi.

Näiteid samatüveliste tuletiste tähenduse erinevusest:

omama — midagi enda omana valdama; *omandama* — midagi endale omaks soetama, enesele muretsema, midagi ära õppima või endale omaseks tegema; *omastama* — midagi omavoliliselt,

seadusvastaselt omandama; *omistama* — midagi kellelegi kuuluvaks pidama või kellelegi omaks andma;

tõendama — väitma või näitama, et on tõsi; *tõestama* — dokumentidega, tunnistajate kaudu või allkirjaga kindlaks tegema, tõeks tegema, õigeks tunnistama.

Et õigesti kasutada liiteid uute sõnade tuletamisel, peab tundma, missuguse tähenduse annab liide sõnale. Ka on tarvis tunda sõnade tuletamise viisi, s. t. seda, missugusele tüvele liitub üks või teine liide ja missuguseid sõnaliike temaga tuletatakse.

Liidete abil võib tuletada **käändsõnu** (nimi-, omadus- ja arvsõnu), **tegusõnu** ja **määrsõnu.** Sellega saame kolm rühma liiteid:

1) **käändsõnaliited:** *-ur, -lane, -us, -e, -ne, -ndik* jt. *(valv/ur, kange/lane, tark/us, mõt/e, raud/ne, kolma/ndik);*

2) **tegusõnaliited:** *-ta, -le, -ne, -u* jt. *(juuru/ta/ma, liik/le/ma, kodu/ne/ma, lask/u/ma);*

3) **määrsõnaliited:** *-sti, -lt, -mini, -ti* jt. *(julge/sti, viljaka/lt, pare/mini, hommiku/ti).*

Järgnevas osas vaatleme eesti keele olulisemaid ja sagedamini esinevaid tuletusliiteid.

Harjutus 227. Eraldada järgnevas tekstis nimi-, omadus- ja tegusõnadel tüvi, tunnus ja lõpp püstkriipsuga.

Sotsialistliku realismi viljastavatel radadel on eesti kunst muutunud rahvalähedaseks, võitlevaks ja patriootiliseks. Meie muusikakultuuri õitseng väljendub kujukalt võimsates ja värviküllastes laulupidudes, laulupäevades ja rahvakunstiõhtutes. Tuhandete isetegevuslike lauljate, mängijate, näitlejate ja tantsijate suur armee moodustab võimsa jõu rahvahulkade kultuuritaseme tõstmisel.

Harjutus 228. Leida igast antud sõnast vähemalt viis samatüvelist tuletist: *vili, mõte, võim, põhi, tegu, hääl, kiri, pikk, meel, käsi.*

TULETUSLIITED.

KÄÄNDSÕNALIITED.

Tegijat ja isikut märkivad liited.

1. -ja: *saaja, töötaja, taastaja, ehitaja, võitleja, tootja, kõneleja, olija, viija, tegija, valija.*

-ja tuletab t e g i j a t või o l i j a t märkivaid sõnu ning liitub *ma*-tegevusnime tüvele. Esmavälteliste *e*-tüveliste verbide puhul,

mille lihtmineviku tunnuseks on *-i-*, esineb liite *-ja* ees e asemel *i (tulema, tulin — tulija; pesija, nägija, surija).*

Mõnikord väljendab *-ja* ka elukutset *(õpetaja, kirjakandja, õmbleja)* või aparaate, mehhanisme jne. *(voolumõõtja, helgiheitja, reaskülvaja).*

2. -ur: *kalur, sõdur, kaevur, sihtur; vedur, pidur, sulgur, tegur.*

-ur märgib isikut, kes tegutseb millegagi püsivalt, kel on alatine tegevus, elukutse, või asja, mil on alatine funktsioon. *-ur* liitub konsonanttüvele, astmevahelduslikes sõnades tugevale astmele *(lendur).*

Harjutus 229. Tuletada järgnevaist sõnadest *ur*-liitega tegijat või isikut tähendavaid sõnu: juus, valvama, lendama, piiluma, laskma, võluma, kangas, kuulipilduja, jalgratas, korvpall, langevari, lammas.

3. -nik: *kodanik, volinik, kunstnik, aednik, mesinik; vesinik, süsinik.*

-nik märgib isikut elukutselises, püsivas tegevuses, mõnikord ka ainet. Ta liitub peamiselt käändsõna nimetavalisele kujule. Erandlikult liitub *-nik* ka mõnele muule vormile või sõnaliigile *(kirjanik, kohtunik, elanik).*

4. -lane: *eestlane, venelane, lätlane, hiinlane, tartlane, narvalane, randlane, õpetlane, teadlane, sportlane, kehakultuurlane, töökangelane, parteilane, liitlane, süüdlane; kaslased.*

-lane märgib isikut rahvuse, asukoha, tegevusala jne. järgi, samuti ka loomade liike või sugukondi. *-lane* liitub tavaliselt tugevaastmelisele tüvele, esmavältelistes sõnades vokaalile *(tegelane, sugulane),* III-vältelistes konsonandile *(järglane, linlane).* Erandiks on üksikud kohanimetuletised *(norralane, korealane, paidelane).* Mõnedes sõnades liitub *-lane* erandlikult nõrgaastmelisele tüvele: *õpilane, (aja)loolane* jne.

Harjutus 230. Tuletada *lane*-liitega nimisõnu järgnevaist kohaja üldnimedest: Moskva, Tallinn, Narva, Viljandi, Ukraina, Gruusia, Siber, Taškent, Ungari, Mongoolia, Itaalia, Portugal, Egiptus, mägi, raudtee, laevastik, sõjavägi, vägi, mesi, kohustus.

5. Tegijat ja isikut väljendavad ka järgmised liited:

-nna: *lauljanna, tantsijanna, sõbranna, näitlejanna, müüjanna, eestlanna, venelanna.*

-nna märgib naissoost isikut ja liitub tavaliselt ainsuse omastavale.

-line: *heinaline, marjuline, veskiline, talguline, külaline, teeline, kalaline, piduline, abiline.*

-line märgib isikut, kes ajutiselt tegeleb millegagi või viibib kuskil; harva märgib *-line* ka kestvat tegutsemist *(tööline, palgaline).*

-tar: *sõbratar, lauljatar, tantsijatar, poolatar, kaunitar.*
-ik: *laulik, saadik, lemmik, imik, isik, teisik.*
-nu ja **-tu:** *sõitnu, põlenu, kadunu, hukkunu, täiskasvanu, päästetu, autasustatu, haavatu, tuntu, kuuldu.*

Harjutus 231. Kirjutada järgnevaist lauseist välja isikut ja tegijat märkivad sõnad ning eraldada neis liited püstkriipsudega.

1. Ta võitles nagu tõsine kangelane kunagi. *(O. Luts.)* 2. Ta vaatab võidukalt voodi ümber kogunenute otsa. *(E. Männik.)* 3. Hämaralt valgustatud esikus jäid nad elanikkude nimetahvlit lugema. *(P. Vallak.)* 4. Ainult hetke tundis Johannes end kimpuaetuna. *(E. Krusten.)* 5. Eemal, tumeda roostiku juures oli teisigi kalureid. *(O. Luts.)* 6. Käisid siit heinalised ja karjased, käisid jahilised ja kalalised. *(A. H. Tammsaare.)* 7. Sageli pääsevad esile kelkijad, hooplejad, seiklejad, kiitlejad. *(P. Vallak.)* 8. Elanikud istusid onnides tule ääres. *(Fr. Tuglas.)* 9. Suurtükiväelased, miinipildurid, lendurid silmitsevad naerdes neid uusi tagavarasid. *(E. Männik.)* 10. Ervin vaatas isale kuivade, tagaaetu silmadega otsa. *(J. Smuul.)* 11. Teelise hobune peatus teele tõmmatud ristpuu juures. *(P. Vallak.)* 12. Mõtted olid ikka veel kinni teel kuuldu ning koduõues nähtuga. *(R. Sirge.)* 13. Õhetavi põsi saadan neiu tema sõbranna kõrvale. *(O. Luts.)* 14. Jälle laulik rahva hulgas, jälle juttur pajatab. *(Fr. Tuglas.)*

N ä i d i s. *Kaev/uri/test, kange/las/tel, saad/iku/ga.*

Tegevust, tegu, tegevuse saadust ja vahendit märkivad liited.

6. -mine: *töötamine, külvamine, laulmine, võimlemine, korraldamine, viljelemine, dekoreerimine, organiseerimine.*

-mine väljendab verbi t e g e v u s t nimisõnana ja liitub *ma*-tegevusnime tüvele.

7. -us: *võitlus, kohustus, lootus, kaebus, parandus, võrdlus, vaimustus, teadus, kauplus, asutus, toimetus.*

-us tuletab verbidest nimisõnu, mis tähendavad t e g e v u s e ü k s i k j u h t u m i t *(vestlus)*, t e g e v u s t ü l d s e *(kasvatus)* ja t e g e v u s e t u l e m u s t *(luuletus)*. *-us* liitub verbi tugevaastmelisele konsonanttüvele: *vaidlus, õmblus, ütlus, taplus, suplus, kaklus.*

Esmavälteliste, samuti ühesilbiliste tüvede puhul esineb sidehäälik *d*: *haridus, loodus, saadus.* Sidehäälikut *d (t)* ei tule tarvitada sõnades **aimus, kaebus, põlgus, kurbus.**

Tuleb teha tähenduslikku vahet *ma*-tegevusnimest tuletatud *mus*-sõnade *(harjumus, tingimus, küsimus)* ja *mine*-tuletiste vahel; *-mus* märgib seisundit, tegevuse tulemust või selle üksikjuhtumit, *-mine* märgib tegevust ennast.

Võrrelda:

-mus	-mine
Tööga omandatakse häid harjumusi.	Uute tööoludega harjumine oli hõlpus.
See oli juhuslik kokkusattumus.	Ta ei teadnud ette oma linna sattumist.
Teda valdas imelik tundmus.	Mõtete väljendamisel on oluline grammatika tundmine.

Harjutus 232. Tuletada järgnevaist tegusõnadest *us*-liitelisi sõnu ja märkida, missugusesse tüüpkonda nad kuuluvad.

Saavutama, korraldama, ühendama, kinnitama, kummardama, ulatama, vahetama, arvestama, puhastama, kahtlema, liigutama, saama, näitama, seletama, kasvatama, väljendama, seadma, varustama, tunnistama, kindlustama, avaldama, üritama, vaidlema, ütlema, põlgama, igatsema, tõrelema, olema, veenduma, tarduma, väsima, tüdima.

Harjutus 233. Moodustada kolm lausepaari järgnevate *mus-* ja *mine*-sõnadega: *küsimus — küsimine, tellimus — tellimine, elamus — elamine.*

8. -is: *keedis, küpsis, tuletis, kivistis, leotis, topis.*

-is tuletab verbidest nimisõnu, mis tähendavad tegevuse konkreetset saadust *(küpsis, keedis)* või vahendit *(täidis).* *-is* liitub verbi nõrgaastmelisele tüvele, kusjuures liidetega *-ta-, -sta-, -lda-* moodustab liitsufiksid *-tis, -stis, -ldis (leotis, kivistis, avaldis).*

Märkus: Liitsõnades on täiendsõna *us*-liiteline: *põletuspuu, põletushaav, väetusaine, sulatusahi.*

Ülesanne. Võrrelda tähenduselt järgnevaid sõnapaare: *vajutus — vajutis, nikerdus — nikerdis, sulatus — sulatis.*

Harjutus 234. Tuletada järgnevaist tegusõnadest *is*-liitega sõnu ja tarvitada neid lauseis.

Koostama, näitama, peletama, leiutama, korrutama, väetama, jäätama, elatama.

9. -e: a) sõnad, mille nimetavas ja omastavas on *-e: hüpe, läige, saade, vihje, palve, muie, vanne, lõige, kääne, vise, heide, valve, tõmme, mõte, ehe.*

-e tuletab verbidest nimisõnu, mis tähendavad tegevust *(tõrje),* tegevuse üksikjuhtumit *(hüpe),* mõnikord ka tegevuse saadust *(tõlge)* ja vahendit *(määre). -e* liitub kahesilbilisele nõrgaastmelisele konsonanttüvele *(tõmme).*

b) sõnad, mille nimetavas on *-e*, omastavas *-me*: *juhe* (omast. *juhtme*), *kaste* (= soust), *liige, köide, iste, lade, teelahe.*

-e (omast. *-me*) märgib tegevuse konkreetset saadust, tulemust või vahendit; liitub konsonanttüvele.

Harjutus 235. Tuletada järgnevaist sõnadest *e*-liitega sõnu, nimetada iga sõna juures selle omastav kääne ja missugusesse käändtüüpi sõna kuulub.

Kutsuma, tahtma, laduma, püüdma, sisse kandma, tootma, ära tõmbama, pidama, kokku puutuma, muutma, mähkima, määrima, pöörama, liikuma, hüüdma, liitma, märkima, üles kutsuma, välja laskma, saatma, vihjama, siduma, välja vaatama, võidma, võima, tõstma, kiskuma.

Harjutus 236. Moodustada antud *e*-liiteliste sõnadega kolm lausepaari ja seletada nende sõnade tähendust: *kaste, köide, side.*

Näidis.

Vormilt rahvuslik, sisult sotsialistlik kultuur arendab nõukogude rahva vaimu andeid.	*Kõik tänased ajalehed tõid võistluste kohta uusi andmeid.*

10. -ng: *loeng, istung, murrang, toodang, laeng, sööming.*

-ng tuletab verbidest nimisõnu, mis tähendavad ühekordset tegevust, harva ka tegevuse saadust *(leping, toodang).*

-ng liitub kahesilbiliste tüvede nõrgale astmele *(murra+ng)* või ühesilbiliste tüvede *ma*-infinitiivile, kusjuures viimasel juhtumil on *-ng* ees *-i- (sööma+ing = sööming).*

Harjutus 237. Määrata suuliselt tegevust või selle üksikjuhtumit märkivad liited.

1. Siia kostis pisikese linnukese nokkimine, jänese hüppamine, oksa murdumine. *(R. Roht.)* 2. Äkki käis kõle tuulepuhang üle lagendiku. *(Fr. Tuglas.)* 3. Ainsaks põhjast tuleva lõõtse takistajaks oli lage kadakaväli. *(J. Smuul.)* 4. Võimas iiling haarab puid ja põõsaid. *(O. Luts.)* 5. Kaks või kolm valangut vihises üle tema pea kaugusse. *(E. Männik.)* 6. Julgus ja tahe on head asjad. *(Fr. Tuglas.)* 7. Inimestel on erineva tugevusega välja arenenud üks või teine tunne. *(J. Smuul.)* 8. Niisugused vaidlemised, nääklemised, kiuslemised ja tülitsemised oleksid ei tea kui kaua kestnud. *(A. H. Tammsaare.)* 9. Tulid vastastikused etteheited ja tülid. *(R. Roht.)* 10. Mõtlemine ja täidesaatmine sünnib Reinu juures ühel ajal. *(J. Liiv.)* 11. Nüüd võis loota, et lõpevad tühised askeldused ja vintsutused, järelepärimised ja juurdlused. *(A. H. Tammsaare.)* 12. Vana laskis teise ütluse kõrvust mööda. *(R. Roht.)* 13. Väike rühm oli täis ehmatust ning imestust. *(Fr. Tuglas.)* 14. Arnos ärkas imelik tundmus. *(O. Luts.)* 15. Ta otsis nagu lohutust või seletust. *(A. H. Tammsaare.)*

11. -us: *suurus, tarkus, õrnus, vahvus, julgus, heldus, vaprus, mehisus, sõprus, sarnasus, viljakus, ühtsus, ümbrus, võitmatus, tegelikkus, liikuvus, elavus, killustatus.*

-us tuletab peamiselt omadus- ja keskSõnadest nimisõnu, mis tähendavad omadust või seisundit, harva ka sellega seotud asja või ala *(haruldus* — haruldane asi, *üldsus).*

Astmevahelduslikes sõnades liitub *-us* tugevaastmelisele konsonanttüvele *(pikkus, tarkus).* Kahesilbiliste esmavälteliste ja ühesilbiliste tüvede puhul esineb liite ees **-d-:** *iludus, vajadus, omadus, headus, truudus;* erandlikult: *kallidus, valmidus, kaunidus, tublidus.*

Kui *-us* liitub mõne teise sufiksiga, siis moodustuvad liitsufiksid: **-sus** *(sarnasus),* **-lisus** *(tõelisus),* **-kus** *(viljakus),* **-likkus** *(teadlikkus),* **-tus** *(õnnetus),* **-lus** *(ühtlus),* **-ldus** *(üksildus),* **-mus** *(vähemus).*

Harjutus 238. Tuletada järgnevaist sõnadest *us*-liite abil nimisõnu ja jälgida nende tähendust.

Tootlik, edukas, kangelaslik, üksmeelne, otstarbekas, vajalik, hea, parem, puhas, töökas, tundlik, hoolas, püüdlik, tormiline, ennastsalgav, äärmine, sisemine, kauge, keeruline, kõva, piinlik, väiklane, jõukas, ükskõikne, kõlav, küllastatud, sile, mõttetu, õnnis, tragi, toitev, tihke.

12. -ne: *vaskne, raudne, kuldne, vesine, kivine, rasvane, tolmune, liitrine, viierublane, meetripikkune, tõsine, vaikne, mehine, hommikune, endine, lahtine, reaalne, vastastikune.*

-ne tuletab peamiselt nimisõnadest omadussõnu, mis märgivad ainet *(nahkne),* mõõtu *(meetrine),* laadi *(mehine),* kohta *(väline),* aega *(suvine)* jne.

-ne liitub käändsõna ainsuse nimetavale *(raudne, lumine),* omastavale *(seebine, mürgine), i*-mitmuse tüvele *(öine, talvine)* ja määrsõnade tüvele *(nüüdne, vastastikune).*

Märkus. *ne*-liitega on tuletatud ka väheseid nimisõnu: *hobune, rebane, karjane* jt.

Tuleb vahet teha *ne*-liiteliste omadussõnade ja *line*-liiteliste nimisõnade vahel: sain *viierublase* raha — maksin *viierublalisega; kolmetonnine* auto — kaup veeti kohale *kolmetonnilisega; kahekopikane* raha — kas sul on *kahekopikalisi?;* sõidan *kümnese* rongiga (kella *kümnese* rongiga) — palun vahetage see *sajarublaline kümnelisteks; kuuekümnevatine* elektripirn — panin laelambi sisse kaks *kuuekümnevatilist.*

Harjutus 239. Tuletada järgnevaist sõnadest *ne*-liitelisi sõnu.

Aktiiv, üle maailma, edasi, otsekohe, üksmeel, praegu, vara, täna, esialgu, lahti, sool, õli, alati, kinni, pikkus, puu, katki, tahm, vesi, põli, mets, vihm, värv, täpp, karv, vill, hõbe, kaks aastat, maa all, pinna peal.

13. -line: *keeleline, mõtteline, eluline, pikaajaline, okkaline, maksuline, mitmevärviline, ruuduline, kultuuriline, massiline.*

-line tuletab nimisõnadest omadussõnu, mis tähendavad millegi omamist *(okkaline, heledajuukseline)* või mingile alale kuulumist *(keeleline, tehniline).*

Enamasti esineb *-line* neis omadussõnades, mille tähendusele vastab nimisõna kaasaütlevas käändes: *triibuline* (= triipudega), *sakiline* (= sakkidega), *kahetoaline* (= kahe toaga), *pehmekooreline* (= pehme kooregа).

-line liitub ainult vokaalile, harilikult käändsõna ainsuse omastavale *(keeleline, mõtteline),* harva *i*-mitmuse tüvele *(sõlmiline, küüsiline).*

Harjutus 240. Moodustada *line*-liitega omadussõnu ja jälgida nende tähendust.

Partei, kunst, luule, torm, joon, ajalugu, olu, jõud, tähn, sõna, värv, rekord, kutse, keskiga, üle riigi, uus tüüp, teine järk, kallis hind, kindel käsi, rohke arv, kõrge kvaliteet.

14. -lik: *meisterlik, piltlik, piklik, südamlik, lapselik, emalik, kahjulik, kirjalik, tarvilik, asjalik, tervislik, muutlik, tundlik, teadlik, häbelik, rahulik, eesrindlik, majanduslik, tööstuslik, kirjanduslik, ühiskondlik, rahvuslik.*

-lik tuletab nimi- ja tegusõnadest omadussõnu ja märgib taolisust *(piltlik* — pildile omane, nagu pilt) või kestvat omadust *(püüdlik* — kestvalt püüdev); *us-* ja *kond*-tuletistele liitudes märgib *-lik* ka teatavale alale kuulumist *(kirjanduslik, teaduslik, ürgkogukondlik).*

-lik liitub nimi- või tegusõna **tugevaastmelisele konsonanttüvele** *(riiklik, näitlik).* Mõningatel juhtumitel liitub *-lik* ka **vokaaltüvele,** mis võib olla nii tugevas kui ka nõrgas astmes, näit.:

1) tegusõna tüvele: *tegelik, vajalik, puudulik, tähelepanelik, lühinägelik, sõnakuulelik, näilik, võimalik;*

2) taolisust märkivais sõnades: *vennalik, sõbralik, lapselik, tütrelik;*

3) erandlikult niisugustes sõnades, nagu *asjalik, loomulik, korralik, kahjulik, õnnelik, kirjalik, kohalik.*

Tegusõnadest saab omadussõnu tuletada ainult liite *-lik* abil *(tegelik, püüdlik).*

Märkus. Rahvusvahelistes sõnades liitub *-line ioon-, ia-* ja *ika*-lõpulistele sõnadele ja *-lik ist*-lõpulistele sõnadele *(revolutsiooniline, kommunistlik).*

Harjutus 241. Moodustada *lik*-liitega omadussõnu ja jälgida nende tähendust.

Tootma, pelgama, teadus, kunst, õde, vend, sõber, poisike, pikk, tõttama, ettevaatus, põhi, isik, amet, küngas, auk, org, hea naaber, järele andma, ette võtma.

Meeles pidada!

1) *-line* **liitub ainult käändsõnade vokaaltüvele** (ainsuse omastavale või *i*-mitmuse tüvele);

2) *-lik* **liitub nimi- ja tegusõnade konsonanttüvele,** vahel ka **vokaaltüvele.**

Märkus. Mõned *us*-liitelistest käändsõnadest tuletatud liitsõnalised omadussõnad, mis väljendavad millegi omamist, võivad esineda ka *lik*-lõpulistena, näit. *laiaulatuslik, kõrgeväärtuslik, kolmevaatuslik.*

-line, -lik ja -ne liitumine.

Sõnaliik	-line	-lik	-ne
1. Käändsõnale	**ainult vokaalile:** keele/line, mõtteline, poliitiline	1) **konsonandile:** südam/lik, marksistlik; 2) **vokaalile:** venna/lik, rikkalik	raud/ne, reaalne; liiva/ne, mehine
2. Tegusõnale	——	leid/lik, nõudlik, tege/lik	——
3. Määrsõnale	——	——	sealne, praegune

Harjutus 242. Kirjutada kriipsu asemele *-lik* või *-line.*

Jõu— laul, oskus— juhtimine, väärtus— kingitus, rütmi— võimlemine, välte— erinevus, tendents— teos, protokolli— täpsus, visand— joonistus, majandus— jõukus, terrassi— kallas, tervik— ülevaade, vöödi— seelik, varju— puiestee, isa— õpetus, heanaaber— suhtlemine, tormi— kiiduavaldus, vaenu— õhkkond, lapse— kelmikus, kolmelapse— perekond, (inimese) kõlbe— pale, (toiduks) kõlb— vili, tombu— lõng, laiaröövpme— raudtee, täie— puhkus, luksus— sisustus, kunsti— isetegevus, väärtus— nõuanne, kõrgekvaliteedi— kaup, tege— olukord, tänu— publik, rekordi— saavutus, tõe— demokraatia, patriooti— luule, patrioot— tegu.

Harjutus 243. Kirjutada kriipsu asemele *-ne, -lik* või *-line.*

Imetlusväär— kaasaeg— tehnika, esmaklassi— tööstus— ja põllumajandus— tootmine, materiaal— baas, majandus— ja kul-

tuuri— areng, vaim— ja füüsi— töö, tehni— alus, mitmekesi— tegevus, tervis— seisund, üldrahva— keel, vastastiku— südam— suhtlemine, sõjajärg— grandioos— ülesehitustöö, rahvaste üht— ja venna— pere, kultuur— käitumine, kultuuri— üritus, riik— plaan, üleriigi— nõupidamine, rahvus— kultuur, paljurahvuse— riik, kirg— ja mehi— võitleja, katkend— jutt, künk— ja org— maastik, pori— ja auk— tee.

15. -tu: *kasutu, alusetu, põhjendamatu, viljatu, elutu, andetu, tahtetu, südametu, mõttetu.*

-tu märgib mingi omaduse või võime püsivat puudumist. Nimisõnades liitub *-tu* ainsuse omastavale *(keeletu)*, tegusõnades *ma*-tegevusnimele *(saamatu)*.

Mõnedel juhtumitel märgivad *tu*-liitelised omadussõnad teatud omadust, mitte selle puudumist, näit. *kahvatu, kohmetu, vallatu.*

Ilmaütlev kääne tähendab enamasti ajutist puudumist: *rahuldamata soov* (= soov, mis ei ole veel rahuldatud); *tu*-liiteline omadussõna tähendab enamasti püsivat puudumist: *rahuldamatu soov* (= soov, mida ei saa rahuldada).

tu-liiteline omadussõna käändub ja ühildub põhisõna käändevormiga: *lahutamatud* sõbrad, *viljatud* kõrbed; ilmaütleva käände lõpp *-ta* ei muutu: *kütmata* ruumid, *ärasaatmata* kirjad.

16. Teisi omadust märkivaid liiteid:

-kas: *tuumakas, vaimukas, viljakas, andekas, naljakas.*

-kas, liitudes nimisõna omastavale, märgib teatava omaduse küllust, rohkust.

-jas: *tuhkjas, nooljas, hiirjas, klaasjas, raudjas.*

-jas, liitudes nimisõna nimetavale, märgib sarnasust, taolisust.

Märkus. Omadussõnale liitudes märgivad *-kas* ja *-jas* omaduse vähesust: *rohekas, punakas, hapukas, mustjas, valkjas, sinkjas, mõrkjas.*

Harjutus 244. Tuletada järgnevaist sõnadest *tu*-liitelisi sõnu.

Asi, abi, määr, kord, põhjus, arm(-u), mõte, tähtsus, vahend, tarve, hool, nägu, süü, kahju, rõõm, tunne, oskama, täitma, mööda pääsema.

Harjutus 245. Kirjutada kriipsu asemele liide *-tu* või ilmaütleva käände lõpp *-ta.*

Varjama— tõde, unustama— elamus, tegema— töö, taluma— kuumus, laitma— puhtus, sillutama— tänav, hoolima— suhtumine, kooskõlastama— küsimused, väsima— töömees, seletama— nukrus, puhastama— vili, kättesaama— raha, kättesaama— kõrgus, sõna— vaikus, sanga— korv, mõtte— jutt, pilvi— taevas, sihi— jalutuskäik, (täna) teostama— kavatsus, teostama— unistus.

Harjutus 246. Nimetada, kus esineb järgnevais lauseis kriipsu asemel liide *-tu* või *-ta*, ja põhjendada nende tarvitamist.

1. Öö on nii ääre—, pehme ja hell. *(J. Smuul.)* 2. Vokk vuriseb, vuriseb, otsa— pikk on õhtu talvine. *(E. Enno.)* 3. Ja nüüd

ometi näen ma sind, oh mõõtma— meri! *(Fr. Tuglas.)* 4. Valter, kahva— ja nõu—, vahtis tummalt enda ette. *(O. Luts.)* 5. Ja ikka seisab mõni poiss, katkised püksid jalas ja noka— müts peas, kuskil õueväravas. *(A. H. Tammsaare.)* 6. Nime— hirm haaras äkki Popi südame. *(Fr. Tuglas.)* 7. Tormijärgne suur lainetus vajus mööda ilma ilu— ja jõu—. *(J. Smuul.)* 8. Kas olete näinud, kuidas hobustega harjuma— noor inimene peru hobuse selga istub? *(J. Liiv.)* 9. Mure— lõbusus kadus niipea, kui ta üksinda jäi. *(E. Krusten.)* 10. Isa seisis kui lahendama— mõistatuse ees. *(P. Vallak.)* 11. Vanad kinnikasvama— metsasihid eraldavad endiste üksiktalude metsakrunte. *(J. Smuul.)* 12. Ta mustis silmis helkis mingi kartma— terasene pilk. *(A. Hint.)* 13. See oli väljapääsu— paratamatus, kehvikule põlvest põlve määratud elutee. *(E. Männik.)* 14. Tõepoolest olen ju ainult mina jalu— ja rinnu— vanainimene, sina aga alles noor. *(A. H. Tammsaare.)* 15. Teivaste, või kuidas tuleb ütelda, sängisammaste otsas on paar nõeluma— sukki. *(J. Liiv.)* 16. Tema Nuku tundus nende inimeste kõrval ilme—, kahva—. *(J. Smuul.)*

Kohta, ala või rühma märkivad liited.

17. -la: *söökla, haigla, nõuandla, hoidla, ujula, suvila, kanala.*

-la märgib kohta ning asupaika ja liitub tugevaastmelisele konsonanttüvele, esmavältelistes sõnades vokaalile.

18. -stik: *sõnastik, tähestik, mõtestik, laevastik, mäestik, küngastik, jääliustik, andmestik, juhtmestik.*

-stik märgib kogu või rühma ja liitub nimisõnade nõrgaastmelisele tüvele, *me*-sõnades erandlikult tugevale astmele.

19. -kond: *õpilaskond, inimkond, juhtkond, teaduskond, teekond, õhkkond, jõgikond.*

-kond märgib teatavasse piirkonda või teatavale alale kuuluvate isikute või asjade kogu, ka piirkonda või ala ennast.

-kond liitub tugevaastmelisele konsonanttüvele, välja arvatud ühesilbilised *(teekond)* ja kahesilbilised esmavältelised *(vesikond)* tüved. Tegijanimele liitumisel lisandub *-ja* ning *-kond* vahele sidehäälik *s (lugejaskond)*, samuti sõnas *liikmeskond.*

20. Muid kohta, ala või rühma märkivaid liiteid:

-istu (-stu): *järvistu, kalmistu, kaubastu, ühistu.*

-istu märgib kogu või rühma, ühtlasi ka ala, kus see kogu või rühm asetseb (*järvistu* — järvede kogu ja ala). *-istu* liitub nimisõnade nõrgale astmele.

-ndik: *lagendik, kõrgendik, tasandik;*

-ndus: *kasvandus, kaevandus, kaubandus, metsandus;*

-ik: *kuusik, männik, lepik, ladvik, madalik, lugemik;*

-mu: *elamu, valamu.*

Harjutus 247. Moodustada järgnevaist sõnadest ja väljendeist kohta, ala või rühma tähendavaid sõnu.

Mõõtude kogu, määruste kogu, ühe ettevõtte või asutuse töötajad, teatav kogu astmeid, ühel leival olijad, mägede rühm, põllupidamise ala, ühe õppeasutuse õpilased, võimlemissaal, lauljate kogu, rühm põõsaid, liikmete kogu, teede rühm, aiapidamise ala, harjutuste kogu, sündmuste kogu.

Vähendust ja meelitust märkivad liited.

21. -ke (-kene): *emake, lilleke, marjake* e. *marjuke, rumalake* e. *rumaluke.*

-ke märgib v ä h e n d u s t ja m e e l i t u s t. Ta liitub tavaliselt ainsuse omastavale, vahel ka *u-* ja *i*-liitele *(marjuke, mehike).*

-u ja **-i:** *poisu, kiisu, kutsu, tibu, kiisi, tibi.*
-u ja *-i* väljendavad meelitust. Sageli on *u*-eelne kaashäälik peenendatud.

O m a d u s s õ n a d e l e liitudes märgivad vähendust veel järgmised liited:
-ldane: *vanaldane, pikaldane, lüheldane, väheldane* (aga: kõige *laialdasem* levik, *laialdane* tarvitusviis; *küllaldased* kogemused, *küllaldane* toitumus);
-lane: *haiglane, kerglane;*
-kas: *roosakas, hallikas, tõmmukas;*
-jas: *tuhmjas, mustjas.*

Harjutus 248. Moodustada *ke*-liite abil vähendust märkivaid sõnu.

Küngas, jõgi, liige, pilbas, ratas, koorem, süda, õrn, väike, tuli, hütt, tõke, madal, äge, lahja, hulk, noor, pidu, poiss, saag, jänes, sile.

Rahvusvaheliste sõnade liiteid.

22. Eesti keeles sagedamini tarvitatavais rahvusvahelistes sõnades esinevad peamiselt järgmised liited:

-ism: *kommunism, sotsialism, marksism-leninism, materialism, patriotism, darvinism, realism.*

-ist: *traktorist, jurist, spetsialist, kapitalist, imperialist.*

-ioon: *revolutsioon, agitatsioon, variatsioon, okupatsioon, ekspluatatsioon, agressioon, operatsioon.*

Sõnades, milles rõhk on kandunud esimesele silbile, esineb liite *-ioon* asemel **-jon:** *komisjon, revisjon, kautsjon.*

-ia: *demokraatia, autonoomia, harmoonia, filosoofia, fantaasia, mateeria, energia, koloonia, koopia, teooria, poeesia.*

-teet: *autoriteet, kvaliteet, fakulteet, realiteet, prioriteet.*

23. Võõrtüvelisi omadussõnu tarvitame eesti keeles tavaliselt liidetega *-ne, -lik, -line.*

1) **-ne** liitub tüvedele, mille lõpus on pikk vokaal konsonandiga või konsonantühend: *reaalne, primitiivne, kultuurne, intelligentne, kompetentne.*

2) **-line** liitub peamiselt *ioon-, ia-* või *ika*-lõpulistele sõnadele: *traditsiooniline, geograafiline, poliitiline, grammatiline.*

3) **-lik** liitub *ist*-lõpule: *realistlik, sotsialistlik, kapitalistlik.*

Tuleb vahet teha eri tähendusega tuletiste vahel, nagu: keel ei ole *klassiline, seitsmeklassiline* kool, aga: *klassikaline* kirjandus; *taktiline* käitumine — *taktikaline* õppus; *füüsilised* võimed — *füüsikalised* katsed.

Harjutus 249. Tuletada omadussõnu järgnevaist sõnadest ja tüvedest.

Aktiiv—, laboratoor—, füüsika, produktiiv—, klassika, mehhaanika, eleegia, negatiiv, lüürika, elegant—, keemia, sotsiaal—, sotsialist, monument, statistika, originaal, tehnika, tuberkuloos, temperament, probleem, analüüs, paatos, meloodia, violett.

Harjutus 250. Nimetada järgnevas tekstis kõik käändsõnaliited ja seletada nende funktsiooni.

Koidula isamaaluule oli võimas tegur eestlaste rahvusliku enesetunde tõstmisel. Koidula kajastas oma luules seisukohti, mida taotlesid tema aja progressiivsed tegelased. Raevuka kurbusega meenutab ta oma luuletustes eesti rahva muistset vabadust ja sajanditepikkust orjust. Kirglikus andumuses oma rahvale ja kodumaale kujutab ta oma rahvast Kalevina, kelle lapsed vaenlase ikkes verd ja häbi nutavad.

Rahvale ta rasket minevikku meenutades kutsub Koidula luule ikka jälle üles tegudele, valvsusele juba saavutatu eest, suurema hariduse ja teadlikkuse omandamisele, julgusele ja lootusele. See on kõiki nakatav usk ning lootus paremasse tulevikku.

Koidula luuletustest õhkub veel tänapäevalgi luulevärskust ja sütitavust ning need jäävad püsima eesti minevikuluule kõrgemate saavutuste hulka.

Koidula igatsus ja unistus on täitunud: tema kunagi nii õnnetu rahvas on saanud vabaks ja õnnelikuks. Kõike seda, mida ta taga nõudis oma luuletustes, jutustustes ja näidendites — õigust haridusele, emakeele ning eesti luule au ja ilu, — kõike seda on Nõukogude Eesti oma noortele külluslikult andnud. Ja Koidula enese võitlusluule elab meie südames säravamana kui kunagi varem.

Põhjustavat ja teostavat tegevust märkiv liide.

1. -ta- (-da-): *elatama, säilitama, ehitama, juurutama, loovutama, tootma; kirjutama, kasutama, relvastama, helistama, rautama; teenindama, avaldama, kummardama, tugevdama.*

-ta- tuletab tegusõnadest põhjustavaid tegusõnu e. kausatiive *(liigutama* — liikumist põhjustama) ja käändsõnadest teostavaid tegusõnu e. faktitiive *(jäätama* — jääks muutuma), mille tegevus on alati sihitud mingile objektile. *-ta-* liitub nõrgale astmele (kiikuma — *kiigutama*).

l, n, r ja **v** järel esineb **-da-:** *liia***l***/dama, ala***n***/dama, ava***r***/dama, tera***v***/dama, tuge***v***/dama.*

Liite *-ta-* asemel võib mõnikord esineda *-sta- (vabastama, varustama, jutustama, kirjastama)* või ka ainult *-t- (saatma, söötma, jootma, täitma, köitma).*

Harjutus 251. Tuletada *ta*-liite abil tegusõnu järgmistest sõnadest ja nimetada iga tuletise puhul, missugusesse pöördkonda ta kuulub.

Kiirenema, kaduma, painduma, hävima, lahenema, sumbuma, imbuma, tekkima, pikenema, taganema, süttima, ärkama, laienema, tulema, jahtuma, sööma, leid, rappuma, tutvuma, põhjenema, paljas, kujunema, arenema, kasvama, kühvel, nimi, vaba, seeme, vale, hirm, rooste, virve, tara, vigur, mõte, tõke, vooder, töö.

Enesekohast tegevust märkiv liide.

2. -u- (-i-): *tunduma, hoiduma, tõmbuma, leiduma, veenduma, jätkuma, laskuma, pettuma, kohtuma, taanduma, peatuma, sulguma, elustuma, kivistuma; keelduma, kuulduma, pöörduma, käänduma; saabuma, joobuma, sööbima, käibima, süttima.*

-u- (-i-) tuletab tegu- ja nimisõnadest enesekohaseid tegusõnu e. refleksiive, mis väljendavad tegijale endale sihitud tegevust *(viskuma, anduma)* või üleminekut ühest seisundist teise *(külmuma, muutuma).*

-u- (-i-) liitub tugevaastmelisele konsonanttüvele. Pika vokaali + *l, n, r* järel esineb *-u- (-i-)* asemel *-du- (häälduma, joonduma, juurduma),* pika vokaali ja diftongi järel *-bu-, -bi- (suubuma, käibima).*

Harjutus 252. Tuletada *u*-liite abil enesekohaseid tegusõnu. Nimetada nende põhivormid ja missugusesse pöördkonda nad kuuluvad.

Katma, muutma, petma, hukkama, matma, peitma, karastama, murdma, toitma, viskama, toetama, kordama, kandma, niiske, selge, avardama, taandama, võimaldama, avaldama.

Üleminevat tegevust märkiv liide.

3. -ne-: *arenema, kujunema, alanema, kaugenema, laienema, suurenema, tihenema, tumenema, paranema, sagenema, süvenema; hargnema, põlvnema.*

-ne- tuletab ülemineva tegevust tähendavaid tegusõnu e. translatiive, mis väljendavad aeglast siirdumist ühest seisundist teise *(arenema, kõdunema)* või mingi omaduse tekkimist *(hapnema, tugevnema). -ne-* liitub tavaliselt omadussõnade keskvõrde tüvele *(pikenema, vähenema)* või nimisõna nimetavalisele kujule *(võlgnema, põlvnema).*

Sõnu *hävima* ja *levima* on soovitatav tarvitada ilma *ne*-liiteta.

Harjutus 253. Tuletada *ne*-liite abil translatiivseid tegusõnu.

Vähe, pikk, kiire, järg, lühike, pime, põlv, põhi, kodu, taga, värske, jagu, äge, lahja, tugi.

Korduvat ja vastastikust tegevust märkivad liited.

4. -ele- (-le-): *kõnelema, tegelema, rabelema, sädelema; võitlema, liiklema, kauplema, taotlema.*

-ele- märgib korduvat e. frekventatiivset või vastastikust e. retsiprookset tegevust. Astmevahelduslikes sõnades liitub *-ele-* tugevaastmelisele konsonanttüvele; III välte puhul esineb *-le- (vaidlema).*

-skle-: *mõtisklema, tantsisklema.*

-skle- märgib korduvat, ühtlasi harjumuslikku tegevust ja liitub, kui sõna on astmevahelduslik, nõrgale astmele.

Harjutus 254. Tuletada järgnevaist sõnadest *le*-liitelisi sõnu ning määrata nende pöördkond.

Kujutama, mõte, esitama, käsitama, liuguma, lendama, tõmbama, tõukama, usutama, põikama, kargama, mängima, viskuma, viht, tõre.

Hetkelist tegevust märkiv liide.

5. -ata-: *karjatama, seisatama, võpatama, kiljatama, haugatama, hirnatama.*

-ata- tuletab ühekordset, äkilist, ootamatut tegevust tähendavaid tegusõnu e. momentaane ja liitub nõrgale astmele.

Kestvat ja vähehaavalist tegevust märkiv liide.

6. -tse-: *elutsema, kavatsema, silmitsema, õngitsema, lehitsema, käsitsema, nokitsema, hingitsema.*

-tse- tuletab kestvat, püsivat, tavaliselt ka vähehaavalist tegevust väljendavaid tegusõnu e. kontinuatiive ja liitub enamasti nõrgale astmele.

Loodushäälte jäljendamist ja kirjeldamist märkiv liide.

7. -ise-: *helisema, kõlisema, sahisema, kihisema, pahisema, logisema.*

-ise- tuletab loodushääli jäljendavaid e. onomatopoeetilisi ja kirjeldavaid e. deskriptiivseid tegusõnu.

Harjutus 255. Kirjutada järgnevaist lauseist välja liitelised tegusõnad, rühmitada nad vastavalt tähendusele ja tõmmata liidetele joon alla.

1. Kärgatab pikne — ja metsad on vait. *(Kr. J. Peterson.)* 2. Ilus meri, ära meelita, ära ahvatle, kodumaa meri! *(J. Liiv.)* 3. Laul lähenes ja kaugenes, vähenes ja kõvenes. *(Fr. Tuglas.)* 4. Vaikuses logises vanker õhtuse päikese paistel Vargamäe poole. *(A. H. Tammsaare.)* 5. Taevas tõmbus külmaks, tardus kuidagi klaasiseks. *(E. Männik.)* 6. Tuli hubises koldes ja varjud visklesid seinal. *(R. Sirge.)* 7. Ta valged naeratlevad hambad välgatasid vastu tulelõket. *(E. Männik.)* 8. Vihmasagar rabises vastu akent. *(A. Hint.)* 9. Seal on nii huvitav paterdada ja solistada ning isegi läbi jõe ujuda. *(A. H. Tammsaare.)* 10. Orav krabistas ja sabistas tükk aega pesas. *(R. Roht.)* 11. Pliidi all pragiseb tuli, seintel värisevad varjud, lae all keerleb suits sinaka viiruna. *(O. Luts.)* 12. Üsna hoolikalt ja võsaserva silmitsedes lähenes ta ristteele. *(R. Sirge.)* 13. Ta nõjatus sillaservale ja vaatles keerlevaid vooge. *(O. Luts.)* 14. Avar sadam taganeb ruttu, tema nägusad muulid peenenevad. *(E. Vilde.)* 15. Kuiv idatuul kõhistab sügiskullas värisevate haabade lehti. *(J. Madarik.)* 16. Tuli heitles rahutult tuules. *(J. Smuul.)*

Määrsõnaliited.

1. -sti: *julgesti, selgesti, kindlasti, kõvasti, õigesti, ilusasti, enamasti, kuuldavasti, nähtavasti, loodetavasti.*

-sti märgib viisi; omastavale liitudes tuletab ta määrsõnu omadussõnade alg- ja keskvõrdest, ka oleviku kesksõnast.

2. -lt: *täpselt, vaikselt, viljakalt, õnnetult, lohakalt, jultunult, järjekindlalt, otsustavalt, tõhusamalt.*

Ehkki *-lt* esineb samas funktsioonis kui *-sti*, võib nende puhul mõnikord teha tähenduslikku vahet. Vrd. näit. loeb *kuuldavalt* — *kuuldavasti* ta saabub; puudutas *kergelt* — puruneb *kergesti*; kõndis *kindlalt* — tuleb *kindlasti*.

3. **-mini:** *kergemini, hoogsamini, õigemini, paremini, tihedamini.*

-mini tuletab *sti*-määrsõnade **kesk-** ja **ülivõrret.** Rööbiti selle liitega esineb *-malt: hoogsamalt, nägusamalt.*

4. **-ti:** *hommikuti, öösiti, kevaditi, suviti, talviti, sügiseti.*

Neis sõnades liitub *-ti* samale tüvele kui *ne*-liide (vrd. *kevadine — kevaditi, talvine — talviti, sügisene — sügiseti).*

5. Muid määrsõnaliiteid:

-vel, -vil: *ärk/vel, liikvel, valvel; äre/vil, pinevil, elevil, kohevil.*

-vel liitub konsonandile, *-vil* vokaalile. Need liited märgivad seisundit, olekut.

-kesi: *kahekesi, kolmekesi, mitmekesi, hulgakesi, tasakesi;*

-misi: *juhtumisi, võrdlemisi, aegamisi, libamisi, pikkamisi;*

-tsi: *käsitsi, sülitsi, rinnutsi;*

-li: *istuli, põlvili, külili, laiali, pooleli;*

-ldi: *eraldi, meeleldi, pooleldi;*

-kil, -kile: *ripakil, kummargil* (olema), *kummargile* (laskuma), *laokile* (jääma);

-kuti: *vastakuti, kohakuti, otsakuti;*

-stikku: *ligistikku, ülestikku, vastastikku, kohastikku.*

Harjutus 256. Nimetada kõik järgnevais lauseis esinevad määrsõnaliited.

1. Murelikult seismas on lilled ja ilus puu. *(Kr. J. Peterson.)* 2. Tugevamini mühab tuul, sügavamini kohab Peipsi. *(J. Liiv.)* 3. Päike kerkib pikkamisi kõrgele, udu vajub pikkamisi maha. *(P. Vallak.)* 4. Tasakesi sahisevad puud. *(J. Smuul.)* 5. Heinamaal kasvab salguti noori pihlakaid. *(E. Krusten.)* 6. Ta oli segane ja laokil mõtetega. *(Fr. Tuglas.)* 7. Ta hingas sügavasti, pooleldi lõõtsutades. *(P. Vallak.)* 8. Nüüd hakkasid nad kuuekesi juba laialdasemalt ringi lendlema. *(R. Roht.)* 9. Noor hobune oli tuline ja räpakas, eriti kivide vahel, mis seisid paiguti nagu hall hundikari varitsedes. *(A. H. Tammsaare.)* 10. Töötati ligistikku, üksteist aidates, heatujuliselt ja peaaegu lõbusalt. *(R. Sirge.)* 11. Rannamees on enamasti sõbralik ja avameelne. *(A. Hint.)* 12. Ainult kaks ridamisi suurtükitoru, needki kohmakalt käsitsi tinast valatud, ilustasid patareilaste pluusikraesid. *(E. Männik.)* 13. Ta kergitas enese istukile. *(R. Sirge.)* 14. Klaasikillud lendasid klirisedes laiali. *(O. Luts.)*

Harjutus 257. Määrata järgnevais lauseis kõik liited ja nimetada, mis liiki sõnu nad tuletavad.

1. Maikellukene heliseb — org kuulab tema häält. *(Fr. R. Kreutzwald.)* 2. Õieke, õieke, ära nii hellasti õilmitse! *(L. Koidula.)* 3. Mänd praksateleb külma käes, kuusk naksub, unes väriseb. *(J. Liiv.)* 4. On talvine tõusueelne hommik sinaka valgusega lumel, mis kord-korralt ikka rohkem sätendama lööb. *(E. Krusten.)* 5. Ta joobus sellest hommikusest valevusest, lume helendavast puhtusest, päikese lainetavast särast ja kesktalve kargest külmast valgusest. *(E. Männik.)* 6. Õine mets, kus luurajad liigu-

vad, oma külma, piimja kuuvalgusega moodustas viivitamatult vaikusele sundiva seina meie ümber. *(J. Smuul.)* 7. Nihutame endid põõsastikku ja kuulatame hiirvaikselt. *(O. Luts.)* 8. Kümmekond vana pedakat mäenukil on mälestus Vargamäe endisest aust ja uhkusest. *(A. H. Tammsaare.)* 9. Mõõnas mõte, tormas tunne, — looja ise vaimustus, vaimustusid kuulajadki. *(Fr. Tuglas.)* 10. Üks tunnikene tukkumist toob eluajaks kukkumist. *(A. Grenzstein.)* 11. Töö ja võitlemine peavad eluteel meid karastama. *(Fr. R. Kreutzwald.)*

LIIDETE ÕIGEKEELSUST.

Jälgime olulisemaid juhiseid tuletusliidete tarvitamise kohta.

1. Esmavälteliste e-tüveliste tegusõnade puhul, mille lihtmineviku tunnuseks on *-i-*, esineb liite *-ja* ees *e* asemel **i** *(tulija, pesija, tegija, olija, panija, nägija).*

2. **-us** liitub harilikult **tugevaastmelisele konsonanttüvele.** Seega on õiged tuletised *ütlus, vaidlus, õmblus, taplus, suplus, kaklus.*

3. a) Konsonandile liitub ainult **-lik** *(auklik, künklik, tundlik, lõplik, kõlblik),* **-line** liitub ainult vokaalile (vrd. *rahvuslik — paljurahvuseline, riiklik — üleriigiline).*

b) *lik*-sõnadest moodustunud liitsufiks **-likkus** on alati III vältes ja kirjutatakse **kahe k**-ga *(püüdlikkus, tänulikkus, sõbralikkus).*

c) Mõõtu märkivaid omadussõnu tarvitada *ne*-liitega, eriti liitomadussõnu, milles täiendsõnadeks on arvsõna. Näit.: *liitrine nõu, poolemeetrine vahemaa, viiekilone raskus.*

line-liitega tarvitada nimisõnu *kümnerublaline (kümnerublane raha), kolmetonniline (kolmetonnine auto).*

4. *tu*-liitelised omadussõnad, mis tähendavad millegi püsivamat puudumist, tuleb lahus hoida harilikust ilmaütlevast käändest, mis tähendab juhuslikku ilmaolemist. Näit.: *saamatu inimene,* kuid *saamata kiri.*

Nimisõnades liitub *-tu* ainsuse omastavale, seepärast on õiged tuletised *mõttetu, tõkketu, kattetu.*

5. **-stik** liitub harilikult **nõrgaastmelisele tüvele,** seepärast on õiged vormid *mäestik, laevastik, liustik, ratastik.*

6. Tegusõnaliide **-ta-** liitub **nõrgale astmele,** seepärast on õiged tuletised *summutama, summutaja, immutama* (vrd. *sumbuma, imbuma).*

7. Meeles pidada, et aega märkivate *ti*-liiteliste määrsõnade õiged vormid on *suviti* (vrd. *suvine*), *öösiti, talviti, kevaditi,* kuid *sügiseti.*

8. *ta*-liitelistel tegusõnadel puudub astmevaheldus. Õiged vormid on *töötanud, töötatud, töötatakse; kaotanud, kaotatud, kaotatakse.*

9. a) *u-* (*i-*)liitelised enesekohased tegusõnad on astmevahelduseta: *kattub, kattutud, kattutakse, ei kattuta; mattus, hukkub, süttib, muututakse, pettutakse, rapputakse, võpputakse.*

b) Enesekohane *u*-liide asendab tavaliselt tegusõna + asesõna *ise* (om. *enese*): *viskus vette* = *viskas enese vette, hoidu kõrvale* = *hoia ennast kõrvale* jne. *u*-liitega enesekohaseid tegusõnu tuleb tarvitada ilma enesekohase asesõnata: *riietun, pöördun, toetun, avaldub, eraldub* jne.

c) *u*-liitega ei tule tarvitada sõnu *kostab, säilib, põrkab, seisatab, punastab, elatanud* (inimene).

10. **ne**-tuletis *stikku*-määrsõnadest on II vältes ja kirjutatakse **ühe k**-ga: *-stikune (vastastikku — vastastikune, ligistikku — ligistikune).*

11. **-mini** liitub omadussõna algvõrde omastava tüvele *(ilusa + mini)*, seepärast on õige *tihedamini.*

Harjutus 258. Põhjendada järgnevais lauseis sõrendatult trükitud sõnade õigekeelsust liidete seisukohalt.

1. Nende ümber levis alati lakkamatut visadust ja naeratlevat kergust. *(E. Männik.)* 2. Poisikesed vaatavad oma triikimata pikki või põlvpükse. *(J. Smuul.)* 3. Ta hääles ja toonis kõlas halastamatus ja julmus. *(A. H. Tammsaare.)* 4. Tal oli pastorist tema viimaste sõnade pärast kahju ja piinlik, sest nendega paljastas ta oma teadmatuse ja mõistmatuse. *(A. H. Tammsaare.)* 5. Suviti istus perelauas tihti kümmekond inimest koos. *(P. Vallak.)* 6. Öösiti hõbetas hall kadakaid ja närtsinud välju. *(J. Smuul.)* 7. Tauts juhtis hobuse üle oja kivitruubi, mis oli aegade jooksul vajunud, sest vesi ujutas teda kevaditi ja sügiseti üle. *(P. Vallak.)* 8. Varjuline jalgrada pöördus alla paremale. *(Fr. Tuglas.)* 9. Kaks laialadvalist saarepuud kasvas õuevärava ees. *(E. Bornhöhe.)* 10. Ta oli vaikne, arglik mehike. *(A. Hint.)* 11. Vainutee oli veel auklikum ja rööplikum kui suurtee. *(Fr. Tuglas.)* 12. Häda ajas talle vahvuse ja leidlikkuse pähe. *(R. Roht.)* 13. Kõik kiitsid Anna agarust ja ettevõtlikkust. *(P. Vallak.)* 14. Ta sirutab käed vette ja tõmbab sealt välja viiekilose havi. *(J. Smuul.)* 15. Tänati teda ja ulatati sametkäekotist kümnemargane piletiraha. *(P. Vallak.)* 16. «Tuhandekiloline kukkus, aga ei lõhkenud,» naeris suurte juuksekahludega komandör. *(E. Männik.)* 17. Üks prillidega mees viskas mapist lauale rahapaki, milles kõik olid viiekümnekroonilised. *(P. Vallak.)* 18. Mäestiku männid mühavad trotslikult. *(Fr. Tuglas.)* 19. Nende vastastikune vaatlemine kujunes nagu teineteise põhjalikuks mõõtmiseks. *(P. Vallak.)* 20. See ütlus võeti suure hõiskamisega vastu. *(O. Luts.)* 21. Tal tekkis kahtlus, halb aimus. *(R. Sirge.)* 22. Mitte lausa vihavaen ei tekkinud Pärtli ja küla vahele, vaid ennemini jahe põlgus, ükskõiksus. *(P. Vallak.)* 23. Kõik silmitsesid teda kade-

dusega — ja kurbusega. *(R. Roht.)* 24. Andres rääkis mõeldes ja peatudes. *(A. H. Tammsaare.)* 25. Änilane pöördus lõpuks siiski auklikelt jalgteetahvleilt maha. *(P. Vallak.)* 26. Salme sõi piineldes ja punastades. *(E. Krusten.)* 27. Arno jäi imestades seisma ja kuulatas. *(O. Luts.)* 28. Paosk kohmetus, punastas, tal oli väga piinlik. *(P. Vallak.)*

SÕNADE LIITMINE.

Liitsõna mõiste.

Eesti keele sõnavara rikastamise oluliseks viisiks on olemasolevate sõnatüvede ühendamine, liitsõnade loomine.

Sõnade liitmine üheks uue tähenduse või tähendusvarjundiga sõnaks annab meie keelele tohutuid võimalusi oma väljendusvahendite rikastamiseks ja avardamiseks. Sedamööda kuidas ühiskondliku elu arenemine nõuab uute mõistete tarvituselevõtmist, täieneb eesti keele sõnavara ka liitsõnade poolest. Selle kohta leiame hulgaliselt tõendeid meie keele ajaloost.

Juba kõige varasemates keeleõpikutes ja sõnastikkudes leiduvad liitsõnad *jutlusetool* (kantsel), *liigsilmad* (prillid), *raamatunahk* (paber) jt. näitavad, kuidas uute mõistete väljendamiseks püütakse otsida keelelisi vahendeid eeskätt liitsõnade moodustamise abil.

Tunduvalt rikastub eesti keele sõnavara uute liitsõnadega möödunud sajandist alates. Seoses kooliraamatute väljaandmisega möödunud sajandi keskel tulevad tarvitusele liitsõnad *teravnurk, tõmpnurk, nelinurk, kiviriik, taimeriik, uusaeg* jt. Paljude värvikate liitsõnadega rikastab nii tarbekeelt kui ka ilukirjanduse keelt Fr. R. Kreutzwald. Rida sõnu tema keelealasest loomingust on kindlalt püsinud tänaseni, nagu *maakera, eeskiri, kilpkonn, kangestuskrämp, läkaköha, kopsupõletik, maksapõletik, maopõletik, reumahaigus, tantsutõbi, varjusurm* jt. C. R. Jakobson oma taotluses likvideerida põuda oskussõnade alal toob keelde liitsõnalisi termineid, nagu *jääliustik, kiltkivi, söehapu, uhtmäestik* jt. Möödunud sajandi lõpukümnendeil tuleb meie sõnavarasse uusi liitsõnu muusika alalt, nagu *tiibklaver, heliredel, metsasarv, avamäng,* keeleteaduse alalt, nagu *nimisõna, omadussõna, kurguhääled, huulehääled, keeleteadus, lauseõpetus,* muid sõnu, nagu *sünnipäev, supelmaja, külimasin* jt. Kirjameeste sõnaloomingu viljana tuleb tarvitusele veel hulk kultuuri- ja ühiskondliku tegevuse alaseid liitsõnu, nagu *peakoosolek, kõnetund, uksehoidja, kõlakoda, pääsetäht, näitejuht, värsimõõt, juhtmõte, keskkool* jt. Nii täieneb möödunud sajandi teisel poolel eesti keele sõnavara tunduvalt.

Revolutsiooniaastad käesoleva sajandi algul toovad juurde rea uusi liitsõnu, nagu *klassiteadvus, usuvabadus, lisaväärtus, tööviljakus, rahvasaadik, suur-* ja *väiketööstus* jt. Järgnevad kümnendid rikastavad eriti meie teaduslikku keelt tuhandetesse ulatuva liitsõnalise uusloominguga, nagu *viburloomad, kärssussid, kõrgrõhkkond, välismaa, verevalum, valkaine* jne.

Tormiliselt täieneb eesti keele sõnavara liitsõnadega nõukogude ajal. See on seaduspärane, sest kõik uued nähtused ühiskondlikus elus nõuavad ka uut keelelist väljendusmaterjali. Nõukogude võimu ajal on saanud üldtarvitatavaks liitsõnad igalt elualalt, nagu *rahvavõim, enesekriitika, liiduvabariik, kangelaslinn, rahuleer; täitevkomitee; plaanimajandus, töödistsipliin, tornkraana; kolhoositalurahvas, traktorijaam, söödabaas; rahvakunstnik, kultuuripärand, meistersportlane* jt.

Liitsõnade hulk meie keeles kasvab iga päevaga, sest areneva elu nõudeid täites rikastab keel oma sõnavara lakkamatult.

Võrdleme järgnevate sõnapaaride tähendust nende lahku- ja kokkukirjutamisel.

Võimsalt kõlas **rahva laul.** (Rahvas laulis.)	Käsitlesime eesti **rahvalaule.** (Rahvalaul, teatav laululiik.)
Liikuva **lambi tuli** vilkus veel kaua pimeduses.	**Lambituli** on küünlatulest valgem.
Osta **pool kera** juustu!	Ekvaator jaotab Maa kaheks **poolkeraks.**
Lapse põlv sai haiget.	Tänu Nõukogude kodumaale meie õnneliku **lapsepõlve** eest!
Ta on alles **noor mees.**	See **noormees** on meie tuttav.

Sõnu kokku või lahku kirjutades võime väljendada erinevaid mõisteid. Liites sõnu saame tavaliselt uue, omaette mõiste, mida ei väljenda liidetavad sõnad üksikult.

Liitsõnaks nimetatakse kahest või mitmest sõnast koosnevat sõna, millel on kindel omaette tähendus.

Näiteks on lihtsõnadel *suur* ja *linn* kummalgi oma tähendus, kuid neid liites saame uue, erineva mõiste *suurlinn*, mis tähendab mitte üksnes maa-alalt suurt, vaid ka miljoneisse ulatuva elanikkonnaga linna, nagu seda on Moskva ja Leningrad. Liites sõnu *laps* ja *põlv* saame uut mõistet väljendava sõna *lapsepõlv*, mis tähendab varast noorus-iga. Seda mõistet ei väljenda aga sõnaühend *lapse põlv*. Samuti on erinev tähendus või tähendusvarjund sõnaühendil ja liitsõnal *varsa kabi — varsakabi, vana sõna — vanasõna, viis nurka — viisnurka, selja taga — seljataga* jne.

Liitsõnaks võime ühendada kaks või enam sõna. Nii koosnevad näiteks liitsõnad *vanempioneerijuht, rändraamatukogu, noorsooetendus, keelpillimuusika* kolmest sõnast, *aruandekoosolek, allmaaraudteejaam, kaugelaske-suurtükivägi* koguni rohkemaist lihtsõnadest.

Liitsõna koosneb **täiendsõnast** (või -sõnadest) ja **põhisõnast.**

Võrdleme liitsõnu: *muusikakool, spordikool, tööstuskool, vabrikukool, keskkool, ülikool.* Sõna *kool* väljendab näidetena toodud liitsõnade põhimõistet.

Liitsõna põhimõistet väljendavat osa nimetatakse **põhisõnaks,** ja selleks on alati liitsõna viimane sõna. Eelmised liitosad, mis lähemalt määravad põhisõna mõistet, on **täiendsõnad.** Toodud näiteis on täiendsõnadeks *muusika-, spordi-, tööstus-, vabriku-, kesk-, üli-.*

Täiendsõna		Põhisõna
marmor	+	sammas
lõpu	+	eksam
käte	+	rätik
õunapuu	+	aed

Liitsõna tunnused.

Liitsõnu iseloomustavad kolm üldtunnust.

1) Liitsõnal on omaette **tähendus,** s. o. niisugune tähendus, mida lihtsõnadel üksikult kõrvuti esinedes ei ole (vrd. *suur tükk* ja *suurtükk, vana ema* ja *vanaema).*

2) Liitsõna pearõhk on täiendsõnal, ja kui neid on mitu, siis esimesel neist. Näit.: *ráhvalaulik, kúnstiteos, múrranguajajärk, vénnasvabariik.*

3) Liitsõna käänamisel muutub ainult **põhisõna,** täiendsõna püsib tavaliselt muutumatuna kõigis käändeis. Näit.: *üksmeel, üksmeele, üksmeelt, üksmeeles* jne.; *suurehitus, suurehituse, suurehitust* jne.

Märkus. Paarissõnades e. paralleelsõnades, nagu *õed-vennad, kimpsud-kompsud* jt., käänduvad mõlemad sõnad: *õed-vennad, õdesid-vendi, õdedele-vendadele* jne.

Harjutus 259. Moodustada iga antud põhisõnaga kolm liitsõna: *-võistlus, -poliitika, -plaan, -materjal, -tööstus, -kasvatus, -vili, -töö, -vägi, -vahend, -raamat, -ring.*

Harjutus 260. Tuletada liitsõnu täiendsõnadega *rahva-, klassi-, kolhoosi-, päeva-, spordi-, töö-, põllu-, katse-, hääle-, laulu-, elektri-, raamatu-, käsi-, aasta-.*

Näidis. *Suurlinn, suurüritus, suurlaat, suurettevõte, suurriik, suursündmus* jne.

Harjutus 261. Koostada lauseid, milles antud sõnapaarid esinevad nii liht- kui ka liitsõnadena, ja võrrelda neid tähenduse poolest.

Suur ehitus, väike linn, koori laul, vastu oksa, vana sõna, klassi töö, kõige pealt, varsa kabi, kassi käpp.

Näidis. *Meie klassi töö ja õppeedukus hinnati eeskujulikuks. Täna kirjutasime eesti keele klassitöö.*

Liitsõnade liigid.

Vajaduse kohaselt võime liita sõnu kõigist sõnaliikidest. Saadud liitsõnad liigitame nende põhisõna järgi. Olenevalt põhisõna liigist on meil:

1) **liitkäändsõnad:**

a) liitnimisõnad: *välkmiiting, küpsuseksam, vanasõna;*

b) liitomadussõnad: *süsimust, veekindel, viljarikas;*

c) liitarvsõnad: *kuuskümmend, nelisada;*

d) liitasesõnad: *igaüks, niisugune, iseenese.*

2) **liit-** ja **ühendtegusõnad:** *auhindama, iseloomustama, mitmekordistama; mahamurdunud* (puu), *ümberhindav* (otsus);
3) **liitmäärsõnad:** *kõigepealt, vastuoksa, siinjuures;*
4) **liitabisõnad:** *niisiis, kuivõrd, otsekui, igatahes.*

LIITKÄÄNDSÕNAD.

Nimisõnade liitumine.

Liitnimisõna põhisõnaks on nimisõna, täiendsõnaks enamasti nimisõna, kuid võib esineda ka muid sõnaliike.

Täiendsõnaks liitnimisõnas võivad olla:

a) nimisõna: *kaunvili, masinakiri, ametiasutus;*

b) omadussõna: *noormees, heakord, sügavkünd;*

c) arvsõna: *üksmeel, viisnurk, poolnoot;*

d) asesõna: *isetegevus, minavorm, enesetunne;*

e) tegusõna tüvi: *rändlipp, triikraud, tõmblukk;*

f) määrsõna: *tagasitulek, otseühendus, pärastlõuna.*

Nimisõna liitumine nimisõnaga.

(Nimisõna + nimisõna.)

Liitnimisõnades võib nimisõnaline täiendsõna liituda oma põhisõnaga igas käändes, näit. *põhimõte, viljapõld, vettehüpe, reaskülv, peastarvutus, jutulesoovija, vetelpäästmine, peataolek, imekspanu, lasteraamat* jne. Enamasti esineb nimisõnaline täiendsõna nimetavas või omastavas käändes. Selle järgi kõneleme **nimetavalisest** ehk nominatiivsest ja **omastavalisest** ehk genitiivsest liitumisest. Näit.:

nimetavaline liitumus: *rubiintäht, okaspuu, palksein, piltkiri* jt.;

omastavaline liitumus: *külviplaan, seinaleht, rahvakirjanik, kultuuriklubi, ametiühing* jt.

ne- ja *s*-sõnad liituvad peamiselt konsonanttüveliselt, näit. *töölisklass, kangelastegu, sõprustunne, kirjanduskriitika.*

Täiendsõna nimetavaline või omastavaline liitumine annab liitsõnadele tähendusliku erinevuse.

Võrdleme tähenduse poolest liitsõnade paare, mis erinevad täiendsõna käändelt.

Täiendsõna nimetavas	Täiendsõna omastavas
toitained (toitvad ained, näit. valgud, rasvad)	**toiduained** (toiduks tarvitatavad ained, näit. leib, liha, piim)
karpkala (kalaliik)	**karbikala** (karbis müüdav kala)
sibultaim (taim, mis kasvab sibulast, näit. tulp, nartsiss)	**sibulataim** (söögisibula taim)
lehtsalat (taim)	**lehesalat** (toit)
klaaskast (klaasist kast)	**klaasikast** (kast klaasi hoidmiseks)
turvasmuld (mullaliik)	**turbamuld** (turbast saadud muld väetamiseks)
käsikiri (käsitsi või masinal kirjutatud tekst)	**käekiri** (isikupärane kirjutamisviis)

Nimetavaline liitumine.

Täiendsõna liitub nimetavaliselt järgmistel juhtumitel:

1. Täiendsõna tähendab **ainet** või **materjali,** millest põhisõnaga väljendatud ese on tehtud või koosneb:

klaaspurk, plekktaldrik, malmpada, õlgkatus, parkettpõrand, kartongkohver, hõbemedal, pronkskuju, kristallvaas, kuldhammas, siidvooder, nahkkinnas, tekstiiljalats, jõhvriie, karakullkrae, graniitkalju, muldonn jt.

Märkus. Kui põhisõna märgib täiendsõnaga väljendatud aine või materjali hulka, määra või kogu, siis esineb omastavaline liitumine: *rauakild, klaasitükk, heinakoorem, lumehang, kartulikuhi, liivahunnik* jt.

Omastavaline liitumine esineb ka toitude nimetustes, näit. *kurgisalat, kapsasupp, tangupuder, sidrunijook, šokolaadikompvek.*

2. Täiendsõna näitab, missugune on põhisõnaga väljendatud eseme, olendi või nähtuse **kuju** või missugune on ta **iseloomulik välistunnus:**

kangmetall (kangikujuline metall), *tahvelkivi, ahelmäestik, sammashoone, võlvlagi, kaarsild, juurvili, lillkapsas, tolmsuhkur, punktjoon, põõsastaim* (põõsana kasvav taim), *sarvloom* (iseloomulikuks välistunnuseks on sarved), *lehtpuu, okaspuu, kilpkonn, okastraat, soomusrüü, hammasratas, linttraktor, hoogtöö* jt.

3. Keemilisi aineid ja **ühendeid** märkivais oskussõnades:

väävelhape, soolhape, sidrunhape, kloorvesinik, naatriumkarbonaat, süsihapend, vesinikülihapend jt.

Märkus. Teistes keemia-alastes sõnades, mis ei märgi aineid ega ühendeid, võib esineda ka täiendsõna omastavalist ja konsonanttüvelist liitumist, näit. *kaaliumisool, kloorisraud.*

Peale eespool märgitud ulatuslikumate ja kindlapiiriliste rühmade esineb segarühmi, kus täiendsõna võib analoogilistel juhtumitel liituda niihästi nimetavaliselt kui ka omastavaliselt. Näit.:

a) täiendsõna märgib **kehaliiget,** millega midagi käsitsetakse: *jalgratas, jalgpall, kaelkoogud, käsitöö, käsikohver,* kuid *käekott, käekorv, seljakott, tallalaud;*

b) täiendsõna märgib **vahendit** või **abinõu,** mille abil mingi tegevus või nähtus on esile kutsutud:

vesiravi (vesi on ravivahendiks), *vesijahutus, õhkpidur* (õhk on pidurdamise vahendiks), *teivashüpe, riistvõimlemine,* kuid *elektrikeevitus* (keevitamine elektri abil), *uneravi, gaasiküte, raadiumiravi, masinakiri, traktorikünd, vingumürgitus;*

Märkus. Viimasest rühmast tuleb lahus hoida liitsõnad, kus täiendsõna näitab, et põhisõnaga väljendatud ese on saadud mingi tööriistaga töötamisel, näit. *saepuru* (saega töötamisel tekkinud puru), *höövlilaast* jt.

c) taimede ja loomade nimetustes, kui täiendsõna iseloomustab **üksikut taime-** või **loomaliiki** selle asukoha või esinemisaja järgi:

põldohakas, vesiroos, meriliilia, metsviinapuu, aedmaasikas, metslõoke, põldpüü, mägikits, suvinisu, kuid *laanepüü, jõekarp, hangelind, nõmmelõoke, päevalill, liivatee, nurmenukk, järvekõrkjas;*

Märkus. Taimede ja loomade ulatuslikumat üldrühma märkivais sõnades liitub täiendsõna omastavaliselt, näit. *metsamarjad* (üldse metsas kasvavad marjad), *toalilled, meretaimed, mereloomad* (vrd. *merirott, vesiroos).*

d) sõnades, kus täiendsõna iseloomustab põhisõnaga väljendatud eset, nähtust või tegevust selle **esinemiskoha** või **-aja** järgi:

mägiraudtee, mägikarjamaa, väliköök, kevadkülv, kevadtööd, sügiskünd.

Selle kõrval aga esineb eriti riietusesemete nimetustes omastavalist liitumist, näit. *tänavakingad, suveriided, talvepalitu, päevasärk, hommikumantel.*

Omastavaline liitumine.

Eesti keelele on üldiselt omane tarvitada liitsõnade moodustamisel omastavalist täiendsõna. Seetõttu esineb keeletarvituses valdav osa liitnimisõnu omastavaliselt liitununa.

Omastavaline täiendsõna määrab põhisõnaga väljendatud eseme, olendi või nähtuse liiki ja laadi, näit.:

õunapuu, sõstrapõõsas, lepalind, tõuhobune, lumesadu, põhjavalgus, sordiseeme, elektrimootor, gaasipliit, prilliklaas, tunniplaan, kaluriartell, rahvamajandus, keelevaist, kirjaviis, diplomitöö, eksamikomisjon, teatrietendus, juubelikontsert, laulupidu,

muusikaring, viiulikunstnik, rahvatants, ajaleht, kaubatoodang, hinnakiri.

Omastavaline liitumine esineb juhtumil,

1) kui täiendsõna määrab põhisõnaga väljendatud eseme, olendi või nähtuse liiki ja laadi **otstarbe, tööala,** täpsema **iseloomustuse, suguluse** jne. järgi, näit.:

külvimasin (masin vilja külvamiseks; vrd. muid masinate liike, nagu *niidumasin, rehepeksumasin* jt.), *karjalaut* (laut kariloomade jaoks), *klaasinuga* (nuga klaasi lõikamiseks), *heinaküün, rauasaag, riidekapp, tindipott, kapsariiv, praepann, haavaside, söögituba, lauluklass; trükitööline* (tööliste liik; vrd. *metsatööline, metallitööline*), *rongijuht* (vrd. *orkestrijuht, autojuht, trammijuht*); *masinakirjutaja, draamanäitleja, ooperilaulja, hambaarst, spordikohtunik; lillelõhn* (lõhnade liik), *päikesevalgus* (valguse otseseks allikaks on päike; vrd. *elektrivalgus, lambivalgus, küünlavalgus), tulesära, koorilaul; vennatütar, vennanaine, õepoeg, lellepoeg, naisemees;*

2) kui täiendsõna on **sihitislik,** s. o. näitab, millele või kellele põhisõnaga väljendatud tegevus on suunatud, näit.:

rukkilõikus, viljakoristus, taimekasvatus, söetootmine, habemeajamine, nahaparkimine, korstnapühkija, karjatalitaja;

3) kui põhisõna väljendab **hulka, määra** või **kogu,** näit.:

leivaraas, suhkrutükk, piimaliiter, õlekuhi, haoriit, tolmukübe;

4) kui põhisõna näitab, missugusel **kujul** täiendsõnaga märgitud aine või materjal esineb, näit.:

juusturatas, klaasitahvel, vineerileht, lumevaip;

5) kui põhisõna täpsustab ja iseloomustab lähemalt täiendsõnaga väljendatud eset või olendit (mõistet kandvaks osaks on sel puhul täiendsõna), näit.:

tammepuu, kasepuu, särjekala, lehmamullikas, mehemürakas.

Harjutus 262. Liita järgnevad sõnad kas nimetavaliselt või omastavaliselt, jälgides liitsõna tähendust.

Välk+miiting, välk+sähvatus; naaber+kolhoos, naaber+naine; raud+nael, raud+ladu; köis+redel, köis+vedu; metall+varras, metall+valaja; kuld+kaevandus, kuld+hammas; leht+vars, leht+puu; lill+peenar, lill+hernes; nahk+kuub, nahk+tükk; kari+maa, kari+loom; kiik+laul, kiik+hobune; vesi+roos, vesi+loom.

Harjutus 263. Seletada antud sõnapaaride tähenduslikku erinevust.

Õhkjahutus — õhujahutus, tütarlaps — tütrelaps, paberkorv — paberikorv, terasviil — teraseviil.

Harjutus 264. Liita järgnevad sõnad nimetavaliselt või omastavaliselt ning põhjendada liitumist.

Amet+asutus, pioneer+juht, kultuur+õhtu, krohv+sein, sindel+katus, vesi+ravi, hommik+eine, mugul+vili, traat+aed, talv+müts, leht+raud, rong+käik, piht+kasukas, põld+ohakas, aed+kannike, aed+lilled, jõhv+nöör, õlg+kübar, õlg+kuhi, paber+nuga, vool+meetod, vool+tootmine, viil+katus, sport+dress, õun+hape, õun+jook, siid+pael, metall+tööline, käsi+saag, teras+traat, kvartal+plaan, samet+kleit, põlv+sukad, tsink+plekk, põõsas+kõrvits, meister+teos.

Täiendavaid selgitusi nimetavalise ja omastavalise liitumise kohta.

Täiendsõna nimetavaline või omastavaline esinemine sõltub eelkõige liitsõna tähendusest, kuid lisaks tähendusele tuleb arvestada ka keeles väljakujunenud tarvitusviisi ning isegi täiendsõna kuulumist ühte või teise käändtüüpi. Nii on *käsi*-tüüpi sõnadest nominatiivne liitumine palju sagedam kui teistest sõnatüüpidest, näit. *vesiratas,* kuid *tuuleratas; mesikook,* kuid *õunakook* jne.

Suurel määral sõltub nominatiivne või genitiivne liitumine ka vastavate liitsõnade tarvituseletuleku ajast. Terves reas eesti keeles varemal ajal tarvitusele tulnud liitsõnades kasutatakse nimetavalist täiendsõna, kuigi hilisemad samade tähendusfunktsioonidega sõnad on liitunud genitiivselt. Nii kuuluvad seesuguste sõnade hulka elukutsete nimetused, nagu *sadulsepp, kübarsepp, kingsepp* (e. kingissepp), *plekksepp, pottsepp,* ka lihtsõnaks muutunud *rätsep,* samuti mitmesuguste esemete nimetused, nagu *kangaspuud* e. *kangasteljed, mesipuu* e. *mesipakk, laudlina* (vrd. *lauakate, põrandavaip* jt.). Ka rida varasemaid liitsõnalisi laensõnu on meie keelde tulnud nominatiivse täiendsõnaga, näit. *koolmeister, tallmeister* (vrd. *koolipoiss, tallipoiss), postkaart, postmark* (vrd. *postirong, postilennuk*), *tempelmark* jt. Nii on tekkinud rida liitsõnu, millede liitumine erineb tänapäeva üldkehtivast liitumisviisist.

Põhiliseks ja määravaks on liitsõnade liitumisel siiski nende tähendus. Nii näiteks võivad keemia-alased sõnad liituda kolmel viisil, sõltuvalt tähendusest. Kui liitsõna märgib, missugustest elementidest üks või teine aine koosneb, siis tarvitatakse **nominatiivset** liitumisviisi. Näit.: *kloornaatrium* (keedusool, *NaCl*), *kloorammoonium* e. *ammooniumkloriid* (salmiaak), *kloorlubi, väävelhape, soolhape, boorvaseliin* jne. Kui aga liitsõna märgib, millest miski on saadud või mida sisaldab, siis tarvitatakse **genitiivset** täiendsõna. Näit.: *kaltsiumisool* (kaltsiumist saadud sool), *kaltsiumiühend* (kaltsiumi sisaldav ühend), *naatriumisool* jne.

Mõnedel juhtumitel, kui tahetakse märkida teatava aine erijoont, selle vähesust, tarvitatakse keemias ka adjektiivi konso-

nanttüvelist liitumist, näit. *kloorisraud* (kloorine raud), *väävlisraud.*

Harjutus 265. Liita sulgudes olevad sõnad nimetavaliselt või omastavaliselt ning põhjendada liitumist.

1. (Pärl kana) haudus pesal, kaetud nagu täpilise (sits riidega). *(Fr. Tuglas.)* 2. Heinamaal mustendasid (hagu virnad) ja (mätas hunnikud). *(A. H. Tammsaare.)* 3. Seina ääres seisab massiivne (puhvet kapp), mille (klaas ukse) taga kumendavad hinnalised (hõbe nõud). *(O. Luts.)* 4. Haljas metsas on kasvamas (tamm puu) (tamm puu) juures. *(Kr. J. Peterson.)* 5. Hallis (sügis taevas) liigub (mets hanede) hall kolmnurk. *(O. Luts.)* 6. Teljeni mudasse vajunud, seisis keset teed (hein koorem). *(Fr. Tuglas.)* 7. Lauda ja elamu sammaldunud (õlg katused) haljendasid. *(P. Vallak.)* 8. (Palk seinal) (pliit suu) ees tantsis punakas (tuli kuma). *(E. Krusten.)* 9. Kui Põrgupõhja omad hakkasid Kaval-Antsult koju minema, oli neil (vanker logu) ja selle ees (hobune setukas). *(A. H. Tammsaare.)* 10. (Vesi rotid) ei püüa nii palju ja nii suuri kalu. *(R. Roht.)* 11. (Väävel hapet) igatahes on siia lisatud väga mõõdukalt. *(O. Luts.)* 12. See nõudis tükk aega, enne kui (klaas ukse) tagant (pits kardin) kõrvaldati. *(P. Vallak.)* 13. Ma tõmbasin seinalt (õlg kübara) pähe ja astusin läbi mõisa (rohi aia) välja ilusat (suvi hommikut) imestama. *(J. Liiv.)* 14. Väljas kohiseb (kevad maru). *(Fr. Tuglas.)* 15. See on nõnda, nagu oleks tohutu (raud rull) sõitnud üle (papp ehitiste), üle (mäng majade), üle kogu maa. *(E. Männik.)*

ne- ja *s*-sõnad täiendsõnana.

ne- ja *s*-lõpulised täiendsõnad jagunevad oma liitumisviisilt kahte rühma.

1. Kolmesilbilise III-vältelise ja enamasilbilise omastavaga sõnad *(loodus — looduse, liiklemine — liiklemise)* liituvad oma põhisõnaga tavaliselt konsonanttüveliselt:

töölisliikumine, tootmisprotsess, loodusteadus, seaduspärasus, sõprussidemed, noorusaastad, võistlusmäng, õmblusmasin, kangelaslinn, kasvatustöö, aretusõpetus, hääletussedel, elamispind, kudumisvabrik, tegevusala, ehitusmaterjal, kirjutuslaud, külalislahkus, vastutustunne, väljendusvõime jt.

Kui aga täiendsõna märgib **asja** või **nähtust,** millele põhisõna tegevus on suunatud (sihitislik täiendsõna), siis esineb harilikult omastavaline liitumine:

loodusevaatlus (vaadeldakse loodust), *soojusemõõtja, kaugusenäitaja, haigusetekitaja, jäätisemüüja, sõpruseavaldus, vaimustuseavaldus* jt.

Erandlikult tarvitatakse sihitisliku täiendsõna puhul konsonanttüvelist liitumist sõnades *seadusandlus, tervishoid, muinsuskaitse, looduskirjeldus* jt.

2. Kolmesilbilise I- ja II-vältelise omastavaga, samuti kahesilbilise omastavaga sõnad *(oras — orase, naine — naise)* liituvad vastavalt omastavalise või nimetavalise liitumise üldreeglitele kas omastavaliselt või konsonanttüveliselt, kusjuures viimane asendab nimetavalist liitumist.

Näit.: a) *veiseliha, rebasenahk, katuseplekk, orasepõld, jänesepoeg, hobuseraud, karjaselaul, madrusemüts, tenniseväljak* jt.;

b) *naisarst* (= naine, kes ise on arst), *naislendur, terasvedru* (vedru on valmistatud terasest), *eostaim* (taim, mille iseloomulikuks välistunnuseks on eosed) jt.

Harjutus 266. Liita sulgudes olevad sõnad kas konsonanttüveliselt või omastavaliselt.

1. Läbi hõbedase (valgus joa) vilksatas tume vari. *(O. Luts.)* 2. Poisi (üksindus tunne) kasvas üha suuremaks. *(E. Krusten.)* 3. Võib-olla ootas ta väikest (lembus avaldust). *(R. Sirge.)* 4. Mati hallid (teras läikega) silmad näisid talle nõnda tuttavad. *(E. Männik.)* 5. Kalad särasid päikeses kui (soomus hunnikud). *(Fr. Tuglas.)* 6. Kohale saabudes nägi ta, et (hävitus töö) oli põhjalikum kui kunagi enne. *(A. H. Tammsaare.)* 7. Tervitused olid nii südamlikud, et oldi valmis (sõprus avalduseks) üksteisele kaela langema. *(P. Vallak.)* 8. (Sündsus tundest) jättis ta selle tegemata. *(A. Hint.)* 9. (Kirjutus puldi) kõrval on veekruus. *(O. Luts.)* 10. Tänaval ajas (jäätis müüja) oma rasket käru edasi. *(P. Vallak.)* 11. Talle tulid (liigutus pisarad) silmi. *(A. Hint.)* 12. Silmad on teisel kui haljad (teras killud). *(A. H. Tammsaare.)* 13. Ta käib iga päev oma (oras põllu) veered läbi. *(P. Vallak.)* 14. Sündmused puhkevad otsekui (loodus õnnetused). *(E. Krusten.)* 15. Sinkjasmustal foonil sõuab kraaksuv (vares parv). *(O. Luts.)*

Harjutus 267. Liita sulgudes olevad sõnad kas omastavaliselt või konsonanttüveliselt ning põhjendada liitumist.

Kustumatu (vabadus armastus), unustamatu (kangelane tegu), hele (päike valgus), suur (liikumine kiirus), parimad (teras sordid), kaunid (noorus aastad), muretud (vanadus päevad), soojad (tervitus sõnad), kuulsusrikkad (võitlus traditsioonid), ootamatu (hellus avaldus), viljakas (uurimine töö), kirevad (valgus reklaamid), uus (tellis tehas), linna (vaatamine väärsus), inimese (tunnetus tegevus), sportlase (võistlus matk), hinnatav (otsus kindlus), operatiivne (juhtimine meetod), tugev (nägemine mälu), tema (naine vend), tuntud (õigus otsija), vabariiklikud (tennis võistlused), õpi-

lase (kohus tunne), keelelised (väljendus vahendid), tumedad (äike pilved), hea (algatus võime), eesrindlik (naine tööline), hall (jänes nahk).

Teiste käändsõnade liitumine nimisõnaga.

(Omadus-, ase-, arvsõna või *tegusõna tüvi + nimisõna.)*

Kui liitnimisõnas on täiendsõnaks omadus-, ase- või arvsõna, siis liitub see põhisõnaga nimetavaliselt ja püsib muutumatuna kõigis käändeis:

suurehitus (omast. *suurehituse*), *suurteos, vabariik, väiketööstus, väikerahvas, noorsugu, vanaema, vanemõpetaja, heameel, vedelgaas, haljassööt, magustoit, kitsaskoht* (näit. tootmises); *iseteadvus, omahind, sinasõber, minavorm* (kirjandusteoses); *viisnurk, viisaastak, kümmepäevak* (dekaad), *poolnoot, tuhatjalg* jt.

Nimetava käände asemel võib esineda täiendsõna konsonant- või lühenenud tüvi:

a) *punanurk, sisepoliitika, lühiühendus, kollatõbi, kaugõpe, võõrkeel, sirgjoon, tooraine, lihtkõne, üldjuht, kõrgmäestik, kiirmeetod;*

b) *välisriik, ühismajand, hilisõhtu, põlislaas, tähistaevas, mägismaa;*

c) *reaalpalk* (reaalne + palk), *tsentraalkassa, kooperatiivkaubandus, kapitaalehitus, regulaarühendus, kvaliteetkaup, polaarjää, vokaaltüvi, normaalaeg;*

d) *purskkaev, tuiskliiv, riivsai, kopeerpaber, rändlind, hõõgvalgus, juhtnöör, koondaruanne, triikraud, supelrand, lõikhein, taandareng, tardkivim.*

Tegusõna käändelistest vormidest võib täiendsõnaks olla peamiselt oleviku kesksõna: *täitevkomitee, põlevkivi, elavhõbe, tegevliige, jäävhammas, vahelduvvool, ujuvkraana.*

Peale käänd- ja pöördsõnade võib liitkäändsõnas täiendsõnaks olla veel teist liiki sõnu:

a) määrsõna: *vastaskülg, püstiseis, pärastlõuna, eesriie, väljapanek, ettekanne, üleskutse, tähelepanu, kokkulepe;*

b) hüüdsõna: *hurraa-hüüd.*

Nimetavaline ja omastavaline liitumine omadussõnaga.

(Nimi-, omadus-, arv- või asesõna + omadussõna.)

Kui nimisõnaline täiendsõna väljendab võrdlust, siis liitub ta järgneva omadussõnaga tavaliselt nimetavaliselt:

lumivalge (valge kui lumi), *vesihall, tuhkkuiv, kuldkollane, veripunane, süsimust, nõelterav, välkkiire, kottpime, raudkülm, tulikuum, sulgkerge, villpehme, piltilus, mesimagus, peegelsile* jt.

Märkus. Värvivarjundite märkimiseks tarvitatakse ka omastavalist täiendsõna, näit. *vabarnapunane, sirelililla, rukkililleslnine, kohvipruun, sidrunikollane.*

Muil juhtumeil liitub nimisõnaline täiendsõna omastavaliselt. Näit.: *saagirikas, plaanikindel, külmakindel, võiduröömus, kunstiküps, sademeterohke, metsadevaene.*

Kui põhisõna on *ne-* või *line*-lõpuline, siis liitub täiendsõna omastavaliselt:

revolutsioonieelne, mereäärne, lambanahkne, metsatagune, ühevanune, pikakasvuline, kahetoaline, mitmekülgne, tihedajuukseline, põõsakujuline, sajameheline, teisejärguline, tematooline jt.

Kui aga *-ne* või *-line* liitub liitsõnale, mille täiendsõna on nimetavas või konsonanttüveline, jääb täiendsõna muutumatuks: *täisnurk/ne, teravmeelne, võõrkeelne, konsonanttüveline* jt.

Omadussõnad liituvad omavahel nimetaviselt: *helepunane, rohekaskollane, magushapu, kibesoolane, hulljulge, tühipaljas* jt.

Sellistel liitsõnadel esineb sageli mõlema sõna mõiste enamvähem samaväärsena: *terav-kibe, majanduslik-poliitiline* (majanduslik ja poliitiline), *ajaloolis-filosoofiline, kultuurilis-kasvatuslik* jt. (*line*-liide esineb konsonanttüvelisena).

Harjutus 268. Liita antud sõnapaarid kas nimetavaliselt, omastavaliselt või konsonanttüveliselt.

Vili+rikas, kolm+nurkne, sammal+roheline, rõõmus+meelne, niit+peen, külm+kindel, seitse+kordne, hiir+vagune, teras+kõva, vesi+märg, üks+meelne, linn+lähedane, tuhk+hall, tume+roheline, kristall+puhas, kuri+kuulus, tuli+uus, sügav+mõtteline, viis+vaatuslik, rasv+rohke, jõhv+sitke, vesi+kindel, õrn+tundeline, hüpe+kaugune.

Harjutus 269. Liita sulgudes olevad sõnad kas nimetavaliselt, omastavaliselt, konsonanttüveliselt või sidekriipsuga. Tegusõnalistest täiendsõnadest moodustada tarvitatavad vormid.

1. Laiad tänavad on (nöör sirged) ja omnibuss jookseb (nool kiirelt). *(P. Vallak.)* 2. Korstna (süsi must) pea muutus (lumi valgeks). *(E. Bornhöhe.)* 3. Õu oli (neli nurkne) ja seda piiras kõrge (elama tara). *(E. Krusten.)* 4. Öö oli (õnnis rahulik), täis võrsuvat eluhingust. *(R. Sirge.)* 5. (Kollakas halli) paelana lookleb maantee läbi (vili põldude), (hele selge) kuupaiste tikib pärle kastepisaraist. *(O. Luts.)* 6. Suvine (sinine tuleline), (peegel sile) meri mõjub nii sõbralikult ja heldelt. *(J. Smuul.)* 7. Toa suur (neli nurkne) aken oli avatud ja (tuul leitsak) liigutas (tüll kardinaid). *(P. Vallak.)* 8. Ta peatus suure (neli kordse) hoone ees. *(E. Män-*

nik.) 9. Vilust koridorist viis (raud käsi puudega) (keerduma trepp) üles teisele korrale. *(P. Vallak.)* 10. Mõnikord näen puude vahel liikumas tema (marmor kahvatut) (nägu ovaali) ja (kastan pruuni) lopsakat (juus palmikut) ning üks pilk (samet pehmeist) silmist tungib minu pelgupaika. *(O. Luts.)* 11. Temast ehk oleks saanud rändur, (ürgne jäädesse) või (põline metsa) sissetungija. *(R. Sirge.)* 12. Ta oli (väike kasvuline) ja (tume juukseline). *(R. Roht.)* 13. Ta elas (rändama töölisena) mõisas. *(E. Krusten.)* 14. Koit värvis idataeva (kuld karvaliseks), siis (õrn roosaks), viimaks (ere punaseks). *(R. Sirge.)* 15. (Kaljud vaheline) õhk on küllastunud (vesi pinnalt) auravast niiskusest. *(A. Hint.)* 16. Äkki põrutas vastu akent (jäme piisaline) sagar. *(J. Smuul.)* 17. Kogu ses toimingus oli midagi (ähvardav tõsist). *(Fr. Tuglas.)* 18. Õisele (pikne vihmale) järgneb tihti (päike paisteline) (õhk küllane) hommik. *(O. Luts.)* 19. Epukuru oli nüüd nagu (lapsed rohke) (mustlane laager). *(P. Vallak.)* 20. Selgesti võis näha laeva poomide jämedat (horisontaalne joont). *(J. Smuul.)*

Harjutus 270. Liita sulgudes olevad sõnad kas nimetavaliselt, omastavaliselt, konsonanttüveliselt või sidekriipsuga ning anda põhjendus.

1. Oli (tuul kehv) (sügis õhtu). *(P. Vallak.)* 2. Sel (tähed rikkal) ööl ei aimanud ta, et tal tuleb elus läbi minna ka pisaraist. *(E. Krusten.)* 3. (Hein maa) oli enamasti (soon pealne), (vaev kask soo) või kiikuv (jõgi äärne). *(A. H. Tammsaare.)* 4. Lahtedel on udud (piimjas valged) ja hääletuna mustab (mänd tukk). *(D. Vaarandi.)* 5. (Purpur sarnases) udus ühinevad taevas ja maa, (tume sinine) pilv ujub nagu kaljurahn punases (valgus meres). *(O. Luts.)* 6. See oli (külm valus) valgus, mis virvendas verevana. *(Fr. Tuglas.)* 7. Tare jäi pikkamisi (kott pimedaks) ja (haud vaikseks). *(P. Vallak.)* 8. Laupäeva ööl valitses Nooremärdil (haud vaikus). *(P. Vallak.)* 9. Vaikse ilma tõttu oli koja (väline uks) lahti jäetud. *(A. H. Tammsaare.)* 10. Olid imeilusad (hiline suve) ilmad. *(R. Roht.)* 11. Suvine (kõrge päike) helgib (järv silmadel) nagu tuhmunud peeglitel. *(E. Männik.)* 12. (Jalg rada) oli ilus, (puud alune) täis heledaid (päike laike). *(E. Krusten.)* 13. Kaks (kirss rohket) oksakest on pöördunud ristamisi. *(O. Luts.)* 14. Sammusime mööda (laud siledat) välja. *(E. Männik.)* 15. Tal oli õlgadel (valkjas kollane) (siid sall). *(P. Vallak.)* 16. Võimed on (ühiskondlik ajalooliste) ja konkreetsete elutingimuste vili. *(E. Männik.)*

SÕNADE KOKKU- JA LAHKUKIRJUTAMINE.

Sõnade kokku- ja lahkukirjutamisel tuleb lähtuda nende sisust. Kui sõnade liitmisel kujuneb uus, omaette mõiste, tuleb nad **kokku** kirjutada, näit. *liiduvabariik, naistööline, spordibaas, lepalind, kukeseen, muuseas* jt. Lahkukirjutatult ei väljenda liitsõna koostisosad seda mõistet,

mida nad väljendavad kokkukirjutatult, näit. *vanaisa* (vrd. *vana isa*), *lapsepõlv*, *aegamööda*, *sedaviisi* jt.

Kõrvuti olevad sõnad, mis ei sula ühtseks mõisteks, kirjutatakse **lahku.**

Võrrelda:

Lahku kirjutatakse sõnaühendid	**Kokku** kirjutatakse sõnad, mis moodustavad uue, omaette mõiste
venna raamat	*juturaamat, õpperaamat, lasteraamat*
sõbra lamp	*laualamp, seinalamp, laelamp, taskulamp*
väike linn, suur ehitus	*väikelinn, suurehitus*
neli nurka, poole kuuga	*nelinurka, poolkuuga*

Järgnevas vaatleme lähemalt sõnade kokku- ja lahkukirjutamist.

Nimisõnade kokku- ja lahkukirjutamine.

1. Kaks või rohkem ühtekuuluvat nimisõna kirjutatakse **kokku,** kui eelnev nimisõna on ainsuse nimetavas, konsonant- või lühenenud tüvega, näit.:

kuldmedal, meistersportlane, mootorratas, põhimõte, lõppsõna, sihtjoon, tugipunkt, lõõtspill, jõhvsõel, nahkjalats, raudkäsipuu; kangelaslinn, naistöötaja, kirjandusring, tootmisprotsess, loodusteadus, haridusala, võitlusrinne, inimsugu.

2. Ainsuse omastavas esinev nimisõna kirjutatakse järgneva nimisõnaga **kokku:**

a) kui ta märgib järgneva nimisõnaga väljendatud mõiste liiki, laadi või otstarvet, vastates küsimustele *mis liiki? mis laadi? missugune?*, näit.:

riigihümn, laulupidu, keeleteadus, koolikohustus, kunstiteos, kultuurihommik, rahvatants, seinaleht, kuurordilinn, sõiduauto, vihmakuub, mõõdurihm, hambaarst, vennatütar, õepoeg, lillekimp, raamaturiiul, riidekauplus, nõelatoos, männimets, linnulaul.

Märkus. Kuude ja ilmakaarte nimetused kirjutatakse järgneva nimisõnaga **kokku,** näit.:

1) *jaanuarikuu, juulikuu, detsembrikuu, Oktoobrirevolutsioon, Veebruarirevolutsioon, märtsihommik, aprilliilm, maikelluke, septembripäike;*

2) *idanaaber, idatuul, lõunapiir, lõunapoolkera, lõunapoolus, läänekallas, põhjakliima, põhjarannik, põhjavalgus.*

b) kui märgitakse millegi hulka, määra või kogu, näit.:

rahvahulk, rauakild, klaasitükk, heinakoorem, kartulikuhi, suhkrukilo, lumehang, liivahunnik, vihmapiisk, veetilk, saiaviil, leivaraas.

c) kui ainsuse omastavas esinev nimisõna märgib objekti, millele järgneva nimisõnaga väljendatud tegevus on sihitud, näit.:

rõõmuavaldus (avaldatakse rõõmu), *tõearmastus* (armastatakse tõde), *ajajaotus, loodusevaatlus, rukkilõikus, raamatunäitus, villaketrus, loomakasvatus, kartulipanek, rehepeks, turbatootmine, raamatuköitmine, jänesejaht, hülgepüük, lumevedu, metsavaht, laovalvur, raamatupidaja, koolijuhataja, habemeajaja, kübarategija.*

Kui ainsuse omastavas esinev sihitislik nimisõna märgib juhuslikku või ühekordset tegevust, siis kirjutatakse ta **lahku,** näit.:

kleidi pesemine (ühe eseme pesemine), aga *pesupesemine* (kindel tööliik); *kirja saaja, kirja saatja* (isik, kes kirja saab või saadab), aga *kirjasaatja* (kindel elukutse).

3. Ainsuse omastavas käändes olev nimisõna kirjutatakse järgnevast nimisõnast **lahku,** kui ta märgib kuuluvust kellelegi või millelegi (mõnele üksikule) ja vastab küsimusele *kelle* (oma)? *mille* (oma)?, näit.:

kirjaniku teos, rahva heaolu, teaduse saavutus, kollektiivi edu, kaadri kasv, tehase sisustus, toodangu kvaliteet, komisjoni liige, loengu kava, võistluse käik, meisterlikkuse tõus, õpiku autor, romaani idee, laureaadi nimetus.

Harjutus 271. Kirjutada sulgudes olevad sõnad kas kokku või lahku.

1. Tule äärcs, mille valgus tumedat (augusti kuu) (suve ööd) valgustab, on hulk mehi. *(J. Liiv.)* 2. All kividel jääb vaikseks (mere hingus) ning lehestikus taltub (tuule käik). *(J. Sütiste.)* 3. Viimaks kustus ka (tule lont) (mäe kingul). *(E. Bornhöhe.)* 4. Ta märkas kaugel (ida taevas) koidu esimesi märke. *(A. Hint.)* 5. Päike tungis (laane rohelusse) tuhandete laikudena. *(E. Krusten.)* 6. Aiast väljus (treening pükstes) ja kerges (spordi pluusis) naine. *(R. Sirge.)* 7. Tal olid täpilised (suve riided) seljas, (siid rätt) kaelas, (soni müts) peas. *(P. Vallak.)* 8. Arvati, et ta vaim on madal (kooli tarkuseks) ja tema (mõtlemis viis) puudulik. *(R. Roht.)* 9. Kui käsi paranes, ei andnud (sõrme puudumine) end ühegi töö juures tunda. *(E. Krusten.)* 10. (Rongi tulekuni) oli veel aega. *(R. Sirge.)* 11. Miina ootas, kuni (tõld saan) mööda sõidab. *(E. Krusten.)* 12. See näis nagu (puhkus hetk) pärast väsitavat tööd. *(E. Männik.)* 13. Olen kuulnud, et (toidu rohkusest) hoolimata olevat (inim elamus) kole. *(R. Roht.)* 14. Taevas on paksus (lume pilves) ja vinge (põhja tuul) puhub Peipsi poolt. *(J. Liiv.)* 15. Tänavu on (talve tulek) hilinenud. *(R. Roht.)* 16. Mees nihutas käed (present riidest) (vihma mantli) (lapp taskuisse). *(P. Vallak.)* 17. Uuesti pidi ta tule üles tegema, et (panni pesemist) ja (liha küpsetamist) jätkata. *(A. H. Tammsaare.)* 18. Madalas (pliit ahjus) pragises tuli. *(E. Männik.)* 19. Ema tegi (venna voodi) üles ja tõm-

bas (tädi sängi) kohalt (ämbliku võrku.) *(Fr. Tuglas.)* 20. Sängi (sammas jalad) olid (seedri puust), ta küljed (kivi tammest) ja põhi (raud tammest). *(Fr. Tuglas.)*

Harjutus 272. Kirjutada sulgudes olevad sõnad kokku või lahku.

1. Pearu jättis (aia puud) sinnasamasse, kuhu ta nad (aia lõhkumisel) oli pildunud. *(A. H. Tammsaare.)* 2. Ta tõi (püssi loksu) metsa ja peitis selle (hao hunnikusse). *(R. Sirge.)* 3. Ta võttis ühed (traadi lõikamise) käärid ja vaatles neid naeratades. *(E. Männik.)* 4. Jällegi oli Matul tegemist (tammi lõhkumisega). *(A. H. Tammsaare.)* 5. Polnud parata, (hoone lõhkumine) tuli seisma panna. *(A. H. Tammsaare.)* 6. See haavas Kalju (õiglus tunnet) väga. *(R. Roht.)* 7. Nõnda siis sündis ikka, et (kivi korjamises), (kraavi kaevamises) ja isegi (aia tegemises) sõrkis naaber Andrese sabas. *(A. H. Tammsaare.)* 8. Kõhe (põhja tuul) sangutas raagus okstega (leht puid). *(R. Sirge.)* 9. Äkilist (järve lagunemist) oli karta, sellepärast olid mõlemad kaubaga rutanud. *(J. Liiv.)* 10. Kõiki neid (asja olusid) oli Andres juba (koha ostmisel) tähele pannud. *(A. H. Tammsaare.)* 11. Pärtel mõõtis (seina laiust): sinna mahub veel kolmaski kapp. *(P. Vallak.)* 12. Nad avasid (kapi ukse) ja hakkasid selle sisus sorima. *(R. Roht.)* 13. Logina kohendas mõtlikult oma halle (juukse karvu) (kaabu loti) alla. *(R. Sirge.)* 14. Ta nägi kapi otsas sinist (paber kotti) ja teadis, et selles on (kloor kaali). *(P. Vallak.)* 15. Huko oli lahtistes (nahk rihmadest) (korv kingades). *(R. Sirge.)*

4. Ainsuse omastavas käändes olev nimisõna kirjutatakse järgnevast nimisõnast **lahku** ka siis, kui selle omastavalise nimisõna juurde kuulub teda lähemalt määrav täiend, näit.:

eesti keele õpik (vrd. *keeleõpik*), *vanema venna tütar* (vrd. *vennatütar*), *suure linna elanik* (vrd. *linnaelanik*).

Kui aga omastavalise nimisõna ees olev täiend kuulub kogu liitsõna juurde, seda täpsemalt iseloomustades, kirjutatakse liitsõna moodustavad nimisõnad **kokku,** näit.:

kuulus töökangelane (sõna *kuulus* ei käi täiendsõna *töö* juurde, vaid iseloomustab kogu liitsõna; vrd. *sotsialistliku töö kangelane*), *tähtis keeleküsimus* (aga: *vene keele küsimus*), *mõjuv kasvatusvahend* (aga: *kommunistliku kasvatuse vahend*).

Meeles pidada!

Kokku, kui täiend kuulub kogu liitsõna juurde	**Lahku,** kui täiendil on omakorda täiend
õpetlik elunähtus	ühiskondliku elu nähtus
kiire taastamisülesanne	rahvamajanduse taastamise ülesanne

kaevuri päevanorm	kümne päeva norm
õpilaste kunstiring	kujutava kunsti ring
suur metallurgiatehas	värvilise metallurgia tehas
direktori juhtimisoskus	ettevõtte juhtimise oskus

Ülesanne. Täiendada tabelit oma näidetega.

Harjutus 273. Kirjutada sulgudes olevad sõnad kokku või lahku ja anda põhjendus.

1. Matu oli neid õpetanud sileda (lepa koorest) pasunat tegema. *(A. H. Tammsaare.)* 2. Toas oli nii valge, et täistopitud (krokodilli nahk) oli laes selgelt näha. *(Fr. Tuglas.)* 3. Inimeste hõiskamine kõlaval (suve õhtul) polnud tühipaljas häälitsemine, nagu seda on (karja poiste) pedakase (pasuna puhumine). *(A. H. Tammsaare.)* 4. Ning Paulgi, ta kadunud (tütre poeg), armastab tulise raua värvide mängu. *(E. Männik.)* 5. Tilises kaupluse (ukse kell) ja Sirnask viskus tänavalt paar (trepi astet) üles (jahu kottide) ja (heeringa tünnide) vahele. *(P. Vallak.)* 6. Oma (töö tegemiseks) leidis Jürka mahti ainult öösiti. *(A. H. Tammsaare.)* 7. Teine tuli ja võttis ära tema pika (töö vaeva). *(R. Roht.)* 8. Ta kurtis Luhale oma (küla meeste) muret. *(R. Sirge.)* 9. Naiste ahelik piiras vankrist mahatõstetud (kauba ladu). *(P. Vallak.)* 10. Ta võtab (mere vaigust paberossi pitsi) (rinna taskust). *(O. Luts.)* 11. Seersant vaatas ühe (silma pilgu) mõtlikult oma määrdunud (kasuka hõlmu). *(E. Männik.)* 12. Kas suudab vend veel istuda kontoris selle kokkukuivanud (äri raamatute) juures? *(P. Vallak.)*

5. Liitsõnaline sihitislik täiend, samuti hulka väljendava sõna ees olev liitsõnaline täiend kirjutatakse harilikult järgnevast nimisõnast **lahku,** näit.:

suvepuhkuse taotlus, elamispinna vajadus, riigilaenu tellimine, peenleiva tükk.

Võrrelda:

toornaha parkimine	nahaparkimine
piimasupi keetmine	supikeetmine
haljaskesa künd	kesakünd
suvivilja saak	viljasaak
töörahva hulgad	rahvahulgad
peegliklaasi kild	klaasikild

6. Mitmuse omastavas olev nimisõna kirjutatakse järgnevast nimisõnast harilikult **lahku** (vastab küsimusele *kelle? mille?*):

rahvaste sõprus, kaevurite päev, töötajate kollektiiv, võimlejate rivi, pioneeride palee, teatrite repertuaar, teaduste akadeemia, kunstnike liit, tarbijate kooperatiiv, kalurite ühistu, rätsepate

artell, valmisriiete kauplus, toiduainete tööstus, teadete büroo, autode parandus, loengute sari, sademete hulk, teoste tiraaž, õpetajate tuba, vigade parandus.

Erandlikult kirjutatakse mitmuse omastavas olev nimisõna järgneva nimisõnaga **kokku** kindlakskujunenud juhtumitel:

a) sõnades, nagu *võõrastemaja* (= hotell), *vanadekodu, vanematearmastus* (s. o. armastus vanemate vastu; vrd. vanemate armastus laste vastu) jt.;

b) kui mitmuse omastavas olev nimisõna on kahesilbiline ja järgnev nimisõna lihttüveline, näit.:

lasteaed, lastesõim, noortebrigaad, noortepark, naistepäev, käterätik, käteplaksutus, nõudepesija, häälteenamus.

Võrrelda:

Kokku	Lahku
lasteraamat	laste raamatukogu
lastekirjandus	laste näitekirjandus
noorterekord	noorte ujumisrekord
noortesektsioon	noorte kirjandussektsioon
teedeehitus	raudteede ehitus
maadeuurija	polaarmaade uurija

7. Kui nimisõnaliste sõnaühendite puhul on võimalik niihästi kokkukirjutamine kui ka lahkukirjutamine, siis on eelistatav lahkukirjutamine, näit.: *demokraatia leer, mõtte selgus, jaoskonna agronoom.*

Kahtluse korral jäetagu sõnad pigemini lahku, kui et neid liigselt kokku kirjutada.

Märkus. Jälgida järgnevais lauseis sõrendatult trükitud sõnu: *hakati koostama eelseisva rajoonilaulupäeva kava; kirjaniku tegelikkusetundmisest oleneb teose väärtus; kirjaniku ooperilibretole anti kiitev hinnang; teadlased koostasid kolhoosi üksikasjalise mullastikukaardi; välismaa delegatsiooni ajakirjanduse-konverents; elasin kogu suvekaunidusest hoolimata nukralt; läbisime väikeste puudesalkadega maastiku; lugesin seda ajalehe teadeteosast.*

Neis lauseis on selguse pärast kokku kirjutatud või sidekriipsuga ühendatud niisugused sõnad, mis reegli järgi tuleks lahku kirjutada, nagu *rajooni laulupäev, tegelikkuse tundmine, ooperi libreto, mullastiku kaart, ajakirjanduse konverents, suve kaunidus, teadete osa.*

Harjutus 274. Kirjutada sulgudes olevad sõnad kas kokku või lahku, arvestades mõtte selgust.

A. 1. Salme oma veerandaastase (teenija tüdruku elu) kestel oli paljugagi harjunud. *(E. Krusten.)* 2. Üle (männi metsa) sirutus

üles valge (majaka torn) ja paistis kahekorruselise (majaka vahi maja) (plekk katus). *(A. Hint.)* 3. Tagahoovi lõpus algab (juur vilja aed), mis on tublisti rohtunud, otsekui oleks (pere rahvas) selle (maja pidamise osa) peale käega heitnud. *(O. Luts.)* 4. Läbi võrkeaia (häälte sumina) hakkas eemalt kostma (vankri põra). *(A. Hint.)* 5. Sofia Nikolajevna tundis mehe (mesilaste kartusest) siirast rõõmu. *(E. Krusten.)* 6. Tal jäigi lehe (kuulutuste külg) seekord lugemata. *(A. Hint.)*

B. 1. Mets lõhnas (pungade puhkemisest) ja (lillede tärkamisest) ning rõkkas (lindude laulust). *(R. Roht.)* 2. Mis see isevärki tume mühin on, mis kostab nagu määratu (linnu parvede) (tiibade sahin)? *(J. Liiv.)* 3. Tuul vuhises, ümberringi kostis (häälte sumin). *(A. Hint.)* 4. (Röövlite salk) pani kui (hane kari) kaagutades minema. *(E. Bornhöhe.)* 5. Eeskojast kostab valju (kõne kõminat) ja (sammude müdinat). *(O. Luts.)* 6. Lapitud (vatt kuubedes) ja (puldan kinnastega) sõitsid nad (rongide katustel). *(J. Smuul.)* 7. Kostis (klaaside kõlin) ja kuskil hoopis eemal (kiriku kella helin). *(O. Luts.)* 8. (Telkide reas) vilguvad üksikud tuled: (saia müüja) on avanud oma kasti ja tema kõrval keedab valge (kael põllega) naine katlas vorsti. *(P. Vallak.)* 9. See kõik algas siin kevadel (tedre kudrutamise), (lõokese lõõritamise) ja paljude teiste (lindude häälitsemisega). *(A. H. Tammsaare.)* 10. Kõige huvitavam oli Kaljule (ehitus palkide virn) õuel, (kivi hunnik) ja (liiva kell) sealsamas. *(R. Roht.)*

Omadus-, ase- või arvsõna ja järgneva nimisõna kokku- ja lahkukirjutamine.

1. Omadus-, ase- ja arvsõna kirjutatakse järgnevast nimisõnast harilikult **lahku,** näit.:

kuiv ilm, kore riie, sügav jõgi, haljas muru, raske ülesanne, elav loodus, omal ajal, tol ajal, sel kombel, kümme päeva, kolm nurka.

2. Omadus-, ase- ja arvsõna kirjutatakse järgneva nimisõnaga **kokku,** kui nad moodustavad kindla omaette mõiste, näit.:

kuivaine, koresööt, sügavkünd, haljaskesa, rasketööstus, elavnurk, omalooming, isetegevus, enesetunne, kümmepäevak, kolmnurk, nelitahukas, kaheksandiknoot, veerandaasta.

3. Järgneva nimisõnaga kirjutatakse **alati kokku** konsonanttüveline ja lühenenud omadussõna, samuti ka tegusõna lühenenud vorm, näit.:

hilissügis, põliselanik, ühislooming; individuaalelamu, paralleeljoon, kapitaalremont, antiikfilosoofia, administratiivorgan; sirgtee, ürgmets, kiirmeetod, üldjuht, keskasutus, pisiasi, tooraine, kõrgõhk, punanurk, salakiri, võrdnurk; koondvõistkond, pöördsõna, heegelnõel, lendkala, triivjää, tõmblukk.

4. Pärisnimedest tekkinud mittekäänatavad omadussõnad, mis märgivad päritolu, kirjutatakse järgnevast nimisõnast **lahku,** näit.:

eesti keel, vene kirjandus, soome kelk, rooma numbrid, gruusia tee, hollandi juust, tori hobune, mulgi kapsad, kölni vesi, galvaani element, alpi kannike.

Märkus. Eesnimeline omadussõna kirjutatakse järgneva nimisõnaga **kokku,** näit. *aleksandrikook, kadripäev, mardisant, jaanilill, jaaniuss.* Erandiks on *gregooriuse kalender, juuliuse kalender.*

Harjutus 275. Kirjutada sulgudes olevad sõnad kas kokku või lahku.

1. Vargamäe sauna jäid Liisi ja Joosep (hilis sügiseni), kuni pakilised (välis tööd) olid möödas. *(A. H. Tammsaare.)* 2. Samast kojast viis (keerd trepp) ülakorrale. *(R. Sirge.)* 3. Ta purssis mõne sõna (vene keelt) ja kasutas neid sõnu mehise (rinna häälega). *(R. Roht.)* 4. Ta seisis seljaga vastu (soe müüri), sõnagi lausumata. *(R. Sirge.)* 5. (Soe ilm) ja sula (lõuna tuul) ei kuulutanud meestele head. *(J. Liiv.)* 6. Kuu oli (kesk taevas), lumised väljad sinendasid. *(P. Vallak.)* 7. (Vana aednik) istus oma (koobas toas). *(O. Luts.)* 8. Kui (noor sulane) oli rääkinud võitlusest, siis võttis Sass seda (noor mehe) ärplemisena. *(R. Sirge.)* 9. (Täis kuu) heitis oma (helgi vihke) pikale (ees riidele), mis rippus (klaas seina) ees. *(P. Vallak.)* 10. Lauale tekkisid hõbetatud karbis (rootsi vabriku märgiga) žilett, (siid võrgus) pulverisaator (prantsuse kölni veega) ja (põdra sarvest) (seebi karp). *(R. Sirge.)*

Käändsõna kokkukirjutamine järgneva omadussõnaga.

1. Omadussõna kirjutatakse eelneva juurdekuuluva käändsõnaga **alati kokku** (ka siis, kui eelnev sõna on mitmuses), näit.:

sulgkerge, peegelsile, tulikuum, plaanikindel, kunstiküps, verevaene, sademeterikas, metsaderohke, magushapu, hilissügisene, orgaanilis-mineraalne.

2. *line-, ne-* või *lik*-lõpuline omadussõna kirjutatakse eelneva käändsõnaga **alati kokku,** näit.:

võimetekohane, vokaalidevaheline, sajanditepikkune, kaldaäärne, päikeseküllane, pojavanune, mäekõrgune, meetripikkune, paljurahvuseline, elavaloomuline, suurejooneline, kollaseõieline, mitmevärviline, sinutaoline, viieaastane, heatahtlik, silmakirjalik, külmakartlik.

3. Kui eelnevaks käändsõnaks on pärisnimi, kirjutatakse see omadussõnaga **kokku** sidekriipsu abil, näit.:

Lenini-nimeline raamatukogu, Gogoli-nimeline keskkool, Kingissepa-nimeline draamateater, Kreutz-

waldi-aegne eesti keel, Kortšagini-taoline võitleja, Tallinna-suurune linn, Volga-äärne loodus.

4. Kui omadussõna juurde kuuluval käändsõnal on täiend (pärisnimel eesnimi või eesnime esitäht), siis kirjutatakse sõnad **lahku,** näit.:

suurte metsade rikas (vrd. *metsaderikas*), *kärestikuliste jõgede rohke* (vrd. *jõgederohke*), *tema võimete kohane* (vrd. *võimetekohane*), *paljude sajandite pikkune, Suure Isamaasõja aegne, Pavel Kortšagini taoline, Viktor Kingissepa nimeline, Fr. R. Kreutzwaldi nimeline.*

Märkus. Omadussõnast kirjutatakse **lahku** sidesõnaga *ja* ühendatud omastavalised täiendid, näit. *nelja ja poole kilone pakk, Moskva ja Tallinna vaheline lennuühendus.*

Määrsõna tähenduses esinev omadussõna kirjutatakse järgnevast omadussõnast **lahku,** näit. *tohutu suur, määratu pikk, ääretu lai, põhjatu sügav, otsatu palju.*

Kokkuvõte.

Sõnad kirjutatakse **kokku:**

1) kui esimene kokkukuuluvaist sõnadest on nimetavas käändes, konsonant- või lühenenud tüvega, näit. *vesiravi, juurvili, kiirtöötlus, siseruum, lühijutt, universaalmagasin, töölisklass, majanduspoliitika, peegelsile;*

2) kui eelnev omastavaline nimisõna märgib liiki või laadi (vastab küsimustele *mis liiki? mis laadi? missugune?*), näit. *keeleteadus, kultuurikomisjon, ametiasutus, kunstimeister, raamatunäitus, teatrietendus;*

3) kui põhisõnaks on omadussõna, näit. *elamusterikas, metsadevaene, sademetekehv, külmakindel, kunstiküps, tänuväärne, heatahtlik, teravajooneline.*

Sõnad, mis ei moodusta liitsõna, kirjutatakse **lahku:**

1) kui täiend vastab küsimustele *kelle? mille?*, näit. *rahva tahe, kirjanduse ajalugu, marksismi teooria, valitsuse määrus, ooperi libreto, teaduse saavutus;*

2) kui omastavalisel täiendil on omakorda täiend, näit. *ühiskonna arenemise seadused, suure sõpruse avaldus, pastöriseeritud piima pudelid.*

Harjutus 276. Kirjutada sulgudes olevad sõnad kokku või lahku või ühendada sidekriipsuga.

1. Oli kord imeilus (päikese paisteline) ilm. *(A. H. Tammsaare.)* 2. Kõrvetavalt paistab (juuli päike), (tuli palav) on muld. *(J. Liiv.)* 3. Taevas oli selge ja kõrge nagu (hele sinine) (klaas kuppel). *(E. Männik.)* 4. (Kagu taeval) muutusid pilvede alumised ääred (sapp kollasteks). *(J. Smuul.)* 5. (Maantee ja metsa vaheline)

põld oli lappideks jagatud. *(E. Krusten.)* 6. Tema keskel, kõvera (looga sarnase) saarekese peal, liivikul, on — linn! *(J. Liiv.)* 7. Vanad (päeva pildid) seinal, lilled (akna laual), triibuline (voodi vaip), (kirju sildilised) (plekk toosid) (ahju serval) — virvendavad. *(O. Luts.)* 8. See oli väikese (jaama tagune), mida kattis veel hommikune pimedus. *(E. Männik.)* 9. Käredate voolude eest kaitseb teda (saare ja laiu vaheline) leede. *(J. Smuul.)* 10. Ta oli (Jüri pikkune) mees. *(E. Krusten.)* 11. Kulmud, hallid ja vana varblase (tiiva suurused), varjasid pilukil silmi. *(J. Smuul.)* 12. Külaline puhastas (punase triibulise) (tasku rätiga) (näpits prille) ja vahtis kambris ringi. *(A. Hint.)* 13. Ta mõtles, et keegi võiks (aktuse lõpul) (tooli põhjadelt) kokku koguda puuduvate (au võõraste) (nime lipikud) ja nad edasi anda kord avatavale Ado (Lemmitsa nimelisele) muuseumile. *(P. Vallak.)* 14. Palagani (telk hoone) lööb äkki (kollakas-valgeks). *(P. Vallak.)* 15. Mürsud lõhkusid (kivi müüre), (betoon kindlustusi) ja (seitsme kordsete) (raud taladest) lagedega (peidu urkaid). *(E. Männik.)* 16. Ta võis olla (Juhani ealine), kuid tal polnud Juhani pikkust. *(E. Krusten.)* 17. Tõnis oli tallanud (tee raja) (Ääremaa ja Kõrendi vahelisse) lepikusse. *(P. Vallak.)* 18. Ta isal oli olnud poole (vakamaa suurune) (õue krunt), (lehma mullikas), (lesta paadis) kolmandik osa, kümmekond (võrgu tükki) ja seitse last. *(A. Hint.)* 19. Nad olid (hea tahtlikud) inimesed. *(Fr. Tuglas.)* 20. Tema tahtis oma asju ajada õiglaselt, olgugi tema vastaseks Oru (Pearu taoline) mees. *(A. H. Tammsaare.)*

Kohanimede kokku- ja lahkukirjutamine.

1. Kohanimedes kirjutatakse üldnimest tavaliselt **lahku:**

a) **pärisnimi,** kui seda saab tarvitada ilma järgneva üldnimeta:

Tallinna linn, Tartu rajoon, Peipsi järv, Võhandu jõgi, Ihasalu laht, Ruhnu saar, Volga jõgi, Kaspia madalik, Gruusia sõjatee, Donetsi bassein, Korea poolsaar, Atlandi ookean;

b) käänduv omadussõnaline täiend:
Must meri (Musta merd, Mustalt merelt), Vaikne ookean (Vaiksel ookeanil), Punane meri, Valge meri.

Tänavate, maanteede, puiesteede, väljakute jne. nimed kirjutatakse **lahku:**
Era tänav, Lai tänav, Pikk tänav, Pärnu maantee, Riia maantee, Oktoobri puiestee, Põhja puiestee, Kadaka tee, Võidu allee, Võidu väljak, Lossi plats.

2. Pärisnimi kirjutatakse järgneva üldnimega **kokku:**
a) kui üldnimeks on sõna *maa:*
Nõukogudemaa, Eestimaa, Donimaa, Prantsusmaa, Saksamaa;

b) kui üldnimi moodustab kohanime lahutamatu osa ja täiendosa omaette pärisnimena ei tarvitata (täiendosa pärisnimes ei käändu):

Pühajärv (Pühajärvel), Mustjõgi (Mustjõel), Võrtsjärv, Piirissaar, Osmussaar, Jaanilinn, Nõmmküla, Emajõgi, Munamägi, Põhjalaht, Vahemeri, Surnumeri, Jäämeri, Põhjameri, Lõunameri.

Märkus. Pärisnimed, nagu *Põhja-Eesti, Kohtla-Järve, Kilingi-Nõmme, Lõuna-Ukraina, Kaug-Ida, Kesk-Aasia, Lääne-Euroopa, Ida-Saksamaa, Uus-Meremaa, Väike-Maarja* jt., kirjutatakse sidekriipsuga.

Ilma sidekriipsuta kirjutatakse *Valgevene, Suurbritannia.*

Harjutus 277. Kirjutada sulgudes olevad sõnad kokku, lahku või ühendada sidekriipsuga.

1. Nõukogude Eestit piirab põhjast (Soome laht), läänest (Balti meri), edelast (Riia laht). 2. Eesti suuremad saared on (Saare maa) ja (Hiiu maa). 3. (Pandivere kõrgustiku) tippudeks on (Emu mägi), (Kellavere mägi) ja (Ebavere mägi). 4. Eesti sügavamaid järvi on (Rõuge järv) ja (Saad järv), ilusamaid järvi aga (Püha järv). 5. (Ahvena maa saared) eraldavad (Põhja lahte) (Balti merest). 6. (Roomas saare) kalurid olid (kevad püügil) (Abruka saare) ümbruses. 7. Peatusime ekskursiooniga (Ilm järve) ääres. 8. (Murde uurijad) käisid suvel (Kihnu saarel), (Anse külas), (Tõsta maal), (Tudu linnas) ja (Kuku linnas). 9. Pirita (lisa jõgi) (Kuiva jõgi) on (sala jõgi). 10. (Valge meri) ja (Vaikse ookeani) osad on tähtsad (hülge püügi kohad). 11. Nõukogude laevad sõidavad (Mustal merel), (Vahe merel), (Põhja merel), (Atlandi ookeanil), (Põhja Jäämerel) ja mujal. 12. Keskmine (aasta temperatuur) on eriti kõrge Aafrikas (Somaali poolsaarel), (Punase mere) rannikul ja (Surma orus).

Arvsõnade kokku- ja lahkukirjutamine.

1. Eelneva arvsõnaga kirjutatakse **kokku** sõnad *-sada, -kümmend* ja *-teist(kümmend): kakssada, kuussada, nelikümmend, üheksakümmend, kaksteist* e. *kaksteistkümmend, seitseteist* e. *seitseteistkümmend.*

Eelnevast arvsõnast kirjutatakse **lahku** *ühelised, tuhanded, miljonid, miljardid* jne.: *kakskümmend kolm, sada üks, kuussada kaheksateist, viis tuhat nelisada kuuskümmend seitse, kolm miljonit viissada seitse tuhat viissada viiskümmend kaks, kaheksa miljardit.*

Antud reeglid kehtivad ka järg- ja murdarvude kohta.

Näit.: 6789. km = *kuue tuhande seitsmesaja kaheksakümne üheksas km;* $^{2}/_{6789}$ = *kaks kuue tuhande seitsmesaja kaheksakümne üheksandikku.*

Suuremad arvud kirjutatakse tavaliselt numbritega. Erandlikult kirjutatakse arvud sõnadega teatavais ametlikes dokumentides, eelkõige rahasummade märkimisel, samuti kirjandusteostes.

2. Arvule juurdelisatav *ne-* või *line*-lõpuline omadussõna kirjutatakse järgmiselt:

a) kui arv on kirjutatud ü h e s õ n a l i s e l t, kirjutatakse see järgneva *ne-* või *line*-lõpulise omadussõnaga **kokku,** näit. *kuueaastane, kolmetonnine, kahekilone, kaheksatunniline (tööpäev), kümnemeheline (rühm), kahesajaprotsendiline, viiekümnekilomeetrine, kolmekümnekraadine, viieteistkümneaastane;*

b) kui arv on kirjutatud m i t m e e r a l d i s õ n a g a, kirjutatakse need järgnevast *ne-* või *line*-lõpulisest omadussõnast **lahku,** näit. *nelja tuhande meetrine, kaheksasaja seitsmekümne kolme kilone, kuuekümne viie aastane, saja viiekümne protsendiline;*

c) kui arv on kirjutatud n u m b r i g a, ühendatakse see järgneva *ne-* või *line*-lõpulise omadussõnaga alati **sidekriipsu** abil, näit. *9-aastane, 262-kilone, 800-meheline, 2000-kilomeetrine.*

M ä r k u s. Kui arvsõnal on ees mingi k a a s s õ n a (*üle, alla, kuni* jt.), kirjutatakse järgnev *ne-* või *line*-lõpuline omadussõna alati l a h k u, näit. ü l e *kuueteistkümne* kilone, a l l a *kümne* aastased, k u n i *viiekümne* kraadine, ü l e *kahesaja* meheline.

3. Sõna *pool* kirjutatakse:

a) järgneva sõnaga **kokku,** k u i t a l i i t u b n i m e t a v a l i s e l t e g a k ä ä n d u: *poolaasta, poolsaar, poolkera, pooljaam, poolkuu, pooltoores, pooljoostes, poolnuttes, poollahti;*

b) järgnevast sõnast **lahku,** k u i t a m ä r g i b m i l l e g i h u l k a *(millest pool?)* j a k ä ä n d u b: *pool meetrit (riiet), poole meetri (haaval), poolest meetrist (piisab).*

4. Sõnad *mitu, mõni, paar* kirjutatakse:

a) **kokku** sõnadega *-kümmend* ja *-sada*: *mitukümmend, mõnikümmend, paarkümmend, mõnisada, paarsada;*

b) muude arvsõnade ees **lahku:** *mitu tuhat, mõni tuhat, paar miljonit.*

Harjutus 278. Nimetada, kas sulgudes olevad sõnad tuleb kirjutada kokku, lahku või ühendada sidekriipsuga.

(Kahe kümne viie liitrine) pada, (paar tuhat) värsirida, (kaheksateist kümne aastane) tütarlaps, (400 kilomeetrine) teekond, töö tehti (poole aastaga), (kolme kümne viie kraadine) pakane, (mitu kümmend) teost, (nelja tuhande köiteline) raamatukogu, (kolme saja kuue kümne viies) külastaja, (seitsme saja viie kümne grammised) pakid, (mõni sada) miljonit inimest, (5 tonnine) veoauto, (kaheksa aastane) laps, (pool aasta) aruanne, (kolme protsendiline) võidulaen, (mitme tuhande leheküljeline) teos, (seitsme ja veerand meetrine) riidetükk, (viie kümne üheksa aastane) mees, (70 hobujõuline) mootor, (pool ärkvel) laps, (kahe ja kolmveerand kilone) raskus.

Harjutus 279. Kirjutada sulgudes olevad sõnad kokku, lahku või ühendada sidekriipsuga.

1. (Nelja kümne aastane) näib (kahe kümne aastasele) sagedasti (vana mehena). *(E. Krusten.)* 2. Tal oli raske kujutleda seda praegust, (kuue kümne viie aastast) (halli päist) (laeva meistrit), — vägisi kippus Kaarli mõte Mihklit kujutama (kahe kümne viie aastase) (täis jõus) (noor mehena). *(A. Hint.)* 3. Alatares elas (kaheksa kümne aastane) (kott pime) ema oma (neiu põlves) tütrega, kes lähenes (kuue kümnele). *(P. Vallak.)* 4. (Kolme tuhande tonnine) stiimer näis väikese täpina (jää mägede) hõlmas. *(E. Männik.)* 5. Laeva viis edasi (230 hobuse jõuline) diisel. *(J. Smuul.)* 6. (Pool käpuli, pool joostes) laskus ta mööda kõverat kraavi alla. *(R. Sirge.)* 7. Kaarlil oli seljas (pool tosinat) (kartuli korvi) ja (kolme teist kümne aastasel) Joosepil paar-kolm (sinise kirjut) (niin korvi). *(A. Hint.)* 8. Ta nägi (mõni kümmend) sammu eemal punast tulukest. *(J. Madarik.)* 9. (Kesk ööks) tuli ta maja (silma piiril) nähtavale, (sada kaks kümmend) sammu merest eemal. *(P. Vallak.)* 10. Linnakese (mitme saja aastane) kivine süda oli otsekui välja surnud. *(E. Krusten.)*

Tegusõnade kokku- ja lahkukirjutamine.

Liitsõnadena esinevad tegusõnad jagatakse:
a) liittegusõnadeks *(iseloomustama)* ja b) ühendtegusõnadeks *(alla kirjutama, allakirjutatav).*

Liittegusõnal on püsiva liitsõna iseloom, tema osasid ei kirjutata lahku üheski vormis, näit.:
iseloomustama, tasakaalustama, rahvapärastama, autasustada, sajakordistada, esietendub, võidurõõmutses, alahindas, heakorrastatakse, helilindistatakse, kooskõlastati, pealkirjastatud.

Ühendtegusõnad e. ühendverbid kirjutatakse ühtedes vormides kokku, teistes lahku, näit.:
ette nägema, üles ehitama, ümber kujundama, kaasa tulema, edasi viia, alla kirjutada; mahajääv, lahtitehtav, möödasõitnud (auto).
Vaatleme ühendtegusõnade kokku- ja lahkukirjutamist.

1. Juurdekuuluva abimäärsõnaga kirjutatakse **kokku:**
a) oleviku *(v-* ja *tav-)* kesksõna (küsimus: *missugune?*): *ülesehitav töö, sissejuhatav sõnavõtt, lahtikäiv sild, kokkupandav maja, ettekavatsetav matk, üleantav aukiri;*
b) mineviku *(nud-* ja *tud-)* kesksõna, kui see esineb **täiendina:** *juurdetulnud liige, vahelejäänud sõna, allakirjutanud isik, kaasavõetud raamat, ettenähtud loeng, ümberkujundatud loodus;*

c) *ma*-tegevusnime ilmaütlev (*mata*-vorm), kui see esineb **täiendina:** *valmisehitamata hoone, väljaandmata teos, ettenägemata kulu, kokkupanemata vili, vastuvõtmata otsus.*

2. Juurdekuuluvast abimäärsõnast kirjutatakse **lahku:**

a) *ma-* ja *da*-tegevusnimi ning nende käändevormid *-mas, -mast, -des,* samuti *mata*-vorm, kui see ei esine täiendina ja vastab küsimustele *mida tegemata? kuidas?*: *tagasi tulema, tagasi tulla, tagasi tulemas, välja minna, välja minnes, välja minemast;* samuti: *kiri on ära saatmata, raamat on läbi lugemata;*

b) kõik pöördelised vormid: *ootame, kuni ta tagasi tuleb; juhtus nii, nagu ette arvasime; karp, mille ma lahti tegin, oli tühi; koitis juba, kui üles tõusti; paluti, et igaüks selle küsimuse üle järele mõtleks; kõik saadikud on kohale jõudnud; raamat on mul läbi loetud; külalised olid ära läinud; ettepanek oli arvesse võetud; ta olevat äsja tagasi tulnud; teadet ei ole veel edasi antud.*

3. Juurdekuuluvast abimäärsõnast kirjutatakse tegusõna **lahku** ka *nud-, tud-* ja *mata*-lühendites: *ümber korraldanud tööstuse, hakkas Nõukogude riik arendama sotsialistlikku põllumajandust; õppekava läbi võetud, asuti ainet kordama; teise välte konsonandid, välja arvatud p, t, k, f, š, kirjutatakse kahe tähega; ta lahkus, kordagi taha vaatamata.*

Harjutus 280. Kirjutada sulgudes olevad sõnad kokku või lahku ja põhjendada seda suuliselt.

A. 1. Parun kaldus kogu oma kehaga (teo mehe) poole ja lõi oma (teras hallid) (läbi tungivad) silmad nagu (raud naelad) Päärna näo külge kinni. *(E. Vilde.)* 2. Tema hoog oli nii metsik, et kõik, mis (ette jäi), (ümber paiskus) ja (eemale veeres). *(R. Sirge.)* 3. Õnneks polnud kedagi (pealt vaatamas). *(A. H. Tammsaare.)* 4. Jaanus seisis tummalt ja (maha löödud) silmil. *(E. Bornhöhe.)* 5. Tema kõrval traavis Kiir nagu (kannu poiss), (kartuli korv) (valmis tehtud) (lume pallidega) käes. *(O. Luts.)* 6. Ta oli neidudele teele (vastu tulnud) ja pingi peale (maha istunud). *(J. Liiv.)* 7. Polnud kuulda tema samme, ei (alla minevaid) ega (üles ronivaid). *(P. Vallak.)* 8. Kogu oma jõudu (kokku võttes) katsub ta end (üles upitada). *(E. Männik.)* 9. Nõnda oli ta aastaid (kool meisterdades) hallid juuksed pähe saanud. *(R. Sirge.)* 10. Ometi ei läinud ta kogu (heina ajal) tammi (üles tegema) ega ka Matut (taga ajama). *(A. H. Tammsaare.)* 11. Oma elus olen end rohkesti (üle hinnanud). *(O. Luts.)* 12. (Maha varisenud) kivid tuli hoolikalt (kokku korjata) ja aiale (tagasi panna). *(A. Hint.)*

B. 1. (Viina kuu) teisel (püha päeval) (kesk hommiku) paiku

lõgistas pikk, sinise (poe palitu) ja halli (kaap kübaraga) (noor mees) Revala hüti (jalg värati) taga ja, (pöör viguri) (kätte leidnud), astus õue. *(A. Hint.)* 2. Taamal õitsesid üksikud (laiali pillatud) (raag remmelgad), kõrgudes (vaha kollastena) üle (lilla toonilise) (lepa võsa). *(E. Krusten.)* 3. (Kokku pandud) vili on muutunud (mustjas halliks). *(J. Smuul.)* 4. Väino oli mõndagi (üle elanud), mõndagi (läbi teinud). *(R. Roht.)* 5. Peremees jättis palga (välja maksmata). *(P. Vallak.)* 6. Anu nägi aknast (välja vaatavat) kolme nägu. *(E. Krusten.)* 7. Kõik majad, (välja arvatud) (sepa pajad), (vilja kuivatid) ja uus (mõrra kuur), on (roog katustega). *(J. Smuul.)* 8. Mööda (sisse tallatud) lumist rada jooksis noor naine. *(E. Männik.)* 9. Ta astus väsinud sammul, (taha vaatamata) ja peatumata. *(Fr. Tuglas.)* 10. Talle torkas silma diivanile tehtud ase: (vaiba ots) (lumi valge) linaga (üles pööratud), kahe suure pehme (padja püürid) otse (triik raua) alt toodud. *(P. Vallak.)* 11. Laps, sinule on (järele tuldud), sind tahetakse (ära viia). *(O. Luts.)* 12. (Soome lahte) (sisse sõites) said nad tugeva (rahe saju) kaela. *(A. Hint.)*

4. Kesksõnad *(-v, -tav, -nud, -tud)* kirjutatakse nende ees seisvaist käändsõnadest harilikult **lahku,** näit.:

tööd armastav inimene, selgust toov arutelu, köha vaigistav ravim; kujutlusse tõusnud pildid, kurku jäänud suutäis, näkku tõusnud puna; värvides hõõguv taevas, voodis lamav poiss, nurgas asetsev tool; linnast saabunud rong, vaigust lõhnavad palgid, vitstest punutud korv; lauale jäetud lamp, laubale langenud juuksed, ravile läinud mees; kaldal kasvav puu, tarvitusel olev vahend, turul käinud kolhoosnikud; lumega kattunud jää, veega täidetud purk, kullaga tikitud kuub; pilvini tõusvad mäed, laeni ulatuvad riiulid; karedaks muutunud nahk, värvituks pleekinud riie, valgeks võõbatud lagi, pühaks peetav komme.

Märkus. Kesksõna kirjutatakse lahku tema ees seisvast tegijat märkivast käändsõnast, näit. *ema õmmeldud kleit, õe kootud kampsun, venna tehtud riiul, tuule murtud puu.*

5. Kesksõna kirjutatakse eelneva käändsõnaga **kokku** ainult siis, kui nad koos märgivad omaette mõistet ja kui tekkinud ühendile on omane piltlikkus, näit.:

teedrajav leiutis, peadpööritav kõrgus, silmipimestav valgus, kõrvulukustav pauk, südantlõhestav nutt, silmaspeetav reegel, rahulolev ilme, purukskäristatud riie.

Kokku kirjutatakse ka kesksõna ja määrsõnalise sisseütleva abil moodustatud ühendid, näit.:

lehteläinud puud, hangetuisanud tee, vimmakiskunud turi, kühmutõmbunud mees, lohkuvajunud suu, keerduläinud lõng, vangivõetud vaenlane.

Meeles pidada!

Täiendina esinev kesksõna kirjutatakse:

a) eelnevast käändsõnast **lahku,** kui mõlemad on oma **otseses tähenduses,**

b) eelneva käändsõnaga **kokku,** kui sel ühendil on ülekantud, **mitte-sõnasõnaline tähendus.**

Niisiis:

Lahku otseses tähenduses	**Kokku** ülekantud tähenduses
marju sööv laps	närvesööv töö
ust lukustav mees	kõrvulukustav müra
looma kandev soo	viljakandev maa
lille murdev tüdruk	kaelamurdev trikk
akent liigutav tuul	südantliigutav laul
vette vajunud oks	aukuvajunud silmad
kapis olev leib	kõnesolev küsimus
õues peetav koer	silmaspeetav juhis
seinale seatud pildid	jaluleseatud õigused
tühjaks saanud karp	osakssaanud kiitus

Harjutus 281. Kirjutada sulgudes olevad sõnad kokku või lahku.

A. 1. (Püha päevalik) rahu levis üle (aguli serva) (lömmi vajunud) majade ja (roheliseks pakatanud) aedade. *(E. Männik.)* 2. Õhtu süvenes (hinge matvalt) vaikseks (kevad ööks). *(R. Sirge.)* 3. Kõigest hoolimata joobun ma sest (südant haaravast) (sini sügavusest). *(Fr. Tuglas.)* 4. Hall, (vihma nõrisev) taevas tõmbus koomale (tuules oigavate) (ranna metsade) peale. *(A. Hint.)* 5. Kiriku (kriit valged) seinad valendavad (silmi pimestavalt). *(P. Vallak.)* 6. Sealsamas oli (pikse lahastatud) puu. *(O. Luts.)* 7. Mõnigi (sohu visatud) (saapa pea), (kausi tükk), (vikati kand) kõlbab nii mõnusasti (mängu asjaks). *(J. Liiv.)* 8. Toas oli kuulda (südant lõhestavaid) nuukseid. *(E. Krusten.)* 9. Ta õhetas näost nagu (tulle pandud) (savi pott). *(P. Vallak.)* 10. Raske oli aimata mõtteid selle (kipra tõmmatud) otsmiku taga. *(E. Männik.)* 11. Pearu oli hirmus vihane, sest kõik oli jällegi (luhta läinud). *(A. H. Tammsaare.)* 12. Imestlen, miks ei hakka sellise (jalust rabava) (mõtte kujutusega) isik kirjanikuks. *(O. Luts.)*

B. 1. Teise tunni (vahe ajal) tuli kahvatu, (auku vajunud) silmadega poisike (klassi tuppa). *(O. Luts.)* 2. Ta silmad on (auku vajunud) ja (kuiva läikelised). *(J. Liiv.)* 3. Ta jäi oma (pannile pandud) (peki tükkidega) seisma. *(A. H. Tammsaare.)* 4. (Välk kiirelt) tuli meelde tema raisatud, (tuulde pillatud) elu. *(O. Luts.)* 5. Ta on närtsinud, (kipra kiskunud) nagu käsn. *(R. Sirge.)* 6. Võibolla sellepärast jäi pojal oma (halliks läinud) ning (kühmu tõmbunud) isa oma rinna vastu surumata. *(A. Hint.)* 7. Pearu oli marus: (puruks aetud) (õue värav) ei andnud rahu. *(A. H. Tammsaare.)* 8. Kaks (kuuli pildurit) katsusid (korda seada) (rikki läinud) (kuuli pildujat). *(E. Männik.)* 9. Hulk võõraid oli (kokku tulnud) (jahi pidule), mille rüütel oma (laste rõõmuks) (toime pani). *(E. Bornhöhe.)* 10. Härra arvanud, et nüüd võiks (tuule murtud) kuusiku asemele talu asutada. *(A. H. Tammsaare.)* 11. Saalis paugub (kõrvu lukustav) muusika edasi. *(O. Luts.)* 12. Sellest hoolimata mõjus see ruum väga (valgus küllasena) ja otse (au kartust sisendavana) neisse enamasti (üheksa aastastesse) (maa lastesse), kes igal sügisel pärast (kartuli noppimist) siia astusid, juuksed (siledaks kammitud) ja (puhtaks küüritud) tahvlid kaenla all. *(E. Krusten.)*

6. Iseseisvad määrsõnad kirjutatakse kesksõnadest harilikult **lahku,** eriti kui nad on liitmäärsõnad või kui nad märgivad viisi, aega ja kohta, näit.:

a) *omaette elavad õed, pikkamööda kujunev arvamus, omapead toimivad lapsed, ületalve peetud loomad, eespool toodud reeglid, allpool esitatud näited, väljastpoolt tulnud teade;*

b) *vaevalt märgatav udu, hästi ehitatud hoone, halvasti loetud luuletus, segamini paisatud asjad, tasakesi öeldud sõnad, käsitsi kootud kindad, pooleli jäänud töö, eraldi olevad toad, kõrvuti asetsevad hooned;*

c) *eile nähtud etendus, praegu kehtivad normid, ammu kuuldud lugu, harva ilmuv ajakiri, täna tehtud töö, kunagi loetud raamat;*

d) *siia ulatuv müra, siin viibivad turistid, siit möödunud rongkäik, sealt tulnud kiri, kaugel seisev inimene, kaugelt paistev mets, lähedal asuv kauplus.*

Märkus. Kesksõnaga kirjutatakse kokku harilikult määrsõnad, mis võivad esineda ka tagasõnana, näit. *juuresolev kiri, kõrvalseisvad isikud, alljärgnev tekst, eelolev aasta.*

7. *ma-* või *da*-tegevusnimevormid *(-ma, -mas, -mast, -mata, -da, -des)* kirjutatakse järgnevast kesksõnast harilikult **lahku,** näit.:

roostetama löönud raud, läikima hõõrutud saapad, liikuma hakanud rong, jalutamas käinud

lapsed, suplemast tulnud poisid, täitmata jäänud ülesanded, müümata jäänud kaup, lugeda armastav õpilane, mängeldes tehtud töö.

Kokku kirjutatakse nimetatud vormid ainult üksikuil kindlakskujunenud juhtumeil, kus neil tavaliselt ei ole otsest tähendust, näit.:

käimapandav masin, seismapandud töö, lüpsmatulev lehm, käimasolev võitlus, olemasolevad andmed, lüüasaanud vaenlane.

Harjutus 282. Kirjutada sulgudes olevad sõnad kokku või lahku.

A. 1. Päev-päevalt tekkis (kase lehtedesse) ja (kõrgelt hällivasse) rohtu ikka rohkem (kuld kollaseid) ning (almandiin punaseid) toone. *(E. Männik.)* 2. (Mustjas hallid), (ähmaselt joonistuvate) (vahu harjadega) lained voogasid (pool kaarega) randa. *(J. Smuul.)* 3. Tuul kobistab majakese (lohakile jäänud) (akna luukidega). *(J. Liiv.)* 4. (Tuule iilid) piitsutasid (lõppematult rabisevat) vihma vastu seina. *(R. Sirge.)* 5. (Toa uks) oli (irvakile jäetud), et suits pääseks (välja minema), ja ukse vahel seisis (ahju hark), mis takistas teda (kinni langemast). *(A. H. Tammsaare.)* 6. Ta astub tühja, (äsja remonditud) (päikese paistelisse) ruumi. *(P. Vallak.)* 7. Oma (hull julguses) pugenud poiss (kummuli lükatud) saani varju. 8. Nüüd alles hakkasid junkru (segamini raputatud) ajud selgima. *(E. Bornhöhe.)* 9. Talle jäi pihku (peo täis) (käsitsi kirjutatud) märkmeid. *(P. Vallak.)* 10. Nad lamasid ühe suure, terava otsaga (ülespoole paisatud) kivi varjus. *(E. Männik.)*

B. 1. Ta ei suutnud sündmusi (kokku viia) (praegu saadud) kirjaga. *(R. Sirge.)* 2. Tukun ühel (hiljuti värvitud) pingil. 3. Praegu alles (siia jõudnud) võõrad sõidavad ära. *(J. Liiv.)* 4. (Juhuslikult kuuldud) sõnake, (pooliti pillatud) pilgegi on rohkem kui täiesti kotis kobamine. *(R. Sirge.)* 5. (Kaua kurnatud) keha nõuab kosutust. *(O. Luts.)* 6. Ta ulatas (ilusasti treitud) ja (üle kullatud) nupu Marile. *(P. Vallak.)* 7. Kaugelt kostab (vaevalt märgatava) oigamisena (raud tee rongi) vile. *(O. Luts.)* 8. (Kummargile langenud) (poliit juhi) pea juures oli lumi värvunud (hele punaseks). *(E. Männik.)* 9. Pelle mehine tegu oli (eraldi seisvas) (metsa taluski) juba teada. *(E. Krusten.)* 10. Tal tuli nüüd (üle maalida) endine (pooleli jäänud) motiiv. *(P. Vallak.)*

Harjutus 283. Kirjutada sulgudes olevad sõnad kokku või lahku.

1. Villu on (tukkuma jäänud) ja mitte märganud, kuidas ema koju tuli, (piima püti) lauale pani, (pudru kausi) koldelt (kõrvale tõi), siis pardalt (kuivaks saanud) särgi võttis ja sellega ta aseme (ette astus). *(J. Liiv.)* 2. Ta (välja sirutatud) (käsi varred) nagu tahaksid haarata kogu (elamata jäänud) nooruse. *(E. Männik.)* 3. Ott vaatas (mõista andvalt) ametniku poole. *(R. Sirge.)* 4. Laua

ümber vedelesid (parandada toodud) jalatsid. *(R. Roht.)* 5. See vana (läikima kulunud) kasukas sarnanes (liblika nuku) tupega. *(P. Vallak.)* 6. Vanalt (matuse paigalt) ilutseb vastu (läikima lihvitud) graniit, (kuld kirjad), (aasta arv). *(R. Sirge.)* 7. Ta tõmbas (vatt kuue) taskust väikese, juba (roostetama löönud) viili. *(E. Männik.)* 8. Vöörmünder seisis, käes (kard karp) (vask kopikatega) ja (müümata jäänud laulu lehtedega). *(E. Krusten.)* 9. Tädi Reeda (vaikima määratud) suust ei tule vastust. *(R. Sirge.)* 10. Kõik on Villemi juures veniv, tasane, nagu (magama panev). *(J. Liiv.)* 11. Nad värvisid (narmendama kulunud) põrandat. *(P. Vallak.)* 12. Peremees silmitses (suilise tehtud) tööd ja veel (seemendada olevat) kitsast ribakest. *(R. Sirge.)*

8. Kaassõnad kirjutatakse tegusõna vormidest alati **lahku,** näit.:

laua kohale pandud lamp, maja ette sõitnud auto, tooli alla kukkunud pliiats.

Neis lauseis esinevad sõnad *kohale, ette, alla* tagasõnana, mitte tegusõna juurde kuuluva abimäärsõnana (vrd. *kõik kohalepandud asjad, meist ettesõitnud auto, katuselt allakukkunud kivi).*

Võrrelda:

Lahku kaassõnad	**Kokku** abimäärsõnad
teed mööda kihutav auto	kiiresti möödakihutav auto
rongi alla jäänud loom	võitluses allajäänud vastane
tema peale pandud kohustused	kõik pealepandud kohustused
õitsemise eel olev pärn	kahe eeloleva nädala ülesanded

9. Kui abimäärsõnast ja tegusõnast *(üles ehitama, ette vaatama)* moodustatakse liitnimisõna *(ülesehitamine)* või liitomadussõna *(ettevaatlik),* kirjutatakse nad **kokku,** näit.:

edasiarenemine, valmissaamine, möödamineja, kaasatulija, läbiviija, vastuvõtja, tähelepanu, järelevalve, ärasõit, ülejääk, tagasitulek, väljavõte, sissepääs, ümberehitus, ülestõus, üleolek, kordaminek; ettevaatamatu, vastuvõtmatu, tähelepanelik, kokkuhoidlik, ettenägelik, ülevaatlik.

Kokkuvõte.

1. Juurdekuuluva abimäärsõnaga kirjutatakse **kokku:**

a) kesksõnad *(v-, tav-, nud-, tud-kesksõna)* ja *mata*-vorm, kui need esinevad täiendina ja vastavad küsimusele *missugune?*, näit.:

ärasõitev rong, ülestõstetav sild, väljakujunenud seisukoht, alalhoidunud ürikud, ettenähtud tähtaeg, läbimõeldud ettekanne, ärasaatmata kiri, kokkuvõtmata arved;

b) tegusõnast tuletatud käändsõna, näit.:

tagasitulija, ettevaatus, juuresolek, ülevaatlik.

2. Juurdekuuluvast abimäärsõnast kirjutatakse **lahku:**

a) tegevusnimed *(ma-* ja *da*-tegevusnimi), näit.:

üles kündma, ette minemas, ümber kujundada, edasi arendades;

b) kõik pöördelised vormid, näit.:

lootsime, et ta tagasi tuleb, tagasi tullakse õhtul, arved olid kokku võetud, see küsimus on hiljuti üles kerkinud;

c) *nud-, tud-* ja *mata*-lühendid, näit.:

kirja läbi lugenud, süvenes ta mõtteisse; käed laiali sirutatud, jooksis ta meile vastu; ta käis nende järel, sammugi maha jäämata.

3. Kesksõnad kirjutatakse **lahku** nende ees seisvatest

a) käändsõnadest, näit.:

lumme tallatud rada, kaldale toodud paat, varuks hoitud materjal, puhtaks harjatud riided;

b) iseseisvatest määrsõnadest, näit.:

ammu oodatud kiri, siia jõudnud külalised, värskelt värvitud pink, vaevalt kuuldav sosin, kiiresti traaviv hobune, raskesti koolduvad juuksed;

c) kaassõnadest, näit.:

meie juurde tulnud sõbrad, maja ees ootav auto, linna kohale saabunud lennuk.

Harjutus 284. Kirjutada sulgudes olevad sõnad kokku või lahku.

Paigalt (ära nihkunud) liiges, kärgedest mett (välja vurritav) mees, akna (ette riputatud) kardin, korra (järele valvav) ametnik, hulgaliselt (juurde tulnud) liikmed, mehe (kallale tunginud) koer, haigusi (edasi kandvad) putukad, tavalisest (kõrvale põikav) esinemus, kõik (ees seisvad) ülesanded, keeleteadlaste (ees seisvad) ülesanded.

Harjutus 285. Kirjutada sulgudes olevad sõnad kokku või lahku.

1. Temast räägiti, kuidas ta kord terve (hundi karja), kes kibeda külma ajal (ta kallale kippunud), palja käega (ära kägistanud), nahad (maha nülginud) ja kered kui (jõulu kingitused) (kuuse okstesse) riputanud. *(E. Bornhöhe.)* 2. Nagu mingi saladus ümbritses seda väikest, mõnest (vihikust välja rebitud) (paberi tükikest). *(E. Männik.)* 3. Laual on (aknast sisse puhuv) tuul sünnitanud väikese (korra lageduse). *(O. Luts.)* 4. (Lehtedest läbi nõrguva) (õhtu päikese) laigud mänglesid roosidega tapeedil. *(R. Sirge.)* 5. (Maalt tagasi sõitnud) poeg näis talle kinnisena. *(P. Vallak.)* 6. Roodud olid juba (teest üle jõudnud) ja tiivad hakkasid nagu (nooda suud) (koomale tõmbuma). *(E. Männik.)* 7. Punakas (koidu valguses) oli näha, kuidas iga (puju vars) ja (lumest välja ulatuv) (rohu kõrreke) kandis sätendavat (härma rüüd). *(E. Krusten.)* 8. (Aeru paadi) ja (välis külje) serva kinnitatud mootori vahele oli tekkinud järsk, (mõni kümmend) jalga lai ja enam kui (paar kümmend) jalga (sügav org), mille (püst loodis) langeva külje moodustas (mootori poolne) (kasti sein) ja kaarduva nõlvaku (põhjast üles tõstetud) lina. *(J. Smuul.)* 9. Ta otsis (pluusi taskust) pisut kägardatud, paljudest (kätest läbi käinud) (kolm nurkse) kirja. *(E. Männik.)* 10. Taheti näha mitu aastat (külast ära olnud) meest. *(A. Hint.)* 11. Siin sõidavad hiljuti alles (välis maalt tagasi tulnud) (pere poeg) ja tema külaline. *(R. Sirge.)* 12. Ta ootab midagi, mis talle (tagasi annaks) (käest ära libiseda ähvardava) elu. *(J. Smuul.)* 13. Rebasele oli üllatuseks, et mäger julges (temale kallale tungida). *(R. Roht.)* 14. Leegitsev tuli heitis (punakalt hüplevaid) varje ta (vee saabastele), ta (kollaseks värvitud) nahast (pool kasukale), mille hõlmad olid eest (lahti löödud), ta (pool vidukil) silmile ning tihedale (juukse pahmale), mis (kuklasse löödud) (kapteni mütsi) alt (välja paistis). *(A. Hint.)*

Harjutus 286. Kirjutada sulgudes olevad sõnad kokku või lahku.

1. Kes sõitis hommikul alevikku, see nägi tihti vana Tõnu (akna kardinate) vahelt (välja vaatavat), kardina teine pool (kõrvale lükatud), et (mööda sõitjat) paremini näha. *(P. Vallak.)* 2. Ta oli liiga (järele andlik), liiga (käsu täitlik). *(A. Hint.)* 3. See oli (pika ajalise) (valvel oleku) ja (ette vaatuse) vili. *(E. Krusten.)* 4. Kohe (sisse käigu) kõrval asus suur (valgeks lubjatud) ahi. *(E. Männik.)* 5. Alla (tagasi tulles) käime ka (näite laval), ehk sinna küll võõrastele (sisse minek) keelatud. *(O. Luts.)* 6. Kaarel, (tagasi hoidlik) inimene, ei tahtnud eriti (ette tikkuv) olla. *(R. Roht.)* 7. Kuigi teised olid talle (kaasa tundnud), polnud neist alati olnud (kaasa lööjaid). *(A. Hint.)* 8. Tuli kuskilt (lapi nurga) alt (üles otsida) mõni (ära andlik), (märkamata jäänud) auguke. *(E. Männik.)* 9. Iga (männi juss) ja (kuuse näss) määrati (maha

võtmisele). *(P. Vallak.)* 10. Nõnda lõppeski perenaise ja tüdruku jutt pärast aastast (koos elamist), (koos töötamist). *(A. H. Tammsaare.)*

Muutumatute sõnade kokku- ja lahkukirjutamine.

1. Määrsõna kirjutatakse juurdekuuluvast sõnast üldiselt **lahku,** näit. *väga hea, tohutu suur, hästi ilus, eriti tugev.*

2. Kui kõrvuti olevad sõnad on sulanud üheks määrsõnaliseks mõisteks, nii et mõlemat sõna eraldi nende otseses tähenduses enam ei tajuta, moodustavad nad **liitmäärsõna.**

Liitmäärsõnad kirjutatakse alati **kokku,** näit.: *seepärast, kuivõrd, kusjuures, siinkohal, aegamööda, alatasa, üleeile, omaette, igatahes, ümberkaudu, omapead, vahetevahel, eeskätt, ilmaasegu, ühtesoodu, niikuinii, pikkamööda, ületalve, allamäge, kohapeal, vastutuult, lõpukorral, kõigepealt, vastuoksa, üleöö, jalapealt, käepärast.*

Lahkukirjutatult pole liitmäärsõnadel sageli mingit mõtet, näit. sõnadel *pea aegu, paha tihti, otse kohe, läbi segi, seda maid, vastu meelt* jt.

Kui aga sõnad säilitavad oma iseseisva ja otsese tähenduse, kirjutatakse nad lahku.

Võrrelda:

Lahku	Kokku
See on juba teine kord meil tänavu Moskva sõita.	Teinekord (= mõnikord) tuleb sõit ootamatult.
Ausambast mööda minnes seisatasime hetkeks.	Koosolekul kõneldi mööda-minnes ka ekskursioonidest.
Laulsime seda viisi mitu korda.	Sedaviisi (= nõnda) ära enam tee!
Käsi puutus vastu oksa.	Just vastuoksa: saavutasin siiski eesmärgi.
Tema selja taga on uks.	Ta noorus on seljataga.
Ta maksis selle eest nii palju, kui palju küsiti.	Ta arvestab kõike ainult niipalju (= niivõrd), kuipalju (= kuivõrd) see talle kasulik on.

3. Ees- ja tagasõnad kirjutatakse **lahku** neist käändsõnadest, mille juurde nad kuuluvad, näit.:

ümber maja, tänavat mööda, vastu akent, piki teed, päev läbi, lõuna paiku, üle plaani, pea kohal, üle jõu käiv.

Samuti kirjutatakse eelnevast käändsõnast lahku sõnad *teel, jooksul, korral, puhul,* kui need esinevad tagasõna tähenduses, näit.:

revolutsiooni teel, telefoni teel, kirja teel, raadio teel, vestluse teel; aja jooksul, päeva jooksul, elu jooksul; tarbe korral, vajaduse korral, häda korral; võidu puhul, eksami puhul, juubeli puhul, sel puhul.

4. Sõnad *pool, poole, poolt* kirjutatakse:

a) **lahku** käändsõnadest: läks linna poole, tuul on mere poolt, asetseb põhja pool, levis igale poole, tervitusi saabus igalt poolt, ühel pool teed jt.;

b) **kokku** abi- või määrsõnaga (mis ei käändu või käänduvad ainult kolmes kohakäändes): *siinpool, sealtpoolt, ettepoole, tagapool, seestpoolt, väljapoole, ülespoole, kuhupoole, kuspool* jt.

5. Sõnad *haaval, ohtu, võitu, pidi* kirjutatakse eelmise sõnaga **kokku:** *ükshaaval, tükkhaaval, lapseohtu, kõhnavõitu, suurevõitu, kättpidi, nurkapidi* jt.

Sõnad *kaupa* ja *viisi* kirjutatakse **kokku** ainsusliku käändsõnaga ja **lahku** mitmuslikust käändsõnast.

Kokku	Lahku
osakaupa, aastakaupa, paarikaupa, tükiviisi, järguviisi	osade kaupa, aastate kaupa, tükkide viisi, järkude viisi

Märkus. Kui eelneval käändsõnal on omaette täiend, siis kirjutatakse *haaval, ohtu, võitu, pidi, kaupa, viisi* käändsõnast **lahku:** *kahe liitri haaval, üht nurka pidi, kolme päeva kaupa.*

6. Sõnad *kombel* ja *moodi* kirjutatakse eelmisest sõnast **lahku,** sest nad on tagasõna tähenduses, näit.: *lapse kombel, teadlase moodi.*

Ainult siis, kui nad sulavad eelmise sõnaga liitmääarsõnaks, kirjutatakse nad **kokku,** näit.: *õnnekombel, imekombel, mehemoodi (töötama).*

Harjutus 287. Kirjutada sulgudes olevad sõnad kokku või lahku.

1. Ta kirjutas kõigest (läbi segi) ja (ühte kokku). *(Fr. Tuglas.)* 2. Nüüd pöördus ta (kanna pealt) ümber, jättis (maha kukkunud) piibu (sinna paika) ja ruttas tuppa tagasi. *(A. H. Tammsaare.)* 3. Kuulataja (ukse taga) jõudis (häda vaevalt) (kõrvale hüpata), kui uks (lahti läks) ja rüütel Kuuno (välja astus). *(E. Bornhöhe.)*

4. Ta tuli märkamatult (muu seas), nagu polekski tema tulekul mingit mõtet. *(P. Vallak.)* 5. Ainult nagu juhuslikult (mööda minnes) peatus ta (silma pilguks) (toa raiujate) juures. *(A. H. Tammsaare.)* 6. Äsja oli ta kuulnud oma (selja taga) akent (irvakile lükatavat). *(E. Krusten.)* 7. Tal oli (selja taga) juba (seitse kümmend) pikka (elu aastat). *(P. Vallak.)* 8. See amet oleks Mihklile (konti mööda). *(O. Luts.)* 9. Tal ei olnud veel kunagi (elu ajal) (nii palju) raha olnud. *(E. Krusten.)* 10. Ei olda enam poisikene oma (kahe kümne seitsme) (elu aastaga) turjal ja mitme (sulase suvega) (selja taga). *(R. Sirge.)* 11. Sulane olnud laisk ja (sõna kuulmatu), nii et ta tööd sagedasti otse (pere mehe) käskudele (vastu oksa) teinud. *(A. H. Tammsaare.)* 12. «Väga meeldiv pala,» vastas (käbi lind) nokka (vastu oksa) vaigust (puhtaks pühkides). *(R. Roht.)* 13. Et asi kindlam oleks, külvas ta (nii palju), et seeme oli (pea aegu) seemnes kinni. *(Fr. Tuglas.)* 14. Paraku ei läinud asjad tema (lootust mööda). *(E. Krusten.)* 15. Juurup nuttis oma (raisku läinud) (poja pärast) ja seletas, kuidas ta teda (iga viisi) on tahtnud päästa. *(R. Roht.)* 16. Ta läks otse (üle niidetud) (ristiku nurme) ja katsus (moe pärast) käega heina närvetust. *(R. Sirge.)* 17. (Veri heina) õrn pitsikene kasvas (otse kui) (üle öö): eile teda veel polnud, kuid täna oli. *(Fr. Tuglas.)* 18. Nii praostil kui köstril oli (ühte viisi) (teravaks pügatud) habe. *(E. Krusten.)*

Harjutus 288. Kirjutada sulgudes olevad sõnad kokku või lahku.

1. Päike veereb (veri ruskena) (metsa taha). *(P. Vallak.)* 2. Lauale (akna all) langes ta (valgus laik). *(Fr. Tuglas.)* 3. (Tina hall) õhtu laskub aegamisi (linna kohale). *(E. Männik.)* 4. Mitte veel tihe pimedus muutus (pea kohal) (sinakas mustaks). *(J. Smuul.)* 5. Kõrgel (sügis vinase) (taeva all) põriseb hulk (teras linde). *(E. Männik.)* 6. (Ukse taga) jäi äkki (haud vaikseks). *(P. Vallak.)* 7. Küünalt pihus hoides hakkas Rannus (treppi mööda) (alla laskuma). *(Fr. Tuglas.)* 8. Nähtavasti oli tal raske seda (välja ütelda, mis (hinge taga) pakitses. *(R. Sirge.)* 9. Korraga ilmus (metsa äärde) Arno — pikk kõhn poiss (pruuniks päevitunud) näoga. *(R. Roht.)* 10. Arno oli varemalt (jõe ääres) (tähele pannud), et jõgi veel pooliti lahti oli. *(O. Luts.)* 11. Vasakul tema (selja taga) on meri, selle kaldal (kuivale veetud) paat. *(J. Smuul.)* 12. Kogu töö ja tegemise oleks Pearu (pea peale) pööranud. *(A. H. Tammsaare.)* 13. See polnudki talle raske, (üle jõu käiv), sest ta oli harjunud veeretama suuri (kivi mürakaid). *(E. Männik.)* 14. Olen valmis (alla kugistama) seda kibedat pilget, mis mulle nüüd (nina alla) torgatakse. *(O. Luts.)* 15. Mina vabisesin kui (haava leht) ega julgenud pead (tõrre alt) (välja pista). *(E. Bornhöhe.)* 16. (Põlu all olek) ei tähenda alati, et (põlu alune) oleks teistest halvem. *(R. Roht.)* 17. (Lainete murdumise) (vasar rasked) hoobid vastu (kalda kive) ja (lapiti paisatud) (paatide kolin) —

kõik see sai võidu (pea kohal) helisevast (tuule vihinast). *(J. Smuul.)* 18. Tõnise (üles tõstetud) käsi tõmbus rusikasse, ta (alt üles vahtivad) silmad nägid kõrgel (pea kohal) paari võõra (mere mehe) üle (reelingu ääre alla kummardunud) nägu. *(A. Hint.)*

Harjutus 289. Kirjutada sulgudes olevad sõnad kokku või lahku.

1. (Kirja teel) ei ole niisuguste (asjade ajamine) mitte mõistlik. *(A. Hint.)* 2. Rahvas räägib, et sul neid vaate olevat (virnade viisi). *(P. Vallak.)* 3. Noh, see oli öeldud (nalja kombel). *(O. Luts.)* 4. Vanades juttudes võib (teine kord) ka üht (äärt pidi) tõsi (järel olla). *(A. Hint.)* 5. Suur osa inimesi mõtleb laiguliselt, (kokku traageldatud) (lappide kaupa). *(Fr. Tuglas.)* 6. Ilmar Okkast oli (aja jooksul) kujunenud (ise liiki) tegelane. *(P. Vallak.)* 7. Villu sidus hobuse (ohelikku pidi) (vankri külge). *(J. Liiv.)* 8. (Rahu rikkuja) oli (kesk ealine) (kehvalt riietatud) mees, kellel pintsak ainult ühte (varrukat pidi) seljas rippus. *(E. Krusten.)* 9. Ta teisest peost pudenes (tükk haaval) mulda maha. *(P. Vallak.)* 10. (Aastate jooksul) olid tal tekkinud põldudele pikad (kivi aiad) ja suured (kivi vared). 11. Seal oli naisi ja tüdrukuid, aga ka (poisi ohtu) (noor mehi). *(E. Krusten.)* 12. (Supi kört) oli vesine ja (mageda võitu). *(A. Hint.)* 13. Kiirel oli (uut moodi) pintsak seljas. *(O. Luts.)* 14. Andres materdas koera (mehe moodi). *(A. H. Tammsaare.)* 15. (Vullidena kerkiv) vesi, mis (maa sügavusest) voogab (liiva teri) ja on varjundatud (kivilt vastu peegelduvast) päikesest, läheb (oja poole) tuikava, elava (vere nire moodi). *(R. Sirge.)*

Kokku- ja lahkukirjutamise üksikjuhtumeid.

1. Sõnad *eba-, era-, esi-, hiigla-, (hiigel-), igi-, kesk-, pisi-, sega-, sise-, üli-, uhi-, võhi-, puru-, ime-, puht-, liht-* jne. kirjutatakse järgneva sõnaga **kokku,** näit.:

ebakindel, erakordne, esimees, hiiglasuur, igihaljas, keskkool, pisiasi, segavärv, sisemaa, ülikool, uhiuus, võhivõõras, puruhaige, imekaunis, puhtteaduslik, lihtarv.

2. Sõna *eri* kirjutatakse järgnevast nimisõnast **lahku,** kui ta tähendab *ise, omaette, lahusolev, eraldi, üksik, erinev,* ja **kokku,** kui ta tähendab *eriline, spetsiaalne.*

Lahku	Kokku
Vennad töötavad e r i a l a d e l (= erinevatel aladel).	Noored õpivad paljudel e r i a l a d e l (= spetsiaalalaladel).
Need on täiesti e r i k ü s i m u s e d.	E r i k ü s i m u s t e lahendamiseks moodustati komisjon.
Sõbrad olid e r i h a r i d u s e g a.	Iga aastaga suureneb e r i h a r i d u s e g a töötajate arv.

3. Viisiütlev (instruktiiv) kirjutatakse eelnevast sõnast harilikult **lahku:** *palja jalu, palja päi, ammuli sui* jne.; **kokku** kirjutatakse sõnad *ava-, kinni-, vidu-, üksi-, piki-, püsti-*, näit.: *püstijalu, avasilmi, kinnisilmi.*

Harjutus 290. Kirjutada sulgudes olevad sõnad kas kokku või lahku.

1. Grammatika ja kirjanduse jaoks on tarvitusel (eri vihikud). 2. Iga aastaga suureneb kõrgemate (eri õppe asutuste) arv. 3. (Foto aparaate) on (mitme kümne) (eri konstruktsiooniga). 4. (Eksami eelsed) konsultatsioonid keemias ja füüsikas toimusid vastavais (eri kabinettides). 5. Sõnadel «ilm» ja «maailm» on (eri tähendus). 6. Laboratooriumile ehitati (nõuete kohased) (eri ruumid). 7. Küsimuse otsustas (eri teadlaste) komisjon. 8. Töötame õega (eri asutustes). 9. Laialdane (tehnikumide võrk) pakub noortele (suure päraseid) võimalusi (eri hariduse) omandamiseks. 10. Moskva (Kunsti teatri) (külas käigu etenduste) kohta ilmus (aja lehtedes) ja (müüri lehtedel) (eri teade).

Harjutus 291. Kirjutada sulgudes olevad sõnad kas kokku või lahku.

1. Vargamäe Tagaperes oodati (piki silmi) peremeest koju. *(A. H. Tammsaare.)* 2. (Säravi silmi) surub ta selle (õie küllase) oksakese minu pintsaku (nööp auku). *(O. Luts.)* 3. Ta näeb, et tahan öelda (ava silmi) oma esimesi sõnu. *(E. Männik.)* 4. Oskar jäi (üksi silmi) vaatama, kuidas tuli võimust võttis. *(E. Krusten.)* 5. Ta pühkis (värisevi käsi) silmi. *(R. Roht.)* 6. Ta käis (püsti päi) ringi. *(R. Sirge.)* 7. Ta oli harjunud unistama ainult (kinni silmi). *(E. Krusten.)* 8. Hetkeks seisatas Joosep (ammuli sui) vahtima. *(A. Hint.)* 9. Kaupmees vaatab põgenikule (ava sui) järele. *(O. Luts.)* 10. Jälle pidi ta (metsa poole) vaatama (pärani silmi). *(R. Sirge.)* 11. Varasemast kevadest saadik tõmbasid suuremad ja väiksemad põngerjad (ala tasa) (palja jalu) ümber. *(A. H. Tammsaare.)* 12. Ta istus (norgus päi) (laua ääres). *(E. Krusten.)* 13. Huko vahtis (vidu silmi) oma (lakke tõusvaid) (suitsu rõngaid). *(R. Sirge.)* 14. Kui Väino (tagasi vaatab), näeb ta, et naaber käib (nõtkuvi põlvi). *(O. Luts.)* 15. Ilm oli ilus ja pehme, hoia ohje kas või (palja käsi). *(A. H. Tammsaare.)*

Harjutus 292. Kirjutada järgnevas tekstis sulgudesse pandud sõnad kas kokku või lahku.

(Mahtra poole viivatel) teedel algab (sala pärane) öine elu. Vaikivaid mehi, hobustega ja jala, (üks haaval) ja (paari kaupa), näikse ühise (ees märgi poole) rühkivat. — — —

(Paremal pool) asetsesid reastikku mõisa aida-, lauda- ja (talli hooned) ning (härraste maja) ise — kõik (õlg katustega) (puu ehitused); (paremal käel) seisis kivist (viina köök) kahe (tiigikese ääres), kuna (hoonete vahe) ja (lääne poolne) osa õuest lage oli.

(Härraste maja) ja kõrvaliste (hoonete tagust) piiras (rohu aed). (Püssi all seisvad) soldatid aga asusid (härraste maja) ees, mille aknad hommikuse (päikese paistel) kullaselt särasid.

Õues oli suur virn (aia teibaid). See sai (talu poegadele) (sõja riistade laoks). (Nii pea) kui rahvas oli väravatest (sisse voolanud), asuti (kõige pealt) selle (teiba pinu kallale) ja kahmati tüsedad malgad kätte. Siis valgus (rahva pilv) mürinal (väe osa ümber) kokku. See andis tema (juurde ilmunud) majorile parajasti au. — — —

(Atla poole minev) (kaskedega piiratud) puiestee ja (ümber kaudne) (heina maa) pakkusid nüüd kummalist (vaate pilti). (Igal pool), kuhu silm küündis, nähti jooksvaid inimesi. (Eel põgenesid) need (talu pojad), kellele esimesed (rahva sekka) vinguvad kuulid ja (haavatute ägamine) oli hirmu (peale ajanud). (Nende kannul) ja osalt (nende seas) vehkisid (plehku pannud) soldatid väikeste salkadena ja (üks haaval). (Nende järel) jälle tormasid (talu pojad), kes olid soldatid (pagema löönud) ja neid nüüd kaigaste ja vemmaldega (taga ajasid).

Nõnda kestis hull jaht edasi kuni (Mahtra ja Atla vahelise) jõeni.

(E. Vilde.)

Sidekriips liitsõnades.

Sidekriipsu tarvitatakse liitsõnades:

1) lugemise hõlbustamiseks pikkade liitsõnade puhul: *heinaväljа-külvikord, jalgrattasõidu-võistlused, noorsooühingute-alane* jt.; mõnikord ka lühemais liitsõnades, kui loetavuse ja mõtte selguse pärast on sidekriips tarvilik: *puur-auk, põõsas-aed, harjas-ussid, kõrval-ühendus* jt.;

2) juhtumil, kui täiendsõna lõpul ja põhisõna algul on rohkem kui kaks ühesugust tähte: *maa-ala, iga-aastane, kutse-eetika, tormi-iil, (hea) vilja-aasta, jää-äärne; latt-tara, plekk-katus, lakk-kingad, metall-liistud, krepp-paber* jt.;

3) korduva põhi- või täiendsõna asemel: *haridus- ja kultuuriolud, põlevkivi- ja keemiatööstus, toidu- ja tööstuskaubad, põllu-, metsa-, kala- ja veemajandus; tootmisriistad ja -vahendid, põhiõigused ja -kohused, sünniaasta, -kuu ja -päev* jt.;

4) ärajäetud sidesõna asemel, samatüveliste sõnade vahel, kui üks on nimetavas, teine alaltütlevas, või põhi- ja lisandsõna vahel: *marksismi-leninismi teooria, vene-eesti sõnaraamat, muusikalis-kirjanduslik raadiosaade, mai-juuni, õed-vennad, edasi-tagasi, enam-vähem, tahes-tahtmata; tere-tere; aasta-aastalt, samm-sammult,*

järk-järgult (aga omadussõna: *järkjärguline*), *sõna-sõnalt* (aga: *sõnasõnaline*); *ema-hellake, tütar-väikseke* jt.;

Märkus. Lahku tuleb kirjutada sõnad juhtumil, nagu *õlg õla kõrval, päev päeva järel* (aga: *päev-päevalt*) jt.

5) liitpärisnimede puhul: *Lõuna-Eesti, Ida-Euroopa, Põhja-Venemaa* jt.;

6) kui täiendosaks on pärisnimeline sõna, täht, sõnaosa või märk: *Kreutzwaldi-nimeline, Isamaasõja-aegne, 30-aastane, III-välteline, nud-kesksõna, ne-lõpp, T-kujuline, ┼-märk* jt.

Märkus. Sõnu, mille vahel on sidekriips, püüda poolitada kriipsu kohalt.

Harjutus 293. Kirjutada sulgudes olevad sõnad kokku, lahku või ühendada sidekriipsuga.

1. Vana kahara, ülalt juba (kuivama löönud) ladvaga (tamme harud) sirutusid võimsate (käsi vartena) üle (sara puu, vahtra ja pärna tihniku). *(R. Sirge.)* 2. Seal meelitasid (õuna ja pirni puud), rohetasid (marja põõsad), kirendasid (juur vilja peenrad). *(E. Bornhöhe.)* 3. Tänavune rukis kippus (mineva aastasest) viletsam saama. *(A. H. Tammsaare.)* 4. Sellest ajast oli nüüd aastat (viis kuus) möödas. *(E. Krusten.)* 5. Näib, nagu seisaks ta valvel, (tund tunnilt), (päev päevalt), (kuust kuusse). *(E. Männik.)* 6. Oh seda (üle ja ala hindamist) (nii hästi) enda kui oma ligimeste suhtes! *(O. Luts.)* 7. Oli aeg astuda (õlg õla kõrval) (võitlus lippude) alla. *(E. Männik.)* 8. Täna oli tal aga kogu küla, terve vald mitte ainult (selja taga), vaid (rind rinna kõrval) (kaasa tulemas). *(A. Hint.)* 9. Nad läksid (vahet pidamata), (tund tunni järel), kogu pimeda (detsembri öö). *(E. Männik.)* 10. Olles kursist (kõrvale kaldunud) ainult (kaks või kolm sada) meetrit, jooksis «Pühadekari» vööriga (kirde ranniku) (vee alusele) rinnatisele. *(J. Smuul.)* 11. Väravast vahib (kolm neli) irvitavat (poisi klutti). *(O. Luts.)* 12. Õhtuti tunneb Mari (mõni kord), et (luud liikmed) polekski nagu tema (luud liikmed). *(A. H. Tammsaare.)* 13. Isegi kergemad tööd käisid tal (üle jõu), kõnelemata raskeist (vikati, labida ja vigla töist). *(P. Vallak.)* 14. Turg kubiseb (müüjaist ostjaist) nagu (mesi puu). *(O. Luts.)* 15. Näh, (ulu alune) on meil nüüd, aga (sea põrsas), (lamba tall), (lehma mullikas) ja (kanad kuked) puuduvad. *(A. H. Tammsaare.)* 16. (Vahe tunni ajal) oli (klassi tuba) (kihinat kahinat) täis nagu (sipelga pesa). *(O. Luts.)* 17. Kontoris solistati tihti (vee karahvini) ja kummutati (klaas klaasi järel) leiget (kraani vett). *(P. Vallak.)* 18. Isegi (sauna taat ja eit) pidid sellest (siin seal) tahes või tahtmata (osa võtma). *(A. H. Tammsaare.)* 19. Liikumine oli (laeva lael) jäänud väheseks, inimesed tukkusid, kes kobaras oma (kastidel kompsudel), kes (mõtlesid muretsesid) vaikselt (oma ette) (eel seisvast) (tööst teenistusest). *(A. Hint.)*

20. Kokk heitis pilgu (ette poole), kus all vööris tõusis valgete (pakk kastide) ning (nööri kimpude) kõrval (taeva poole) (halli värviline) (suur tüki toru). *(E. Männik.)*

Harjutus 294. Kirjutada järgnevas tekstis sulgudes olevad sõnad kokku, lahku või ühendada sidekriipsuga.

All (tiigi ääres) riputavad oma okste (hõbe narmaid) (looga pajud), nõlvakul seisavad (leina kaskede) kaharad kuhikud, siis hajali (siin seal) vahtraid, laiu ja haralisi nagu (ürg metsas). Nendest (sisse poole) (vilja puid), nii (maja kõrgusi) (Liivi maa) pirne kui (maad ligi) võraga (suislepp õunu), nii (hapu kirsse) kui vanu (laiali võsunud) (tikri ja sõstra põõsaid).

Ja kogu seda rikkust, seda lopsakust, seda vohavat elu hoiab (otse kui) süles (tihe tihe) (kuuse hekk), mis müürina kerkib (vastu põhja). Mitte hekk, vaid vanade, kolme (palgi pikkuste) kuuskede (kahe kordne), (läbi kasvanud) (oksa rootsudega) ahelik, tõeline kaitse kurja põhjala (hinguste vastu). Minna praegu, (öö ajal), läbi selle liikuva (varju ja valgus laikude) mängu on nagu kõndida (ime päraselt) kujundatud (ilu aias). (Pea kohal) võlvub (tummalt vaikiv) lehestik, (sellest läbi murduvad) (kuu kiired) panevad laiguti helkima (kruusa terad) (tee radadel) ja rohekalt kumama valged (ääris kivid). Pikk pehme rohi (puude all) mustab aga sügavalt nagu vesi ning mitmed talvel (ära külmanud) (õuna puud) sirutavad oma raagus, koordumas oksi kui paljaid (käsi varsi) (kuu valgusesse).

(R. Sirge.)

SÕNADE TÄHENDUSEST.

1. Grammatika osa, mis käsitleb sõnade tähenduslikku külge ehk semantikat, nimetatakse **tähendusõpetuseks** ehk s e m a s i o l o o g i a k s.

Keel ja mõtlemine on teineteisega lahutamatult seotud.

Mõtteid väljendame lauseis. Laused koosnevad sõnadest. Side sõnade ja nende tähenduse vahel kujuneb kindlaks inimeste kollektiivses tegevuses. Seepärast on sõna ühesuguselt arusaadav ühiskonna kõigile liikmeile.

2. Suhtlemisvahendina teenindab kirjakeel ühiskonda tervikuna. Seepärast peab ta olema ühiskonna kõigile liikmeile ühesuguselt selge ja arusaadav. Et vältida sõnadest mitmeti arusaamist, peab kirjakeeles, eriti teaduslikus terminoloogias, sõnade sisu olema täpselt piiritletud. Sõnade sisu selgitavad vastavad käsi- ja sõnaraamatud.

On sõnu, millel on ainult üks tähendus, näit. *järv, tuuline, kirjutama,* ja sõnu, millel on mitu tähendust. Viimaste tähendus selgub alles kontekstis, s. o. lauses koos teiste sõnadega. Näiteks sõna *rahu* tähendus:

1. *Meie oleme r a h u poolt* (rahu = sõja, relvastatud võitluse puudumine riikide vahel).

2. *1721. aastal Rootsi ja Vene vahel sõlmitud r a h u järgi tuli Rootsil loovutada Venemaale Baltimaad* (rahu = kokkulepe sõjategevuse lõpetamiseks).

3. *Väsinud inimene vajab r a h u* (rahu = vaikus, puhkus).

4. *Laev möödus r a h u d e s t* (rahu = veealune kalju, kari).

Sellised mitme tähendusega sõnad jätavad väljendatava mõtte mõnikord ähmaseks. Seepärast püüab kirjakeel vähendada niisuguste sõnade tähendusi ning väljendada neid teiste sõnadega.

3. Ühiskondlikus suhtlemises on väga oluline, et kogu keelt kõnelev kollektiiv tarvitaks sõnu reeglipäraselt ainult neile omases konkreetses tähenduses. Üsna sagedasti aga ei tehta vahet eri tähendusega sõnade vahel, liiati kui neil on kõlalt või tähenduselt kokkupuutejooni. Kiputakse vahetama ja segi ajama näiteks sõnapaare *ilm — maailm, oma — enese, juhus — juhtum* jt., kuigi nende sõnade eri tähendus on täpselt fikseeritud. Nii märgib *ilm* meteoroloogilist terminit, *maailm* aga esineb universumi tähenduses. Seega siis: *ilus ilm, vihmane ilm, ilmateade,* aga *maailmavaade, maailmasõda, ülemaailmne, maailmarekord.*

Keele reeglipärane ja korrektne tarvitamine tagab mõtte selguse ja väljenduse täpsuse.

4. Sõnade tähendus kujuneb keelt kandva kollektiivi tööpraktikas. Selle järgi, missuguseid inimeste vajadusi rahuldavad ühed või teised asjad ja missugused on nende olulised tunnused, antakse asjadele ka nimetus, näiteks *triikraud* (metallese, mille abil triigitakse), *elektrirong* (rong, mis liigub elektri jõul), *kingsepp* (tööline, kes valmistab ja parandab jalatseid), *okaspuu* (puu, mille oluliseks välistunnuseks on okkad) jt.

Seoses tootmise, ühiskondlike suhete ja mõtlemise arenemisega võib sõna saada uue rakenduse ja tähenduse. Nii võib leida kas või eesti möödunud sajandi kirjandusest rea sõnu, mida tänapäeval tarvitatakse teistsuguses tähenduses, näit. *lillelehk, lehkav isamaa, lehkav lehtpuu, ilusa haisuga mirdike.* Tänapäeval on sõnad *hais* ja *lehk* saanud teise sisu. Erinevas tähenduses esinevad ka järgmised sõnad: *pilvist p i l k a b* (pilgutab) *kuu, s i s s e m i n e k* (sissejuhatus), *v a a t u s t alla pillama (alla vaatama).*

5. Uute mõistete märkimiseks võidakse kasutada olemasolevat sõna, kuid antakse talle uus tähendus. Sageli antakse ühe eseme nimetus teisele sarnasuse või võrreldavuse alusel. Nii märkis *pea* algselt ainult inimese kehaosa, hiljem hakati seda sõna tarvitama ka teiste esemete kõrgema või esiosa tähenduses (näit. *naela-, noa-, vilja-, kapsapea*). Inimese kehaosade nimetuste ülekandmine esemeile on tavaline. Nii on *nina* — saapal, kingal, mandril, saarel jne.; *selg* — käel, kindal, ninal, toolil, raamatul jne.; *silm* — nõelal, sukal, võrgul, kirvel, põlvel, pudrul jne. Võrreldavuse alusel on elusolendi toimingud siirdunud tähendama eluta olendi liikumist, näit.: *kell käib, veri jookseb.*

Aja jooksul me enam ei taju sõna ülekantud tähendust. Nii ei mõtle me praegu enam selliste harilike väljenduste juures, nagu *laua jalg, tooli selg,* seost inimese jala või seljaga.

Sõna tähenduse muutumist võib põhjustada eseme funktsioon. Näiteks oli varem kirjutusvahendiks linnusulg. Hiljem hakati suleks nimetama ka sama funktsiooniga teras-eset. Ese muutus, kuid selle funktsiooni tõttu jäi sõna püsima, kuigi uues tähenduses.

6. Sõna tähendus võib laieneda ja kitseneda. Tähenduse laienemisel lisandub algsele piiratud tähendusele uusi tähendusi. Näiteks on laienenud sõna *lõuna* tähendus. Algselt tähendas ta ilmakaart, nüüd ka toitu ja aega *(sõin lõunat, lõuna ajal).*

Mõnikord saab üks ja sama sõna või väljend erineva tähenduse selle järgi, missugune ühiskonna rühm või kollektiiv seda sõna tarvitab. Näiteks sõna *operatsioon.* Meditsiini alal töötajad tarvitavad seda sõna tähenduses *arstlik operatsioon, lõikus,* sõjaväelased mõistavad *operatsiooni* all *lahingutegevust,* pangatöötajate tarvituses tähendab *operatsioon rahalist asjaajamist.* Niisuguseid ühe ning sama sõna tähenduslikke erinevusi on keeles suhteliselt vähe. Valdava osa sõnade ja väljendite semantika on ühine teatavat keelt kõnelevale ühiskonnale.

Homonüümid, sünonüümid, antonüümid.

1. Keeles leidub sõnu, mis on kirjapildilt ja kõlalt sarnased, sealjuures aga eri tähendusega ja sageli ka eri päritoluga. Näiteks tähendab sõna *saar* 1) puud, 2) maismaa osa meres. Sõna *tint* tähendab 1) vedelikku kirjutamiseks, 2) kala. Selliseid s a m a k u j u l i s i, k u i d t ä h e n d u s e l t e r i n e v a i d s õ n u n i m e t a t a k s e **homonüümideks.**

Täielikud homonüümid on sõnad, mis ühtivad kõigis vormides, vältes ja palatalisatsioonis. N ä i t.:

aas — 1) rohumaa, 2) silmus;

tee — 1) jook, 2) koht, mida mööda käiakse;

hari — 1) tipp (näit. mäel, katusel, lainel), 2) puhastamis-, sugemisriist;

kukkuma — 1) langema, 2) häälitsema (käo kohta);

punuma — 1) kokku põimima, palmitsema, 2) jooksma.

Osalised homonüümid on sõnad, mis ühtivad mõnes vormis (käändsõnad tavaliselt ainsuse nimetavas, tegusõnad *ma*-infinitiivis). N ä i t.:

kapp (kapi) — mööbliese, **kapp** (kapa) — anum; **sokk** (soki) — poolsukk, **sokk** (soku) — loom; **pidama** (pidasin) — midagi millestki arvama, kinni hoidma, **pidama** (pidin) — kohustatud olema.

Peale nimetatute esineb veel juhuslikke homonüüme, s. o. sõnu, millede vormid omavahel juhuslikult annavad homonüümsuse.

Näit.: **tuli** (põleb) ja (keegi) **tuli**; (õde —) **õel** ja **õel** (— õela); ainsuse osastav **meest** (sõnast *mees*) ja ainsuse seestütlev **meest** (sõnast *mesi*) jt.

Kuigi homonüüme ja sõnavormide juhuslikke ühtelangemisi esineb eesti keeles rohkesti, ei takista see tavaliselt kõnest arusaamist. Homonüümid tähistavad niivõrd erinevaid esemeid ja nähtusi, et neid segi ei aeta. Paljudel juhtumeil on välde, rõhk või palatalisatsioon kindlaks eristajaks eri sõnade vahel (näit. *traktorist kõneles oma tráktorist).*

2. Sünonüümideks nimetatakse sõnu, mis kujult ja häälduselt üksteisest erinevad, tähenduselt aga on lähedased. Nii tähendavad sünonüümid *iseseisvus, sõltumatus, suveräänsus* millestki olenematust; *seisund, olek* — millegi olukorda jne. Iseloomustades mingi mõiste eri külgi või määrates selle kvaliteeti, erinevad sünonüümid üksteisest tähendusvarjundilt või emotsionaalsuselt.

Vaatleme mõningaid sünonüümide rühmi.

tagajärg — tulemus

tagajärg — see, mis järgneb teole; mingil põhjusel stiihiliselt kujunev olukord. *Külmetuse tagajärjeks oli nohu.*

tulemus — sihikindla tegevuse tagajärg, resultaat. *Suured kirjandusteosed valmivad tavaliselt kirjanike pikaajalise töö tulemusena.*

eesmärk — siht

eesmärk — etteseatud tähis, mida tahetakse saavutada. *Maailma rahvaste eesmärgiks on püsiv rahu.*

siht — püsiv tee, liikumisjoon, mis kuhugi viib (näit. eesmärgile). *Selles sihis edasi minnes jõuame eesmärgile.*

toode — saadus

toode — inimkäte ja masina tegevuse tulemus.

saadus — enamasti looduse vahendusel saadud produkt.

Nõukogude majanduspoliitika eesmärgiks on saavutada tööstustoodete ja põllumajandussaaduste küllus.

3. Antonüümideks ehk vastandsõnadeks nimetatakse sõnu, millel on teineteise suhtes vastandlik tähendus, näit.

rõõm — mure, valgus — pimedus, võit — kaotus, parem — pahem, üles — alla, algama — lõppema, avama — sulgema.

Rohkesti esineb antonüüme rahvusvahelises sõnavaras, näit. *materialism — idealism, positiivne — negatiivne, kollektivism — individualism.*

Ülesanne. Leida liikumist ja temperatuuriastmeid märkivaid sünonüüme.

Harjutus 295. Leida sünonüüme järgmistele sõnadele:
rühm, heli, lünk, avar, tore, väle, julge, vägev, ruttu, kohe, vääralt, osutama, nimetama, tarvitama.

Harjutus 296. Kasutada järgnevaid täielikke ja osalisi homonüüme lauseis:
puur, rest, aru, riiv, matt, tušš, lakk, viht, silm, vaht, tukk, kiil, niit, maks.

Harjutus 297. Leida järgnevaile sõnadele vastandsõnu:
tulevik, päev, tööline, uus, julge, terav, kõrge, hea, kuiv, tervis; abstraktne, analüüs, miinus, maksimum, start.

Samatüveliste sõnade tähendusest.

Ühest ja samast sõnast võime liidete varal tuletada terve rea samatüvelisi sõnu, näit. *arv:* **arv**ama, **arv**amine, **arv**amus, **arv**e, **arv**estama, **arv**estus, **arv**ukas, **arv**uline, **arv**ustik, **arv**utama, **arv**utus, **arv**ustama, **arv**ustus jt.

Tähenduselt on samatüvelised tuletuslikud sõnad üksteisest erinevad. Iga liide annab sõnale uue tähenduse. Võrdleme näiteks samatüvelisi sõnu:

asendama — asemele panema; aset täitma. *Tehase vana sisseseade a s e n d a t i uue ja moodsaga. Kes a s e n d a b juhatajat tema äraolekul?*

asetama — midagi paigutama. *Tehase uus sisseseade a s e t a t i kohale.*

omadus — iseloomujoon, kvaliteet. *Ausus ja mehisus on tema silmapaistvad o m a d u s e d.*

omandus — omandiks olemine, kuuluvuses olemine. *Nõukogude riigi majanduse aluseks on tootmisvahendite ühiskondlik o m a n d u s.*

omand — see, mida omatakse, mis kellelegi kuulub. *Need raamatud on minu isiklik o m a n d.*

Et mõtteid õigesti sõnastada ja väljendites mitte eksida, tuleb samatüvelisi sõnu tarvitades hoolikalt jälgida, missuguse tähenduse annab tuletusliide sõnadele. Liidete semantika mittetundmisest tuleneb arvukaid vigu, näiteks selliste tuletiste puhul, nagu *näht — nähtus, esindama — esitama, tunnistama — tunnustama, vaatama — vaatlema, järgnema — järgima* jt.

Ülesanne. Seletada järgnevais lauseis sõrendatult antud sõnade tähenduslikku erinevust. Täiendada ülesannet omade näidetega.

1. Paljude haiguste n ä h u d on ühesugused. Palatalisatsioon ja astmevaheldus on eesti keelele omased n ä h t u s e d.
2. Rahvusvahelistel olümpiamängudel e s i n d a s i d NSV Liidu võidukad sportlased väärikalt oma kodumaad. Meeskoor e s i t a s klassikalisi laule.
3. NSV Liit t u n n u s t a s esimesena Hiina Rahvavabariiki. Dokument t u n n i s t a t i kehtivaks.
4. Algas kunstilise isetegevuse ü l e v a a t u s. Lõpetasime tuletusliidete v a a t l u s e.
5. Aktusele j ä r g n e s kunstiline osa. Patrioodide eeskuju j ä r g i s i d tuhanded noored.

Harjutus 298. Kasutada lauseis järgnevaid samatüvelisi sõnu ja seletada nende tähenduslikku vahet:
1) arendama — aretama, 2) omama — omandama, 3) juhendama — juhinduma, 4) töötama — töötlema, 5) võitlema — võistlema, 6) tuntav — tunduv, 7) säilima — säilitama, 8) sündmus — sündimus, 9) imestus — imetlus, 10) teenima — teenindama.

Mõningate sõnade tähendusest ja tarvitamisest.

Vaatleme mõningaid sõnu, mille tarvitamisel sageli eksitakse.

juht e. **juhtum — juhus**

juht (om. *juhu*) e. *juhtum* — esinemisfakt. *Mõnedel j u h t u d e l märgivad tu-liitelised omadussõnad teatud omaduse olemasolu, mitte selle puudumist. Nimetatud j u h t u m i t tuleb arvestada.*

juhus — soodne juhtum, juhuslikult toimunu. *Mul oli hea j u h u s nendega kaasa sõita. See oli j u h u s, et kohtusime.*

juhis — juhend

juhis — reegel. *Sõnaraamatus on antud ka tähtsamad j u h i s e d õigekirjutuse kohta.*

juhend — juhtnöör, instruktsioon. *Ajalehtedes avaldati agrotehnilisi j u h e n d e i d.*

sarnane — niisugune, selline, säärane

sarnane — omadussõna, mida tarvitatakse ainult siis, kui kedagi või midagi teisega võrreldakse. *On olemas palju välimuselt s a r n a s e i d* (= ühesuguseid) *inimesi.*

niisugune, selline, säärane — näitavad asesõnad, millel puudub võrdluse mõte. *N i i s u g u s e i d vapraid inimesi austatakse. S e l l i s e i d soove ei saa rahuldada.*

sama, seesama — niisama

sama, seesama — näitavad asesõnad, mis kuuluvad nimisõna juurde (käänduvad ja vastavad küsimusele *missugune?*). *Koosolekul olid s a m a d inimesed, keda nägime eelmisel korralgi. Teeme s e d a s a m a tööd, mida teisedki. S e l l e s t s a m a s t asjast oli juttu juba varem.*

niisama — määrsõna, mis kuulub omadussõna või teise määrsõna juurde (ei käändu ja vastab küsimusele *kuidas? kuivõrd?*). *Vend õpib n i i s a m a hästi kui õde. Film oli n i i s a m a huvitav kui kirjandusteoski.*

oma — enese, enda

oma — asesõna, mis esineb ainult täiendina (kuulub nimisõna juurde). *Nõukogude inimene süvendab pidevalt o m a teadmisi kõigil aladel.*

enese, enda — esineb eeskätt sihitisena ja määrusena. *Ta pesi e n n a s t hoolikalt. Iga noor valib e n e s e l e eriala vastavalt oma huvidele ja kalduvustele.*

mis — missugune, milline

mis — esineb kõrvallause algul siis, kui see laiendab mõnda pealauses asuvat nimisõna. *Raamatud, m i s olid äsja toodud, pandi riiulile. Grammatika osa, m i s käsitleb sõnade muutmist, nimetatakse vormiõpetuseks.*

missugune, milline — esineb kõrvallauses täiendina ja kuulub samas kõrvallauses oleva nimisõna juurde. *Sõnade tuletamisel on vaja teada, m i s s u g u s e tähenduse annab liide sõnale. Koosolekul arutati, m i l l i s e i d abinõusid rakendada tööviljakuse tõstmiseks.*

kõik — kogu

kõik — viimane kui üks. *Uue viisaastaku plaani elluviimisest võtavad osa k õ i k Nõukogudemaa rahvad.*

kogu — terviku tähenduses. *K o g u maailma rahvad õpivad meie kogemustest, kuidas võidelda vaba elu eest.*

mõlemad — kumbki

mõlemad — märgib, et kaht olendit või eset käsitatakse üheskoos. *M õ l e m a d õpilased lõpetasid keskkooli kuldmedaliga.*

kumbki — märgib, et kaht asjaosalist käsitatakse eraldi olevatena. *Ta ei näinud k u m b a g i poissi.*

teineteise — üksteise

teineteise — tarvitatakse kahe eseme või olendi kohta. *Vend ja õde jagasid t e i n e t e i s e g a kõik rõõmud ja mured.*

üksteise — esineb siis, kui juttu on rohkem kui kahest esemest või olendist. *Kõik maailma rahvad suhtlevad ü k s t e i s e g a majanduslikult, kultuuriliselt ja poliitiliselt.*

käsitama — käsitlema — käsitsema

käsitama — midagi mõistma, tõlgitsema, millestki aru saama. *Materialistliku k ä s i t u s e järgi ei ole maailmas midagi muutumatut.*

käsitlema — tegemist tegema mõne aine või küsimusega, arutama mõnda ainet või küsimust. *Täna k ä s i t l e m e samatüveliste sõnade tähenduse küsimust.*

käsitsema — (masinat, tööriista) käte abil rakendama. *Eesrindlane k ä s i t s e b oma tööpinki laitmatult.*

leiutama — avastama

leiutama — midagi uut, seniolematut koostama või konst-

rueerima (näit. masinat). *Raadio leiutajaks on vene teadlane Popov.*

avastama — midagi olemasolevat üles leidma, avalikkusele teatavaks tegema. *Nõukogude teadlased on avastanud nafta tagavarasid meie kodumaa mitmes paigas.*

loendama — loetlema

loendama — midagi ära lugema, arvu kindlaks tegema. *Rahvaloenduse ajal loendatakse elanikkonda kõikjal ühel ning samal päeval.*

loetlema — midagi nime või nimetuse järgi üles lugema. *Loetlege kaardilt Eesti NSV suuremad linnad.*

eritama — eritlema — eristama

eritama — midagi endast välja eraldama. *Maks eritab sappi.*

eritlema — analüüsima, algosadeks lahutama. *Tema väidete eritlemine näitas, et ta vaidleb asjatult.*

eristama — vahet tegema millegi vahel, eri liikidesse asetama. *Filosoofias eristatakse kaht põhisuunda — materialismi ja idealismi.*

taastama — taaskehtestama

taastama — endisesse olukorda viima, uuesti üles ehitama. *Sõjas purustatud tehasehooned taastati kiiresti.*

taaskehtestama — uuesti maksma panema. *Nõukogude võimu taaskehtestamine avas eesti rahvale uue elu.*

toimima — toimuma — toimetama

toimima — tegev olema, talitama, mõju avaldama. *Otsustaval hetkel peab toimima arukalt. Väävelhape toimib söövitavalt.*

toimuma — sündima, teostuma. *Eile toimus suur kontsertaktus.*

toimetama — korda saatma, teostama, õiendama. *Selle asja toimetan ma kiiresti. Toimetage see pakk talle kätte.*

ehk — või

ehk — esineb ühe ning sama mõiste eri nimetuste vahel. *Sõnade tähenduslikku külge käsitleb tähendusõpetus ehk semasioloogia. Lauseõpetus ehk süntaks on üks grammatika osa.*

või — esineb kahe eri mõiste nimetuste vahel või liitlauses osalausete vahel. *Homme lähen kas teatrisse või kinosse. Kas te sõidate maale rongiga või autoga? Kas ma tulen teile või tuled sa meile?*

järgi — järel — järele

järgi — millegi eeskujul, põhjal, kohaselt, midagi aluseks võttes. *Õpilase üle otsustatakse tema teadmiste ja käitumise järgi. Konstitutsiooni järgi on igal kodanikul õigus tööle, puhkusele ja haridusele.*

järel — millegi taga ruumiliselt, pärast midagi ajaliselt; samuti tarvitatakse *jäägi* tähenduses. *Orkestri järel sammus lipukandjate kolonn. Laulukoori järel esineb tantsuansambel.*

Toitu on veel palju järel. Kümme rubla on ära kulutatud, sada rubla on järel.

järele — esineb tähenduses *üle, alles, kannule* ja paljudes teistes tähendustes, kus ei sobi *järgi* ega *järel. Kui sõnas eraldame lõpu ja tunnuse, jääb järele* (üle) *sõna tüvi. Minu raha jäi järele. Nad jõudsid meile järele.*

vahel — vahest — vast

vahel — vahetevahel, mõnikord. *Ma külastasin vahel oma klassikaaslasi.*

vahest — võib-olla, ehk. *Vahest ootate teda mõne minuti? Vahest ta ei saanud tulla.*

vast — alles, äsja, nüüdsama. *See vast oleks üllatus! Raamat oli vast ilmunud, kuid kogu trükk oli juba läbi müüdud.*

Harjutus 299. Järgnevad laused läbi lugeda, valides sulgudes olevaist sõnadest sobiva sõna.

A. 1. Direktor kutsus töötajad (oma, enese) juurde nõupidamisele. 2. Vennal ja õel on palju (sarnaseid, niisuguseid) iseloomujooni. 3. Meie klassi õpilased abistasid (teineteist, üksteist) eksamiteks ettevalmistamisel. 4. Kas te ostate (omale, endale) pruuni (ehk, või) musta portfelli? 5. Taime- ja loomaliike (eritatakse, eristatakse) nende tunnuste (järgi, järele). 6. Poeg on (sama, niisama) andekas kui isa. 7. (Sarnaste, selliste) (juhuste, juhtude) puhul tuleb pöörduda arsti poole. 8. Noor nõukogude teadlane (leiutas, avastas) vana indiaani rahva — maiade kirja saladuse. 9. Õpilase (siht, eesmärk) oli õppida ainult viitele. 10. Tema väsimus on haiguse (tagajärg, tulemus). 11. Kordasime (juhiseid, juhendeid) suure ja väikese algustähe tarvitamise kohta. 12. Kohtunikud (toimivad, toimuvad) seaduse (järele, järgi).

B. 1. Kirjanduses (eristatakse, eritatakse) kahte põhilist meetodit — realismi ja romantismi. 2. (Vahest, vahel) (toimivad, toimuvad) tähtsad loodusteaduslikud (avastused, leiutused) (juhuse, juhtumi) tõttu, enamasti on nad aga suure uurimistöö (tagajärjeks, tulemuseks). 3. (Kogu, kõiki) neid sisult (sarnaseid, sääraseid) küsimusi võime (sama, niisama) hästi (käsitada, käsitleda) ka järgmisel koosolekul. 4. (Teineteise, üksteise) (järgi, järel, järele) astusid kõik laulukoori liikmed lavale. 5. Ministeeriumilt saadud (juhise, juhendi) (järele, järgi) (kujundati, moodustati) pidustuste ettevalmistamise komisjon. 6. (Sarnast, niisugust) vastust ei teadnud ma oodata. 7. Õpetaja (loendas, loetles) mitmesuguseid võõrnimesid. 8. Minu (eesmärgiks, sihiks) on saada arstiks (ehk, või) bioloogiks. 9. Laulupeost võttis osa (loendamatu, loetlematu) hulk inimesi. 10. Keerukaid mehhanisme on raske (käsitada, käsitleda, käsitseda).

Harjutus 300. Nurksulgudes olevatest sõnadest valida õige sõna, harilikes sulgudes olevad sõnad kirjutada kokku või lahku.

1. Tuul ja vihm on võimuse [enese, oma] (kätte kiskunud).

(O. Luts.) 2. Iga mees [toimub, toimib] ja peabki [toimuma, toimima] [enda, oma] (ära tundmise) [järele, järgi]. *(R. Sirge.)* 3. Kaks inimest astusid (sõna lausumata) [üksteise, teineteise] kõrval. *(Fr. Tuglas.)* 4. Kambrid, kus Pärtel elas, tundusid talle kolme tühja (kauba kastina), [mis, millised] [teineteise, üksteise] (kõrvale asetatud). *(P. Vallak.)* 5. Aidake igaüks [enda, oma] (jõu kohaselt), noored ja vanad! *(E. Männik.)* 6. Ta oli haigestunud (üle jõu käivate) (palgi veo pingutuste) [tulemusel, tagajärjel]. *(P. Vallak.)* 7. Ta astub tänavale, (hoovi väravat) [oma, enese] [järgi, järel, järele] (kinni visates). *(O. Luts.)* 8. Ta oli [sama, niisama] tugev ja [sama, niisama] laisk kui karu. *(E. Bornhöhe.)* 9. Üheks suureks mureks oli tal see (aia tükk), [mille, millise] ta kevadel [oma, enda] (rukki äärest) oli (maha lõhkunud). *(A. H. Tammsaare.)* 10. See (otse kui) ähvardas teda (maha suruda), [oma, enese] (alla matta). *(E. Männik.)* 11. Noor süda pakitsemas nukrusest, vaatas ta avarusi, [mis, millised] [üksteisest, teineteisest] võrsusid kui (lille nupud) (lille nuppudest). *(Fr. Tuglas.)* 12. Kuidas nad olid [üksteist, teineteist] (hoidma hakanud), see vana, (tuulest korpa tõmbunud) randlane ja noorusest rõõmus (Valdai kõrgendike) poeg, seda ei teadnud keegi. *(E. Männik.)* 13. Varsti kattis neid põlde [sama, niisama] tihe, sametine rohelus nagu noid, kus mehed hobustega (nädalate viisi) olid higistanud. *(R. Sirge.)* 14. Põõsad nagu kühmus mehed seisid (laiali pillatult) [üksteisest, teineteisest] eemal. *(P. Vallak.)* 15. Neid (tasa kaalust välja langenud) inimesi tuli juhtida, võtta kontroll [oma, enda] kätte. *(E. Männik.)* 16. Tüdrukud on endid (ees kotta) (kokku surunud), kus nad [üksteisele, teineteisele] kõrva sosistades naeru kihistavad. *(O. Luts.)*

Küsimusi ja ülesandeid kordamiseks.

(Vastamisel tuua näiteid.)

1. Eesti sõnavara rikastamise peamised viisid.
2. Nimetada mõningaid kirjakeeles tarvitatavaid murdesõnu, uuemaid soome laensõnu ja teistest keeltest laenatud sõnu.
3. Missugused on võõrsõnade tunnused?
4. Nimetada sõna osad.
5. Mis liiki sõnu võib tuletada liidete abil?
6. Tuletada *ja*-liitelisi tegijat märkivaid nimisõnu tegusõnadest *olema, viima, tegema, valima, tulema, pesema, nägema, surema, lugema.* Anda põhjendus.
7. Meelde tuletada, missugused on *us*-liitelised tuletised sõnadest *kurb, aimama, kaebama, põlgama, ütlema, vaidlema, õmblema, taplema, suplema, kaklema.*
8. *mine-* ja *mus*-sõnade tähenduslik erinevus *(harjumine — harjumus).*
9. *ne*-liiteliste omadussõnade ja *line*-liiteliste nimisõnade tähenduslik vahe *(viierublane — viierublaline).*
10. *-line* ja *-lik* liitumine.
11. Ilmaütleva käände ja *tu*-liiteliste omadussõnade tähenduslik erinevus *(lahutamata — lahutamatu).*

12. Missuguse astme tüvele liitub harilikult *-stik*, missuguse astme tüvele aga *me*-sõnades?

Öelda *stik*-liitelised tuletised sõnadest *komme, mägi, ratas, tõke.*

13. Nimetada tähtsamad tegusõnaliited.

14. Tuletada *lt-* ja *mini*-liitelisi määrsõnu järgmistest sõnadest: *tragi, mõru, nüri, südi, vilu, tihe, äge, lahe, jahe, väle.* Nimetada erinevused sõnatüvedes.

15. Seletada, miks järgnevad vormid on õiged: *öösiti, kevaditi, suviti, talviti, sügiseti.*

16. Nimetada *ne*-tuletised määrsõnadest *ligistikku, vastastikku* ja ütelda, mitu *k*-d neis tuletistes kirjutatakse.

17. Põhjendada, miks on õige: *püüdlikkus, tänulikkus, sõbralikkus, tundlikkus, asjalikkus.*

18. Kas mõõtu märkivaid omadussõnu tarvitatakse harilikult *ne-* või *line*-liitega?

19. Põhjendada vorme: *viskus vette, hoidub kõrvale, riietas ennast.*

20. Liitsõna mõiste, liitsõna osad ja tunnused.

21. Liitsõnade liigid.

22. Nimetavalise liitumise peamised juhtumid.

23. Omastavalise liitumise peamised juhtumid.

24. *ne-* ja *s*-sõnade liitumine.

25. Seletada järgmisi liitumisvorme: *sirgjoon, hilisõhtu, normaalaeg, koondvõistkond.*

26. Põhjendada, miks liitomadussõnades *lumivalge, vesihall, kottpime* liitub täiendsõna nimetavaliselt, sõnades *saagirikas, kunstiküps, külmakindel* aga omastavaliselt.

27. Kuidas liituvad omadussõnad omavahel?

28. Põhjendada järgmisi kokkukirjutamise juhtumeid: *kuldmedal, lõõtspill, kirjandusõhtu, inimasula.*

29. Nimetada, millal kirjutatakse ainsuse omastavas esinev nimisõna järgneva nimisõnaga kokku, millal lahku.

30. Põhjendada järgmisi kokku- ja lahkukirjutamise juhtumeid:
kõik linnaelanikud — suure linna elanikud
uued piimapudelid — pastöriseeritud piima pudelid.

31. Seletada, miks on õige lahku kirjutada sõnad *suvepuhkuse taotlus, elamispinna vajadus, peegliklaasi kild.*

32. Kas mitmuse omastavas olev nimisõna kirjutatakse järgneva nimisõnaga harilikult kokku või sellest lahku?

33. Millal kirjutatakse omadus-, ase- ja arvsõna järgneva nimisõnaga kokku?

34. Öelda, miks tuleb lahku kirjutada sõnad *eesti keel, kõlni vesi, alpi kannike, mulgi kapsad,* kokku kirjutada aga sõnad *kadripäev, jaanilill, aleksandrikook.*

35. Seletada, miks tuleb kokku kirjutada sõnad *metsaderohke, sademeterikas, võimetekohane.* Kuidas kirjutada need vormid, kui omadussõna juurde kuuluval käändsõnal on täiend?

36. Kuidas toimub omadussõna ja sellele eelneva pärisnime kokkukirjutamine? Kuidas kirjutatakse need sõnad, kui pärisnime ees on täiendina eesnimi või eesnimetäht?

37. Põhjendada järgmisi lahkukirjutamise juhtumeid: *Tartu ja Tallinna vaheline rong, viie ja poole liitrine nõu.*

38. Mispärast on õiged järgmised vormid: *tohutu suur, määratu pikk, ääretu lai?*

39. Seletada, miks on õige kirjutada *Must meri, Valge meri, Vaikne ookean,* kuid *Mustjõgi, Valgejõgi, Pühajärv.*

40. Kuidas kirjutatakse tänavate, maanteede, puiesteede, väljakute jne. nimed?

41. Meelde tuletada arvule juurdelisatava *ne-* või *line*-lõpulise omadussõna kirjutamist, kui arv on kirjutatud ühesõnaliselt, mitme eraldi sõnaga või numbriga.

42. Millal kirjutatakse arvsõna *pool* järgneva sõnaga kokku, millal sellest lahku?

43. Arvsõnade ees olevate sõnade *mitu, mõni, paar* kokku- ja lahkukirjutamine.

44. Seletada, miks tuleb kokku kirjutada sõnad *esietenduma, alahindama, autasustama,* lahku aga sõnad *ette nägema, üles ehitama, lahti tegema.*

45. Missugustel juhtudel kirjutatakse verbivormid juurdekuuluva abimäärsõnaga kokku, missugustel lahku?

46. Põhjendada järgmiste vormide kirjutamist: *selgust vajav küsimus, laubale langenud juuksed, valgeks värvitud uks.*

47. Missugustel juhtudel kirjutatakse kesksõna eelneva käändsõnaga kokku?

48. Kas iseseisvad määrsõnad kirjutatakse kesksõnadega kokku või neist lahku?

49. Öelda, miks on õige lahku kirjutada sõnad *läikima hõõrutud saapad, lugeda armastav poiss.*

50. Meelde tuletada kaassõnade ja verbivormide kirjutamist ning põhjendada juhtumeid: *laua kohale pandud lamp — kõik kohalepandud asjad.*

51. Seletada, miks tuleb lahku kirjutada sõnad *pea kohal, üle jõu käiv, metsa taha.*

52. Kas sõnad *teel, jooksul, korral, puhul* kirjutatakse eelneva käändsõnaga kokku või sellest lahku?

53. Millal kirjutatakse sõnad *haaval, ohtu, võitu, pidi* eelmise käändsõnaga kokku, millal sellest lahku?

54. Millal kirjutatakse sõna *eri* järgneva nimisõnaga kokku, millal sellest lahku?

55. Nimetada sidekriipsu tarvitamise juhtumid.

56. Nimetada mõningaid homonüüme, sünonüüme ja antonüüme.

57. Meelde tuletada, millal tarvitatakse sõnu
sarnane — niisugune, selline, säärane
sama — niisama
mis — missugune, milline
käsitama — käsitlema — käsitsema
ehk — või
järgi — järel — järele.

Kordamisharjutusi.

Harjutus 301. Määrata *us*-liiteliste sõnade tähendus ja nimetada, missugusest sõnaliigist nad on tuletatud.

1. Pidage meeles, et ülim asi on lootus ja julgus. *(O. Luts.)* 2. Jõud algab rahus, kõveneb tegevuses ja lõpeb oma kõige suuremas võimsuses. *(J. Liiv.)* 3. Mõistust võib külmalt veenda, kuid südant vaid soojusega vallutada. *(Fr. Tuglas.)* 4. Inetuma välimuse all võib peituda väärtuslikum sisemus kui ilusama välimuse all. *(R. Roht.)* 5. Rikkuses riimid on kõlavad, vaesuses nemad on valusad. *(J. Liiv.)* 6. Iga linnu häälest aimatakse tema saladus, tema kavatsus. *(A. H. Tammsaare.)* 7. Oh, kuidas ma ihkan seda laiust ja seda suurust! *(Fr. Tuglas.)* 8. Seda tõsidust hingestas suur soojus ja väärikus. *(E. Männik.)* 9. Nad leidsid teineteises lohutust ja lootust. *(R. Roht.)* 10. Selles tema küsimuses oli õigustus, varjatud kibedus ja süüdistus. *(J. Smuul.)* 11. Elu oli talle ettevaatlikkust õpetanud. *(A. Hint.)* 12. Ta tundis suurt väsimust ja nõrkust. *(P. Vallak.)* 13. Jahedust ja karastust otsides läheb ta pimedasse õue. *(A. H. Tammsaare.)* 14. Nüüd tundis ta tema vastu suurt õrnust ja armastust. *(R. Roht.)* 15. See oli tema hoolitsuse ja sõpruse märk. *(E. Männik.)* 16. Kuid see oli ometi paljas kujutlus ja pettus. *(Fr. Tuglas.)*

Harjutus 302. Asetada suuliselt kriipsu asemele *-ne, -lik* või *-line* vajalikes vormides.

1. Ilmar Okas oli tege—lt noor, mitmepalge—, mitmehuvi— ja idanemisvõime— haritlane. *(P. Vallak.)* 2. Tal oli peenikene kalevi— ülikond. *(J. Liiv.)* 3. Ta oli äkki eemal kõigest, mis hari—, igapäeva— ja inim—. *(Fr. Tuglas.)* 4. Ta oli muutunud maailma vastu umbusk—ks, kinni—ks ja ettevaat—ks. *(P. Vallak.)* 5. Eedis oli midagi isa— ja venna—. *(R. Roht.)* 6. Ta isa on tasa— ja vaik— inimene. *(O. Luts.)* 7. See nägu oli veel noor, ja ehkki kahvatu ning sissevajunud põskedega, siiski mehi— ja väga tõsi—. *(E. Bornhöhe.)* 8. Mina ise olen täis tööinimene, mees oli ka jõu— ja ettevõt—. *(R. Roht.)* 9. Köögis hakkab talitama minu noor perenaine, valgekäe—, sinipõlle—, arg— ja abitu oma uuel tööpõllul. *(O. Luts.)* 10. Mõist—d vanemad peavad ilmutama kannat—st ja

lep— meelt. *(E. Krusten.)* 11. Tuu— avarus piiras maailma. *(Fr. Tuglas.)* 12. Öö oli pilvi—, taevas tume ja täpi—. *(E. Bornhöhe.)* 13. Kõik oli vaik—, rahu— ja uni—. *(E. Männik.)* 14. Kitsas põlluriba heinamaa ääres on nii saki— ja sopi—. *(J. Liiv.)* 15. Varsti kattis põlde tihe sameti— rohelus. *(R. Sirge.)* 16. Külavahe— tee oli pori—. *(P. Vallak.)* 17. Siin on nii liht— ja vagu—, seal kõik nii tore ja käratsev. *(J. Liiv.)* 18. Tema hääl on tõsi— ning ema—. *(A. H. Tammsaare.)* 19. Ta oli nii aland— ja häbe—, et päris kahju oli teisest. *(O. Luts.)* 20. Kõik oli amet—, ettevaat—, ettenäge—. *(R. Sirge.)*

Harjutus 303. Määrata järgnevais lauseis suuliselt kohta, ala või rühma märkivad liited.

1. Kui ma karjapoisiks kasvin, saadeti mind karja saatma, lehmi hoidma lepikussa, karja kaitsma kaasikussa, vasikaid varikus varjama. *(Fr. R. Kreutzwald.)* 2. Nagu lai jõgi voogas valgus mööda lumist lagendikku alla, laienes üle kaevikute ja madala võseriku. *(E. Männik.)* 3. Müsme madal männik tuhises tuule käes. *(A. Hint.)* 4. Teekond läbi metsa oli raske ja piinarikas. *(R. Roht.)* 5. Kuu hele valgus kattis maastikku. *(Fr. Tuglas.)* 6. Hiis haljendab, tammikus tuhiseb tuul. *(J. Bergmann.)* 7. Kogu pulma õhkkond oli täis imelist helinat. *(A. H. Tammsaare.)* 8. Ruume eraldasid tammised sammastikud. *(Fr. Tuglas.)* 9. Kalaliikide rohkuselt on see haruldane madalik. *(J. Smuul.)* 10. Signaaljuhtmestik huugas kergelt, oli tõstnud pisut tuult. *(R. Sirge.)* 11. Johannes oli seltskonda armastav noormees. *(E. Krusten.)* 12. Kahe suure kase all tukkus Tõnise elamu. *(P. Vallak.)*

Harjutus 304. Esitatud lauseis määrata suuliselt vähendust ja meelitust märkivad liited.

1. Maga, maga, maimuke, memme magus marjake! *(L. Koidula.)* 2. Kurikas käes, seisab vanaldane naisterahvas esimese Kukulinna hüti ligidal sooloigu ääres. *(J. Liiv.)* 3. Nagu kollakas lint lookleb märg maantee läbi küla. *(O. Luts.)* 4. Vastu õhtut sigines lainetele valkjaid udutompe. *(A. Hint.)* 5. Peagi oli kogu järve pind täis värvide mängu: seal oli roosakaid, sinakaid ja kollakaid virvendusi. *(R. Roht.)* 6. Kuskil ees pimeduses vilkusid kollased tulukesed. *(Fr. Tuglas.)* 7. Lakkamatuis udu- või lausvihmades muutusid põhjatuks teede pruunjad piitsapiud. *(J. Smuul.)* 8. Kui Juhan hommikul ärkas, tundis ta end haiglasena. *(P. Vallak.)* 9. Taadrit peeti väga õiglaseks ja ausaks inimeseks. *(R. Sirge.)* 10. Tõnis oli kehaehituselt väheldane ja kuivetu. *(P. Vallak.)*

Harjutus 305. Liita sulgudes olevad sõnad nimetavaliselt või omastavaliselt. (Liitnimisõnad.)

1. Väike (plekk lamp) hõõgus laual. *(Fr. Tuglas.)* 2. Pühalikult silmitsesin suuri (nahk köites) raamatuid, mis oma kullatud (kaas kirjadega) otsekui vaatavad läbi (raamat kapi) (klaas ukse).

(O. Luts.) 3. Raamatul olid paksud (papp kaaned), see oli mahukas ja uus. *(E. Krusten.)* 4. (Vaht torni) august pistis (värav vaht) oma roostetanud (vask kübara) ja niisama roostetanud nina välja, mis nagu kuu tema valge (habe pilve) keskel läikis. *(E. Bornhöhe.)* 5. Nii seisis ta uksel — (vilt saapad) jalas, kasukas seljas. *(P. Vallak.)* 6. Kõige kibedamaks muutusid päevad (kartul võtmisel) ja (rehi peksmisel). *(A. H. Tammsaare.)* 7. Tulid noored mehed kõrgete kraede ja valgete (suvi kübaratega). *(Fr. Tuglas.)* 8. Ta hall jopp oli nagu (hilp hunnik) ja kokku seotud (nahk rihmaga). *(P. Vallak.)* 9. Millegipärast prahvatasid kõrgele (lumi sambad). *(E. Männik.)* 10. (Raud sepp) pole (king sepp). *(O. Luts.)* 11. Ta võttis oma punase voodriga (karp mütsi) (tool põhjalt). *(P. Vallak.)* 12. Tõnisson oli endale musta (siid rätiku) kaela pannud. *(O. Luts.)* 14. Ta nägi Tautsi mõtteid niisama hästi kui (klaas kupli) alla varjatud (suhkur kooke) (pood letil). *(P. Vallak.)* 14. Une-Madis tuli tasa ja lõi kõigile (sulg kotiga) pähe. *(Fr. Tuglas.)*

Harjutus 306. Liita sulgudes olevad sõnad kas nimetavaliselt, omastavaliselt või konsonanttüveliselt. (Liitnimisõnad.)

1. Aknast langes sisse vihk (päike kiiri) ja pani klaasi serva kiiskama. *(R. Sirge.)* 2. Kaarli jõi suurest (plekk toobist). *(P. Vallak.)* 3. Peagi ilmus esimene õrnroheline härmatis (hein maadele), (põld peenardele) ning (aed veertele). *(R. Roht.)* 4. Sinised (org järved) peegeldavad valgeid (põud pilvi) ja kaldaid palistavaid (toomingas puid). *(Fr. Tuglas.)* 5. Üksikuid raskeid raheteri hakkas vastu lauda (laast katust) rapsama. *(P. Vallak.)* 6. (Palk aia) külge liitus (vili puu-) ning (rohi aed). *(E. Bornhöhe.)* 7. Viissada meetrit eemal lõikasid kuulid (teras saena) vett. *(E. Männik.)* 8. Kaugatoma koguduse kirikhärra istus pastoraadi (amet ruumis) ja luuletas. *(A. Hint.)* 9. Lühikesed (puhkus hetked) lendasid kiiresti. *(E. Männik.)* 10. Koju jõudnud, ei saanud poiss enam (õu väravalt), kuhu paistis (kirik torn). *(A. H. Tammsaare.)* 11. Paati uuristades oli ta oma otsesed (teenistus kohustused) hooletusse jätnud. *(A. Hint.)* 12. Miskipärast meenus talle veel üks (suvi õhtu) ja (suvi öö). *(O. Luts.)* 13. Saabunud (sügis öö) oli emale kahe (sügis öö) pikkune. *(P. Vallak.)* 14. See oli nagu ööd valgustav (tuli sammas). *(Fr. Tuglas.)* 15. Ei olnud midagi veetlevamat, kui minna üle soosaarte ja nende (mets tukkade), mis (lumi katte) all vastu ei helise. *(A. H. Tammsaare.)*

Harjutus 307. Liita sulgudes olevad sõnad kas nimetavaliselt, omastavaliselt, konsonanttüveliselt või lühenenult. Tegusõnalistest täiendsõnadest moodustada tarvitatavad vormid. (Liitnimisõnad.)

1. Rohekas (täis kuu) õhkus üle külmunud maa. *(Fr. Tuglas.)* 2. (Ürgne vaikus) valitses lepikus. *(P. Vallak.)* 3. Õõtsuv (pill roog) on otsekui palistuseks (sinine lainetele). *(O. Luts.)* 4. (Kuld päike) kaste (värisema heinalt) pühib ja (rukis laineid) embab kuumav

kiir. *(J. Sütiste.)* 5. (Pidu koja) poolt tulevad (noor meeste) saatel mõned (hele seelikud). *(O. Luts.)* 6. (Epigramm meister) oli tuntud oma (terav meelsuse) ja (terav keelsuse) poolest. *(P. Vallak.)* 7. Tema lai suu oli ülespidi kõver nagu (noor kuu). *(J. Smuul.)* 8. Kõis näis olevat kinnitatud (kumer joones) õhku. *(P. Vallak.)* 9. Teisel päeval puhkes (üldine streik). *(E. Krusten.)* 10. (Täitma komitee) varustas (uus maasaajaid) (loom sööda) ja (seeme viljaga). *(R. Roht.)*

Harjutus 308. Liita sulgudes olevad sõnad kas nimetavaliselt või omastavaliselt või ühendada sidekriipsuga. (Liitomadussõnad.)

1. Tuba jäi (hiir vaikseks). *(J. Smuul.)* 2. Taevas oli peaaegu (pilv lage). *(Fr. Tuglas.)* 3. Mareti nägu läks äkki (kriit valgeks). *(R. Sirge.)* 4. Üpris (naer kaugeks) muutus nooruki meel. *(E. Krusten.)* 5. Tal olid mustad (jõhv tugevad) juuksed. *(Fr. Tuglas.)* 6. Ta (sidrun kollase) lauba taga on koos kogu maailma tarkused. *(O. Luts.)* 7. Raiesmikul oli kände, (laast hunnikuid) ja (hagu pinusid), oli (vaarikas põõsaid) ning (maasikas välju); kõige kohal aga üksikud (osi sirged) (seeme männid). *(Fr. Tuglas.)* 8. Peoleo peapool on (kuld kollane), tiivad (samet mustad) ja (kõht alune) roheline. *(R. Roht.)* 9. (Seitse päine) (hobune kari) kihutas mööda põlde. *(P. Vallak.)* 10. Nüüd oli (järv äärne) padrik kaotanud oma saladused ja (laud siledal) pinnal lokkas kaer. *(O. Luts.)* 11. Väike (trummel sarnane) klaasita (plekk lamp) läideti alles hiljem. *(P. Vallak.)* 12. Ruumis küdes ahi, mille kuma joonistas (muld põrandale) pika (punane kirjalise) vaiba. *(E. Männik.)* 13. Ta (sügav kurb) pilk saadab lapse iga liigutust. *(O. Luts.)* 14. Ta (kõrv lehtedes) rippus (kuld keti) otsas kaks (klaas rohelist) (viin marja). *(P. Vallak.)* 15. Õige on, et ajad sunnivad vanu (sugulased vahelisi) vaenusid maha matma. *(R. Sirge.)* 16. Tuli kuuldavale seesama (kaeblik kägisev) hääl. *(O. Luts.)* 17. Meistri-Ants oli isegi mingisugused (hõbe narmad) ja (plekk tükid) tiivuliste (punn palgeliste) (ingel nägudega) kaasa toonud. *(A. H. Tammsaare.)*

Harjutus 309. Kirjutada sulgudes olevad sõnad kas kokku või lahku. (Liitomadussõnad. Täiendil omakorda täiend. Liitarvsõnad.)

A. 1. (Kuu valgus) mängib (kaste tilkades), siin ja seal vilguvad (sinakas valged) (jaani ussid) nagu kellegi silmad. *(O. Luts.)* 2. Valgus, mis alla langes, sarnanes (õhtu eelsega): oli (kollakas hall) või (rohekas kollane). *(P. Vallak.)* 3. Vihm neelas (kalda tuled) oma hõreda, kuid (kilomeetrite paksuse) seinaga. *(J. Smuul.)* 4. Kevaditi (suur veega) ja (sügis vihmade) ajal pidi siin küll otse (järve pealist) oletama. *(A. H. Tammsaare.)* 5. Ometi oli (mõisa ja sauna vaheline) maa endine, ainult vanadus muutis kõik teiseks. *(E. Krusten.)* 6. Need olid suured metsad, mis kohasid kümnete (kilomeetrite pikkuselt) ja laiuselt. *(R. Roht.)* 7. (Õite küllane) (vilja puu aed) on kattunud otsekui sumeda (udu looriga), levitades (siid pehmeid) aroome. *(O. Luts.)* 8. Lääs oli (ere punane),

idas kobrutas (pilve rünkaid) ja need särasid nagu (kristall mäed). *(R. Sirge.)* 9. Keset päeva helendust jooksis jõgi (süsi mustana) kui (tõrva joom). *(Fr. Tuglas.)* 10. (Kesk talve) pakane lõikas nagu noaga läbi (kare halli) sineli. *(E. Männik.)*

B. 1. Oma (ladva osaga) toetub mahalangenud puu kahe kõvera (käsi varre kujulisele) oksale. *(J. Smuul.)* 2. Lai (muda rannaline) jõgi loksus (tina raskelt). *(Fr. Tuglas.)* 3. Isa jutu järgi pidi saarmas keskmise (koera suurune) olema. *(R. Roht.)* 4. Pikkamisi läks nende vahel lahti õige (väimehe ja äia vaheline) jutt. *(R. Sirge.)* 5. Tüdrukukesed on peaaegu ema (õla kõrgused), kuid Solovjovi meeles seisid nad ikka kui (põlve kõrgused). *(E. Männik.)* 6. (Telefoni kõne) lõpetatud, puges Mesilane (laua ja seina vahelisest) kitsast käigust Lõo ette. *(P. Vallak.)* 7. Tal oli tundmus, et ta oli kõigile oma (jõu kohaselt) kätte maksnud. *(R. Roht.)* 8. Kambritel olid (hele valged) (laud põrandadki) all. *(A. H. Tammsaare.)* 9. Päike paistis läbi (pudeli põhja taoliste) ruutude. *(Fr. Tuglas.)* 10. Päevalgi on ruum hämar, (roheka tooniline). *(E. Männik.)*

C. 1. (Pool avatud) (hoovi värava) tagant vaatab Aino (kräsu pea). *(O. Luts.)* 2. Juuksuri uksel seisis mees, (pool pead) paljaks aetud. *(Fr. Tuglas.)* 3. Ütlesite, et keegi maksaks minu mööbli eest (tuhat viis sada) krooni. *(P. Vallak.)* 4. See oli (mõne kümne miili laiune) väin. *(J. Smuul.)* 5. See saar on ainult (mõni sada) sammu pikk, (looga sarnane) (liiva seljandik) soo sees. *(J. Liiv.)* 6. Uudis jõudis alles (mitme kümne) suu läbi Epukurule. *(P. Vallak.)* 7. Auto veeres (kümneid tuhandeid) kordi tallatud teel. *(E. Männik.)* 8. Talveks tuli (paar kümmend) (koorma kõõtsi) (lehma kiitsaka) ja (ruuna natukese) jaoks kätte korjata. *(A. Hint.)* 9. (Rukki hakke) oli kuus rida, igaühes (viis kümmend kaks) hakki, igas hakis (kaks kümmend viis) kuni (kolm kümmend) vihku. *(R. Sirge.)*

Harjutus 310. Kirjutada sulgudes olevad sõnad kas kokku või lahku. (Liit- ja ühendtegusõnad.)

1. Keset (kuller kuppe) lamas (maha võetud) haab. *(J. Smuul.)* 2. Tuulikute (välja sirutatud) tiivad (küla rõunadel) hajusid üles uttu nagu (tontide käed). *(A. Hint.)* 3. Kõrgelt (pilve sagarate) alt näis (alla langevat) justkui nägematut (söe tolmu). *(E. Männik.)* 4. See (alal hoidunud) (põllu lapp) siin kaugel (soo saarel) mõjus kui (muinas jutt). *(A. H. Tammsaare.)* 5. Mis peab ütlema (vana inimese) süda, kui tema (sugu võsa koht) (maha kistakse), (ära lõhutakse), (laiali tassitakse). *(R. Sirge.)* 6. Mispärast peab ta end just (ala hindama)? *(O. Luts.)* 7. Kodus oli ta teenijale (ette maalinud) (täis kiilutud) saali ja kelkinud oma (sünni päeva) (üle riigiliseks) (suur sündmuseks). *(P. Vallak.)* 8. Ta astus kööki, et (kaasa võetava) toidu üle (läbi rääkida). *(R. Roht.)* 9. Arno pani tema liigutusi hinge (kinni pidades) tähele. *(O. Luts.)* 10. Polnud vaja (meele olutsedes) neid hääli kuulatada. *(R. Sirge.)* 11. Oli nii hea

mõelda, et homme võis hinge (tagasi tõmmata). *(A. H. Tammsaare.)* 12. Vabadikud olid (pae pealsetesse) kadarikkudesse või (soo veersetesse) (metsa tukkadesse) (laiali pillatud). *(A. Hint.)* 13. Seal peavad nad kõik tööd (läbi tegema), mis (ette tulevad). *(R. Roht.)* 14. (Mööda vuhisevad) autod keerutasid üles (bensiini lõhnaga) segatud (tänava tolmu). *(P. Vallak.)* 15. Tõnisson oli täies (võitlus tuhinas), ehk ta küll kaunis visa oli (peale hakkama). *(O. Luts.)* 16. (Üles tõstetud) käsi langes kepiga tagasi. *(J. Liiv.)* 17. Eedi on (ära läinud) ja oma asjad (kaasa võtnud). *(R. Roht.)* 18. On mul siis põhjust teid (üle kuulamata) jätta, kui ma kõik teised olen (üle kuulanud)? *(P. Vallak.)*

Harjutus 311. Kirjutada sulgudes olevad sõnad kokku või lahku. (Ühendtegusõnad. *nud-, tud*-lühendid.)

1. See, kellega ta (kokku põrkas), oli (kooli õpetaja). *(O. Luts.)* 2. Sammu (ette astudes), pead (ette sirutades) seadis ta enese Jaanuse ette. *(E. Bornhöhe.)* 3. Siin oli iga (jala täis) maad (läbi tulistatav) vaenlase kuulidest. *(E. Männik.)* 4. Eemal kaugel oli lint (läbi lõigatud). *(A. H. Tammsaare.)* 5. See ei olnudki sõnadega (ära seletatav). *(R. Sirge.)* 6. Ta lamas rahulikult, käed (välja sirutatud), otsmik vastu maad. *(E. Männik.)* 7. (Vastu tulev) (hobuse mees) oli Silva Johannes. *(E. Krusten.)* 8. Need olid laudadest (kokku löödud) kuurikesed, kus hoiti (töö riistu). *(Fr. Tuglas.)* 9. Üks mees paikab (maha saetud kuuse kännu) peal kinga. *(J. Liiv.)* 10. (Püksi sääred) (üles keeratud), püüdis Kusta vähke. *(P. Vallak.)* 11. Tunni algul seadsid (kolm kümmend) (tütar last) endid istuma nukulikus liikumatuses, (kaasa arvatud) needki, kes istusid tagumistel pinkidel. *(E. Krusten.)* 12. Pojad istusid pingil, jalad (välja sirutatud), vastu lauda seljakile (längu vajunud). *(P. Vallak.)* 13. (Vastas seinas) on rida (fajanss vaagnaid) (saksa keelsete) kirjadega, (üles seatud) selle (kombe ja korra kohaselt), nagu neid Böömis (söögi tubadesse) riputatakse. *(R. Sirge.)* 14. Nad olid lumega (ühte sulavais) (maskeerimis ülikondades). *(E. Männik.)* 15. (Palitu krae) (üles löödud), hüppas Pääre platvormile. *(P. Vallak.)* 16. Just eile sain aru, mispärast suurte meistrite (mere pilte) vaadates kuulen (mere kohinat) ja arvan (mere õhku) (sisse hingavat). *(O. Luts.)*

Harjutus 312. Kirjutada sulgudes olevad sõnad kokku või lahku. (Käändsõna + kesksõna.)

1. Päike ei ulatunud valgustama ei (mäkke ronivat) hobust ega (vankril istuvat) naist. *(A. H. Tammsaare.)* 2. Tuul keerutas (kirjuks tõmbuvaid) lehti. *(R. Sirge.)* 3. Komandör lamas kahe (keerdu kasvanud) põõsa vahel. *(E. Männik.)* 4. See oli (pead pööritav) hääletus, mida võis kehaliselt tajuda. *(Fr. Tuglas.)* 5. Rõõmus (suve päike) muutis ruumi (silmi pimestavalt) valgeks. *(P. Vallak.)* 6. Huko laskus väsinult (nurgas kõikuvasse) (kiik tooli). *(R. Sirge).* 7. Ei tema ise ega tema pere söövat (karu murtud) looma.

(A. H. Tammsaare.) 8. Nad laulsid kogu tee (südant liigutavaid) laule. *(E. Männik.)* 9. Nüüd kippus kaua (hinges hoitud) kibedus lausa (välja purskama). *(A. Hint.)* 10. Ta tuuseldas pisut (marru läinud) peremeest. *(A. H. Tammsaare.)* 11. Tal on niisugused (tuld välgatavad) silmad. *(R. Sirge.)* 12. Ta oli aastat (neli kümmend), (täis söönud), (rasvumisele kalduv) (mehe mürakas), (lina heledate) juuste ja (vesi hallide) silmadega. *(A. Hint.)* 13. Ta oli enese äkki (kerra tõmmanud). *(Fr. Tuglas.)* 14. Meister vaatas (pool kõõrdi) tema (kerra tõmbunud) väikest kogu. *(P. Vallak.)* 15. Ta ees paistis Kaeramaa (vimma kooldunud) piht. *(E. Männik.)* 16. Peremehe piht oleks nagu pisut juba (vimma tõmbunud). *(A. H. Tammsaare.)* 17. (Kõrvu lukustav) ragin täitis kuuma õhku. *(Fr. Tuglas.)* 18. See kindlustas (kätte võidetud) võitu ja tagas (edasi tunginud) diviiside (julge oleku). *(E. Männik.)* 19. Mehe (siledaks aetud) nägu tõmbus naerule. *(R. Sirge.)* 20. Ühte tahaks ta ometi: muuta sood (looma kandvaks). *(A. H. Tammsaare.)*

Harjutus 313. Kirjutada sulgudes olevad sõnad kokku või lahku. (Käändsõna + kesksõna.)

A. 1. Üle taeva tuiskavad (puruks käristatud) (pilve lindid). *(Fr. Tuglas.)* 2. Mändide ladvad lõhestasid (punakaks muutunud) taevast. *(R. Roht.)* 3. Kange tuul sunnib teda korraks (sirgu ajama) ja külmast (kangeks jäänud) käsi puhuma. *(J. Liiv.)* 4. Ta ise on (põlve kõrgune), külmast (sinetavaks näpistatud) jalgadega poisike. *(E. Männik.)* 5. Pisike (tule helk) vilksatab kaldalt, kostab (kõrvu lukustav) pauk. *(O. Luts.)* 6. Äkilisest (asjade pöördest) (keeletuks jäänud) kubjas vaatas oma ainsa (truuks jäänud) (töö vaimu) poole. *(A. Hint.)* 7. Viimaks võttis ta (paberisse mähitud) toreda (soome pussi), mille (tupe nahasse) olid lõigatud (põdra pead) ning (lume räitsakad). *(E. Männik.)* 8. Ta (süsi mustad) juuksed on sassis, üksi otsaeest on nad (siledaks tõmmatud). *(J. Liiv.)* 9. Väike kahvatu (auku vajunud) silmadega Greeta teeb kaks (või leiba). *(O. Luts.)* 10. Peeter märkas, et ema on vanaks ja (halliks läinud), ta silmad üsna (auku vajunud). *(A. Hint.)*

B. 1. (Uus tulnuk) mõõtis teda oma (heledaks pleekinud) silmadega. *(E. Männik.)* 2. Pärast ronimist istusid poisid (tuules kohisevate) kaskede all. *(A. H. Tammsaare.)* 3. Madalate mändide all paistis vana küüni (looka vajunud) kühm. *(E. Männik.)* 4. Sageli tuli neile (maale jäänud) madrus. *(J. Smuul.)* 5. (Täitev komitee) tehniline (asja ajamine) pandi Usina (kesk kooli lõpetanud) (õe tütre) peale. *(R. Sirge.)* 6. Nüüd tuli see kiri tagasi, tagumisel serval (pliiatsiga kirjutatud) (pool tuhmunud) märkus. *(E. Männik.)* 7. (Kool meister) Klaari pilk kohtas köögis (ahju roopi käes hoidva) ema pilku. *(E. Krusten.)* 8. (Küüru vajunud) Salme kandis oma koormat. *(R. Roht.)* 9. Elu raske rist on (küüru vajutanud) ta selja. *(O. Luts.)* 10. (Pääste paatide) juures (valvel olevad) madrused tõrjusid (peale suruvaid) inimesi tagasi. *(E. Männik.)*

Harjutus 314. Selgitada suuliselt, kas sulgudes olevad sõnad tuleb kokku või lahku kirjutada. (Määrsõna + kesksõna.)

1. Vaata ette, varja (kergelt saadud) vabadust. *(E. Bornhöhe.)* 2. Väikesed tähelepanematused (äsja möödunud) (elu järgust) lasuvad hingel nagu seitse (surma pattu). *(O. Luts.)* 3. (Rohkesti krimpsunud) lahke nägu läheb murelikumaks. *(J. Liiv.)* 4. Ta ei teadnud midagi teda (eespool ootavast) lohutusest ning ta (enese tunne) oli halb. *(E. Krusten.)* 5. Tema kõrval asus pimeduses (vaevalt nähtav) kogu. *(E. Männik.)* 6. Ta pidi jõudma (ees minevale) omnibussile järele. *(P. Vallak.)* 7. Salmele torkas silma (kõikjal valitsev) korratus. *(E. Krusten.)* 8. Ta juhtis auto läbi (hiljuti tekkinud) (pommi augu). *(E. Männik.)* 9. (Kaugelt tulnud) kunstnikkude jaoks oli tuba (valmis seatud). *(O. Luts.)* 10. Linna peale ei hakanud (vähe relvastatud) ja (nõrgalt organiseeritud) Kaugatoma meeste hammas. *(A. Hint.)* 11. (Vahe käigus) rippusid (segamini paisatud) kajutite lauad ja uksed. *(E. Bornhöhe.)* 12. Popi pikk händ vilksatas (poikvele jäänud) ukse vahel. *(Fr. Tuglas.)* 13. Ta nägi mitmel pool (hõredalt seemendatud) põlde. *(E. Krusten.)* 14. (Juht kirja) kohal on lühike (käsitsi kirjutatud) artikkel. *(J. Smuul.)* 15. Ta saatis (ammu kaugenenud) lennukile paar valangut tagantjärele. *(E. Männik.)* 16. Kuskil pidi olema müüa (auru jõuline) (vähe tarvitatud) (rehe peksu garnituur), mille (võlgadesse sattunud) omanik tahtvat (edasi sahkerdada). *(P. Vallak.)*

Harjutus 315. Kirjutada sulgudes antud sõnad kokku või lahku. (Muutumatud sõnad.)

1. Tornis lõi kell nagu (vask pann), osutid mõõtsid (naksu kaupa) aja (jaama vahesid). *(P. Vallak.)* 2. Neid (küla lapsi) jookseb siin (iga päev) (tosinate kaupa) ümber. *(J. Liiv.)* 3. Ta tasus (suureks paisunud) võlga paari (krooni kaupa). *(P. Vallak.)* 4. Mis võiks olla seal (teisel pool), vastu (naaber aeda)? *(O. Luts.)* 5. Siin, see on (lõuna pool) küljes, (kuhu poole) on ka saunade aknad-uksed, on liiviku looga rõnga (sees pool) linna kaevud. *(J. Liiv.)* 6. Jälle koputas vihm aknale, kord (piisk haaval), kord rutakalt ja hooti. *(J. Smuul.)* 7. Kaarel suundus (peenart mööda) (lepiku poole). *(R. Roht.)* 8. Ta nägu oli tõstetud pisut (üles poole) ning käed (selja taga). *(E Krusten.)* 9. Ta oli (iga päev) (tundide viisi) vaadelnud (pärna puid), mis kasvasid ta (akna all). *(E. Krusten.)* 10. Ilm oli tuuline ja (vilu võitu), kuid (päikese paisteline). *(O. Luts.)* 11. Tõnn teretas kõiki (kätt pidi). *(P. Vallak.)* 12. Alles (hommiku poole) hakkasid mehed (reast välja langema). *(A. H. Tammsaare.)* 13. Ta (noore võitu) nägu läks vihast punaseks. *(Fr. Tuglas.)* 14. Siitkandi mõisnikud on kõik seda või teist (haru pidi) sugulased. *(A. Hint.)* 15. Selsamal (silma pilgul) tormas teine (peale tungijate salk) Joosep Tootsi juhatusel (kindluse kaitsjatele) (selja tagant) peale. *(O. Luts.)* 16. Kostis vali hurraa! ja pallid sadasid (kahelt poolt) õnnetutele kaitsjatele selga, pähe (igale poole), kuhu aga juhtus. *(O. Luts.)*

SISUKORD.

Sissejuhatus Lk.

HÄÄLIKUÕPETUS

1. Häälik, täht, tähestik 4
2. Häälikute moodustamine ja liigitus 5
3. Võõrtähed 7
4. Vene pärisnimede kirjutamine eesti keeles 9
5. *h* sõna algul 11
6. Klusiil sõna algul 12
7. Lihthäälik ja häälikuühend 13
8. Klusiil helitu hääliku kõrval 14
9. Liide *-ki, -gi* 15
10. Silbitamine ja poolitamine 16
11. Rõhk 17
12. Hääliku vältus 18
13. Hääliku välte märkimine kirjas 18
14. Sõna sisehäälikud 28
15. Sõnavälde 29
16. Astmevaheldus 31
17. Mõningate sõnade häälikuline koostis 34
Küsimusi ja ülesandeid kordamiseks 35

VORMIÕPETUS

18. Sõnaliigid 37

A. Käändsõnad

19. Suur ja väike algustäht 40
20. Käändsõna vormistik 45
21. Põhi- ja peakäänded 47
22. *i*-mitmus 48
23. Vokaallõpulise mitmuse osastava lõppvokaal 49
24. Käändkonnad 50
25. Astmevahelduseta käändsõnad 50
26. I käändkond 52
27. II käändkond 54
28. III käändkond 55
29. IV käändkond 56
30. V käändkond 59
31. Astmevaheldusliku käändsõnad 63
32. VI käändkond 65
33. VII käändkond 71
34. Võõrsõnade käänamine 76
35. Pärisnimede käänamine 76
36. Omadussõna käänamine koos nimisõnaga 81
37. Võrdlusastmed 82
38. Arvsõnad 83
39. Asesõnad 86

B. Tegusõnad e. verbid

40. Tegusõna vormistik 90
41. Pöördelõpud ja tunnused 94
42. Põhi- ja peavormid 98
43. Pöördkonnad 100
44. I pöördkond 102
45. II pöördkond 103
46. III pöördkond 105
47. IV pöördkond 107
48. Kokkuvõtvaid märkusi üksikute tegusõna vormide kohta . . . 110

C. Muutumatud sõnad

49. Määrsõnad 113
50. Kaassõnad 114
51. Sidesõnad 115
52. Hüüdsõnad 116
Küsimusi ja ülesandeid kordamiseks 116
Harjutused VI ja VII klassi kursuse kordamiseks 118
Harjutused VIII klassi kursuse kordamiseks 125

LAUSEÕPETUS

Vormiõpetuse seos lauseõpetusega

Lausest ja lauseõpetusest

1. Lause ja lauseõpetuse mõiste 141
2. Lausete liigid koosseisu järgi 141
3. Lausete liigid funktsiooni järgi 143
4. Lauseõpetuse ülesanded 144

Sõnade seosest lauses

1. Lauseliikme ja sõnaühendi mõiste 144
2. Põhisõna ja laiend 145
3. Grammatilise seose liigid 146
4. Mitmesõnalised lauseliikmed 147

Lauseliikmed

I. Alus.
1. Aluse mõiste ja väljendusviisid 149
2. Täis- ja osaalus 150
3. Aluseta laused 152
II. Öeldis.
1. Öeldise mõiste 152
2. Öeldise ühildumine alusega 154
III. Öeldistäide.
1. Öeldistäite mõiste ja väljendusviisid 155
2. Öeldistäite käänded 157
3. Öeldistäite ühildumine alusega 159
IV. Täiend.
1. Täiendi mõiste ja liigid 160
2. Omadussõnalise täiendi ühildumine 161
3. Lisand 162
V. Sihitis.
1. Sihitise mõiste 167
2. Täis- ja osasihitis 168

3. Täissihitise käänded 170
4. Oleviku ja tuleviku väljendamine sihitise abil 172
5. Arvsõnaline sihitis 173
6. Asesõnaline sihitis 174

VI. Määrus.

1. Määruse mõiste 176
2. Määruse liigid 177
a) Kohamäärus 177
b) Ajamäärus 178
c) Hulga- ja mõõdumäärus 180
d) Teised määruse liigid 180

Üte 183

Lauselaiend 184

Rektsioon 184

Koondlause ja koondlause kirjavahemärgid 191
1. Koondlause mõiste 191
2. Kirjavahemärgid koondlauses 192
a) Koma koondlauses 192
b) Mõttekriips ja koolon koondlauses 194
c) Semikoolon koondlauses 195

Liitlause ja liitlause kirjavahemärgid 196
1. Liitlause mõiste ja ehitus 196
2. Pea- ja kõrvallause 198
3. Kirjavahemärgid rindlauses 206
4. Kirjavahemärgid põimlauses 208

Kiillause ja kiilsõnad ning nende kirjavahemärgid 211

Kirjavahemärgid hüüdsõnade eraldamiseks 213

Lauselühendid ja lauselühendite kirjavahemärgid 215
1. Lauselühendi mõiste ja tähtsamad liigid 215
2. Lauselühendite kirjavahemärgid 217
3. Lauselühendite õigekeelsust 219

Otsene ja kaudne kõne 223
1. Otsese ja kaudse kõne mõiste 223
2. Otsese kõne kirjavahemärgid 224
3. Otsese kõne asendamine kaudsega 225

Täiendavaid märkusi kirjavahemärkide tarvitamise kohta 226

Sõnade järjekorrast lauses 229
1. Lauserõhk sõnade järjekorra määrajana 230
2. Aluse asend öeldise suhtes 231
3. Aluse ja öeldise kõrvu- ja lahusasend 232
4. Öeldise asend kõrvallauses 232
5. Abiverbi asend põhiverbi suhtes 233
6. Abi- ja põhiverbi lahus- ja kõrvuasend 233
7. Abimäärsõna asend verbi suhtes 233
8. Käändsõnalise sihitise asend tegevusnimelise sihitise suhtes . . . 234
9. Kõrvallause paigutus 234

Ülevaade kirjavahemärkide tarvitamisest 236

1. Punkt 236
2. Hüüumärk 238
3. Küsimärk 238
4. Koma 239
5. Koolon 240
6. Semikoolon 240
7. Mõttekriips 240
8. Mõttepunktid 241
9. Jutumärgid 241
10. Sulud (klambrid) 242
11. Kõrvuolevate kirjavahemärkide järjekorrast 242

Küsimusi ja ülesandeid kordamiseks 245

Kordamisharjutusi 246

SÕNAVARAÕPETUS

Keele sõnavara ja selle arenemine 255

Kirjakeele rikastumine murdesõnadega 258
Laenud sugulaskeeltest 259
Laenud teistest keeltest 260
Võõrsõnad ja tõlkelaenud 261

SÕNADE TULETAMINE LIIDETE ABIL

Sõna osad 262
Sõnade tähenduse sõltuvus liidetest 263

TULETUSLIITED

Käändsõnaliited

Tegijat ja isikut märkivad liited 264
Tegevust, tegu, tegevuse saadust ja vahendit märkivad liited . . . 266
Omadust või seisundit märkivad liited 269
Kohta, ala või rühma märkivad liited 273
Vähendust ja meelitust märkivad liited 274
Rahvusvaheliste sõnade liited 274
Eesti liiteid rahvusvahelistes sõnades 275

Tegusõnaliited

Põhjustavat ja teostavat tegevust märkiv liide 276
Enesekohast tegevust märkiv liide 276
Üleminevat tegevust märkiv liide 277
Korduvat ja vastastikust tegevust märkivad liited 277
Hetkelist tegevust märkiv liide 277

Määrsõnaliited

Liidete õigekeelsust 280

SÕNADE LIITMINE

Liitsõna mõiste 282
Liitsõna tunnused 284
Liitsõnade liigid 284

LIITKÄÄNDSÕNAD

Nimisõnade liitumine 285
Nimisõna liitumine nimisõnaga 285
Nimetavaline liitumine 286
Omastavaline liitumine 287
Täiendavaid selgitusi nimetavalise ja omastavalise liitumise kohta . . . 289
ne- ja *s*-sõnad täiendsõnana 290
Teiste käändsõnade liitumine nimisõnaga 292
Nimetavaline ja omastavaline liitumine omadussõnaga 292

SÕNADE KOKKU- JA LAHKUKIRJUTAMINE

Nimisõnade kokku- ja lahkukirjutamine 295
Omadus-, ase- või arvsõna ja järgneva nimisõna kokku- ja lahkukirjutamine 300
Käändsõna kokkukirjutamine järgneva omadussõnaga 301
Kohanimede kokku- ja lahkukirjutamine 303
Arvsõnade kokku- ja lahkukirjutamine 304
Tegusõnade kokku- ja lahkukirjutamine 306
Muutumatute sõnade kokku- ja lahkukirjutamine 315
Kokku- ja lahkukirjutamise üksikjuhtumeid 318
Sidekriips liitsõnades 320

SÕNADE TÄHENDUSEST

Homonüümid, sünonüümid ja antonüümid 324
Samatüveliste sõnade tähendusest 326
Mõningate sõnade tähendusest ja tarvitamisest 327

Kordamisharjutusi 334

Николай Васильевич Реммель, Иоханнес Юрьевич Валгма, Элли Петровна Рийкоя.

ГРАММАТИКА ЭСТОНСКОГО ЯЗЫКА ДЛЯ VIII—X КЛАССОВ

На эстонском языке.

Эстонское Государственное Издательство
Таллин, Пярнуское шоссе, 10.

*

Toimetaja E. Leibak

Tehniline toimetaja A. Ruutsoo

Korrektorid H. Kahar ja V. Antje

Ladumisele antud 3. XII 1958. Trükkimisele antud 3. IV 1959. Paber 60×92, 1/16. Trükipoognaid 21,75. Arvutuspoognaid 23,02. Trükiarv 18 000. Tell. nr. 2024. Trükikoda «Punane Täht», Tallinn, Pikk tn. 54/58.

Hind rbl. 3.75

6—6

Rbl. 3.75

A
22530
6446522

TÜ RAAMATUKOGU
1 0300 00644652 2